

ANTI-REVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

ANTI-REVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

MAANDELIJKS ORGAAN
VAN DE Dr. ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE
DER ANTI-REVOLUTIONAIRE BEGINSELEN

ONDER REDACTIE VAN

Dr. W. P. BERGHUIS, *voorzitter* - Mr. W. AANTJES
Prof. Dr. W. ALBEDA - Prof. Dr. P. H. KOOIJMANS
Ds. B. VAN SMEDEN - Prof. Dr. A. TROOST
Dr. C. J. VERPLANKE - Mr. W. C. D. HOOGENDIJK, *secretaris*

ACHT EN DERTIGSTE JAARGANG

J. H. KOK N.V. KAMPEN 1968

REGISTER 38e JAARGANG

ALFABETISCHE LIJST VAN SCHRIJVERS

Albeda, Prof. Dr. W.	Economische groei in wereldperspectief . . .	1
Albeda, Prof. Dr. W.	Naastenliefde en revolutie in een christelijke politiek	112
Algra, H.	Bijdrage ter discussie	57, 81
Algra, H.	Verweerde wegwijzers?	192
Bosch, Prof. Dr. L.	Wetenschap en politiek	120
Doorn, Prof. Dr. A.	Welvaartsvast pensioen: eis van sociale rechtvaardigheid	150
Groen, Mr. K.	Een injectie voor de p.b.o.?	261
Herwijnen, P. F. van	Uitspraken Dr. H. Colijn (vraag en antwoord) . . .	69
Herwijnen, P. F. van	Dr. W. P. Berghuis	169
Hollander, Mr. J.	Nog eens: over christelijke politiek en christelijke partijvorming	105
Idenburg, Mr. P. J. A.	Nederland, Indonesië en de Papua's	233
Kooi, Dr. O.	Een oud probleem: de opleiding van leraren . . .	43
Kooiman, D.	Gandhi en Nehru over geweldloosheid — een actueel debat?	10
Meyenfeldt, Mr. G. W. von	Twee vragen inzake de politie	287
Popta, Drs. S. van	Rusland's optreden in Tsjecho-Slowakije; een verklaring „van binnen uit”	245
Prins, Mr. J. H.	Demonstratierecht (vraag en antwoord)	54
Roon, Dr. G. van	Duitsland en de koude oorlog	220
Troost, Prof. Dr. A.	Inleiding tot een dialoog met Prof. Dr. H. M. Kuitert	133
Verkuyl, Prof. Dr. J.	Op weg naar gerechtigheid en vrede tussen de volkeren	216
Verkuyl, Prof. Dr. J.	Enkele notities bij het rapport van sectie III . . .	312
Zuthem, Prof. Dr. H. J. van	De mens in de samenleving	93
Zuthem, Prof. Dr. H. J. van	Gezag en menselijke verantwoordelijkheid horen bij elkaar	126

ALFABETISCH ZAKENREGISTER

(<i>Anti-Revolutionaire Staatkunde</i>). Dr. W. P. Berghuis, door P. F. van Herwijnen	169
(<i>Bedrijfsorganisatie</i>). Een injectie voor de P.B.O.?, door mr. K. Groen	261
<i>Berghuis, Dr. W. P.</i> —, door P. F. van Herwijnen	169
(<i>Christelijk geloof</i>). Inleiding tot een dialoog met Prof. Dr. H. M. Kuitert, door prof. dr. A. Troost	133
<i>Christelijke politiek</i> , Nog eens: over — en christelijke partijvorming, door mr. J. Hollander	105
<i>Christelijke politiek</i> , Naastenliefde en revolutie in een —, door prof. dr. W. Albeda	112
(<i>Christelijke politiek</i>). Verweerde wegwijzers?, door H. Algra	192
(<i>Colijn, Dr. H.</i>). Vraag en antwoord, door P. F. van Herwijnen	69
(<i>Demonstratierecht</i>). Vraag en antwoord, door mr. J. H. Prins	54
<i>Duitsland</i> en de koude oorlog, door dr. G. van Roon	220
<i>Economische groei</i> in wereldperspectief, door prof. dr. W. Albeda	1
<i>Economische ontwikkeling</i> , Sectie III — economische en sociale ontwikkeling van	

REGISTER

de wereld	301
<i>Economische ontwikkeling</i> . Enkele notities bij het rapport van sectie III, door prof. dr. J. Verkuyl	312
<i>(Ethiek)</i> . Inleiding tot een dialoog met Prof. Dr. H. M. Kuitert, door prof. dr. A. Troost	133
<i>Gandhi en Nehru over gewelddoosheid</i> — een actueel debat?, door D. Kooiman	10
<i>(Genève)</i> . Economische groei in wereldperspectief, door prof. dr. W. Albeda	1
<i>(Genève)</i> . De mens in de samenleving, door prof. dr. H. J. van Zuthem	93
<i>Gerechtigheid</i> , Naar — en vrede in internationale zaken	205
<i>Gerechtigheid</i> , Op weg naar — en vrede tussen de volkeren, door prof. dr. J. Verkuyl	216
<i>Gewelddoosheid</i> , Gandhi en Nehru over — — een actueel debat?, door D. Kooiman	10
<i>Gezag</i> en menselijke verantwoordelijkheid horen bij elkaar, door prof. dr. H. J. van Zuthem	126
<i>Indonesië, Nederland</i> , — en de Papua's, door mr. P. J. A. Idenburg	233
<i>Internationale zaken</i> , Naar gerechtigheid en vrede in —	205
<i>Kabinetformatie</i> en kiesstelsel	29
<i>(Kabinetformatie)</i> . Bijdrage ter discussie, door H. Algra	57, 81
<i>(Kerk en samenleving)</i> . Economische groei in wereldperspectief, door prof. dr. W. Albeda	1
<i>(Kerk en samenleving)</i> . De mens in de samenleving, door prof. dr. H. J. van Zuthem	93
<i>Kiesstelsel</i> , Kabinetformatie en —	29
<i>(Kiesstelsel)</i> . Bijdrage ter discussie, door H. Algra	57, 81
<i>Kuitert, Prof. Dr. H. M.</i> , Inleiding tot een dialoog met —, door prof. dr. A. Troost	133
<i>Leraren</i> , Een oud probleem: de opleiding van —, door dr. O. Kooi	43
<i>Mens</i> , De — in de samenleving, door prof. dr. H. J. van Zuthem	93
<i>Naastenliefde</i> en revolutie in een christelijke politiek, door prof. dr. W. Albeda	112
<i>Nederland, Indonesië en de Papua's</i> , door mr. P. J. A. Idenburg	233
<i>Nehru, Gandhi en — over gewelddoosheid</i> — een actueel debat?, door D. Kooiman	10
<i>(Nieuw-Guinea)</i> . Nederland, Indonesië en de Papua's, door mr. P. J. A. Idenburg	233
<i>(Ontwikkelingshulp)</i> . Sectie III — economische en sociale ontwikkeling van de wereld	301
<i>(Ontwikkelingshulp)</i> . Enkele notities bij het rapport van sectie III, door prof. dr. J. Verkuyl	312
<i>Oorlog</i> , Duitsland en de koude —, door dr. G. van Roon	220
<i>Opleiding van leraren</i> , Een oud probleem: de —, door dr. O. Kooi	43
<i>Papua's</i> , Nederland, Indonesië en de —, door mr. P. J. A. Idenburg	233
<i>Partijvorming</i> , Nog eens: over christelijke politiek en christelijke —, door mr. J. Hollander	105
<i>(Partijvorming)</i> . Naastenliefde en revolutie in een christelijke politiek, door prof. dr. W. Albeda	112
<i>(Partijvorming)</i> . Verweerde wegwijzers?, door H. Algra	192
<i>Pensioen</i> , Welvaartsvast —: eis van sociale rechtvaardigheid, door prof. dr. A. van Doorn	150
<i>Politie</i> , Twee vragen inzake de —, door mr. G. W. von Meyenfeldt	287
<i>Politiek</i> , Nog eens: over christelijke — en christelijke partijvorming, door mr. J. Hollander	105
<i>Politiek</i> , Naastenliefde en revolutie in een christelijke —, door prof. dr. W. Albeda	112
<i>Politiek</i> , Wetenschap en —, door prof. dr. L. Bosch	120
<i>(Politiek)</i> . Dr. W. P. Berghuis, door P. F. van Herwijnen	169
<i>(Politiek)</i> . Verweerde wegwijzers?, door H. Algra	192
<i>Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie</i> , Een injectie voor de —?, door mr. K. Groen	261
<i>(Rechtvaardigheid)</i> . Naar gerechtigheid en vrede in internationale zaken	205

REGISTER

<i>(Rechtvaardigheid)</i> . Op weg naar gerechtigheid en vrede tussen de volkeren, door prof. dr. J. Verkuyl	216
<i>Revolutie</i> , Naastenliefde en — in een christelijke politiek, door prof. dr. W. Albeda	112
<i>Rusland's</i> optreden in Tsjechoslowakije; een verklaring „van binnen uit”, door drs. S. van Popta	245
<i>(Samenleving)</i> . Economische groei in wereldperspectief, door prof. dr. W. Albeda	1
<i>Samenleving</i> , De mens in de —, door prof. dr. H. J. van Zuthem	93
<i>Sociale ontwikkeling</i> , Sectie III — economische en — van de wereld	301
<i>(Sociale ontwikkeling)</i> . Enkele notities bij het rapport van sectie III, door prof. dr. J. Verkuyl	312
<i>Tsjecho-Slowakije</i> , Rusland's optreden in —; een verklaring „van binnen uit”, door drs. S. van Popta	245
<i>(Uppsala)</i> . Naar gerechtigheid en vrede in internationale zaken	205
<i>(Uppsala)</i> . Op weg naar gerechtigheid en vrede tussen de volkeren, door prof. dr. J. Verkuyl	216
<i>(Uppsala)</i> . Sectie III — economische en sociale ontwikkeling van de wereld	301
<i>(Uppsala)</i> . Enkele notities bij het rapport van sectie III, door prof. dr. J. Verkuyl	312
<i>Verantwoordelijkheid</i> , Gezag en menselijke — horen bij elkaar, door prof. dr. H. J. van Zuthem	126
<i>Vrede</i> , Naar gerechtigheid en — in internationale zaken	205
<i>Vrede</i> , Op weg naar gerechtigheid en — tussen de volkeren, door prof. dr. J. Verkuyl	216
<i>(Wereldraad van kerken)</i> . Economische groei in wereldperspectief, door prof. dr. W. Albeda	1
<i>(Wereldraad van kerken)</i> . De mens in de samenleving, door prof. dr. H. J. van Zuthem	93
<i>(Wereldraad van kerken)</i> . Naar gerechtigheid en vrede in internationale zaken	205
<i>(Wereldraad van kerken)</i> . Op weg naar gerechtigheid en vrede tussen de volkeren, door prof. dr. J. Verkuyl	216
<i>(Wereldraad van kerken)</i> . Sectie III — economische en sociale ontwikkeling van de wereld	301
<i>(Wereldraad van kerken)</i> . Enkele notities bij het rapport van sectie III, door prof. dr. J. Verkuyl	312
<i>(West-Irian)</i> . Nederland, Indonesië en de Papua's, door mr. P. J. A. Idenburg	233
<i>Wetenschap</i> en politiek, door prof. dr. L. Bosch	120

BOEKAANKONDIGING

<i>Heida, Dr. G.</i> — en <i>Mr. G. van Muiden</i> . Samenwerkingsvormen in landbouw en middenstand. Deventer, 1968	131
<i>Koops, Mr. W. R. H.</i> — en <i>Drs. H. M. Franssen</i> . Ons staatsbestel in kort bestek, Groningen, 1968	132
<i>Maters, J. C.</i> Wat verdienen wij in Nederland? Deventer, z.j.	131
<i>Millenaar, Mr. K.</i> De nieuwe omzetbelasting; stelsel van heffing over de toegevoegde waarde (B.T.W.), wetsontwerp no. 9324. Deventer, 1967	131
<i>Schaaff, F.</i> Socius; oriënterende beschouwingen over maatschappijleer. Den Haag, 1967	132
<i>Sijses, G. P.</i> Algemene wet bijzondere ziektekosten. Deventer, 1968	132
<i>Sijses, G. P.</i> Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering, 2e dr. Deventer, 1967	131

REGISTER

BOEKBESPREKING

<i>Bianchi, H.</i> De vliegengod; opstellen over gezag, recht en orde. Nauta-reeks. Alphen aan de Rijn, 1967 (prof. mr. I. A. Diepenhorst)	22
<i>Brasz, H. A. H.</i> Daudt, S. Groenman, P. J. A. ter Hoeven. Democratie anno 1967; werking en feilen van een systeem. Meppel, z.j. (prof. mr. I. A. Diepenhorst)	73
<i>Gaay Fortman, B. de.</i> Theory of competition policy. Dissertatie V.U. Amsterdam, 1966 (drs. B. Goudzwaard)	51
<i>Knetsch, F. R. J.</i> Pierre Jurieu. Theoloog en Politikus der Refuge. Dissertatie Leiden. Kampen, 1967 (dr. G. van Roon)	164
<i>Kwaadsteniet, W. de.</i> Het recht van kamerontbinding. Dissertatie V.U. Deventer, 1968 (dr. A. C. de Ruiter)	258
<i>Lipgens, W.</i> Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940/1945. München, 1968 (dr. G. van Roon)	327
<i>Oud, P. J.</i> Honderd jaren, een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland. 1840—1940. 4e dr. Assen, 1967 (mr. J. H. Prins)	167
<i>Röling, B. V. A.</i> Inleiding tot de wetenschap van oorlog en vrede. Assen, 1968 (prof. mr. I. A. Diepenhorst)	98
<i>Vondeling, A.</i> Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën. Amsterdam, 1968 (prof. mr. I. A. Diepenhorst)	318
<i>Vries, H. de</i> met medewerking van H. Biersteker en B. van Kaam. Een ophitsend geschrift. Utrecht, 1968 (dr. G. van Roon)	78
<i>Zijlstra, B.</i> From pluralism to collectivism, the development of Harold Laki's political thought. Dissertatie V.U. Assen, 1968 (prof. mr. I. A. Diepenhorst)	295

ECONOMISCHE GROEI IN WERELDPERSPECTIEF

door

Prof. Dr. W. Albeda

„Zelfs al zouden christenen en kerken zich afzijdig houden van de economische groei, als buiten hun belangstelling liggende, van één ding zijn wij zeker, dat God zich niet afzijdig houdt, omdat zijn voorzienigheid zich uitstrekt over *alle* details, van *alle* mensenlevens.”

Met deze zin eindigt D. L. Munby zijn voorwoord tot deze bundel studies. Hiermee is het accent geplaatst waar het hoort, als christenen zich bezighouden met de problematiek van de economische groei in de wereld van vandaag. Economische groei is in die visie een middel en geen doel. Het is een middel, zegt Eliot in het slothoofdstuk, voor „wat wij mogen noemen de seculaire verlossing: het uitroeien van de factoren in de omgeving die de menselijke geest inperken, vervalsen en corrumperen. Ziekte, onwetendheid, bijgeloof, verveling en monotonie — dat zijn de kankers van de menselijke geest, die door economische en sociale ontwikkeling moeten worden uitgewist”. De doelstellingen van economische groei moeten zijn: het verminderen van de sterfte en de ellende, de beschikbaarheid van hoger onderwijs voor allen die dat wensen, de bevrediging van gevarieerd, uitdagend en stimulerend werk.

Een rijkdom van onderwerpen is hiermede aan de orde gesteld. Het is dan ook verheugend, dat de Wereldraad deskundigen van grote allure gevonden

NOOT VAN DE REDACTIE

Van 12 tot 26 juli 1966 heeft onder het thema *Kerk en Samenleving* in Genève een conferentie plaats gevonden uitgaande van de Wereldraad van Kerken. Aan deze conferentie namen niet alleen theologen deel, doch tevens deskundigen op velerlei gebied uit alle werelddelen. De conferentie is voorbereid door middel van een groot aantal studies, die in boekvorm in vier delen zijn verschenen onder de volgende titels:

- I. Christian Social Ethics in a Changing World, 302 blz.;
- II. Responsible Government in a Revolutionary Age, 337 blz.;
- III. Economic Growth in World Perspective, 380 blz.;
- IV. Man in community, 382 blz.

De vier delen zijn uitgegeven door Association Press, New York en SCM Press, Bloomsbury street, London.

De conferentie van Genève heeft in tal van kringen binnen en buiten de bij de Wereldraad aangesloten kerken de gedachtenwisseling losgemaakt. Wat gezegd en geschreven is, is kennelijk geen laatste woord, doch als fase in de meningsvorming voor de ontwikkeling van christelijke politiek naar het oordeel van de redactie zo belangrijk, dat wij daaraan niet voorbij mogen gaan. De redactie heeft daarom een viertal schrijvers verzocht in een zelfstandige bijdrage ieder vanuit eigen gezichtshoek, een van de bovengenoemde boekdelen te bespreken. In dit artikel wordt het onder III genoemde deel behandeld.

ECONOMISCHE GROEI IN WERELDPERSPECTIEF

heeft, om deze problematiek uit te diepen. Nederlanders (Tinbergen, Kuin, Thysse), Britten, Amerikanen, maar ook Afrika, Jordanië, India en Japan zijn vertegenwoordigd. Zodoende is ontkomen aan het gevaar, dat slechts een „westelijke” of slechts een „zuidelijke” visie is gegeven, al blijft het jammer, dat een bijdrage van christenen uit communistisch Oost Europa ontbreekt.

De christen en de economische groei

Deze problematiek is voor een moderne economie behandeld door Kuin en Preston. Voor Japan schrijft Sumiya een bijdrage, voor Nigeria Aluko.

Kuin's bijdrage opent dit deel van de bundel. Vele christenen, zegt hij, maken zich wat zorgen over de welvaarts groei. Dit kan zowel het gevolg zijn van relevante als van irrelevante redeneringen. Irrelevant is het, wanneer degenen die tot vanouds bevoorrechte groepen behoren, met afgunst zien hoe hun inkomens groei relatief achterblijft, de belasting stijgt, winkeliers geen service meer geven en de arbeidende stand geen respect meer toont. Christenen komen niet altijd boven dit soort gevoelens uit, en weten hun afgunst vaak te hullen in het mooi aandoende gewaad van een nieuw ascetisme. Ook de oude puriteinse traditie slaat Kuin niet hoog aan, evenmin als het gelamenteer over de dalende waarde van het geld.

Toch kunnen de kerken wel reden hebben voor een zekere zorg. Het gevaar van het zich zorgen maken om vele dingen, maar het éne, waar het om gaat te vergeten, ligt er voor alle bevolkingsgroepen. De problemen van de welvaartsstaat, zoals zij tot uiting komen in zelfmoorden, volle psychiatrische inrichtingen, grote afzet zowel van „pep”-pillen als van kalmeringstabletten, alcoholisme en gewelddadigheid, zijn zeer reëel. De oorzaak ervan stelt Kuin terecht, ligt dieper dan de groeiende welvaart. Het „geestelijk nihilisme” is daaruit niet te verklaren. Kuin ziet de bezwaren van een maatschappij gebaseerd op winststreven en concurrentie. De ethisch griezelige kanten van een almeer tot hoger consumptie oproepende reclame ontkennt hij niet. Maar, is zijn stelling, we lossen het probleem van de armoede in ons midden juist door concurrentie en winststreven sneller op, dan in een wat meer statische maatschappij. Hij laat ons overigens met deze tegenstelling zitten. Het is niet nodig, dunkt mij, om als alternatieven te zien een maatschappij, die eindeloos nieuwe consumptiemogelijkheden schept, en een stagnerende samenleving. Een meer evenwichtige verhouding tussen de publieke en particuliere sector zou voldoende dynamiek in ons economische stelsel kunnen houden, ook bij een wat rustiger tempo van groei der consumptie stimulansen. Ik zou me kunnen voorstellen, dat er ook voor de westelijke wereld een enorme economische stimulans zou uitgaan van een radicale aanpak van onze eigen problemen: de 20 tot 25% van de bevolking die aan de rand van het bestaansniveau leven; het woningbouwprobleem, de stedenbouw. Daarbij komt dan nog de problematiek van de samenwerking met de ontwikkelingslanden. Kuin stelt: „Regeringen kunnen de economie plannen en besturen, de motivatie moet van de ondernemingen komen”. Dit lijkt mij een éenzijdigheid.

Het betoog van de Brit Ronald H. Preston gaat naar mijn gevoel op meer evenwichtige wijze in op deze problematiek. Het vraagt om een kritische beschouwing van het reclame wezen (2% van het Britse N.I. gaat op aan reclame) en meer aandacht voor de publieke sector. Interessant is zijn beschouwing over de sociale kosten van de particuliere automobiel.

De Nigeriaan Aluko schrijft over de problematiek der jonge landen. De eerste voorwaarde voor economische groei is, zegt hij, dat een natie zich zelf ontdekt en tradities en heersende groepen, die de vooruitgang tegenhouden, opzij zet. Hoe moet de economie worden georganiseerd? Het christendom is van nature inconsistent met communisme, nazisme, fascisme of doctrinair kapitalisme. Een nieuwe christelijke bezinning is nodig op het formeren van een economisch stelsel, waarin de groei centraal staat, maar ten dienste gesteld wordt aan de mens.

Technologie en de beheersing van de omgeving

De Nederlander J. P. Thyse illustreert deze problematiek aan de hand van het Nederlandse geval. Het ziet er naar uit dat in Nederland, waar in 1900 nog 30% van de beroepsbevolking in de landbouw werkte, in het jaar 2000 nog slechts 2½% in deze sector zijn brood zal verdienen. Dit betekent, dat niet meer dan 5% van de totale bevolking op het platteland behoeft te wonen. Slechts één miljoen mensen behoeft dan nog op het platteland te wonen. De overige 19 miljoen zouden in steden kunnen wonen. Meerdere oplossingen zijn denkbaar:

1. Kerns van 400.000 tot 1 miljoen inwoners, gespreid over het land, met niet meer dan 50 km tussenruimte;
2. De sterkste ontwikkeling concentreert zich daar, waar de voorwaarden het gunstigst zijn;
3. Een concentratie van de bevolking die zich als een lint over het hele land uitstrekt;
4. Een afwezigheid van een beleid, gericht op ruimtelijke ordening zou er toe leiden, dat de lege ruimten in de randstad Holland worden opgevuld, met alle bezwaren daaraan verbonden.

Thyse ziet onze welvaart in 25 jaar verdubbelen. Binnen 20 jaar ziet hij de vierdaagse werkweek. De vraag rijst of de bevolking hierop wordt voorbereid. „Ons volk is geleerd om goed te werken, maar men is onvoldoende onderricht en voorgelicht hoe zijn vrije tijd door te brengen op een waardige en verrijkende manier”. Het aantal automobielen zal in Nederland in 1980 pl.m. 3 miljoen bedragen, en in 2000 is op een aantal van 7 miljoen te rekenen. De problemen waarvoor onze steden zich dan gesteld zien, kunnen moeilijk worden overschat.

De Fransman Gruson leidt de lezer in de moderne economische technieken van planning in. Hij ziet 7 categorieën van beslissingen, die niet genomen kunnen worden zonder een duidelijk idee van de gevolgen over een langere periode.

1. *Beslissingen met betrekking tot de agrarische produktie*

Veranderingen in de agrarische produktiewijze en produktiesamenstelling

verlopen traag. Beslissingen moeten dus worden genomen op basis van een prognose over enkele jaren;

2. *Kapitaalsinvesteringen in de nijverheid*
Diepte-investeringen, research uitgaven enz. hebben betrekking op een periode van 5—10 jaar. Zonder enig inzicht in toekomstige ontwikkelingen zijn zulke beslissingen uitermate moeilijk;
3. *Beslissingen met betrekking tot internationale arbeidsverdeling*
De internationale arbeidsverdeling verandert voortdurend. De internationale concurrentie is zeer scherp. Inzicht te krijgen in langere termijn ontwikkelingen is noodzakelijk voor investeringen op dit terrein;
4. *Lange termijn beslissingen op het terrein der openbare uitgaven*
Stedebouw, verkeersvoorzieningen, onderwijs en medische diensten moeten op lange termijn worden gepland;
5. *De financiering van dergelijke langere termijn uitgaven*
vraagt om een financiële structuur met een zekere specialisatie;
6. *Inzicht in de voornaamste trends van de consumptie*
De ontwikkeling van de consumptie is niet geheel onvoorspelbaar. Gedeeltelijk is de ontwikkeling door collectieve beslissingen te beïnvloeden, deze beslissingen passen weer in een prognose op langere termijn;
7. *Een rationele houding tegenover de onzekerheid*
Planning veronderstelt het accepteren van een zekere mate van onzekerheid. Men moet altijd uitgaan van de best mogelijke raming, gegeven de thans bekende data en trends. Meestal zal men daarbij uit moeten gaan van partiële kennis, en dus slechts partiële programma's en geen alles omvattende plannen op langere termijn kunnen samenstellen.

Inzicht in de veranderingen, die wij meemaken kan de herhaling van een catastrofe als die der dertiger jaren voorkomen. Daarom is reeds het verrichten van het onderzoek, dat nodig is voor de opstelling van langere of middellange termijn plannen nuttig en zelfs onmisbaar.

De Amerikaan Robert Theobald ziet een totaal nieuwe sociaal economische structuur ontstaan, die net zo zeer van de industriële maatschappij verschilt, als die weer van de agrarische. Vier fundamentele ontwikkelingen doen zich namelijk voor: 1. die naar onbeperkt produktievermogen; 2. de tendentie tot het uitschakelen van de menselijke geest uit voortdurend herhaalde activiteiten; 3. de inherente tendentie tot het inschakelen van computers; 4. de ontwikkeling van de ongelimiteerde destructieve kracht der moderne wapens.

In een maatschappij met onbeperkte produktiemogelijkheden en met een dalende vraag naar arbeidskrachten, heeft het niet langer zin om het recht op een inkomen afhankelijk te stellen van de mogelijkheid om een baan te vinden. Er kan een moment komen, waarop de koppeling tussen inkomen en werk de expansie zou gaan hinderen. Het handhaven van volledige werkgelegenheid zal in de toekomst onmogelijk blijken.

Dit laatste zou zelfs gelden, stelt Theobald, indien de rijke landen een deel

van hun produktiecapaciteit gebruiken voor de voorziening der ontwikkelingslanden in hun groei behoeften. Het recht op een inkomen zou zodoende tot een fundamenteel recht worden in de maatschappij, niet langer gekoppeld aan het moeten werken. Daarnaast komt het recht op compleet onderwijs voor elk individu. Een maatschappij, die reeds voldoende kan produceren, en aan alle burgers meer dan voldoende vrije tijd garandeert, zal ook alle burgers de kans moeten geven zich zo volledig mogelijk te scholen. Hij denkt aan een studieloon vanaf 14 jaar, dat oploopt met de leeftijd, uit te betalen aan ieder die onderwijs volgt.

Een maatschappij, waarin machines het belangrijkste werk doen moet een ander distributiesysteem invoeren. Het recht op werk krijgt daarin evenzeer een andere inhoud als het recht op inkomen.

Deze gedachtengang, die vele lezers wellicht wat al te ver van de harde realiteit zullen achten, vertoont grote overeenkomst met die, welke ten onzent door F. L. Polak is naar voren gebracht. Het lijkt mij persoonlijk, dat men deze visie als „voorbarig” zal kunnen afwijzen. Het is immers niet in te zien, waarom na de produktiviteitsexpansie, die het aantal werkzame personen in de landbouw decimeert, en de produktiviteitsexpansie, die thans al de groei van de werkgelegenheid in de industrie doet stagneren, er geen soortgelijke ontwikkeling zal komen in de overige sectoren van ons economisch leven. Indien men deze mogelijkheid open houdt, komt er een dag waarop mensen als Theobald en Polak het gelijk aan hun kant krijgen. Of de generatie, die thans in West-Europa leeft dit nog zal beleven, of de hier ontwikkelde visie voor ons nog eens relevant zal worden, is uiteraard een andere vraag. Men zegge echter niet te gauw nee.

Het is duidelijk, dat een ontwikkeling zoals die hier voorzien is, nogal zware consequenties zou hebben voor het arbeidsethos, zoals wij dat kennen in de westelijke wereld. Zullen de kerken in staat zijn deze ontwikkeling te begeleiden? Zullen zij weten te onderscheiden tussen wat slechts een tijdelijk accent geweest is in dat arbeidsethos, en wat blijvend is? Want in wezen gaat het om die probleemstelling.

In dit verband is het opstel van Harvey Cox van betekenis. Meer dan ooit, zegt hij, wordt aan de mens de eis gesteld van mondigheid. De kansen, om via de massamedia, via de groeiende mogelijkheden van produktie, van creatie en vernietiging slecht of goed te doen, zijn beide toegenomen. De verantwoordelijkheid van de mens is toegenomen. En juist onder deze omstandigheden zien we in vele organisaties de opkomst van de onpersoonlijke macht, zoals die uitgeoefend wordt in bureaucratische structuren, met als meest afschrikwekkend voorbeeld het Nazirijk, waarin ieder de verantwoordelijkheid van zijn misdaden kon afschuiven op „het apparaat”.

De noden der arme landen

De noden der ontwikkelingslanden vormen het centrale thema van het derde deel van deze rijke bundel. Zuid-Oost-Azië komt aan de orde in het opstel van de Philippino Espiritu; het Midden Oosten in dat van Musa Nasir uit Jordanië; Afrika in dat van Selby Ncgobo uit Rhodesia. Espiritu wijst op de

fictie van de nationale soevereiniteit, in een wereld waar elk land, en vooral een ontwikkelingsland, voor zijn bestaan afhankelijk is van andere landen. Het opstel van Musa Nasir is thans wellicht nog actueler, dan toen het geschreven werd. De problematiek der Arabische wereld, waarin de wortels liggen voor de crisis in het Midden Oosten, komt hierin voluit aan de orde.

„Niemand, die het Arabische Midden Oosten niet bezocht heeft, kan de diepte der emoties peilen, die het Palestijnse probleem heeft opgeworpen in de harten van alle Arabieren. Niet slechts hebben zij huis en vaderland verloren, maar zij voelen zich gestraft voor de zonden van anderen. Christenen vervolgden de Joden, en christenen trachten hun misdaden goed te maken door de Joden toe te staan om te helpen Arabische landen in beslag te nemen. Daarbij komt, dat deze christelijke steun aan zionisme en Israël andere egoïstische belangen van de christelijke mogendheden kunnen hebben gediend, een omstandigheid, die de ernst van het onrecht nog vergroot en de reactie nog bitterder en meer explosief maakt”.

In het opstel van de Rhodesiër Ncgobo komen de problemen van het vroegere koloniale Afrika, en die van de nog door blanken overheerste delen van het zwarte werelddeel aan de orde. Het probleem van de rassenverhoudingen ligt aan de basis van veel Afrikaanse moeilijkheden. In Zuid-Afrika heeft deze problematiek een bijzonder accent gekregen door het apartheidsbeleid.

Men stelt vast, dat de Afrikanen in Zuid-Afrika er economisch beter aan toe zijn dan waar ook in Afrika, en dat zolang de economische positie van de Afrikanen maar redelijk is, zij zich geen zorgen maken over politieke en sociale rechten. Toch staan de geürbaniseerde en goed opgeleide Afrikanen vooraan in de strijd voor sociaal-economische en politieke rechten. Christus' uitspraak, „dat de mens bij brood alleen niet zal leven”, wordt in Zuid-Afrika vaak vergeten. Het is dan ook onjuist om de economische positie van Afrikanen in Zuid-Afrika te vergelijken met die van de inwoners van andere Afrikaanse landen. Zuid-Afrika is een hoog geïndustrialiseerd land, waar door de ontkenning van het recht op collectieve onderhandelingen, de rassenscheiding in de beroepen, en de beheerste mobiliteit van werknemers, die een beter inkomen zoeken, de Afrikanen belet wordt om mee te profiteren van de welvaart, zeer ten voordele van het blanke deel der bevolking. Ncgobo laat zien hoe de Nederlands Hervormde Kerk van Zuid-Afrika altijd een voorzichtige en conservatieve houding heeft ingenomen inzake de rassenscheiding. De andere protestantse kerken en de katholieke kerk zijn veel verder gegaan in de richting van een erkenning van het beginsel en de praktijk van een interrassiale godsdienstuitoefening. Met waardering spreekt hij van de werkzaamheden van het Christelijk Instituut, die ook ten onzent een zekere bekendheid genieten.

Groei in de wereldeconomie

Er is behoefte aan een economisch beleid op het niveau van de wereld. De structuren voor een dergelijk beleid zijn er nog niet. Het is zelfs niet waarschijnlijk, dat ze er op een redelijke termijn zullen komen. Toch is het zo

klaar als de dag, dat een groot aantal problemen, waarmee menselijk geluk en zelfs mensenlevens gemoed zijn, slechts door zo'n beleid op wereldniveau opgelost kunnen worden. Zo ziet de uitdaging, waarvoor de economische wereldsituatie ons plaatst, er uit. Men zou het ook zo kunnen stellen: Wij hebben behoefte, dringende behoefte zelfs aan wereldstructuren, die politici als „utopistisch” in de oren zullen klinken.

Met name in de bijdrage van onze landgenoot Tinbergen komt deze problematiek duidelijk uit de verf. Tinbergen ziet de noodzaak van een economisch beleid op wereldschaal om twee redenen. Er is op zichzelf behoefte aan om de kloof tussen arme en rijke landen te overbruggen. Maar in de tweede plaats zou een dergelijk beleid de dreiging van oorlog kunnen verminderen, doordat politieke spanningen zouden kunnen worden voorkomen of verzacht, terwijl bovendien zodoende een positieve rol zou kunnen worden gespeeld bij de constructie van een wereldrechtsorde.

Een stabiele wereldorde is ondenkbaar zolang de welvaartsverschillen zo groot blijven als ze vandaag zijn. Toch groeien deze verschillen nog. Een veel doortastender beleid moet worden gevoerd. Dit kan ook zonder dat aan de rijke landen grote offers worden gevraagd. Voor economieën, die het reële inkomen per hoofd met drie of meer procent per jaar zien groeien is een percentage ontwikkelingshulp van 2 of 3% bepaald geen offer van wezenlijke betekenis te noemen.

De instrumenten van een economische politiek op wereldschaal ter bevordering van de groei zijn: investeringen, onderwijs, verlaging van tariefmuren, marktregelingen voor grondstoffen en veranderingen in het sociale bestel van de betrokken landen. Achter elk van deze woorden gaat een wereld van grote variëteit schuil.

Planning op wereldniveau begint pas aarzelend op gang te komen. De O.E.C.D. begint taakstellingen te formuleren voor de economische groei der aangesloten landen. Planning begint op gang te komen in regionale eenheden zoals EEG en EGKS. Tinbergen wil dat ook de Economische en Sociale Raad der V.N. zou komen tot (aanvankelijk) een losse vorm van samenwerking van de regeringen. Op den duur zou dit echter moeten uitgroeien tot een coördinatie van het beleid der lidstaten, op die punten waar dat essentieel is. De nationale soevereiniteitsgedachte van vele landen verzet zich tegen zo'n rol van de EcoSoc. De communistische landen verwerpen de gedachte om ook maar iets van hun nationale autonomie op te geven. Hun filosofie brengt hen tot de opvatting, dat zij het zijn, die de wereld zullen organiseren in plaats van vice versa. Ontwikkelingslanden, vooral de vroegere koloniën leven nog in de roes der nationale zelfstandigheid en voelen er weinig voor om de pas verworven soevereiniteit af te geven. Voorshands vraagt realiteitszin, dat men zich beperkt tot een vorm van samenwerking tussen gelijken gebaseerd op wel gedefinieerde gemeenschappelijke bepalingen. Voor de verschillende economische sectoren zouden surveys gemaakt moeten worden, alsmede prognosen van de verwachte ontwikkelingen. In sommige sectoren, zoals bijvoorbeeld de textiel-

industrie, zal men overcapaciteit vaststellen. Elders, bijvoorbeeld in de electronica zal men veeleer duidelijke tekorten aan capaciteit vaststellen. In onderling overleg zullen de naties moeten trachten disproportionele ontwikkeling te corrigeren.

Tinbergen komt dan tenslotte tot beschouwingen over de „optimale wereldorde”. De nationale autonomie zou zich dienen te beperken tot die politieke en die produktiesectoren, die geen externe effecten hebben. Beslissingen over beleid in sectoren, die wèl externe effecten hebben, zouden op hogere, supranationale niveaus genomen moeten worden.

In embryo zijn zulke supranationale instanties al aanwezig. Tinbergen wijst op het GATT en de UNCTAD. Voorts zijn er al grondstoffen overeenkomsten (tarwe, suiker, koffie en tin). Beter ware het uiteraard verzucht hij, als we een politiek wereldsysteem hadden, dat sterkere vormen van coördinatie zou kunnen hanteren. Inderdaad stuiten we hier op de merkwaardige paradox, dat op dit terrein realisme en utopie gemakkelijk in elkaar over gaan. Is het zo irreal om te stellen, dat de nationale bijdragen tot het werk van de V.N. en haar organen zou moeten worden gefinancierd uit een stelsel van internationale belastingheffing? Zou een „wereldschatkist” een irreal verlangen zijn? Beide instrumenten, die van een wereldbelastingstelsel en van een wereldbudget zouden voor de hand liggen, en algemeen erkende problemen van wereldbelang kunnen oplossen. Alleen dan zou een aanpak van de kloof tussen rijk en arm werkelijk op effectieve wijze kunnen plaats vinden.

Voorshands vraagt realiteitszin, dat men zich ertoe beperkt om te komen tot een redelijk economische samenwerking via bestaande of nieuw te creëren regionale of wereldsituaties. Juist die economische samenwerking zou verschillen tussen Oost en West, die het gevolg zijn van dogmatisme van beide zijden, kunnen doen verdwijnen.

Christenen, zegt Tinbergen, kunnen vele inspirerende taken vinden op dit terrein. Zij moeten opkomen voor planning op wereldschaal. Zij moeten opponeren tegen racisme en nationalisme. Bovenal moeten zij kampioenen zijn voor samenwerking tussen West, Oost en Zuid.

De problematiek van de kloof tussen Noord en Zuid wordt dan verder belicht door S. L. Parmar uit India. De ontwikkelingslanden, omvattende $\frac{2}{3}$ van de wereldbevolking, produceren slechts 15% van de bruto wereldproductie. Naast landen met een nationaal inkomen van \$ 50, zijn er met een n.i. van \$ 3000 per hoofd.

Nodig is, stelt Parmar, dat de rijke landen zich in de internationale economie totaal anders opstellen. Een internationale economie is nodig, waarin de minder ontwikkelde landen worden beschouwd en behandeld op de manier waarop een natie zijn minder ontwikkelde streken behandelt. Zoals een moderne industriestaat via prijsregelingen en een alomvattend landbouwbeleid zorgt voor zijn achterblijvende plattelandsgebieden, zou de wereld de nog agrarische arme landen door prijsregelingen voor grondstoffen, door een wereldlandbouwbeleid en een beleid gericht op industrialisatie der arme landen tege-

moet moeten komen. Parmar schetst een somber beeld van de wereldeconomie.

- de hulp aan ontwikkelingslanden wordt niet gevolgd door de opening van de grenzen der rijke landen voor de produkten der arme landen;
- de prijzen der grondstoffen, waarvan de arme landen moeten leven dalen voortdurend;
- de ruilvoet van de arme landen wordt zodoende voortdurend ongunstiger (voor de rijke landen geldt uiteraard het omgekeerde);
- de wijze, waarop de rijke landen helpen, weerspiegelt hun egoïsme. Door het schenken van surpluslandbouwvoorraden helpen deze landen zich zelf meer dan anderen;
- de rijke landen beperken de invoer van industrieproducten, ondanks het feit, dat de uitvoer der arme landen gering is, en van weinig betekenis;
- leningen worden aan arme landen vaak tegen te hoge interestvoeten verstrekt. Aan rente en aflossing gaat al spoedig één derde der nieuwe hulp verloren. Leningen leggen op de economieën der ontwikkelingslanden de plicht op, te exporteren om de leningen terug te kunnen betalen. Juist die export is een doorn in de ogen der rijke landen;
- in het verleden hebben de rijke landen hun industriële goederen tegen „dumping” prijzen afgezet in de arme landen. Waarom gaan zij er niet toe over om machines en andere goederen, die nodig zijn voor de ontwikkeling, in de arme landen te „dumpen”. Daarin zou een element van compensatie, en zelfs van „poëtische rechtvaardigheid” liggen, stelt Parmar wat bitter vast.

Maar de situatie waarover hij schrijft, is ook bitter. Het is moeilijk om blijmoedig en optimistisch te blijven, wanneer men geconfronteerd wordt met de harde feiten van de wereld waarin wij leven.

In de epiloog tot deze bundel schrijft Abrecht (van de Wereldraad) dat het duidelijk is, dat de rijke landen aan de ontwikkelingsproblematiek niet die prioriteit willen toekennen, die er vanuit een wereldvisie op het algemeen belang aan zou moeten worden toegekend. De voornaamste rijke landen zijn niet bereid om iets van hun autonomie af te staan aan nog onervaren internationale lichamen. Hoe begrijpelijk dit ook is, men moet inzien, dat bij de ontwikkelingslanden hierdoor de overtuiging rijpt, dat zij slechts door een verenigde oppositie tegen de rijke landen de economische macht van die landen kunnen weerstaan. Dit is nergens duidelijker gebleken dan tijdens de eerste UNCTAD-conferentie in 1964 te Genève, waar de 77 arme landen constant oppositie voerden tegen de 25 rijke landen.

Voor christenen moet het duidelijk zijn waar hun roeping ligt in deze situatie. Zij moeten een pressiegroep vormen, die overal opkomt voor de oplossing van het grootste probleem van onze tijd. En dit gaat niet op in de eis van 1 of 2 of 3% van het nationaal inkomen voor ontwikkelingshulp (ook dat!). Het gaat bovenal om het opruimen van alle beletselen, die er zijn om via een wereldrechtsorde een wereldwelvaartsorde te bereiken. Over deze gigantische problematiek kan men in deze bundel waardevol studiemateriaal vinden.

GANDHI EN NEHRU OVER GEWELDLOOSHEID EEN ACTUEEL DEBAT?

door

D. Kooiman

Uit publicaties, redevoeringen en adressen aan synodes valt de laatste tijd ook in antirevolutionaire, en breder: protestants-christelijke kring, een nieuwe bezinning af te lezen op het vraagstuk van de oorlog en zijn vervangingsmiddelen. Wij menen daarom dat het nuttig kan zijn aandacht te schenken aan discussies, die elders reeds over dit vraagstuk zijn gevoerd. Zij kunnen ons eigen denken stimuleren en mogelijk zal blijken dat de gehanteerde argumenten ook voor onze situatie nog steeds actueel zijn.

De naam van Mohandas Karamchand Gandhi is met de geweldloosheid onlosmakelijk verbonden. Ook zijn politieke erfgenaam Jawaharlal Nehru streefde op zijn eigen wijze een politiek van geweldloosheid na. Maar de opvattingen van deze Indiase leiders over geweld en geweldloosheid vertonen kenmerkende verschillen en daarom liepen ook de wegen die zij kozen voor de opbouw van een samenleving zonder geweld in sterke mate uitéén. Wij willen deze gedachtenwisseling in het navolgende kort weergeven. Men verwijt mij geen onvolledigheid, slechts de belangrijkste punten willen zijn genoemd.

A. *Ethische religie versus humanistische ethiek*

Hoewel het onmogelijk is een systematisch overzicht van Gandhi's denken te geven, bestaat er in zijn denkbeelden een diepere samenhang en deze samenhang is religieus van aard. Gandhi is bij uitstek een man van religie en zijn Hinduïsme is zeer persoonlijk getint. Zonder een korte uitéénzetting van zijn religieuze denkbeelden zal men zijn geweldloosheidsbeginsel dan ook niet kunnen verstaan.

Satya (Waarheid). Er zijn talloze definities van God, zegt Gandhi, omdat Zijn verschijningsvormen zo talrijk zijn. Maar ik vereer God alleen als Waarheid en naar die Waarheid zoek ik. In zijn blad *Young India* schrijft Gandhi in 1931: „I used to say that though God may be God but Truth above all . . . two years ago, I went a step further and said Truth is God”. Deze uitdrukking „Waarheid is God” is het mosterdzaadje waaruit heel Gandhi's ethische religie voortspriet. Het begrip „*satya*” heeft vier betekenissen bij Gandhi¹:

1. absolute Werkelijkheid en Waarheid, God;
2. volmaakte kennis van de Waarheid;
3. Waarachtigheid, waarheid in woord en gedachte;

¹ S. Abid Husain, *The Way of Gandhi and Nehru*, Londen/New York, 1961 2e, blz. 22 e.v.

4. Rechtvaardigheid, waarheid in handelen en werken.

De volgorde duidt geen rangorde aan. Evenwel zijn 3 en 4 middelen om 1 en 2 te bereiken. Gandhi gebruikt hetzelfde woord voor middel en doel, omdat hij gelooft in de eenzelveheid van middel en doel. Volgens Gandhi heeft de goddelijke waarheid een transcendente en een immanente bestaanswijze. Waarachtigheid en rechtvaardigheid zijn middelen om de transcendente bestaanswijze van de goddelijke werkelijkheid te realiseren, maar tegelijkertijd uitdrukking en openbaring van diezelfde werkelijkheid in zijn immanente vorm en als zodanig een doel in zichzelf. In het licht van de waarheid die zich zowel in het bovennatuurlijke als in de natuurlijke zijnsorde bekend maakt, wordt de grens tussen doel en middel opgeheven. Dit is een centraal thema in Gandhi's denken.

Het is uit verering voor deze Waarheid dat Gandhi zich in de politieke strijd mengt. Zijn waarheidsliefde laat geen levensterrein onberoerd en in zijn autobiografie spreekt hij zonder aarzeling uit, dat zij die menen dat religie niets met politiek te maken heeft niet begrijpen wat religie betekent².

Ahimsa (liefde). Het tot werkelijkheid brengen van de waarheid is hoogste doel en geschiedt door middel van „Ahimsa” of liefde. De weg tot God is gelegen in de dienst aan Zijn schepping, waarin Hij wil ontmoet worden. Evenals de Waarheid is de Liefde een universele wet, waarvan het bestaan der wereld afhangt. „Kunnen wij het zoeken van Satya zien als de religie van Gandhi, Ahimsa is dan zijn ethiek”³.

In zijn negatieve zin betekent ahimsa het geen geweld plegen, geen onrecht doen. In positieve betekenis bevat ahimsa gevoelens van liefde, edelmoedigheid, dienst en zelfopoffering.

Haat de zondaar niet, doch de zonde! zegt Gandhi. Zijn werkelijke tegenstanders zijn nooit individuen, maar de krachten van haat, begeerte en geweld, die in alle mensen werkzaam zijn. Wanneer iemand geweld gebruikt is hij geen vijand, maar moet hij met sympathie, haast met medelijden worden tegemoet getreden, omdat hij slachtoffer en instrument is geworden van die kwade krachten in hem. Het antwoorden met geweld zou betekenen dat men ook zelf tegen deze kwade hartstochten in zijn binnenste de nederlaag lijdt. Daarom betekent ahimsa alles verdragende liefde naar buiten, maar meedogenloze strijd naar binnen. Een overwinning in die strijd geeft de ware geestkracht en opent de ogen voor de waarheid. Voor een „rechtvaardige oorlog” is in dit denken geen plaats.

Er zijn volgens Gandhi dus krachten in de mens die het realiseren van de Waarheid in de weg staan. En de belangrijkste innerlijke vijanden zijn wel de vleeselijke lust en de hang naar bezit. Wil hij de volmaakte waarheid benaderen dan zal hij deze begeerten moeten onderdrukken en de ahimsa kan hem daarbij

² M. K. Gandhi, *An Autobiography or the Story of my Experiments with Truth*, (1927) Ahmedabad 1959, blz. 371.

³ A. Pos, *Mohandas Karamchand Gandhi in Pioniers van het Nieuwe Azië*, uitgeg. o.l.v. prof. dr. H. Bergema, Franeker, 1959, blz. 89.

behulpzaam zijn. Daarom legt hij reeds in 1906 de gelofte van sexuele onthouding af — hetgeen voor hem tevens ging betekenen een beheersing der zinnen in daad, woord en gedachte — en experimenteert hij uitvoerig met sobere en vegetarische diëten. In zijn verhandeling *Een gids voor gezondheid* noemt hij het lichaam een woning van God, welke men zuiver moet bewaren. Daarom ook besluit hij alle banden door te snijden die hem binden aan geld en materiële goederen, welke een belemmering betekenen voor een leven naar de geest en het bereiken van de Waarheid, en identificeert hij zich volledig met de arme massa. Bezit en verlangen daarnaar leiden tot afgunst, afgunst leidt tot haat en uit haat komt geweld voort. Daarom: „I could not follow Him unless I gave up all I had”⁴.

Nehru besteedde aan filosofische en religieuze vraagstukken weinig aandacht, zij waren voor hem niet het allesbeheersende zoals voor Gandhi. Deze vragen lagen naar zijn mening ook te veel in de sfeer van het beschouwelijke en irrationele, waarvoor zijn kritische en analytische geest een natuurlijke terughoudendheid toonde. Waarheid is ook voor hem universeel, maar deze dient steeds opnieuw uitgelegd en een ieder moet zijn eigen persoonlijke idee van die waarheid vormen. Zelf is hij zeer voorzichtig in het uiten van zijn fundamentele opvattingen. Het blijft vaak bij veronderstellingen. Alleen zijn morele standpunten komen boven het niveau van de veronderstelling uit en vormen vaststaande gezichtspunten.

In verreweg de meeste gevallen dat Nehru over religie spreekt is dit in kritische en afkeurende zin. Hij verzet zich tegen religie die zich niet op *deze* maar op een *toekomstige* wereld richt, hetgeen hij als een onverantwoordelijke vlucht beschouwt uit de problemen van deze werkelijkheid. Hij ziet dat religie veelvuldig tot een gevestigde en daardoor reactionaire kracht wordt, welke zich laat vereenzelvigen met bepaalde vormen van samenleven die gebaseerd zijn op onrecht en uitbuiting. De religie „... talked of peace and yet supported systems and organizations that could not exist but for violence”⁵. Tevens is de religie een hinderpaal op de weg naar vooruitgang.

„Als God niet zou bestaan, zou men hem moeten uitvinden” riep Voltaire twee eeuwen geleden. Misschien is dat waar, reageert Nehru, maar het is ook nuttig deze stelling om te keren: Ook indien God bestaat, kan het gewenst zijn niet naar hem op te zien of op hem te vertrouwen. Te grote afhankelijkheid van bovennatuurlijke factoren leidt tot verlies van zelfvertrouwen in de mens en tot afstomping van zijn bekwaamheden en scheppend vermogen. Nehru is humanist en gelooft in de mens. Middels moderne wetenschappelijke methoden zal men moeten komen tot een ontrafeling van „the riddle of the universe”. Hij erkent wel dat de wetenschap op de laatste vragen geen antwoord kan geven, maar weigert dit diepste geheimenis God te noemen, „... because God has come to mean much that I do not believe in”⁶.

⁴ Gandhi, *An Autobiography* . . . , blz. 195.

⁵ Jawaharlal Nehru, *An Autobiography* (1936), Londen 1958, blz. 507.

⁶ Jawaharlal Nehru, *The discovery in India* (1946), Editie Crane 1959, blz. 13.

Is Nehru religieus? Het kan niemand zijn ontgaan dat Nehru zich in zijn kritiek richt op de religie in haar beperkte conventionele betekenis. Husain merkt op dat de beweegreden van Nehru's verzet tegen formele religie *religieus* is in de ware zin des woords⁷. Nehru aanvaardt morele wetten als absoluut en deze bevatten vrijwel alle elementen, welke Gandhi als het wezen van religie beschouwt. Een theoretisch geloof in God en de bovennatuurlijke aspecten der ahimsa ontbreken daar echter aan. Een ethische benadering oefent op hem weliswaar een sterke aantrekkingskracht, maar hij blijft zich verzetten tegen het invoeren van religieuze elementen in de politiek, waarvan hij verwarring vreest en belemmering der politieke besluitvorming⁸. Het grote belang dat Gandhi hecht aan het metafysische en de innerlijke reform blijft voor hem onbegrijpelijk.

Gandhi als apostel van waarheid en liefde vertegenwoordigt de religieuze geest van India, in Nehru daarentegen openbaart zich de seculaire geest van het moederland.

B. *Levensbeginsel versus politieke methode*

Geweldloosheid is voor Gandhi Ahimsa in praktische vorm. Daarmee is dit beginsel reeds terstond religieus verankerd. Zelf gebruikt Gandhi de term Satyagraha (satya = waarheid, agraha = kracht), d.w.z. de kracht die geboren wordt uit Waarheid en Liefde⁹. Het betekent geen lijdzaamheid, maar vormt het krachtigste wapen uit zijn arsenaal voor geweldloze revolutie. Wezenlijk in deze strijdmethode is het staan op de Waarheid. Doel is niet de fysieke uitschakeling of de geestelijke afbraak van de tegenstander te bewerken, maar om door vrijwillig en welgemoed te lijden onder zijn handen in de tegenstander die psychologische processen op gang te brengen en een zodanig emotioneel klimaat te scheppen, dat het voor geesten en harten mogelijk wordt elkaar te ontmoeten. Het is de kracht van de ziel in zijn verzet tegen kwaad en onrecht, die de tegenstander in het hart zoekt te treffen door een beroep te doen op de immanente goedheid en waarheid in de mens. Niet afdwingen maar overtuigen is het oogmerk.

Omdat niet de mens, maar het kwaad in die mens de vijand is, is er in de satyagraha geen plaats voor gevoelens van haat of wraak. Maar ook aan vrees wordt in de satyagraha alle ruimte ontzegd. Waar is moed voor nodig, vraagt de mahatma (= grote ziel, bijnaam voor Gandhi) „... in blowing others to, pieces from behind a cannon, or with a smiling face to approach a cannon and be blown to pieces? ... Believe me that a man devoid of courage and manhood can never be a passive resister”¹⁰. Geweldloosheid betekent bewuste leedaanvaarding en daarvoor is moed vereist. In zijn blad *Young India*

⁷ Husain o.c., blz. 100.

⁸ Jawaharlal Nehru, *Eighteen months in India 1936—37*, Allahabad 1938, blz. 155.

⁹ Zie M. K. Gandhi, *Satyagraha in South-Africa*, Madras 1928, speciaal hfdst. XII.

¹⁰ M. K. Gandhi, *Hind Swaraj or Indian Home Rule*, 1909, hfdst. XVII.

schrijft hij in een vermaard geworden artikel over *De leer van het zwaard*: „I do believe that when there is only a choice between cowardice and violence, I should advise violence . . .” Maar laat hij er op volgen: „I believe that non-violence is infinitely superior to violence, forgiveness is more manly than punishment”.

De waarde van de satyagraha, welke ten diepste een middel is om gestalte te geven aan de Waarheid, wordt niet in de eerste plaats afgelezen aan zijn praktische resultaten, maar aan zijn innerlijke betekenis. Het einde van een satyagraha-campagne kan alleen dan waardevol genoemd worden, wanneer het de satyagrahi's sterker en geestrijker achterlaat dan zij aanvankelijk waren, schrijft Gandhi in zijn autobiografie.

Satyagraha is niet beperkt tot het geloof in de eigen zaak, maar het gelooft in de eeuwige wet van waarheid en recht. Daarom is het een onfeilbare en universele methode die in alle omstandigheden en tijden bruikbaar is. Gandhi's vertrouwen in dit wapen is zo groot, dat hij het ook wil toepassen in geval van gewapende en georganiseerde agressie, zoals die tijdens de 2e wereldoorlog dreigde. En zijn critici, die het nut van satyagraha erkennen in persoonlijke situaties, maar niet in een moderne oorlog welke door de mechanisatie ontpersoonlijkt is, wijst hij er op, „ . . . that behind the death-dealing bomb there is the human hand that releases it, and behind still is the human heart that sets the hand in motion”¹¹.

Voor Gandhi is het geheel en al religie in al zijn verwickelingen. Het is voor hem meer dan een methode, het is een fundamentele levenshouding. In zijn toespraak als president van het „Indian National Congress” in 1924 verklaart hij: „Satyagraha is search for truth, and God is truth. Ahimsa or non-violence is the light that reveals that truth to me . . .”¹².

Er zijn verschillende vormen van satyagraha als strijdmethode. Wij willen er kort over zijn. Allereerst is daar de *burgerlijke ongehoorzaamheid*, welke uitgaat van tweeërlei wet: gehoorzaamheid aan een hogere wet, zoals die van het geweten, betekent ongehoorzaamheid aan een onrechtvaardige burgerlijke wet. Deze ongehoorzaamheid kan leiden tot een weigering om samen te werken met alles wat van die bedoelde overheid uitgaat en een inkeren tot zichzelf: *non-coöperatie*. De meest vergaande vorm die de mahatma heeft toegepast in zijn geweldloos verzet is het *vasten*. In de jaren na 1946 poogt Gandhi door hongerstakingen de uitbarsting van haat en geweld tussen hindus en moslims tot bedaren te brengen, tot hij zelf valt door de kogels van een hindu-fanaticus. Maar zijn dood brengt de razenden tot bezinning: Gandhi's eigen dood bleek de hoogste vorm van satyagraha.

Voor Nehru kan de geweldloosheid geen zaak van religie zijn. Het trekken

¹¹ M. K. Gandhi, *Hitlerism and aerial warfare*, artikel in het blad *Harijan*, d.d. 24-12-1938.

¹² Zie J. S. Sharma, *Indian National Congress*, Delhi 1959, afd. „Presidential Addresses”.

van de non-violence in het religieuze vlak — zoals door Gandhi gedaan — zou betekenen dat zijn bezwaren tegen religie ook op de geweldloosheid toepasbaar zijn. Nehru wil het echter zuiver zien als een *politieke methode*, zij het met aantrekkelijke ethische aspecten. In zijn beoordeling van de satyagraha spreekt de redelijke en praktische overweging krachtig mee. Op vele plaatsen spreekt hij over het doeltreffende van deze methode en de praktische uitweg die het biedt uit de aktuele omstandigheden. Maar als geweldloosheid de voorkeur verdient wegens de huidige omstandigheden, kan bij wijziging van de situatie de keus uitgaan naar geweld. En deze laatste mogelijkheid blijft bij Nehru beslist open! In een gesprek met Tibor Mende in 1956 beroept Nehru zich hiervoor zelfs op Gandhi: „Gandhi lui-même, qui était un grand pacifiste disait toujours qu'il vaut mieux se battre qu'avoir peur . . . Il voulait dire que l'on ne doit pas céder au mal, au mal fondamental, et qu'il faut, de préférence, se battre de façon pacifique. Si c'est impossible, eh bien, il faut se battre de façon militaire. Mais ne pas céder au mal”¹³. Een kleine doch veelzeggende accentverschuiving in Gandhi's artikel „De leer van het zwaard” — hiervóór aangehaald — kan echter niet onopgemerkt blijven. Na de keuze voor geweld boven lafheid legt Gandhi de nadruk op de geweldloosheid, Nehru op het niet toegeven aan het kwaad. Gandhi's kiezen voor de geweldloosheid brengt de vraag van geweld of lafheid terug naar de tweede rang, Nehru's weigering aan enig onrecht toe te geven plaatst de vraag van geweld of geen geweld naar de tweede rang.

Terwijl Gandhi zijn satyagraha in alle tijden en omstandigheden meent te kunnen toepassen, volgt uit het voorgaande ook, dat Nehru's politieke geweldloosheid geen algemeen geldende methode kan zijn. Wie durft te zeggen dat de Spanjaarden in de jaren 1930 fout hebben gehandeld, toen zij als toonbeeld van moed in gewapend verzet ten onder gingen? Er stond toch geen andere eervolle weg voor hen open, evenmin als voor de Ethiopiërs en de Tsjechen? De vraag is bedoeld voor Gandhi. Deze had de kleinere naties in de jaren 1930 aanbevolen hun veiligheid niet te zoeken in bewapening, maar in geweldloos verzet. Ook Hitler en Mussolini zijn mensen voor Gandhi en moeten dus uiteindelijk gevoelig blijken voor de roep om liefde. Gandhi zegt geen vrees te hebben voor hen die alleen het lichaam kunnen doden, want „. . . though I lose the body, I save my soul, i.e. my honor” en dat is de boodschap die hij ook aan de Tsjechen voorhoudt¹⁴.

De waarde van de satyagraha leest Nehru als nuchtere politicus niet in de eerste plaats af aan de innerlijke verandering die het bewerkt maar aan de praktische resultaten. Uiteindelijk ging het hem er om of de geweldloze methode succes beloofde en aan de hand daarvan diende het middel beoordeeld. In zijn toespraak als president van het „Indian National Congress” te Lahore (1929) verklaart hij dan ook de geweldloze weg te zullen verlaten, indien deze niet

¹³ Tibor Mende, *Conversations avec Nehru*, Parijs, 1956, blz. 116.

¹⁴ Gandhi, *If I were a Czech*, art. in *Harijan*, 15-10-'38.

zou leiden tot een vrijwording van India. Geweld mag slecht zijn, slavernij is nog veel erger¹⁵.

Op dit punt beginnen zich analogieën — geen vergelijkingen — aan ons op te dringen. In Zuid-Afrika, het land waar Gandhi zijn eerste experimenten in satyagraha uitvoerde, is Albert Luthuli als voorzitter van het „African National Congress” een geweldloze strijd begonnen voor de gelijkberechtiging van de gekleurde bevolking. Ondanks de meer dan botte reactie van de regering, die zijn beweging verbood en zijn aanhangers knechtte en ondanks het geringe resultaat dat zijn actie afwierp, bleef Luthuli tot zijn dood het symbool van de geweldloze strijd in zijn land. In 1965 verklaart een andere leider van het „African National Congress”, Nelson Mandela, voor de rechtbank, dat hij en zijn collega's na langdurig overleg tot de slotsom zijn gekomen dat in de huidige omstandigheden geweld onvermijdelijk is. „Pas nadat alle andere middelen hadden gefaald, nadat alle kanalen van vreedzaam protest voor ons waren gesloten, hebben we de beslissing genomen gewelddadige vormen van politieke strijd te gaan toepassen. We deden zulks niet omdat we een dergelijke gedragslijn verlangden, doch uitsluitend omdat de regering ons geen andere keus had gelaten”.

Er kan ook gewezen worden op de Verenigde Staten, waar Martin Luther King sedert de busboycott in Montgomery van 1955 leiding geeft aan op het Gandhiaanse voorbeeld geïnspireerde geweldloze acties, terwijl anderzijds een figuur als Stokely Carmichael, vroeger bezielde medewerker van King en nog steeds voorzitter van de studentenbeweging voor de coördinatie van geweldloze acties, met de zijnen oproept tot guerilla en daden van geweld, nu hij in de huidige situatie zijn vertrouwen in het doeltreffende van de geweldloosheid heeft verloren.

C. Een radicaal verstaan Evangelie

Hoe is Gandhi tot een zo vasthoudend geloof in de geweldloosheid gekomen? Een factor die aanwijsbaar heeft meegespeeld is de invloed van het eeuwenoude Jāinisme — een richting binnen het Hinduïsme welke geweldloosheid leerde — dat juist in Gandhi's geboortestreek Gujerat veel verbreiding heeft gevonden. Maar vooral willen wij aandacht vragen voor de invloed van het Bijbels Evangelie. Hoewel Gandhi zich niet tot het christelijk geloof heeft kunnen bekeren, hebben zijn contacten met het christendom hun sporen nagelaten. In Engeland las hij de Bijbel. Het Oude Testament kwam hij met moeite door, maar het Nieuwe Testament en vooral de Bergrede daarin sprak rechtstreeks tot zijn hart. De gedachte kwaad met goed te vergelden boeide hem bovenmate. In een gesprek met Joseph J. Doke¹⁶ zegt Gandhi: „It was the

¹⁵ In Dorothy Norman, *Nehru — The first sixty years*, Londen, 1965, deel 1, blz. 207.

¹⁶ Joseph J. Doke schreef de eerste biografie van Gandhi: *M. K. Gandhi — An Indian Patriot in South-Africa*, Madras, 1909.

New Testament which really awakened me to the rightness and value of passive resistance. When I read in the sermon on the mount . . . , I was simply overjoyed, and found my own opinion confirmed where I least expected it". Wanneer in 1920 een Engels geestelijke hem vraagt, welke boeken de meeste invloed op hem uitgeoefend hebben, noemt hij het Nieuwe Testament het eerst ¹⁷ en nog in 1939 bekent hij dat „ . . . the example of Jesus suffering is a factor in the composition of my undying faith in non-violence . . . ” ¹⁸.

Van grote betekenis was ook de Bhagavad Gita, een lied uit een klassiek epos van het oude India. Maar de uitleg die Gandhi er aan gaf week in sterke mate af van de traditionele, zodat gezaghebbende Indiërs hem er van verdachten de Gita te hebben ingepast in zijn leer van ahimsa en dat dit gebeurd was o.i.v. de Bijbel. In een vraaggesprek kort voor zijn dood komt Gandhi op deze zaak terug en verklaart, dat hij in zijn uitleg van de Gita zou blijven geloven, zelfs indien bewezen zou worden dat deze onjuist was. En dit laatste wekt de gedachte dat de Gita niet de bron is geweest, doch veeleer het vat waarin de stroom werd opgevangen.

Ook Nehru, hoewel veel minder vatbaar voor de invloed van religieuze geschriften, heeft een zeer radicale kijk op de figuur van Christus. In een brief aan zijn dochter Indira schildert hij Jezus als een sociale en politieke rebel, die zich niet bij het bestaande wilde aanpassen en daarom op Golgotha werd gekruisigd. „ . . . it is strange to think of the rebel Jesus preaching non-violence and ahimsa and a revolt against the social order, and then to compare him with his loud-voiced followers of to-day, with their imperialism and armaments and wars and worship of wealth. The sermon on the mount and modern European and American christianity — how amazingly dissimilar they are! It is not surprising that many people should think that Bapu (= Gandhi, D. K.) is far nearer to Christ's teaching than most of his so-called followers in the West to-day ” ¹⁹.

D. *Sarvodaya versus socialisme*

In zijn reeds eerder aangehaalde rede te Lahore zegt Nehru tot het Congress: „Vrede is slechts mogelijk als de oorzaken tot oorlog zijn weggenomen". En zijn oprechte vredeszin maakt hem tot fel bestrijder van wat hij als oorzaken ziet: de status-quo die op onderdrukking en uitbuiting is gebaseerd, het kapitalisme dat slechts met geweld een onrechtvaardige verdeling van de rijkdommen in stand houdt, imperialisme en fascisme welke innerlijk verwant zijn, de onafhankelijke wapenindustrie die winst wil slaan uit de gruwel van de oorlog, de rassendiscriminatie die een bedreiging vormt voor de wereldvrede enz. Zijn *vredespolitiek* is een zeer *strijdbare politiek*. Hij analyseert het geweld kritisch in zijn grondoorzaken en dat in sterkere mate dan Gandhi en wellicht ook als

¹⁷ *Young India*, 25-2-1920.

¹⁸ *Harijan*, 7-1-'39.

¹⁹ Jawaharlal Nehru. *Glimpses of world history* (1934), Londen, 1949, blz. 84—87.

correctieve reactie daarop. Ook Gandhi verzet zich tegen alles wat zich in de maatschappij aan geweld en onrecht voordoet. Maar het grote verschil in beider weg naar een vreedzaam samenleven op basis van ahimsa is gelegen in het punt van vertrek. Nehru wil eerst de uiterlijke beletselen opruimen en de omstandigheden verbeteren. Gandhi daarentegen wil het geweld uit het hart van de mens verwijderen en verwacht dat een innerlijke verandering zich ook zal uitstrekken tot de omgeving. Achter de één rijst het beeld van Marx, achter de ander dat van Buddha. Daaruit volgt een verschil in methode en ook een verschil in de uiteindelijke vorm die zij aan hun ideale samenleving willen geven.

Nehru heeft zich vele malen ondubbelzinnig voor het socialisme uitgesproken, niet slechts als economische doctrine maar als een levend geloof waaraan hij zich met hart en ziel vastklampt. Hij maakt duidelijk dat zijn keuze voor het socialisme direct verbonden is met zijn streven naar een samenleving zonder geweld. „I seek . . . a more enduring and peaceful systeem from which the roots of violence have been removed, and where hatred shrivels up and yields place to nobler feelings. All this I call socialism”²⁰.

Sarvodaya is de benaming voor het Gandhiaanse socialisme. Het is religieus en bovennatuurlijk en wil in de eerste plaats de mens zelf hervormen. Aan hervormingen die van boven af door de staat worden opgelegd hecht het geen waarde. Als Gandhi de term socialisme bezigt is het in geheel eigen zin. Mijn socialisme, schrijft Gandhi, is niet aan boeken ontleend maar komt voort uit mijn onwankelbaar geloof in geweldloosheid. Niemand kan actief geweldloos zijn zonder in opstand te komen tegen sociaal onrecht. Dit sarvodaya-socialisme leeft tegenwoordig voort in een figuur als Vinoba Bhave en zijn Bhodan-beweging. Aanhangers van deze beweging reizen het land af, teneinde grootgrondbezitters te bewegen vrijwillig land af te staan ten bate van de arme massa.

Nehru noemt Gandhi tegenstrijdig: waarom aanvaardt hij immers met al zijn liefde voor onderdrukten en voor geweldloosheid een stelsel dat dit proletariaat en het geweld voortbrengt? Van de door Gandhi beoogde innerlijke reform koestert hij geringe verwachtingen.

E. *Dorp versus staat*

Nehru ziet de beste waarborgen voor duurzame vrede gelegen in een socialistische staat, zij het in milde vorm. Maar hij voegt daar in zijn autobiografie aan toe, dat een volledig afzweren van het gebruik van geweld niet mogelijk en onwettelijk is. Het samenleven maakt een bepaalde ordening noodzakelijk en aan tegenstrevende individuen zal die ordening moeten worden opgelegd. Hij veronderstelt dat ook Gandhi zal erkennen dat een staat in sommige gevallen geweld zal moeten gebruiken.

Gandhi geeft inderdaad toe, dat een staat niet vrij kan zijn van geweld. En

²⁰ J. Nehru, *Eighteen Months in India*, blz. 14.

omdat de staat een instrument is zonder ziel zal hij nooit van geweld kunnen worden gezuiverd. Maar Gandhi's gevolgtrekking is, dat daarom *alle* staatsvormen verwerpelijk zijn en zijn Ramrajya, de ideale samenleving (letterlijk vertaald: het koninkrijk van God) is een volmaakte anarchie, alleen geregeerd door zedelijke wetten en in stand gehouden door de kracht der liefde. Hij legt een rechtstreekse verbinding tussen geweldloosheid en een filosofisch anarchisme en stemt onbedoeld in met Marx, dat het verdwijnen van de staat de hoogste vorm van democratie is. Zijn Ramrajya zal zich kenmerken door decentralisatie, rechtvaardigheid, gelijkheid, eenvoud en liefde²¹, maar hij heeft dit anarchistisch ideaal nooit nauwkeurig omschreven. „I have often said that, if one takes care of the means, the end will take care of itself”²². Zeker is dat het een landelijke, agrarische maatschappij moet zijn bestaande uit kleine zelfregerende en economisch zelfgenoegzame eenheden: *het dorp*. Een interessante parallel met dit denken kan men vinden bij een Europese anarchist als Proudhon. Een dergelijk samenlevingsverband maakt uitbuiting onmogelijk en zal minder gevaar lopen om agressie aan te trekken dan een industrieel en verstedelijkt India. Wanneer in 1942 een Japanse invasie dreigt luidt dan ook Gandhi's oproep: Terug naar de dorpen!

Nehru zegt niet te begrijpen, waarom een dorp noodzakelijkerwijs waarheid en geweldloosheid zou belichamen. Een dorp ligt intellectueel en cultureel in ontwikkeling achter. Verbetering ligt slechts in de vooruitgang²³.

F. Spinnewiel versus groot-industrie

Het spinnewiel is voor Gandhi het symbool van de vreedzame dorpsamenleving, dit in tegenstelling tot het moderne industrialisme, zoals door Nehru voorgestaan. Men kan geen geweldloosheid opbouwen op basis van een fabrieksamenleving, schrijft Gandhi, omdat het kwaad de industrialisering innerlijk aankleeft. Op andere plaatsen is het echter niet zozeer de machine als zodanig, waar de mahatma zich tegen keert, als wel de daaruit voortvloeiende gevolgen. Nehru bepleit derhalve, dat India zich industrialiseert zonder de kwade bijverschijnselen over te nemen. Hebzucht en uitbuiting wil hij voorkomen door een vorm van socialisme. Het is de winzucht van zelfstandige ondernemers die geweld oproept. Nehru beschouwt Gandhi's ideeën over industrialisatie als conservatief. Hij acht een industrialisatie noodzakelijk voor het verkrijgen van de onafhankelijkheid en voor de opbouw van een eigen defensie-apparaat. Zonder industriële ontwikkeling is een eigen nationale landsverdediging niet mogelijk²⁴. Vanzelfsprekend hebben deze argumenten Gandhi niet kunnen overtuigen.

²¹ A. H. Doctor, *Anarchist Thought in India*, Bombay, 1964, blz. 38 en 42.

²² In *Harijan*, 11-2-1939.

²³ Briefwisseling Gandhi-Nehru over dit onderwerp in *A bunch of Old letters*, Londen, 1960, blz. 508—509.

²⁴ J. Nehru, *The Unity of India* (1941), Londen, 1948, blz. 23—24 en 316.

G. *Broederschap versus klassenstrijd*

Voor Nehru als wetenschappelijk socialist is de klassenstrijd een gegeven. Als socialisten worden wij er ten onrechte van beschuldigd de klassenstrijd te prediken, zegt Nehru tot het congres van Indiase vakverenigingen in 1929. Maar de klassenstrijd is geen schepping van ons, maar van het kapitalisme en imperialisme; alleen door het wegnemen van deze oorzaken kan de vrede gevestigd worden en daartoe zal men voor harde maatregelen niet moeten terugschrikken.

Gandhi wil de klassen ook afschaffen, maar dan door ze zo dicht tot elkaar te brengen dat er geen klasseonderscheidingen meer overblijven. Hij kiest voor de broederschap door alle belangentegenstellingen heen. In een brief aan een Engelse quaker schrijft hij: „Jawaharlal's way is not my way . . . I would strain every nerve to prevent a class war. So would he, I expect. But he does not believe it to be possible to avoid it. I believe it to be perfectly possible if my method is accepted . . . My method is designed to avoid conflict. His is not so designed”²⁵.

Nehru is in 1934 zeer verontwaardigd over een resolutie van het „Indian National Congress”, waarin wordt uitgesproken dat de klassenstrijd niet in overeenstemming is met het geweldloosheidsbeginsel zoals dat door het Congres wordt beleden. Tijdens een korte ontslagperiode uit de gevangenis lucht Nehru zijn gemoed over deze zaak in een bittere brief aan de mahatma. Deze neemt zijn collega's in de congresleiding in bescherming en verzekert Nehru in hem geen vriend te hebben verloren. Maar, schrijft hij, hier komt het verschil naar voren in de nadruk die wij op onze methodes leggen. Voor mij zijn de middelen even belangrijk als het doel en in zekere zin nog belangrijker, omdat wij althans over de middelen enige controle hebben²⁶.

Wanneer Nehru zich dan ook aangordt om aan het semi-feodale grondstelsel een einde te maken, vindt hij de meester niet aan zijn zijde. Gandhi verklaart aan de grondeigenaars, dat hij zich zal verzetten tegen iedere poging tot ont-eigening. Maar hij voegt daaraan toe, dat het zijn doel is hun harten te bereiken, opdat zij hun bezit gebruiken voor het welzijn van de pachters. Ook Nehru's voorstel om middels democratische wetgeving dwang uit te oefenen op de landadel kan bij Gandhi geen instemming vinden. Gandhi noemt het bijgeloof dat een meerderheid een minderheid zou kunnen binden. Zijn opvatting van democratie is metafysisch, bestaat niet in vertegenwoordiging en meerderheid, maar is gelegen in dienst en offer.

Een verschillende waardering van bezit spreekt hierin mee. Voor Gandhi berust alle bezit in God en dient de mens zich te beschouwen als „trustee”, rentmeester, die slechts gebruikt wat hij nodig heeft en het overige beheert voor het algemeen welzijn. Wij kunnen hier niet nalaten te wijzen op een belang-

²⁵ Brief d.d. 30-4-'36 in *Bunch of Old letters*, blz. 182.

²⁶ Briefwisseling Gandhi-Nehru in *Bunch of Old letters*, blz. 118 en 120—121.

wekkende parallel bij niemand minder dan Abraham Kuypers, die op het Sociale Congres van 1891 zei:

„... dat er van absoluut eigendom alleen bij God zelven sprake kan zijn; dat al ons eigendom slechts leenbruik, al ons beheer slechts rentmeesterschap is...”.

Nehru wijst de gedachte van rentmeesterschap als conservatief van de hand; het bezit berust bij de gemeenschap met gelijk aandeel voor ieder. Het enige rentmeesterschap dat rechtvaardig is, is dat van de natie, niet dat van individuen of groepen.

H. *Conclusie*

Een ideaal, dat zich niet hooghartig van de dagelijkse realiteit afwendt, maar juist daarin zijn hogere werkelijkheid wil openbaar maken, wordt door het aangaan van deze verbinding onvermijdelijk aangetast en geschaad. Een ingang in de realiteit houdt gedurig het gevaar in van een ten ondergaan aan de realiteit. De enige mogelijkheid om de zuiverheid en de kracht te behouden van een ideaal, dat zich met een weerbarstige realiteit mengt om deze te hervormen, is gelegen in de bereidheid en de moed om vanuit dat ideaal te blijven denken en handelen. Dat is wat Gandhi gedaan heeft. In zijn opvatting van waarheid en ahimsa is de verbinding reeds gelegd en de opdracht tot verwerkelijking gegeven. Hij bezat de moed hieraan vast te houden in het zekere geloof, dat uiteindelijk niet de realiteit, maar de beginselen van waarheid en liefde de sterkste vormende macht bezitten. Dat is de continuïteit in zijn denken, ondanks gedane concessies.

Wat wij derhalve in Gandhi menen te mogen zien is de kracht van de idee als motor in het historisch gebeuren. Ook bij Nehru leeft het besef, dat het paradijs niet achter, maar vóór ons ligt. Zijn denken evenwel beweegt zich in het binnenwereldlijke vlak, rond hetgeen waarneembaar is en verstandelijk te begrijpen. Zijn handelen moet dan ook tegenover deze concrete werkelijkheid verantwoord zijn. Gandhi ontstijgt aan deze begrenzing. Hij kan en moet in deze werkelijkheid veel gedurfde experimenten ondernemen, omdat hij achter de zichtbare een Hogere Werkelijkheid weet, waar hij verantwoording aan schuldig is. Zijn wij hiermee wellicht op de diepste tegenstelling gestuit?

I. *Actueel debat*

Wij menen dat de discussie tussen Gandhi en Nehru zoals hierboven geschetst voor de situatie van vandaag haar betekenis niet heeft verloren. Verschillende thema's, die in de huidige bezinning op het oorlogsvraagstuk aan de orde komen, treffen wij ook aan bij deze leiders van het nieuwe India, vaak in meer uitgewerkte vorm. Dit geldt dan met name voor het inzicht, dat vredespolitiek geen passieve, maar een bij uitstek actieve zaak is, die zich richt op een zodanige verandering van de samenleving, dat de oorzaken tot geweld worden weggenomen. Wanneer dr. Bruins Slot in het dagblad *Trouw* schrijft dat de oorlog een kwaad is dat men slechts de wereld uit kan helpen door een verwijdering

BOEKBESPREKING

der oorzaken, door het oefenen van gerechtigheid op wereldschaal en een identificatie van rijk en arm²⁷ en wanneer mr. Hoogendijk in zijn brochure *De samenleving vernieuwen* stelt, dat een samenlevingsstructuur welke oorlogen als een onvermijdelijkheid voortbrengt zichzelf veroordeelt, dan betreden zij wegen die Gandhi en Nehru reeds vóór hen zijn gegaan. En prof. Verkuyl, die sprekend over de noodzaak van verandering en omwenteling er op wijst dat de keuze van de middelen steeds getoetst dient te worden aan de eisen van Gods wet en Evangelie²⁸, beweegt zich in de richting van een Gandhiaanse doel-middelen schema. Gandhi ging echter verder in zijn nadruk op de middelen. Voor hem was de Goddelijke wet niet slechts toetssteen der middelen doch middel zelf, waarin die toetssteen zich openbaarde. En mr. Hoogendijk, die stelt „dat het probleem van de oorlog en van de kernwapens niet primair een ethisch doch primair een politiek en maatschappelijk probleem is . . .” zodat een ethische benadering het vraagstuk onopgelost zou laten²⁹, plaatst zich daarmee in de lijn van Nehru. Doch hij zal Gandhi's tegenwerping niet bestrijden, dat de laatste verantwoording voor een bepaalde politiek-maatschappelijke benadering gelegen is in het vlak der ethiek (Evangelie), welke aan het handelen vooraf gaat.

Het belangrijkste is misschien wel dat het optreden van Gandhi en Nehru duidelijk maakt, dat een radicale religieuze ethiek en een humanistisch socialisme elkaar politiek op zinvolle wijze kunnen beïnvloeden en aanvullen. Hoewel puttend uit een verschillende bron van inspiratie hebben deze revolutionaire Indiase leiders gezamenlijk leiding kunnen geven aan een strijd waaruit het nieuwe India als overwinnaar te voorschijn is getreden. Hun geschriften mogen ons veel stof tot nadenken geven.

PERSONALIA

De heer *D. Kooiman* is als assistent van drs. J. D. Thijs verbonden aan de afdeling Niet-Westerse Gebieden van het Sociaal-Wetenschappelijk Instituut der Vrije Universiteit. Zijn studie behelst de geschiedenis van Azië.

BOEKBESPREKING

H. Bianchi, *De vliegengod. Opstellen over gezag, recht en orde*. Nauta-reeks, N. Samsom N.V., Alphen aan den Rijn, 1967.

Het jongste boekje van prof. mr. H. Bianchi vertoont zoals vorige geschriften opnieuw alle kwaliteiten van de schrijver zo goed als een enkele schaduwzijde. Men mag misschien zelfs vaststellen: er is in sterker mate dan voorheen

²⁷ *Trouw* dd. 7-10 en 28-10-1967.

²⁸ *Regelrecht* april/mei 1967, blz. 140.

²⁹ *De samenleving vernieuwen*, blz. 30.

reden om te prijzen, maar ook overvloediger aanleiding om vraagtekens te plaatsen en dit laatste dan niet geheel omdat men voorshands nog weinig overtuigd werd, neen, omdat men de bewijsvoering van met verzekerdheid geuite opinies voor een tikje gebrekkig houdt; een enkele maal lijkt ze zelfs bijna afwezig te zijn.

Wat deze bundel bijzonder aantrekkelijk maakt is de speelse — wel eens iets te losse (blz. 18, 22, 23, 27) — schrijftrant. Een zekere ironie, wat meewarigheid, de in fijne woordspelingen even uitschietende felheid van de op het oog zo veel mogelijk afstand houdende auteur houden de aandacht gevangen. De tekening der vereerders van de vliegengod is alleraardigst; de lichte spot eindigt telkens in een verhuld: zij zijn niet wijzer. Af en toe treft men de uitdrukking „door de eeuwen trouw” aan, heel behendig in een tekst met dubbele betekenis verwerkt (blz. 57, 62). Er wordt gedanst „om een gouden kalf of een gouden koets” (blz. 30).

Deze niet zo vaak gehanteerde methode heeft ook haar bezwaren. Bij tijden wordt een wat gemaniereerde of ook gezochte voorstelling van zaken gegeven. Soms wordt er een niet geheel verdiende steek toegediend. De geboden karakteristiek dekt wel eens niet de werkelijkheid. Een enkele uitspraak, bij eerste lezen vol wijze mildheid, blijkt bij nadere overweging heel onbillijk. Als men voorbeelden wil, ik vind het een beetje „gemaakt” wanneer Hitler als te vulgair, Stalin als te „rücksichtslos” bestempeld wordt om „regent” te kunnen heten (blz. 103). Wat er over de provo's provocerende overheden in zeker land gezegd wordt, acht ik juist iets te insinuerend aangegeven bij alle aangebrachte bekleding (blz. 64). Althusius onder moderne Nederlandse verhoudingen als een provo te zien, houd ik voor absurd (blz. 111). Als er gezegd wordt: „er is nog zo vreselijk veel te doen voor de kerk, eigenlijk alles nog” (blz. 35), dan durf ik dit in deze absoluutheid niet voor mijn rekening te nemen.

Prof. Bianchi heeft de verhouding tussen gezag, recht en orde opnieuw willen ontwikkelen, van mening dat en hier en ginds veel scheef trok gedurende de laatste jaren. Daartoe ving hij aan met een uitvoerige, de helft van de gehele tekst beslaande, zo ongeveer in de vorm van een allegorisch, een overdrachtelijk betoog opgezette verhandeling over de vliegengod Baäl-ze-woef. Hij vertelt hoe men in de oud-semitische cultuur van Palestina op de gedachte kwam om aanwezige angst over te dragen op een god, die dan als beloning zijn vereerders vrijwaring voor hun vrees bood. Of een en ander godsdienst-historisch en godsdienstpsychologisch helemaal klopt weet ik niet: ik koester enige twijfel. Maar dit behoeft geen beslissing, want de bedoeling van de auteur is niet godsdienstgeschiedenis of godsdienstpsychologie te geven. Hij beoogt iets anders.

Hem heeft getroffen hoe men met het gezag twee richtingen in kan slaan. Daar is zedelijk verantwoord en dus zich verantwoordelijk stellend gezag (hierover uitvoeriger blz. 107, 113). Er is gezag dat om zich zelfs wille geoefend wordt of ook dat het sociaal evenwicht wenst te handhaven (blz. 34), het bestaande levens- en vormenpatroon pogt te bestendigen, van de traditionele

zedelijkheidsvoorstellungen en het vertrouwde politieke stelsel alles verwacht (blz. 58). Het rationele en het irrationele grijpen hier in elkaar. Wat is redelijker dan een garanderen van orde en rust? Tegelijk is het geloof aan die orde en rust onbepaald, wordt het een blind en verblind geloof, en kan men de wending naar het irrationele zich zien voltrekken (blz. 55).

In de bevordering van het overgeleverde, het bevestigde samenlevingssysteem — de establishment — treedt de authoritarian personality, de gezagsminnende persoonlijkheid naar voren (blz. 37). Gezagstrouw (blz. 46) en legitimiteit (blz. 55) zijn voor de verdedigers van het „bestand” waardevolle grootheden. Zij willen de orde en bedienen zich daartoe van een heel eigenaardige contractleer. Zij vernieuwen telkens weer de band aan de door hen aanvaarde statelijke en maatschappelijke samenlevingsvorm (blz. 62).

Een en ander leidt tot conflict met oproerige elementen. Er zijn vooral jongeren die niet op blind gezag willen aanvaarden, die in scheppend verzet komen (blz. 66), die zich zelfs in de roes van het overgeleverde willen bevrijden (blz. 69). Er zijn min of meer geschoolde onderzoekers die veel verwachten van een door de sociale wetenschap vergemakkelijkte overdracht van echte „waarden”, aan hen die daarvoor ontvankelijk zijn, tengevolge waarvan de laatste kritisch het bestaande en voorheen schier onaantastbaar verklaarde levenspatroon gaan beoordelen.

Eigen opvattingen ontwikkelend, bepleit prof. Bianchi een nieuwe verhouding tussen hen, die gebieden en hen die gehoorzamen. Het door hem ontworpen gezagsmodel is er een met verwisselbare polen (blz. 94). Hij gelooft dat men met een over en weer gekoesterde verwachting welke vervulling vindt (blz. 90) een eind weegs vorderen zal. Terwijl regenten zich vertikaal plegen te laten gelden, kent hij groot gewicht toe aan de horizontale betrekkingen. Aldus kan men zich in elkaars rechtspositie indenken, is er niet een op verre afstand tegenover elkaar zich plaatsen maar een wederkerig begrijpen onder erkenning van wederzijdse rechten en plichten. Zo wordt ook het volle pond gegeven aan Romeinen 13, waarin Paulus wil duidelijk maken dat niet iedere overheid volop verwerpelijk, wijl satanisch is (blz. 109); de apostel zou overheden zowel als onderdanen als dienaren Gods beschouwen (blz. 111).

Met het bovenstaande is de inhoud der in *De vliegengod* verzamelde opstellen niet uitgeput. Veel aandacht besteedt de auteur aan de Januskop welke de orde vertoont. Sterk gekant is hij tegen hen, die de eigen orde tot „de” orde verklaren (blz. 76). Hij noemt degenen die antisemitisme, rassendiscriminatie, kolonialisme steunen, die de straat laten schoonvegen van de misdadige jeugd, die alle sexuele afwijkingen wensen te verbannen en bereid zijn tot preventieve censuur bij radio en televisie, „het ergste kwaad dat de samenleving te dragen heeft”. Het meegedeelde rechtvaardigt opnieuw als oordeel dat belangwekkende beschouwingen werden voorgedragen.

Maar het in dit boek betoogde overtuigt niet in alle opzichten. Voor een klein gedeelte mag dit geschreven worden op rekening van de onkunde der meeste lezers. Is deze overigens bij uitstek laakbaar? Wie het van Sartre aange-

haalde (blz. 23 e.v.) niet direct voor de geest heeft, kan het opzoeken. Met de geciteerde Golding staat het minder gunstig. Heel toevallig ken ik oppervlakkig het in de tekst verwerkte boek (blz. 29 e.v.). Als ik echter lees: „Sedert Hannah Ahrendt weten we...” (blz. 122) moet ik bekennen — reeds Huizinga zei: „Mijn literatuurkennis blijft helaas bestaan uit louter lacunes” — dat ik niet tot die bevoorrechte groep behoor, die Hannah Ahrendt gelezen heeft. Ik geloof ook dat niet ieder met een „psychedelisch universum” (blz. 28), met „psychedelisch art” (blz. 69) vertrouwd zal wezen.

Voor een groot deel moet de twijfel die men telkens voelt rijzen worden geweten aan de auteur. Hij maakt het zich af en toe te gemakkelijk. Hij legt in de verering en in de vereerders van de vliegengod alles wat hem in deze tijd aan handhaving van gezag en orde niet bevalt. Het is mogelijk dat men reactionair, het is mogelijk dat men een revolutionair streven bij de vliegengod-aanbidders (blz. 34) aantreft; in alle geval zijn zij voorstanders van de harde lijn. Deze wordt onherroepelijk veroordeeld. Zelfs is het zo dat nooit een mens geofferd mag worden, dat nimmer een hart mag stukslaan (blz. 80). Overtuigd luidt het oordeel, dat leedtoevoeging de orde — die echt orde wil wezen — aantast, ja corrumpert en bezoedelt (blz. 82). Voor waarachtige orde is tolerantie noodzaak, gevolg van het feit dat afwijking even normaal is als het normale (blz. 78). Vanuit zulk een zienswijze kan men rechtstreeks of zijdelings heel wat afkeuren. Maar is zij juist wanneer men haar kritisch waardeert?

Met Prof. Bianchi ben ik het eens dat de orde een tweeslachtig karakter bezit in die zin dat zij ook los van het recht om haarszelfs wil kan worden gezocht. Hij doet echter hen die de orde als zodanig wezenlijke betekenis toekennen ernstig tekort, als hij zegt dat zij bij verstoring vrezen voor een „niets”, voor een „chaos”, welke niet tegenover de orde staat, die integendeel aan deze voorafgaat, waarvoor hij zich beroept op Genesis (blz. 78). Liever dan een moeilijk gegeven uit de scheppingshistorie te hanteren, wijs ik erop dat tegenover de orde de anarchie vertijst, dat overheidsorde en overheidsmacht deze anarchie uitsluiten en dat een oppervlakkige beschouwing van de werkelijkheid al leert hoe zeer het bellum omnium contra omnes — de oorlog van allen tegen allen — een vreselijk ding kan zijn. Een verzuchting als deze, dat wij zonder orde „zo doodmoe” (blz. 75) zouden worden is mij te artistiek.

Grif zij toegegeven dat het hier lastige vragen betreft die zich soms niet voor de beantwoording in een enkele zin lenen. Veel hangt af van de terminologie, de begripsvorming welke gekozen wordt. Ik zou — hoewel het niet beslissend is — bezwaar hebben orde en gezag beurtelings tot elkaars grondslagen te verklaren (blz. 80, 81). Zonder aan de orde tekort te willen doen, meen ik dat het gezag zich eerst op het fundament van de orde, die meer neutraal is, verheft. In de orde proef ik enkel vastheid, in het gezag is tevens een rechts-element aanwezig.

Maar deze overwegingen zijn niet beslissend. Voor doorslaggevend houd ik dat in feite orde en gezag te uitsluitend in het horizontale vlak door prof.

Bianchi worden gehouden. Kras zegt hij, dat het „Bijbels wel juister” is om de overheid helemaal op het horizontale vlak te zien (blz. 113). Zijn betrekkelijk gelijk zal ik niet ontkennen. Onder de reformatoren heeft Luther orde en gezag vooral in verband met de overheid op een bijzonder hoog voetstuk geheven en ze bij tijden voor nagenoeg onaantastbaar verklaard. Het antirevolutionaire denken is van huis uit een strak „overheidsdenken” geweest: orde en gezag gingen zeer uitgesproken voorop. Dat dus vanuit een ander patroon wordt gezocht naar een oplossing, dat op in onze samenleving aanwezige, en dus horizontale verhoudingen de nadruk valt, is niet verkeerd. Sociaal is er veel verbeterd toen de te verticaal opgevatte meester-knecht betrekking werd doorbroken. Het huwelijk was er bij gebaat zodra werd erkend hoe met Abraham’s heer-zijn over Sara niet alles omtrent deze kern-relatie tussen mens en mens uitdrukking had gekregen.

Zo goed als er echter in de sociale verhoudingen of in de huwelijksband ook verticaliteit aanwezig blijft, is dit bij orde en gezag het geval. Te zeer wordt veronachtzaamd hoe de vastheid der orde, welke in haar tegendeel ontaarden kan, een genormeerde is. Daardoor alleen kan normaal en afwijkend door de auteur worden gelijkgesteld. Enkel dientengevolge is het tevens mogelijk van antinomieën en paradoxen te verklaren dat ze de orde onderhouden, dat ze een geschenk Gods vormen, dat het afwijzend gedrag overeind te houden zij, wijl men het nodig heeft als brood (blz. 85).

De prof. Bianchi tot zijn opvatting brengende drijfveren begrijp ik volledig en ik billijk deze grotendeels. Hij ziet zich met de samengesteldheid van het bestaan geconfronteerd. Hij is bewogen met hen die getroffen door de hardheid van het statelijk gemeenschapsleven en van de huidige maatschappelijke omstandigheden het kind van de rekening worden. Hij beschikt over heel wat wijsgerige kennis. Hij heeft zich van in aanmerking komende theologische en psychologische literatuur op de hoogte gesteld. Zijn sociologische scholing is onmiskenbaar. De criminologie wordt door hem beheerst. Hij toont echter te weinig oog voor de normativiteit der door hem onderzochte begrippen. Bepaalde ethische gevoelens overspannend, doet hij aan het wezen van orde, gezag en recht tekort.

De schrijver van *De vliegengod* kan zich in wezen niet neerleggen bij de gebrokenheid van het leven. Hij beschouwt als waardevol alles wat het bestaan kan opbouwen. Daarentegen datgene wat het leven met zijn gebrekkigheid in stand houdt, waardeert hij maar tot op zekere hoogte. Burgerlijk en administratief recht, delen van het recht, welke zich naar de toekomst uitstrekken, aanvaardt hij volgaarne. Het strafrecht dat met behulp van leedtoevoeging de aanwezige orde handhaaft, kan hij moeilijk waarderen (blz. 81, 82). Hem lokt het beeld van een harmonische situatie waarin God en mens elkaar in solidariteit hebben gevonden (blz. 87). Dat kan dan volgens hem geschieden na strijd, want met zulk een op de proef stellen is het gezag gebaat, waarvoor verwezen wordt naar Jakobs’ worsteling met God (blz. 113).

Nergens wordt in deze opstellen een beroep gedaan op wat ogenschijnlijk

de voorgedragen beschouwing nog verstevigt: David die als koning zijn roeping vooral in vestiging der Israëlitische orde vond, wordt voor de oprichting van Gods vredeshuis ongenoegzaam bevonden (2 Samuël 7). Is dus de stelling van prof. Bianchi dat leedtoevoeging bezoedelt, zelfs als zij de orde dient, niet juist? Er is ook een andere gedachtengang mogelijk. Tussen de Almachtige en zijn dienaren blijft een alleen van Hem uit overbrugbare afstand. Hij is zo verheven dat zelfs de hemel der hemelen Hem niet kan bevatten (2 Kon. 8 : 27). Men doet aan de openbaring geen recht tenzij men nog een geheel andere verticaliteit aanvaardt dan waarvan als regel met betrekking tot overheid en overheidstaak sprake is; overigens zij in deze boekbespreking over genoemde verticaliteit verder gezegen.

Van orde, gezag en recht op deze wereld moet worden vastgesteld dat zij in de eerste plaats een als mensen met elkaar verkeren mogelijk maken. Er kan bij hen een zeer belangrijk bestanddeel wilsovereenstemming worden aangenomen. Zij worden steeds opnieuw verwerkelijkt en vertonen een ver reikende aanpassing bij een wisselende historische en culturele omgeving. Daarnevens is er een hun bestaan wettigende gebondenheid aan normen. In hun volgens de een meer, volgens de ander minder wisselende structuur meldt zich aanwezig een niet louter uit overeenstemming van wil of gestadige verwerkelijking van een doel te verklaren bestanddeel. Dwang is nog geen orde, majoriteit nog geen autoriteit, het belang van allen nog geen recht. Er is bepaaldelijk niet door God gewilde abnormaliteit. Waarom anders trouwens ook bij prof. Bianchi de krachtige bestrijding der aanhangers van de vliegendod? Er zijn afschuwelijke antinomieën die wij niet speculatief mogen herleiden tot een desondanks aanwezige orde.

Met een gezagsmodel waarin gebieders en onderdanen voor informant en geïnformeerde plaats maken, komt men niet uit. Vroeger hebben stellig absolutisme en kadaverdiscipline een veel te belangrijke rol gespeeld. De verhouding van geregeerden en geregeerders heeft zich in de Westerse beschavingskring grondig gewijzigd. Het „bij de gratie Gods” heeft voor hedendaagse opvattingen een andere zin dan in de beschouwingen van een vroeger geslacht. Algehele horizontaliteit kan echter niet de oplossing brengen. Voor het huwelijk moeten man en vrouw het eens zijn. Het huwelijk wordt in zekere zin stellig door hen gemaakt. Tegelijk bevat deze verbintenis nog een geheel andersoortig bestanddeel: twee mensen komen bijeen, God voegt samen. Bij orde, gezag en recht treft men iets vergelijkbaars aan. Reeds het feit dat er een algemeen menselijke behoefte aan hen bestaat, dat zij onmisbaar zijn, heeft wat te zeggen. Men sticht de orde, draagt het gezag, bouwt het recht om tegelijk te bemerken hoe orde, gezag en recht een eigengeaardheid bezitten en niet enkel uit menselijke activiteit afleidbaar zijn.

Ook andere gegevens vragen om verrekening. Orde, gezag en recht worden in hun wezen onophoudelijk aangetast. Dit kan geschieden — daarin komt voor een gedeelte het door prof. Bianchi betoogde aan zijn trekken — door een verzelfstandiging en verheerlijking, die van „mijn” orde „de” orde van een

gezag, dat gebonden is, een onbeperkt gezag, van een recht dat normatief behoort te wezen een willekeurig samenstel van voorschriften maakt. Het lijkt erop dat in *De vliegendod* hier de hoofdnadruk valt al is een tweede mogelijkheid bekend: deze dat orde, gezag en recht frontaal worden aangevallen. Maar die tweede mogelijkheid, de rechtstreekse revolutie (zie nogmaals blz. 34) wordt niet uitgediept. Sterker nog, doordat, de werkelijkheid verfraaiend, niet over aantasting maar over afwezigheid van orde wordt gesproken (blz. 78, 79) ligt de baan vrij voor onderschatting van reële gevaren. De veelvuldig toegepaste beeldspraak van de Januskop is veelzeggend. Hier is inderdaad bij de aanwezigheid van twee gezichten bij één Janus geen wezenlijke polariteit. Dit is met orde, gezag en recht, die kunnen demoniseren, anders gesteld.

Het wil mij voorkomen dat *De vliegendod* vanuit een verkeerde grondgedachte is geschreven. Daar was een begaan zijn met hen die tegen de orde in Nederland steigerden, omdat zij bepaalde fouten onderkenden, hoewel zelf niet bij machte afdoende verbetering aan te brengen. Daar was verontwaardiging over een soms heel hardhandig politie-optreden. Daar was een hartgrondig verwerpen van alle uit geestelijke gemakzucht gevoerde verdediging van het bestaande. Daar was het verzet tegen een van boven af ordonneren onder miskennis van het humane, het intermenselijke. De oplossing van conflicten werd vanuit het zich inleven in de ander gezocht (vergelijk blz. 128).

Men behoort zich te hoeden voor etikettering. Spoedig is aldus iemand ergens gerubriceerd waar hij zich niet wil bevinden, waar hij ook niet thuis hoort. Te zeggen dat prof. Bianchi het rechtsbestel te zeer met de ethiek en het ethisch handelen vereenzelvigd, kan misverstand wekken. Toch houd ik het voor zeker dat hij niet geheel verstaat hoe de overheid soms de taal van het zwaard moet spreken, hoe afschuwelijk dit wezen moge. Zij is ook „toornende wreekster van hem, die kwaad bedrijft” (Romeinen 13 : 4). Men kan wel aanvoeren, zoals prof. Bianchi, dat de onderdaan even rechtmatig Gods dienaar is als de overheid (blz. 111), maar er zijn een tweetal toevoegingen te maken. De onderdaan is dienaar als onderdaan. Hij moet voorts zich aan het recht houden. Ik erken dat vaak de overheid faalt. Daarom is het nog niet noodzakelijk falende onderdanen te ontzien. Wij leven in een gebroken wereld. Het recht komt aan de vergeving eerst toe — de gratie — wanneer terwille van het instandhouden der samenleving orde en gezag zijn overeind gehouden.

De hier besproken bundel is van waarde. De auteur handhaaft overtuigend zijn naam van een origineel denker, die niet door anderen plat getreden paden bewandelt. Zijn geestdrift voor de zuiverheid der tussen-menselijke verhoudingen is groot. Dat hij stelselmatig tot critische overwegingen van het soms klakkeloos aanvaarde dwingt, verdient bijval. Hij is de kunst meester een breed publiek met zijn vaak indringend woord te bereiken. Als tegenwicht voor een niet zelden hinderlijk „orde-enthousiasme” kunnen zijn beschouwingen voortreffelijk dienst doen. Maar enkel een herontdekking van de verticaliteit zal de in deze opstellen toch wat wankel opvattingen omtrent orde, gezag en recht de node ontbeerde aanvaardbaarheid verschaffen. *I. A. Diepenhorst*

KABINETSFORMATIE EN KIESSTELSEL *

Interim-rapport van een commissie van de Doctor Abraham Kuypers

Inleiding

De commissie heeft gemeend in afwachting van het gereedkomen van haar rapport inzake de vraag of en zo ja, op welke gronden en op welke wijze een algehele grondwetsvernieuwing wenselijk is, een interimrapport te moeten uitbrengen dat betrekking heeft op enkele centrale punten van het Nederlandse staatsbestel, en wel op de vorming van een kabinet en op de verkiezing van de beide Kamers der Staten-Generaal.

Zij wil hiermede een bijdrage leveren tot de discussie welke in ons land over deze centrale punten wordt gevoerd, een discussie die ontstaan is uit de van verschillende zijden geuite kritiek, dat de huidige wijze van samenstelling van parlement en regering een goede functionering van een parlementaire democratie in de weg staat.

Nu kan tegen deze kritiek terstond worden opgemerkt dat het maar de vraag is wat onder een parlementaire democratie moet worden verstaan en welke normen moeten worden gehanteerd om te kunnen afmeten of die democratie goed functioneert. De commissie is zich er ook van bewust dat de bedoelde kritiek — die vaak weinig concreet wordt gevangen onder het begrip „onbehagen” — zich ten diepste veelal niet, althans niet in de eerste plaats afzet tegen de grondwettelijke bepalingen met betrekking tot de inrichting van de staat. Een deel van de hier bedoelde kritiek zal dan ook niet zijn weg te nemen door een wijziging in de Nederlandse constitutie en trouwens, naar de stellige overtuiging van de commissie, evenmin door andere maatregelen, ongeacht of deze zouden worden genomen door de overheid dan wel zouden opkomen uit het maatschappelijke en politieke leven zelf. In het bijzonder denkt de commissie hier aan de

* Naar aanleiding van een verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Doctor Abraham Kuypers, om een oordeel te geven over de vraag of, en zo ja op welke wijze, behoefte bestaat aan een algehele dan wel gedeeltelijke herziening van de Grondwet, heeft de Kuypers een commissie ingesteld met de opdracht hierover te rapporteren.

In afwachting van de totstandkoming van haar gehele rapport, heeft de commissie inmiddels een interim-rapport uitgebracht over de kabinetsformatie en het kiesstelsel. Dit interim-rapport wordt hierbij gepubliceerd.

Uiteraard dient dit rapport te worden gezien als een bijdrage tot de meningsvorming en niet als een weergave van de opvattingen van de Anti-Revolutionaire Partij als zodanig. Voorts moge er op worden gewezen, dat het rapport zich niet bedoelt uit te spreken over de meest wenselijke partijvorming en over de verhoudingen tussen de partijen, omdat dit geen zaken zijn van wettelijke regeling maar van de politieke partijen zelf.

kritiek die zich direct of indirect richt op het huidige partijstelsel en die uitgaat en steeds zal blijven uitgaan van uiteenlopende vooronderstellingen en idealen, waaromtrent nimmer een communis opinio te verwachten valt.

De commissie wil er in deze inleiding ook op wijzen dat een deel van het zich voordoende „onbehagen” nauw samenhangt met het gebrek aan politieke interesse bij de burgers, de kiezers zelf. Wanneer — zoals uit de recente onderzoeken blijkt — slechts 10% van de kiezers lid is van een politieke partij en slechts 10% van die leden de vergaderingen bezoekt waarop de kandidaatstellingen voor de vertegenwoordigende lichamen worden besproken, kan moeilijk een optimale functionering van de parlementaire democratie — wat daaronder dan ook is te verstaan — worden verwacht.

Dit alles neemt echter niet weg dat de van verschillende kanten gelceverde kritiek ook elementen bevat die voor de taak van de commissie interessant zijn, aangezien zij omstandigheden en procedures raken waarop door staatsrechtelijke maatregelen invloed kan worden uitgeoefend. De commissie heeft in veel van deze kritiek als ondertoon beluisterd het verwijt dat de kiezers met het uitbrengen van hun stem wel stemmen maar niet kunnen kiezen.

Ook de commissie ziet het ontbreken van een reële keuze-mogelijkheid voor de kiezers als een onbevredigend manco in de huidige praktijk van parlementsverkiezing en regeringsvorming.

Om deze zienswijze toe te lichten meent de commissie te kunnen uitgaan van het navolgende staatsrechtelijke „model” van onze democratische staatsvorm, zoals dat door de commissie als wenselijk wordt gezien: de burgers kiezen een volksvertegenwoordiging waarin de politieke wil van de bevolking zo duidelijk mogelijk wordt gerepresenteerd; op grond van de uitslag van de verkiezingen wordt een regering gevormd, die moet steunen op het vertrouwen van de meerderheid van het parlement en daarmee tevens in overeenstemming moet zijn met de politieke keuze van de meerderheid van de kiezers; in geval van een politiek conflict tussen regering en parlement staan twee wegen open om het conflict op te lossen: òf het kabinet treedt af en er wordt opnieuw een kabinet gevormd dat gedragen wordt door de politieke wil van de meerderheid van de kiezers zoals deze in de samenstelling van het parlement bij de verkiezingen tot uiting is gekomen, òf het parlement wordt ontbonden ten einde de kiezers in de gelegenheid te stellen hun politieke wil opnieuw tot uitdrukking te brengen.

Nu behoeft het naar het oordeel van de commissie nauwelijks betoog dat de staatkundige praktijk van de laatste decennia meer dan ooit van dit „model” afwijkt. Volstaan moge worden met te herinneren aan het feit dat zich op basis van de parlementsverkiezingen 1963 achtereenvolgens drie kabinetten hebben geformeerd met onderling afwijkende programma's, welke kabinetten zich toch alle verzekerd wisten van het vertrouwen van de meerderheid van de volksvertegenwoordiging.

Deze gang van zaken was niet het gevolg van een doelbewuste frustratie van het bovengeschetste „model” maar, voor zover de commissie kan zien een welhaast noodzakelijk gevolg zowel van de wijze van kabinetsformatie als van de

wijze van samenstelling van de volksvertegenwoordiging zoals deze zich in het vigerende staatsrechtelijke en politieke systeem hebben ontwikkeld.

De hier gesignaleerde ontwikkeling acht de commissie uit een oogpunt van goed democratisch bestuur, in de zin van regeren overeenkomstig de bij de verkiezingen tot uitdrukking gebrachte keuze, zo bedenkelijk dat naar haar mening moet worden gezocht naar een zodanige wijziging van de beide zojuist bedoelde processen, dat de hier gesignaleerde bezwaren zoveel mogelijk worden voorkomen.

Voordat zij daarover enige concrete suggesties wil doen wil de commissie eerst enkele opmerkingen maken over de factoren die in ons staatsrechtelijke en politieke stelsel hebben bijgedragen tot het ontstaan van de huidige onbevredigende en onduidelijke functionering van ons staatsbestel.

Enkele oorzaken van de onbevredigende en onduidelijke functionering van ons staatsbestel

Het huidige kiesstelsel dateert van 1917 toen het enkelvoudige districtenstelsel met absolute meerderheid werd afgeschaft om plaats te maken voor een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Het land werd verdeeld in achttien kieskringen, die alleen een administratieve functie hebben. Door de mogelijkheid lijsten, welke in de diverse kieskringen zijn ingediend te verbinden, van welke mogelijkheid alle partijen gebruik maken, kan sedert 1917 het gehele land worden gezien als één kiesdistrict waarin het stelsel van rekenkundige evenredigheid geldt.

De op zichzelf positief te waarden betekenis van dit stelsel is vooral hierin gelegen dat het — althans in theorie — de nuances in de politieke meningen en de verschuivingen in die meningen periodiek scherp registreert. Afgezien van de vraag of dit als het hoofddoel van de verkiezingen dient te worden gezien — in het vervolg wordt daarop nader ingegaan — kan evenwel worden geconstateerd dat in de halve eeuw, welke sedert 1917 is verstreken, de hier bedoelde registrerende functie van het stelsel in belangrijke mate blijkt te zijn verminderd mede ten gevolge van de structurele en culturele veranderingen in onze samenleving.

Deze veranderingen hebben er o.a. toe geleid dat onderscheidene politieke standpunten niet meer hun duidelijke uitdrukking vinden in de huidige partijverhoudingen. Naarmate namelijk het emancipatieproces, dat verschillende groepen in ons volk sinds het einde van de vorige eeuw doormaakten, zijn voltooiing naderde, verkregen de concrete politieke doelstellingen van de rooms-katholieke, protestantse, socialistische en liberale partijen in de zich inmiddels ontwikkelende welvaartsstaat steeds meer gemeenschappelijke raakvlakken en verdween de oorspronkelijke, ook voor buitenstaanders duidelijke exclusieve band tussen de principiële uitgangspunten der partijen en een belangrijk deel van hun politieke programs.

Daarnaast en tevens ten gevolge daarvan groeiden binnen de verschillende partijen genuanceerde opvattingen over verschillende politieke kwesties. Symp-

tomatisch voor deze ontwikkeling is wel dat drie van de zes kabinetsscrises sedert 1950 (nl. die in 1951, 1960 en 1967) hun ontstaan vonden in politieke wrijvingen tussen een of meer ministers, deelnemend aan de regering, en de fractie van zijn (hun) politieke partij.

Bleek de politieke stabiliteit van de achtereenvolgende kabinetten sedert 1945 toch al niet groot en daardoor een duidelijk en stabiel regeringsbeleid op langere termijn moeilijk te verwezenlijken, het feit dat deze instabiliteit vooral veroorzaakt werd en wordt door een wisselvallige opstelling van parlementaire fracties heeft het aanzien van en het vertrouwen in het parlement geen goed gedaan.

Daar komt nog bij dat het systeem van lijstverbindingen tussen de kieskringen met zich brengt dat kleine partijen vrij gemakkelijk kunnen ontstaan en een zetel in de volksvertegenwoordiging kunnen verwerven. Als nadeel van hun vertegenwoordiging wordt wel aangevoerd dat zij de werkzaamheden in het parlement vertragen. Wat hiervan ook zij, klemmender is, dat het voor kleine partijen die geen regeringsverantwoordelijkheid kunnen of willen dragen, gemakkelijk is te absoluut op de hun voorgelegde maatregelen te reageren en van geen werkbaar compromis te willen weten. Hun optreden krijgt daardoor gemakkelijk een overwegend negatief karakter.

Een en ander heeft er toe geleid dat het parlement, dat volgens het „model” als een volwaardige partner van de regering zou moeten fungeren en in staat zou moeten zijn de hoofdlijnen van het beleid aan te geven, aan betekenis heeft ingeboet en — mede daardoor — tevens aan vertrouwen en waardering bij de kiezers heeft verloren. Dit laatste trad duidelijk aan het licht bij een in 1965 gehouden enquête over de houding van de Nederlandse burger ten opzichte van de parlementariër en zijn werk. Het resultaat was niet bemoedigend: slechts 22% van de ondervraagden stond positief tegenover de volksvertegenwoordiging, 26% had geen mening, 33% was gematigd negatief en 19% zonder meer afwijzend.

De negatieve instelling ten opzichte van het parlement moet ongetwijfeld ook in belangrijke mate worden toegeschreven aan het feit dat een nieuw verkozen parlement — overigens niet uit onwil maar tengevolge van de zojuist geschetste ontwikkelingen — niet in staat blijkt te zijn via het overleg van de fractieleiders een kabinet te doen naar voren treden dat qua samenstelling en program als een duidelijke consequentie van de verkiezingsuitslag wordt ervaren.

Het is verheugend dat in verschillende verbanden, niet in de laatste plaats door de politieke partijen, gezocht wordt naar middelen om de parlementaire democratie weer beter te doen functioneren. Ook de A.R. Partij neemt aan die bezinning deel, niet alleen door intern beraad maar o.a. door middel van het gesprek met andere organisaties.

Het beraad binnen en tussen de partijen zal naar het oordeel van de commissie in de eerste plaats moeten plaatsvinden met het doel een polarisatie te bevorderen, en wel in die zin dat in de partijpolitieke opvattingen een grotere mate van klaarheid wordt gebracht. Met deze opvatting sluit de commissie aan bij de groeiende overtuiging in a.r. kring dat een christelijke politieke partij in

deze tijd meer dan ooit noodzakelijk is, maar dat deze zich waar zal moeten maken als een *conditio sine qua non* in een hedendaags program met een daarop passend beleid.

De commissie is echter van oordeel dat niet kan worden volstaan met erop te vertrouwen dat de politieke partijen zelf door een polarisatie van politieke denkbeelden en doelstellingen en door een eventuele reorganisatie van het huidige partijenstelsel een voldoende verbetering in de functionering van onze parlementaire democratie zullen aanbrengen. Het zal tevens nodig zijn, dat door een herziening van de thans geldende regels een zodanige wijziging wordt aangebracht in de processen van kabinetsformatie en parlamentsverkiezing, dat de partijen in hun zoeken naar meer duidelijkheid worden gestimuleerd en de beide processen zich weer zo goed mogelijk volgens het geschetste „model” kunnen voltrekken.

De kabinetsformatie

In het voorgaande is reeds enige malen de wijze van kabinetsformatie genoemd als één van de oorzaken van het politieke onbehagen.

De gang van zaken bij een kabinetsformatie is in verschillende opzichten onbevredigend en naar het oordeel van de commissie ook nauwelijks meer verdedigbaar.

Van een vaste procedure kan bij de formatie niet worden gesproken. Alleen het begin en het eind zijn steeds min of meer aan elkaar gelijk. Begonnen wordt met het horen door de koningin van o.a. de fractievoorzitters. De door hen uitgebrachte adviezen met betrekking tot de aanwijzing van een kabinetsformateur blijven in het huidige stelsel geheim. Dit kan ook moeilijk anders, omdat de onschendbaarheid van de koningin gevaar zou lopen indien aan haar openlijk uiteenlopende adviezen worden gegeven en zij derhalve ook openlijk een persoonlijke keuze zou moeten doen. Het gevolg is evenwel dat de kiezers in het onzekere blijven over de uitwerking die de politici aan het in hen gestelde vertrouwen geven. De kiezer hoort slechts welke formateur is benoemd. Indien deze zijn opdracht teruggeeft, blijft de kiezer weer in het onzekere tot een andere formateur benoemd wordt, die veelal tot een andere politieke partij behoort. Welke politieke krachten in het spel zijn geweest bij de eerste benoeming, de mislukking van de formatiepoging en de nieuwe benoeming zullen voor de kiezer veelal onduidelijk blijven. Ook de te vormen regeringscoalitie en het regeringsprogram van een nieuw kabinet zijn voor de kiezer vaak niet te voorspellen en zelfs achteraf niet steeds te verklaren.

Het is alleszins verklaarbaar wanneer vele kiezers deze procedure ervaren als ongrijpbare manipulaties van oncontroleerbare politici en hun vertrouwen in de goede zin van de verkiezingen opzeggen.

Naar het oordeel van de commissie dient de huidige gang van zaken dan ook niet te worden voortgezet maar dient de kabinetsformatie in het licht van de openbaarheid plaats te vinden op zodanige wijze dat de kiezer tevens inzicht krijgt in de verantwoordelijkheden voor de gang van de formatie.

Deze beide postulaten, te weten de openbaarheid en de verantwoordelijkheid, zijn binnen het kader van de gegroeide staatkundige verhoudingen te verwezenlijken en wel door aan de benoeming van de formateur een openbaar debat in de Tweede Kamer vooraf te doen gaan, uitmondend in een voordracht aan de koningin van een te benoemen minister-president. Daardoor zal voor de kiezer duidelijk worden hoe zijn stem door de partij van zijn keuze wordt geïnterpreteerd en op welke wijze die partij zich opstelt om het door haar aan de kiezers voorgelegde program zo goed mogelijk te realiseren. Deze procedure houdt nog een verdergaande waardevolle mogelijkheid in: het lijkt waarschijnlijk, dat de wetenschap dat in het openbaar verantwoordelijkheid moet worden aanvaard voor het al dan niet medewerken aan een bepaalde voordracht, de partijen ertoe zal brengen reeds in het verkiezingsprogram — al dan niet in onderling overleg — rekening te houden met het na de verkiezingen openlijk in te nemen standpunt. Dit kan aan de duidelijkheid der verkiezingen en daardoor aan de invloed van de kiezer op de te vormen regering slechts ten goede komen.

Naar het oordeel van de commissie dient de benoeming van de kabinetsformateur, die overigens tevens zal dienen op te treden als minister-president, niet door de Tweede Kamer zelf maar door het staatshoofd te geschieden. Benoeming door de Tweede Kamer zou aan de regering het karakter geven van een dagelijks bestuur van het parlement. Zonder een voorkeur uit te spreken voor een dualistische regeringsvorm acht de commissie het aan te bevelen dat de benoeming plaats vindt door het staatshoofd als representant van de gehele staatsgemeenschap. Het voordeel daarvan is dat er meer ruimte blijft voor een wisselende conventievorming met betrekking tot de verhouding tussen regering en parlement al naar gelang de omstandigheden dit vereisen, zij het uiteraard steeds binnen de grenzen van het parlementaire stelsel.

Hoewel een procedure als hier voorgesteld ook zonder grondwetswijziging kan worden gevolgd, acht de commissie het toch gewenst dat de Grondwet ten aanzien van dit centrale punt in de regeringsvormen een duidelijke aanwijzing bevat. Daartoe zou overigens kunnen worden volstaan met een bepaling van de volgende strekking:

De koning benoemt de minister-president.

De Tweede Kamer komt na de verkiezingen voor deze Kamer en nadat de minister-president anders dan in verband met die verkiezingen ontslag heeft aangeboden, bijeen ten einde een voordracht voor de te benoemen minister-president op te stellen.

De commissie moge er op wijzen dat zij niet voorstelt het eerste lid te doen luiden: „De koning benoemt de minister-president op voordracht van de Tweede Kamer”. Zij is van oordeel dat de mogelijkheid moet openblijven dat de Tweede Kamer niet tot het opstellen van een voordracht kan komen. De commissie heeft deze opening gelaten door in het tweede lid te spreken van „ten einde een voordracht . . . op te stellen”, een constructie die de huidige Grondwet reeds kent in art. 19.

Wel zal de Tweede Kamer verplicht zijn bijeen te komen om tot het opstellen van een voordracht te geraken.

In het tweede lid wordt geen termijn genoemd waarbinnen de Tweede Kamer dient bijeen te komen. De commissie meent dit punt aan de staatkundige ethiek en conventievorming te moeten overlaten. Bovendien laat de gekozen redactie het optreden van een informateur open, een mogelijkheid die de commissie niet wil uitsluiten. De commissie heeft in dit verband nog overwogen deze mogelijkheid in het voorgestelde artikel uitdrukkelijk te vermelden; dit zou het voordeel met zich brengen dat dan tevens zou kunnen worden bepaald dat elke informateur verslag zal moeten uitbrengen aan de koning en aan de Staten-Generaal. Daardoor zou aan een belangrijk bezwaar van de huidige werkwijze van en met informateurs een einde zijn gemaakt. De commissie heeft evenwel gemeend de grondwettelijke regeling van de wijze van regeringsvorming zo summier mogelijk te moeten houden en heeft in dat verband afgezien van het voorstellen van een regeling omtrent het informateurschap. Naar haar verwachting zullen de bovenbedoelde bezwaren tegen de niet verantwoordelijke informateur bij de thans voorgestelde procedure vervallen aangezien de kabinetsformatie daardoor uit de sfeer van het geheim van Soestdijk wordt gehaald en grondwettelijk in al haar fasen in het parlement door de diverse fracties in de openbaarheid kan worden gebracht.

Zoals uit het bovenstaande blijkt is de commissie zich ervan bewust dat de regeling van de kabinetsformatie met de voorgestelde bepalingen niet is afgerond. Zij denkt bijvoorbeeld ook aan de vraag of iemand die geen lid is van het parlement als minister-president kan worden voorgedragen, aan de wijze van stemming en eventueel herstemming, aan het tijdstip van benoeming (de benoeming kan eerst plaatsvinden als de formatie gereed is en het ontslag van de zittende minister-president is aanvaard) en aan de — slechts denkbeeldige? — situatie die ontstaat wanneer een door de Kamer voorgedragen formateur in zijn poging tot kabinetsvorming niet zou slagen. De commissie zou deze en dergelijke vraagpunten willen overlaten aan de vorming van nieuwe conventies, welke vorming in de grondwetsbepaling een eerste aanzet krijgt.

Het kiesstelsel

In het voorgaande is opgemerkt dat de betekenis van het Nederlandse kiesstelsel vooral hierin is gelegen dat het — althans in theorie — de nuances in de politieke meningen en de verschuivingen in die meningen periodiek scherp registreert. Dit kiesstelsel leidt tot een volksvertegenwoordiging als „représentation, image de l'opinion”¹ en dus tot een parlement welks functie afwijkt van die welke het moet hebben volgens het in de inleiding genoemde „model”, waarin de volksvertegenwoordiging fungeert als „représentation expression d'une volonté”.

¹ Deze term is van Georges Burdeau; hierover mr. A. M. Donner in zijn rede *Iets over kiesstelsels*, voor de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen (1967).

Vele kiezers zijn van mening, dat ook in ons bestaande kiesstelsel, met hun stem meer te bereiken moet zijn dan een registratie van hun politieke mening. Ook de verkiezingsprogramma's der partijen richten zich op meer dan op deze registratie. Zowel het kiesstelsel als de daarop gegroeide partijverhoudingen hebben echter een ontwikkeling in de hand gewerkt waardoor het parlement niet ver meer uitkomt boven een „image de l'opinion” en dat zelfs nog — zoals hierboven werd aangegeven — op onvolmaakte wijze.

Als bijkomend voordeel van een procedure van kabinetsformatie als door de commissie wordt aanbevolen, is zojuist reeds gewezen op de mogelijkheid dat deze procedure zal leiden tot een verduidelijking van de partij-politieke opvatting vóór de verkiezingen. Daardoor zouden ook de verkiezingen aan duidelijkheid winnen en het parlement weer meer het karakter verkrijgen van een „expression d'une volonté”.

Naar het oordeel van de commissie zal evenwel met het uitspreken van de hoop op deze ontwikkeling niet kunnen worden volstaan maar dient in het kiesstelsel een instrument te worden ingebouwd dat deze ontwikkeling stimuleert.

Daartoe staan verschillende wegen open. Zo zou een drempel kunnen worden vastgesteld die moet worden overschreden, voordat politieke groeperingen gerechtigd zijn zitting te nemen in de Tweede Kamer. Door een dergelijke maatregel worden echter alleen de kleine partijen getroffen. Weliswaar zal een vermindering van het aantal fracties de doelmatigheid van de parlementaire werkwijze ten goede kunnen komen maar een polarisatie in de zin van een verduidelijking van de politieke opvattingen wordt daarmee niet bereikt. Temeer daar niet alleen de kleine partijen de oorzaak zijn van het levende gevoel van onbehagen meent de commissie de hier bedoelde maatregel te moeten ontraden.

Tot de beoogde polarisatie zal naar het oordeel van de commissie wel bijdragen de invoering van een vorm van districtenstelsel. Zij is echter van mening dat die vorm van districtenstelsel die zou tenderen in de richting van een tweepartijstelsel, aan de vrijheid van organisatie en meningsuiting waarop de Nederlandse kiezer — terecht — is gesteld tekort zou doen.

Daarom zou naar het oordeel van de commissie moeten worden gezocht naar een meervoudig districtenstelsel dat zodanig is opgebouwd, dat het enerzijds zo goed mogelijk tot een representatie leidt van de in de districten levende politieke wil en anderzijds — door een samenwerking van partijen reeds bij de verkiezingen zinvol te maken — een polarisatie van de politieke opvattingen stimuleert.

Om dit te bereiken zou ons land moeten worden ingedeeld in een aantal kieskringen binnen elk waarvan op de grondslag van *evenredige vertegenwoordiging* een bepaald aantal afgevaardigden zou moeten worden gekozen en waarbinnen lijstverbinding zou moeten worden toegelaten. Daartegenover zou lijstverbinding tussen de verschillende kieskringen onderling onmogelijk moeten worden gemaakt.

Bij zo'n stelsel neemt de evenredigheid in de vertegenwoordiging toe en de

drang tot samenwerking af naarmate binnen elke kieskring een groter aantal afgevaardigden gekozen kan worden. De kansen op versplintering nemen af naarmate de districten kleiner zijn. Het zal er daarom om moeten gaan het juiste midden te vinden.

Het lijkt eenvoudig en aantrekkelijk, mede met het oog op de band tussen kiezers en gekozene, te bepalen, dat elke provincie een kiesdistrict vormt. Een andere mogelijkheid zou zijn, dat de huidige achttien kamerkieskringen als zelfstandige kiesdistricten worden aangewezen. Een nadeel is echter, dat in deze gevallen districten van verschillende afmetingen ontstaan, hetgeen op zijn beurt het beginsel van de gelijke kansen voor de politieke partijen geweld aandoet. Afgaande op de bevolkingsaantallen zou b.v. de provincie Drenthe slechts vier vertegenwoordigers mogen afvaardigen tegen de provincie Zuid-Holland niet minder dan zesendertig. Of — bij handhaving van de huidige achttien kieskringen — de kieskring Assen vier en de kieskring Amsterdam elf. In de districten met kleinere aantallen vertegenwoordigers zouden de kleinere partijen minder kansen hebben dan in die met grotere aantallen. Aangezien deze ongelijkheid in kansen niet het gevolg is van het stelsel als zodanig maar alleen van de toevallige omvang der districten lijkt het billijker dat naar een districtenvorming wordt gezocht waarin deze gevolgen zich niet of althans in minder sterke mate voordoen en dus naar districten welke wat het aantal kiesgerechtigden betreft zoveel mogelijk even groot zijn.

Daarnaast lijkt het gewenst, dat bij het vormen van de districten zoveel mogelijk rekening wordt gehouden met de bestaande geografische, c.q. sociaal-culturele eenheden. Daarbij moet ook worden overwogen dat een gemeente — reeds om organisatorische en administratieve redenen — niet in meer dan één kieskring kan worden ingedeeld.

Dat betekent dat dus de grootste gemeente, te weten Amsterdam, de kleinste mogelijke eenheid voor een kiesdistrict vormt. Wel is het mogelijk districten samen te stellen, groter dan de gemeente Amsterdam, maar men moet zich dan gaan afvragen, of het gewenste doel nog wel in voldoende mate zal worden bereikt. De commissie acht het daarom gewenst de zoëven gevonden minimum-eenheid eveneens als de grootste eenheid te beschouwen. Hantering van de beide zojuist genoemde uitgangspunten, te weten kiesdistricten die wat het aantal kiesgerechtigden betreft in grootte niet ver uiteenlopen, en de kieskring Amsterdam als kleinste en grootste district, leidt — gezien het totaal aantal kiesgerechtigden in Nederland — tot de vorming van twaalf districten. Naar het oordeel van de commissie zijn de districten die bij de indeling van het totale kiesgebied in twaalf gelijkwaardige gebieden ontstaan, enerzijds voldoende groot om de evenredige vertegenwoordiging nog zinvol te laten functioneren, terwijl anderzijds toch ook aan samenwerking van partijen een duidelijke stimulans wordt gegeven.

Op verschillende wijzen zal het land in twaalf districten kunnen worden ingedeeld. Zo is mogelijk de vorming van twaalf vrijwel even grote districten die elk bijvoorbeeld twaalf afgevaardigden voor de Tweede Kamer kiezen.

Mede omdat dit districtenstelsel de samenwerking tussen de partijen zal stimuleren (waardoor grotere politieke eenheden, fracties of „federaties” van fracties ontstaan) en het aantal kleinere partijen zal doen afnemen, behoeft uit een oogpunt van noodzakelijke mogelijkheden tot specialisatie niet strikt te worden vastgehouden aan een totaal aantal Tweede Kamerleden van honderdvijftig, maar kan dit aantal op honderdenvierenveertig worden bepaald.

In een bijlage heeft de commissie bij wijze van voorbeeld enkele mogelijkheden voor een districtsindeling aangeduid. De commissie heeft het niet op haar weg zien liggen, gesteld dat de vereiste gegevens daartoe ter beschikking zouden staan, het meest ideale, c.q. minst bezwaarlijke stelsel van indeling op te sporen, wel wil zij er in dit verband op wijzen dat door het kiezen voor een beperkt aantal grote districten aan het bezwaar van de „electorale schaar” zijn kracht is ontnomen. Hoe groter immers de kiesdistricten, des te geringer gewicht leggen de individuele gemeenten hierbij in de schaal en des te minder behoeft te worden gevreesd voor willekeur of politieke speculatie bij de samenstelling van de districten. Het is niet uitgesloten, dat de demografische ontwikkeling op den duur zal leiden tot verstoring van het getalsmatige evenwicht tussen de twaalf districten. Na verloop van tijd zullen dus correcties wenselijk zijn. Een mogelijkheid is, districten die een bepaalde toeneming van het aantal kiezers te zien geven, één zetel in de Tweede Kamer meer toe te delen en districten waarin het aantal kiezers kleiner wordt, een zetel minder. Hierdoor ontstaat echter weer een andere ongelijkheid tussen de districten nl. een ongelijkheid in kansen voor de politieke partijen per district. Bovendien is het einde van deze ontwikkeling niet te overzien.

Een andere mogelijkheid is de toelaatbare verschillen in aantallen kiezers tussen de districten te binden aan een marge en te bepalen, dat bij overschrijding van deze marge, de grenzen van het district moeten worden aangepast. Dit systeem brengt als moeilijkheid mede, dat een dergelijke aanpassing ten gevolge van een sterke stijging van het aantal kiezers in bijvoorbeeld één kieskring, een wijziging van een groot aantal of alle kiesdistricten zal betekenen met alle problemen van dien. De commissie wil op dit punt niet een bepaald systeem aanbevelen temeer niet omdat het haar niet onmogelijk lijkt dat ook de kieswetgever, zo deze een districtenstelsel zou invoeren, de wijze van een eventuele indelingswijziging wellicht geheel aan een toekomstige wetgever zou overlaten.

Tenslotte is de commissie van oordeel dat invoering van het door haar voorgestelde stelsel binnen het raam van de huidige Grondwet realiseerbaar is. Immers de woorden welke de Grondwet bezigt: „evenredigheid, binnen door de wet te stellen grenzen” duiden er reeds op dat aan de evenredigheid zekere beperkingen kunnen worden gesteld. Een wijziging van het totaal aantal Kamerleden zal evenwel niet zonder grondwetsherziening kunnen worden doorgevoerd.

Eerste Kamer

Wijziging in het kiesstelsel voor de Tweede Kamer heeft tevens gevolgen

KABINETSFORMATIE EN KIESSTELSEL

voor dat van de Eerste Kamer. Hoewel zij bezwaren heeft tegen de huidige vorm van het tweekamerstelsel, (waarop in het eindrapport naar aanleiding van de Proeve wordt ingegaan) is de commissie niet van mening, dat de Eerste Kamer behoort te worden afgeschaft. Dat betekent overigens niet dat de huidige methode van getrapte verkiezingen en het vier-districtenstelsel moet worden gehandhaafd. Tegen het indirecte karakter van de verkiezingen van de leden van de Eerste Kamer pleit in de eerste plaats het feit, dat de provinciale staten, voor zover zij als kiescollege voor de Eerste Kamer optreden, zichzelf in de praktijk allerminst beschouwen als vertegenwoordiger van bepaalde regionale groeperingen, die een tegenwicht zouden moeten vormen tegen een nationaal karakter van de Tweede Kamer, gesteld dat dit wenselijk zou zijn. In de tweede plaats wekt het verschil in methode van verkiezing en dat in termijnen van zitting van Eerste- en Tweede Kamerleden de indruk, dat de volkswil zoals die zich bij directe verkiezingen uit, gewantwoord zou moeten worden en een correctie zou behoeven door een college dat op een ander tijdstip, door bedachtzamer lieden is gekozen. Wat dit betreft herinnert de Eerste Kamer te zeer aan een minder democratisch verleden. Ervan uitgaande, dat kiezers mondige mensen zijn en dat hun uitspraak serieus moet worden genomen, kan de commissie geen argumenten vinden voor handhaving van de getrapte verkiezingen van de leden van de Eerste Kamer. De commissie pleit er dan ook voor, de leden van de Eerste Kamer rechtstreeks door de Nederlandse kiesgerechtigden te laten kiezen op dezelfde dag als waarop de verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats vinden.

Wat vervolgens het evenredigheidskarakter van de Eerste Kamerverkiezing betreft, wordt het land voor de verkiezing van de Eerste Kamer momenteel ingedeeld in vier districten, namelijk vier groepen van provincies. Een stelsel van vier districten kent een grotere mate van evenredigheid dan een stelsel van twaalf districten. Weliswaar wordt deze evenredigheid weer „gehalveerd” door het geringere ledental van de Eerste Kamer, maar dan nog zou zonder wijziging in het huidige stelsel, de Eerste Kamer meer volgens een beginsel van evenredigheid worden gekozen, dan de Tweede Kamer bij een indeling van het land in twaalf districten.

Om te voorkomen dat daardoor het politieke zwaartepunt meer zou gaan vallen op de Eerste Kamer, zal de verkiezing voor deze Kamer zodanig moeten worden ingericht dat de Eerste Kamer in mindere mate dan de Tweede Kamer volgens het beginsel van evenredigheid wordt gekozen, zoals dit momenteel ook het geval is.

Daarom pleit de commissie ervoor de Eerste Kamer te kiezen volgens hetzelfde kiesstelsel als de Tweede Kamer (dus met twaalf districten) en in verband daarmee het aantal Eerste Kamerleden te bepalen op 72. De Tweede Kamer houdt dan evenals nu het politieke primaat.

De vraag kan rijzen of voor de leden van de Eerste Kamer nu zij gelijktijdig met die van de Tweede Kamer worden gekozen, afzonderlijke kandidatenlijsten moeten worden ingediend.

KABINETSFORMATIE EN KIESSTELSEL

Mogelijk is dan immers ook dat slechts één verkiezing wordt gehouden voor 216 parlementariërs, die zichzelf splitsen in een Eerste en een Tweede Kamer. Indien men echter het eigen karakter van de Eerste Kamer wil handhaven (nl. een Kamer van politici, die hun politieke taak duidelijk als nevenfunctie vervullen, maar door middel van hun dikwijls bijzondere inbreng voor de politieke besluitvorming van grote betekenis kunnen zijn) verdienen afzonderlijke kandidatenlijsten en dus ook afzonderlijke stembiljetten aanbeveling. De voorkeur van de commissie gaat naar dit laatste uit.

De opkomstplicht

Ten aanzien van de opkomstplicht overwoog de commissie het volgende. Reeds meer dan vijftig jaar wordt in a.r. kring naar voren gebracht, dat de opkomstplicht uit de wet dient te verdwijnen. Het democratisch recht van de burger om zijn stem uit te brengen mag geen opgelegde plicht worden. Wat is trouwens de zin ongeïnteresseerde kiezers te verplichten naar de stembus te gaan? Mensen zonder politieke mening en ook zij die er geen willen hebben vervormen door hun gang naar de stembus het beeld van de bestaande politieke verhoudingen, temeer omdat de opkomstplicht in de praktijk vaak wordt ervaren als een stemplicht.

Een en ander overwegende bepleit de commissie het afschaffen van de opkomstplicht.

BIJLAGE

1. Bij het indelen van ons land in districten kan men uitgaan van het aantal kiesgerechtigden of van het aantal inwoners. Volgens de gegevens van het A.N.P. zijn bij de Kamerverkiezingen in 1967 in heel Nederland 6.878.539 geldige stemmen uitgebracht. Hiervan waren er 520.137 afkomstig uit Amsterdam. Deze Amsterdamse stemmen zijn voldoende voor het verkiezen van ruim 11 afgevaardigden. De afmetingen van dit kleinst mogelijke district pleiten ervoor districten samen te stellen die elk 12 afgevaardigden voor de Tweede Kamer kiezen. Mede omdat het voorgestane stelsel de samenwerking tussen de partijen zal stimuleren (waardoor grotere politieke eenheden, fracties of „federaties” van fracties ontstaan) en het aantal kleinere partijen zal doen afnemen, behoeft uit het oogpunt van noodzakelijke mogelijkheden tot specialisatie niet strikt te worden vastgehouden aan een totaal aantal Tweede Kamerleden van honderdvijftig.

Denkbaar is derhalve het land in te delen in twaalf districten, die elk volgens het stelsel van evenredige vertegenwoordiging twaalf leden voor de Tweede Kamer kiezen. Het totaal aantal leden van de Tweede Kamer komt dus op 144. Binnen elk district zal lijstverbinding mogelijk zijn, tussen de districten onderling niet. Voor het behalen van een zetel in de Kamer is dan minstens 8,33% der geldige stemmen in het district vereist.

KABINETSFORMATIE EN KIESSTELSEL

De door het A.N.P. verstrekte uitslagen van de Kamerverkiezingen geven het volgende beeld van de geldig uitgebrachte stemmen:

Groningen	293.014	Noord-Holland	1.256.836
Friesland	283.290	waarvan Amsterdam	520.137
Drenthe	178.657	Zuid-Holland	1.626.941
Overijssel	489.233	waarvan Den Haag	344.834
Gelderland	783.698	waarvan Rotterdam	415.799
Utrecht	415.700	Zeeland	167.848
		Noord-Brabant	879.812
		Limburg	493.468

Totaal Nederland 6.878.539.

Totaal gedeeld door 12: 573.212.

Elk district dient dit aantal zo dicht mogelijk te benaderen. Uitgaande van deze gegevens zouden de districten, globaal genomen, als volgt kunnen worden ingedeeld:

1. Groningen en Friesland.

2, 3 en 4. Drenthe, Overijssel en Gelderland, eventueel vermeerderd met een deel van de provincie Utrecht. Uit dit gebied kunnen drie districten worden gevormd.

5. De rest van de provincie Utrecht, aangevuld met (een deel van) het Gooi en oostelijk Zuid-Holland.

6. Amsterdam met enkele randgemeenten.

7. Het overige Noord-Holland.

8. 's-Gravenhage met omringende gemeenten.

9. Rotterdam met omringende gemeenten.

10. Zeeland, met Zuid-Hollandse eilanden en westelijk Noord-Brabant.

11. Het midden van Noord-Brabant.

12. Oostelijk Noord-Brabant en Limburg.

2. Een andere mogelijkheid is, door herindeling van de huidige achttien kieskringen, te komen tot twaalf zelfstandige districten. Zulk een indeling is door het secretariaat van de kiesraad in een berekening gemaakt.

Volgens deze berekening zijn de twaalf districten gevormd door van de achttien bestaande kieskringen er driemaal twee te combineren en zesmaal een halve kieskring aan een andere toe te voegen. De splitsing van kieskringen in twee gelijke delen is niet territoriaal maar slechts rekenkundig geschied. Het door elke partij in de kieskring behaalde aantal stemmen is door twee gedeeld.

Gevormde districten

I	's-Hertogenbosch	981.169	12
VIII	Dordrecht	884.063	10
XVIII	Maastricht	980.276	12

KABINETSFORMATIE EN KIESSTELSEL

II + XII	Tilburg en Middelburg	1.015.071	12
XIV + XVI	Leeuwarden en Groningen	1.014.484	12
XV + XVII	Zwolle en Assen	1.244.027	15
III + 1/2 IV	Arnhem en half Nijmegen	1.088.236	13
XIII + 1/2 IV	Utrecht en half Nijmegen	1.104.210	13
V + 1/2 VII	Rotterdam en half Leiden	1.078.138	13
VI + 1/2 VII	's-Gravenhage en half Leiden	940.371	11
IX + 1/2 X	Amsterdam en half Den Helder	1.146.277	14
XI + 1/2 X	Haarlem en half Den Helder	1.054.375	13
	Totaal	12.530.647	150

Wellicht is deze tweede mogelijkheid gemakkelijker te verwezenlijken dan de onder 1 genoemde. Nadeel is, dat tussen de districten onderling verschillen in afmetingen blijven bestaan. Bovendien kan de vraag worden gesteld, of het kiezen van het inwonertal als uitgangspunt meer aanbeveling verdient dan het hanteren van het aantal kiezers als maatstaf.

Meer algemeen kan nog het volgende worden opgemerkt: Door te kiezen voor een beperkt aantal grote districten kan aan het bezwaar van de „electorale schaar” zijn kracht worden ontnomen. Hoe groter namelijk de kiesdistricten, des te geringer gewicht leggen de individuele gemeenten hierbij in de schaal en des te minder behoeft te worden gevreesd voor willekeur of politieke speculatie bij de samenstelling van de districten.

★

EEN OUD PROBLEEM: DE OPLEIDING VAN LERAREN

door

dr. O. Kooi

Een spoedige regeling van de opleiding van leraren voor het voortgezet onderwijs is gewenst.

(Program van Actie 1967-1971 van de A.R. Partij)

Inleiding

Het vraagstuk van de lerarenopleiding is meer dan honderd jaar oud. Reeds in de eerste helft van de vorige eeuw worstelde men met dit probleem. Een poging tot oplossing vinden we in een koninklijk besluit van 1827 en een ministeriële beschikking van 1828. Deze besluiten betreffen de pedagogische vorming van de leraren der „gymnasiën”. Van de uitvoering der besluiten is niet veel terecht gekomen, wegens gebrek aan medewerking van de overheid en van de universiteiten¹.

Ongeveer honderd jaar geleden kwam het probleem van de lerarenopleiding in een nieuw stadium door de totstandkoming van Thorbecke's wet op het middelbaar onderwijs (1863). Deze wet riep de h.b.s. in het leven. Dertien jaar later, bij de wet op het hoger onderwijs van 1876, werd de positie van het gymnasium geregeld. Sindsdien kunnen we spreken van het probleem van de opleiding van leraren voor het v.h.m.o.

Het is de bedoeling in dit artikel de aandacht te vestigen op bepaalde tekortkomingen van de tegenwoordige lerarenopleiding. Vervolgens zullen enige opmerkingen worden gemaakt over plannen betreffende een meer adequate opleiding in de toekomst.

De tegenwoordige opleiding

Er zijn in hoofdzaak twee soorten bevoegde leraren v.h.m.o.:

1. de bezitters van een doctoraal- of ingenieursdiploma;
2. de bezitters van een middelbare acte.

We laten enkele categorieën, bijvoorbeeld predikanten en beroepsofficieren, buiten beschouwing.

De *doctorandi* en *ingenieurs* hebben aan een universiteit of hogeschool een wetenschappelijke opleiding genoten. In het algemeen kan worden gesteld, dat deze leraren hun vak in voldoende mate beheersen om ook in de hogere

¹ Een historisch overzicht over de opleiding van leraren in ons land, of beter gezegd over de pogingen tot een beroepsgerichte opleiding van leraren te komen, vindt men bij dr. J. B. Drewes, *De problematiek van de lerarenopleiding in Nederland*, artikel in *Vernieuwing van opvoeding en onderwijs*, jrg. 22, blz. 7 (1964), en bij dr. H. W. F. Stellwag en ir. P. C. van de Griend, *De leraaropleiding*, hoofdstuk 1, Groningen (1960).

klassen van een v.h.m.o.-school verantwoord te kunnen lesgeven. Er zijn wellicht een paar uitzonderingen. Zo kan men zich afvragen of de scheikundige en mijnbouwkundige ingenieurs tijdens hun opleiding voldoende wiskunde hebben bestudeerd, om dit vak naar behoren te kunnen onderwijzen.

Het doctoraal- of ingenieursdiploma geeft niet meer automatisch de onderwijsbevoegdheid in het vak of de vakken, waarin men is geëxamineerd. Sinds 1955 moet de aanstaande doctorandus of ingenieur voor het verkrijgen van een onderwijsbevoegdheid:

- a. gedurende tenminste één jaar regelmatig colleges in de pedagogiek, puberteitpsychologie en algemene didaktiek bijwonen;
- b. een college in de speciale didaktiek van het gekozen vak bijwonen;
- c. ongeveer 60 uren op een v.h.m.o.-school hospiteren.

Het opvallende van deze regeling is, dat de student op grond van lichamelijke aanwezigheid op colleges en in de v.h.m.o.-lessen de onderwijsbevoegdheid kan verwerven. Gelukkig zijn er een aantal studenten, die zich serieus voorbereiden op het leraarschap en actief gebruik maken van de geboden gelegenheden zich te verdiepen in de problematiek van het lesgeven. Maar dit neemt niet weg, dat de regeling op zichzelf beslist onvoldoende waarborgen biedt voor een behoorlijke pedagogisch-didaktische vorming.

De bezitters van een middelbare acte hebben hun acte verworven door het met succes afleggen van het betreffende examen ten overstaan van een

- a. universitaire commissie;
- b. centrale commissie (staatscommissie).

In het koninklijk besluit van 15 september 1958 (Stb. 452) is het reglement voor de examens ter verkrijging van een middelbare acte vastgesteld. Daarin vindt men de bepaling, dat aan een universiteit of hogeschool een examencommissie kan worden benoemd, indien aan de betreffende universiteit of hogeschool de gelegenheid bestaat zich volledig voor te bereiden op het examen ter verwerving van een middelbare acte. Momenteel bestaat deze gelegenheid aan de volgende instellingen voor wetenschappelijk onderwijs:

voor de vakken *wiskunde*, *natuurkunde*, *scheikunde* en *biologie* aan de drie Rijksuniversiteiten, de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, de Vrije Universiteit en de Katholieke Universiteit; voor de vakken *Nederlands*, *Frans*, *Duits*, *Engels*, *Spaans*, *Geschiedenis* aan de Rijksuniversiteit te Groningen;

voor *Nederlands*, *Duits* en *Spaans* aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam;

voor *wiskunde* aan de Technische Hogeschool te Delft².

De duur van een universitaire m.o.-opleiding is meestal 4 tot 5 jaar. Deze m.o.-studenten volgen het dagonderwijs aan de universiteiten, soms apart, soms met de overige studenten gezamenlijk.

De eisen, die de universiteit stelt ten aanzien van de pedagogische en didak-

² Zie de uitgave *Na het eindexamen? Studeren?* van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (1967-'68).

tische scholing van de m.o.-student zijn meestal gelijk aan die, welke aan de aanstaande doctorandi worden gesteld.

De universitaire commissies mogen over ten hoogste de helft van de examenstof tentamens afnemen, die bij gunstig gevolg de kandidaat vrijstelling van het betreffende deel van het examen geven.

De universitaire m.o.-studenten betalen, evenals de overige studenten, jaarlijks f 200,— collegegeld gedurende ten hoogste vier jaren.

De *centrale commissie* is een staatsexamencommissie, waarvan de leden door de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen worden aangewezen. De opleiding voor deze staatsexamens vindt ten dele plaats aan de 9 door het rijk gesubsidieerde m.o.-instituten nl. de Katholieke Leergangen te Tilburg, de School voor Taal- en Letterkunde te 's-Gravenhage, het Gemeentelijk Instituut voor middelbare acten in exacte vakken te 's-Gravenhage, het Nutsseminarium te Amsterdam, de Vrije Leergangen te Amsterdam, de Noordelijke Leergangen te Leeuwarden, Groningen en Zwolle, de Centrale Opleidingscursussen voor middelbare acten (Cocma) te Utrecht, de Gelderse Leergangen te Arnhem, de Nutsacademie te Rotterdam.

Voorts zijn er nog tal van particuliere opleiders en opleidingsinstituten.

Voor de examens lichamelijke opvoeding m.o. en tekenen m.o. wordt opgeleid aan resp. de Academie voor Lichamelijke Opvoeding en de Academies van Beeldende Kunsten.

De cursisten van de 9 bovengenoemde m.o.-instituten vervullen vaak een volledige betrekking bij het onderwijs of in het bedrijfsleven. Het onderwijs aan deze instituten wordt dientengevolge meestal in de avonden of op zaterdag gegeven. Slechts een zeer beperkt aantal cursisten kan deelnemen aan de dagopleidingen Engels m.o.-A en Frans m.o.-A van de Cocma (Utrecht) en de Vrije Leergangen (Amsterdam). De duur van de opleidingen varieert van 6 tot 8 jaar. Voor de verkrijging van het bewijs van pedagogische en didactische bekwaamheid, behorend bij een m.o.-acte, dient een examen te worden afgelegd. De gevorderde cursisten mogen 50 uren bij het v.h.m.o. hospiteren, doch dit is niet verplicht.

De centrale commissies hebben de bevoegdheid, evenals de universitaire commissies, over ten hoogste de helft van de examenstof absolverende tentamens af te nemen. Het lesgeld bedraagt jaarlijks f 150,— voor een m.o.-A opleiding en f 200,— voor een m.o.-B opleiding.

Gelijke kansen?

We stellen nu de vraag: worden aan de beide categorieën m.o.-studerenden nl. de universitaire m.o.-studenten en degenen, die zich voorbereiden op het staatsexamen, gelijke kansen geboden? (We zullen beide categorieën korthedshalve aanduiden met m.o.-studenten en m.o.-cursisten.)

De gestelde vraag moet ontkennend worden beantwoord op de volgende gronden.

a. De m.o.-studenten worden geëxamineerd en getentamineerd door hun *eigen* docenten; voor de m.o.-cursisten is dit in de regel niet het geval. Door het volgen van de colleges van de docenten-examinatoren zijn de m.o.-studenten nauwkeurig op de hoogte van de tentamen- en exameneisen. De m.o.-cursisten (en hun docenten) moeten het echter doen met korte omschrijvingen van de examenstof (die soms meer dan één interpretatie toelaten) en met de verslagen en schriftelijke opgaven van vorige examens. Bovendien is het afleggen van een examen ten overstaan van onbekende examinatoren uiteraard psychisch moeilijker dan het afleggen van een examen ten overstaan van de eigen docenten.

b. Het reglement voor de examens ter verkrijging van een middelbare acte schrijft voor, dat zowel de universitaire als de algemene commissies over ten hoogste de helft van de examenstof absolverende tentamens mogen afnemen. Hoewel de „helft van de examenstof” naar mijn mening moeilijk precies te bepalen is, komt het mij toch voor, dat sommige universitaire commissies wel een „zeer grote helft” van de examenstof tot tentamenstof verklaren. Dientengevolge blijft er voor het examen maar een „heel kleine helft” over.

Verscheidene algemene commissies (Nederlands m.o.-A, Frans m.o.-A, Duits m.o.-A, Engels m.o.-A, wiskunde m.o.-A en B) nemen in het geheel geen tentamens af. De m.o.-cursisten, die aan de examens voor bovengenoemde acten deelnemen, moeten dus gedurende enkele examendagen de gehele stof paraat hebben. Slechts weinigen zijn hiertoe in staat. Veel m.o.-cursisten beperken zich dan in de laatste maanden voor het examen tot de hoofdzaken van de stof en komen aan een grondige, gedegen examenstudie niet toe. Het zal de lezer dan ook niet verbazen, dat mede tengevolge van de organisatie van de examens de resultaten van de staatsexamens m.o.-A kortweg slecht te noemen zijn. De percentages geslaagden in de onderstaande tabel spreken een duidelijke taal³.

Uitslagen examens van de belangrijkste m.o.-A acten in de jaren 1960 tot en met 1966:

<i>Acte</i>	<i>totaal aantal deelnemers aan de examens</i>	<i>totaal aantal geslaagden</i>	<i>percentage geslaagden</i>
Nederlands m.o.-A	2088	890	42,6
Frans m.o.-A	3456	742	21,5
Duits m.o.-A	2711	741	27,3
Engels m.o.-A.	4456	965	21,7
wiskunde m.o.-A	1808	446	24,7

Bij de beoordeling van de resultaten van de m.o.-A examens moet men zich wel realiseren dat ieder, hoe slecht ook voorbereid, aan deze examens kan deelnemen. Ook velen, die eigenlijk nog niet helemaal klaar zijn, wagen een kans, vooral ook omdat deze examens de reputatie hebben een toto-achtig karakter te bezitten.

³ Deze gegevens zijn ontleend aan de officiële verslagen van de m.o.-examencommissies.

c. Aan sommige universiteiten bestaat de gelegenheid elke maand (behalve in de vakanties) m.o.-examen af te leggen, bij de algemene commissies kan men in de regel maar eenmaal per jaar examen afleggen. Een afwijzing door een algemene commissie betekent dus — behoudens in zeer uitzonderlijke gevallen — dat men „minstens een jaar krijgt”.

d. Ook financieel gezien verkeren de m.o.-studenten in een voordelige positie. Zij betalen maximaal 4 maal *f* 200,— is *f* 800,— collegegeld. Indien zij na het behalen van de m.o.-acte alsnog een universitaire studie voor een doctoraal examen wensen te beginnen, dan behoeven zij geen collegegeld meer te betalen. De m.o.-cursist, die zijn m.o.-studie binnen redelijke tijd voltooit, moet meer dan *f* 1000,— lesgeld betalen. Bijvoorbeeld, iemand die na 8 jaar studie aan een gesubsidieerd m.o.-instituut de acte Nederlands m.o.-B behaalt, heeft *f* 1400,— à *f* 1500,— lesgeld moeten betalen. Wenst hij daarna zich aan een universiteit voor het doctoraal examen Nederlands voor te bereiden, dan is hij nog eens 4 maal *f* 200,— collegegeld verschuldigd, zodat de gehele studie hem dan ruim *f* 2200,— aan les- en collegegeld kost.

Program van Actie

In het Program van Actie 1967—1971 van de A.R. Partij staat op pagina 16 te lezen:

„Zowel voor de ontwikkeling van de in het volk aanwezige intellectuele capaciteiten, als voor de bevordering van rechtvaardige inkomens- en vermogensverhoudingen, acht de A.R. Partij het van belang, dat door alle lagen der bevolking van de aanwezige onderwijsmogelijkheden in een zo uitgebreid mogelijke zin gebruik kan worden gemaakt. Het op verantwoorde wijze verstrekken van financiële tegemoetkomingen daarvoor is vereist”.

Inderdaad is het ter bevordering van de democratisering van het onderwijs noodzakelijk op verantwoorde wijze financiële tegemoetkomingen te verstrekken aan diegenen, die daarvoor in aanmerking komen. Maar dit is niet voldoende. Men moet bovendien aan hen, die wegens allerlei omstandigheden niet in staat zijn overdag te studeren, geen extra moeilijkheden in de weg leggen als zij de toch al zware weg van een avondstudie kiezen. Ook dit is een eis van sociale rechtvaardigheid!

Plannen voor de toekomstige lerarenopleiding

In het laatste tiental jaren is men in toenemende mate gaan beseffen, dat de lerarenopleiding grondig gereorganiseerd dient te worden. Dientengevolge werd per 1 maart 1961 dr. J. B. Drewes door de toenmalige minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Cals, belast met het voorbereiden van een wettelijke regeling betreffende de opleiding, bijscholing en herscholing van docenten bij het voortgezet onderwijs. In de wet op het voortgezet onderwijs (Mammoetwet) van 14 februari 1963 wordt reeds gesproken over „opleidingsscholen voor leraren” (artikel 14, zesde lid). Dat men van regeringszijde in 1963 van plan

was het vraagstuk van de opleiding van leraren met voortvarendheid aan te pakken, blijkt uit de regeringsverklaring van 31 juli 1963, afgelegd door de toenmalige minister-president Marijnen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De minister-president verklaarde n.l.:

„De regering is er zich van bewust, dat voor goed onderwijs in de allereerste plaats voldoende en goed opgeleide docenten beschikbaar moeten zijn. Aan de *lerarenopleiding* zal zij dan ook in het geheel van de voor het onderwijs noodzakelijke maatregelen een hoge urgentie toekennen.”

Na deze verklaring verwachtte men in onderwijskringen op korte termijn concrete voorstellen van de regering. Deze bleven echter achterwege. Wel installeerde de toenmalige minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Bot, bijna anderhalf jaar later (31 december 1964) de Commissie Opleiding Leraren (COL), die tot opdracht kreeg onder meer advies uit te brengen over de organisatie van de opleiding tot het verkrijgen van de acten van bekwaamheid van de eerste, tweede en derde graad tot het geven van voortgezet onderwijs⁴.

Deze commissie, waarvan dr. Drewes voorzitter is, bracht op 21 maart 1966 een interimrapport uit, dat in september 1966 werd gepubliceerd.

In dit rapport wordt voorgesteld het bezit van een havo-diploma als minimum-eis van toelating tot de acte-examens te stellen. Voor de leraren van de eerste, tweede en derde graad stelt de C.O.L. voor respectievelijk een vijf-, vier- en driejarige opleiding. De C.O.L. acht het gewenst, dat de toekomstige leraar voor twee vakken een bevoegdheid verkrijgt. De leraar van de derde graad zal beide vakken op gelijk niveau moeten bestuderen, de leraren van de tweede en eerste graad zullen een hoofdvak en bijvak moeten kiezen.

Na de vijf, vier- en driejarige opleiding zal de aanstaande leraar gedurende een jaar een praktisch-theoretische opleiding moeten volgen, waarbij aan de pedagogiek en didaktiek de nodige aandacht wordt besteed.

Voorts stelt de C.O.L. voor programmacommissies in te stellen, die concept-programma's voor de afzonderlijke vakken zullen opstellen. De vakopleiding zou kunnen plaatsvinden aan een beperkt aantal instituten, terwijl voor de pedagogisch-didaktische voorbereiding in het laatste jaar van de opleiding enkele, bij voorkeur universitaire, instituten zouden kunnen worden opgericht.

Na de verschijning van het interimrapport is er van de zijde van de leraren v.h.m.o. ernstige kritiek op geleverd. In de zogenaamde *Kritische Beschouwing* van de Raad van Leraren (R.v.L.) vinden we de volgende samenvatting van de kritiek⁵:

„1. Het uitgangspunt: de hele lerarenopleiding moet gezien worden als één geheel, is met het oog op de essentiële kwalitatieve verschillen in kennisniveau en kennisinhoud, die nodig zijn voor leraren van het v.w.o. en leraren van het m.a.v.o., onjuist.

⁴ Deze terminologie is die van de Mammoetwet. Een verklaring van deze en andere nieuwe termen vindt men in het artikel *Voortgezet onderwijs in beweging* van dr. A. Veerman in *A.R. Staatskunde*, jrg. 36, blz. 300 (1966).

⁵ Zie *Christelijk Gymasiaal en Middelbaar Onderwijs*, jrg. 44, blz. 430 (1967).

2. Het categorisch vaststellen van de studieduur op resp. vijf, vier en drie jaren, en het dáárna vaststellen van de programma's voor deze structuur is onaanvaardbaar.

3. De toelating van v.w.o.- en h.a.v.o.-abituriënten op dezelfde voet is in strijd met de differentiatie-gedachte van het nieuwe onderwijs.

4. De verkorting van de studieduur als middel tot bestrijding van het huidige lerarentekort is principieel onjuist en wegens de bevoegdheidsverklaring van m.o.-A en l.o.-actebezitters voorbarig.

5. De voorgestelde studieduur voor het hoofdvak dreigt de eerstegraads-acte op een peil te brengen, dat niet ver ligt boven het niveau van het huidige m.o.-A-examen; het niveau van een leraar op dit peil is volstrekt onvoldoende voor het onderwijs in de hoogste klassen van het v.w.o., terwijl de inflatoire tendens lijnrecht in strijd is met de ontwikkeling van onze samenleving.

6. De voorgestelde structuur schept een zodanige discrepantie tussen de doctorandus of ingenieur en de instituutsleraar, dat de academisch gevormde docent een rara avis in het onderwijs zal worden. Tevens verwachten wij zeer ernstige repercussies bij de belangstelling voor de alpha-wetenschappen aan de universiteit.

7. De voorgestelde nascholing is niet realiseerbaar.

8. De afstand tussen eerste graad en tweede graad in studieduur is te kort in vergelijking met de afstand in de bevoegdheidsseisen:

v.w.o. klas I — tweede graad,

v.w.o. klas II t.m. VI — eerste graad.

9. De C.O.L. geeft geen oplossing voor

— de in de Wet op het voortgezet onderwijs voorziene figuur: brugklas scholengemeenschap: bevoegdheid tweede graad, tegenover m.a.v.o. klassen II t.m. IV: bevoegdheid derde graad

— voor de parttime-studie

— voor het levensbeschouwelijke aspect van de lerarenopleiding

— voor de plaats van de huidige m.o.-instituten.”

Op grond van de bovenvermelde bezwaren heeft de R.v.L. de leraren geadviseerd geen medewerking te verlenen aan de reeds genoemde programma-commissies van de C.O.L.

Met de kritiek van de R.v.L., zoals die in de bovenstaande punten is geformuleerd, kan ik het in hoofdzaak eens zijn, hoewel ik aan minder absolute uitspraken de voorkeur zou geven.

Een belangrijk verschilpunt tussen de C.O.L. en de R.v.L. betreft de opleiding tot leraar van de eerste graad. De R.v.L. wenst een wetenschappelijke opleiding voor deze leraren, die duidelijk verschilt van de meer beroepsmatige opleiding van de leraren van de tweede en derde graad. De C.O.L. legt echter minder de nadruk op de differentiatie tussen de opleiding van de leraren van de eerste graad en die van de overige leraren. De studie voor leraar van de eerste graad zal volgens de R.v.L. een jaar langer moeten duren dan de C.O.L. wenst.

Bij voortgezet overleg tussen de C.O.L. en de R.v.L. zou mijns inziens de mogelijkheid van een compromis kunnen worden onderzocht. Men zou bijvoorbeeld de door de C.O.L. voorgestelde studieduur kunnen handhaven, maar de eis van de bestudering van een bijvak laten vallen. Dan zou de leraar van de eerste graad in de door de C.O.L. gewenste tijdsduur het door de R.v.L. gewenste niveau kunnen bereiken.

Men zou ook ten aanzien van andere punten de vraag kunnen stellen of de standpunten inderdaad zover uiteenliggen als de krachtige taal van de R.v.L. suggereert.

In dit verband kan opgemerkt worden, dat het beter is niet van tevoren de lerarenopleiding in alle details te regelen. Het is wel van veel belang dat men zo spoedig mogelijk met de lerarenopleiding gaat *experimenteren*. Bij een definitieve regeling zou men dan rekening kunnen houden met de uitkomsten van de experimenten.

Ook bij het v.w.o. en het h.a.v.o. wordt momenteel druk geëxperimenteerd! Er moet in ieder geval spoedig iets gebeuren!

De Mammoetwet, die op 1 augustus 1968 in werking treedt, spreekt van „opleidingsscholen voor leraren”. Maar dan behoren er toch ook „opleidingsscholen voor leraren” te bestaan op de genoemde datum!

Het spreekt vanzelf, dat bij een reorganisatie van de lerarenopleiding de discriminatie tussen hen, die een parttime opleiding volgen en hen, die zich geheel aan de studie kunnen wijden, dient te verdwijnen.

De thans studerende m.o.-cursisten zullen echter van nieuwe, niet discriminerende maatregelen in de meeste gevallen niet meer kunnen profiteren. Daarom is het gewenst op zeer korte termijn de staatsexamens m.o., vooral die voor de m.o.-A acten, op een andere wijze te organiseren dan thans geschiedt.

De algemene commissies zouden bijvoorbeeld driemaal per jaar gelegenheid kunnen geven absolverende tentamens af te leggen en aan examens deel te nemen. De geldigheidsduur van de tentamens mag niet beperkt worden. Overleg tussen universitaire en algemene commissies is gewenst om eventuele verschillen in moeilijkheidsgraad van de examens te doen verdwijnen. Ook zou men overleg kunnen plegen over de vraag wat men onder „de helft van de examenstof” dient te verstaan bij de verschillende vakken.

Natuurlijk zullen de algemene commissies dan over meer administratieve mogelijkheden moeten beschikken dan thans het geval is. Ook de personeelssterkte van deze commissies zou belangrijk kunnen worden opgevoerd. Er zijn nog vele docenten van het v.h.m.o. en van de m.o.-instituten, die in staat kunnen worden geacht aan het werk van de commissies deel te nemen.

In ieder geval is het gewenst, dat zeer spoedig maatregelen worden getroffen, die aan de huidige situatie een einde maken.

PERSONALIA

Dr. O. Kooi is rector Vrije Leergangen (hoofdbetrekking) en docent didactiek van de wiskunde aan de Vrije Universiteit (nevenfunctie).

BOEKBESPREKING

Dr. B. de Gaay Fortman, *Theory of competition policy*.
Diss. V.U. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1966.

Tot beschaming van de recensent van dit boek is het al weer meer dan een jaar geleden, dat mr. B. de Gaay Fortman na verdediging van het hierboven-genoemde proefschrift — op het in dit geval niet-vaderlijke gezag van prof. mr. W. F. de Gaay Fortman als rector magnificus — aan de Vrije Universiteit de doctorstitel verkreeg.

De titel van dit proefschrift — de theorie van de mededingingspolitiek — maakt daarbij al aanstonds duidelijk, dat de in deze dissertatie aangesneden problematiek bepaald niet van eenvoudig en handelbaar karakter is. Niet alleen is immers de theorie der mededinging reeds op zichzelf een „mer à boire” (vooral wanneer men, zoals in deze studie, daarbij de juridische en legislatieve aspecten wil betrekken); maar ook de verbinding van deze theorie met de leer der economische politiek kan niet anders dan een zeer weerbarstig veld van onderzoek zijn. Het is dan ook geen gering compliment wanneer kan worden opgemerkt, dat dr. de Gaay Fortman in staat is gebleken om, zonder zich van de hier liggende problemen af te maken, toch een helder en goed-geformuleerd betoog op te bouwen, waarbij in alle onderdelen het door hem gekozen stramien zichtbaar blijft.

Dat stramien ziet er als volgt uit, dat eerst door de auteur een overzicht is gegeven van de praktijk van de mededingingsvormen en -beperkingen, tegen de achtergrond van zowel de zich ontwikkelende westerse samenleving als van de door sommigen gehuldigde, maar door dr. de Gaay Fortman terecht afgewezen, norm van de volledige vrije-mededinging naar kapitalistisch model; dat door hem vervolgens is getracht, een analyse te geven van de economisch-politieke beginselen van de mededingingspolitiek; en dat hij tenslotte een boeiende poging heeft gedaan deze beginselen aan de praktijk der mededingingspolitiek te toetsen, waarbij o.a. het vraagstuk van de juridische vormgeving en toepassing van deze politieke beginselen de revue passeert, en door hem de mededingingspolitiek in de Verenigde Staten, Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland aan een afzonderlijke beschouwing is onderworpen.

Het is niet gemakkelijk, in kort bestek aan een proefschrift als dit in een niet-academisch blad recht te doen. Liever dan te verdrinken in stuksgewijze commentaren, zou ik daarom één aspect van deze studie naar voren willen halen, namelijk haar karakter van een *normatieve* analyse. Niet alleen is dat een centraal thema van dit proefschrift, maar bovendien is een bespreking daarvan voor de lezers van *A.R. Staatskunde* wellicht het meest interessant.

„Theorie van de mededingingspolitiek kan — zoals iedere theorie van politiek — met vrucht geschieden in het kader van een „normatieve” analyse”. Dat is de eerste stelling, die dr. de Gaay Fortman bij dit proefschrift heeft gevoegd

en men kan zijn proefschrift zien als een belangwekkende poging, juist deze stelling waar te maken. Bij de weergave van zijn uitgangspunten ten aanzien van dit probleem komt de auteur tot een aantal zeer goed geformuleerde uitspraken, die ik hier met instemming wil citeren, zoals de uitspraak dat een 'normatieve theorie' niet dient te worden opgevat als „een soort mixture van feitelijke analyses met eigen subjectieve waardeoordelen van de onderzoeker”, maar dat in een normatieve economische theorie „de economische filosofie moet worden beschouwd als een zaak van fundamentele betekenis, en niet van incidenteel oordeel” (blz. 9); de konstatering dat het de taak is van een normatieve theorie „om licht op de werkelijkheid te werpen, méér dan om standaarden te ontwerpen waaraan het leven dient te gehoorzamen” (blz. 9); terwijl ik tenslotte de uitspraak wil aanhalen, dat de economische politiek der overheid „betrekking heeft op de bevordering van het algemeen belang in de economische levenssfeer” (blz. 155), waarbij dr. de Gaay Fortman dit algemeen belang zó verstaat, dat de overheid alleen dan een speciale taak heeft, wanneer particuliere activiteiten het samenleven „in vrede en rechtvaardigheid” blijken te beïnvloeden (blz. 145) (vertaling steeds van mij).

Vanuit deze algemene uitgangspunten poogt de auteur een normatieve analyse te geven van de specifieke mededingingspolitiek van de overheid. Deze analyse brengt hem tot de stelling, dat nóch de stimulering van de mededinging, noch de stimulering van de samenwerkingsgedachte in het economisch leven als het unieke en normatieve doel van de mededingingspolitiek kan worden gezien. Zulke exclusieve doelstellingen doorkruisen het eigenlijke karakter van het overheidsbeleid, dat als het rechtvaardig en simultaan nastreven van *verschillende* doelstellingen kan worden gekenschetst. Dr. de Gaay Fortman kiest dan ook een andere weg; hij gaat na, hoe deze *diverse* doelstellingen van het economisch beleid (die hij als 'normen' betitelt, namelijk de normen van de handhaving der internationale vrede, van de economische groei, van de economische stabiliteit en van economische rechtvaardigheid), zich melden *in* het vlak van het mededingingsbeleid. Mede op grond van dit onderzoek komt hij tot de konklusie, dat althans één ding met stelligheid van de doeleinden der mededingingspolitiek kan worden gezegd, namelijk, dat de overheid in deze politiek tracht 'open mededinging' te handhaven (blz. 179), d.w.z. een mededingingsstrijd, die het wedijveren in *prestatie* tot inzet heeft.

Alhoewel deze aanpak zeker niet van belang is ontbloomt, kan men zich toch de vraag stellen of zij wel in alle opzichten houdbaar is — mede tegen de achtergrond van de door dr. de Gaay Fortman zelf ontwikkelde uitgangspunten. Zo komt bv. de vraag op, of de 'norm' der economische rechtvaardigheid ('economic justice') wel gelijkwaardig is aan de andere, door de auteur genoemde 'normen' der economische politiek, die ik persoonlijk — omdat zij in de afweging der overheid zijn betrokken — liever als doelstellingen zou willen betitelen. Is het criterium der economische rechtvaardigheid niet eerder het oriëntatie-punt, waarvanuit de overheid deze doelstellingen beziet, dan een *neven-norm* of -doelstelling?

Van meer belang is echter de vraag, of dr. de Gaay Fortman, door de mededingingspolitiek te relateren aan de doelstelling van de handhaving van een 'open' mededinging, toch niet gedeeltelijk vervallen is in het door hemzelf gesignaleerde gevaar van de kriteriologische aanpak van de leer der economische politiek, die zich door de exclusieve verbinding van de economische politiek met een beheersend economisch doel kenmerkt. Er zijn immers situaties mogelijk, waarin de overheid vanwege andere nationale belangen min of meer verplicht kan zijn, deze doelstelling — althans tijdelijk — niet te honoreren. Sluit bv. het bekende — recente — 'nieuwheidsbeginsel' bij de industriële verwerking van aardgas de prestatie-concurrentie op dit gebied niet bewust uit? Of vallen gevallen als deze buiten het door de auteur aangegeven terrein der mededingingspolitiek?

Tenslotte had m.i. de analyse van dr. de Gaay Fortman aan waarde kunnen winnen, wanneer hij meer expliciet had stilgestaan bij de relatie tussen het mededingingsbeleid en het verloop van de kostencurves van de met elkaar wedijverende bedrijven, alsmede bij de rol van de — veelal onder afnemende kosten opererende — overheidsbedrijven in het geheel van de economische mededinging. Een onderzoek naar de Italiaanse mededingingswetgeving, tegen de achtergrond van art. 90, lid 2 van het verdrag van Rome, had hierbij ontegenzeggelijk tot interessante konklusies kunnen leiden, o.a. ook met betrekking tot het al eerder genoemde criterium van de 'open mededinging' in het nationale concurrentiebeleid.

Deze min of meer kritische vragen doen echter nauwelijks iets af aan de waardering, die ik voor deze studie van dr. de Gaay Fortman heb. Zijn proefschrift is, mede door zijn uitdrukkelijke oriëntatie op het normatief karakter van het overheidshandelen, een *VU*-dissertatie in de beste zin van het woord.

B. Goudzwaard

★

VRAAG EN ANTWOORD

Demonstratierecht

Vraag:

In sommige gemeenten wordt naar ik meen gestreefd naar een verruiming van de bepalingen inzake demonstraties. Zelf geef ik de voorkeur aan een landelijke regeling om te voorkomen dat de verscheidenheid van bepalingen in de gemeenten op dit belangrijke punt te groot wordt.

Kunt u mij mededelen of er binnenkort een landelijke regeling zal worden ingevoerd? Voorts verneem ik gaarne uw oordeel over de vraag of het stelsel van de vergunningen dient te worden gehandhaafd.

Antwoord:

Een landelijke regeling (d.w.z. een regeling bij wet) inzake het demonstratierecht is in voorbereiding. Uit mededelingen van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Tweede Kamer blijkt, dat een interdepartementale werkgroep heeft onderzocht of het aanbeveling verdient ter zake van het demonstratierecht een wettelijke regeling in te voeren. Deze werkgroep heeft inmiddels een rapport hierover aan de ministers van Binnenlandse Zaken en van Justitie aangeboden. Het overleg hierover is gaande. Aangenomen mag worden dat binnen afzienbare tijd een ontwerp van wet op betogingen kan worden tegemoet gezien.

Komt er inderdaad een wettelijke regeling tot stand, dan treedt deze in de plaats van de desbetreffende bepalingen in de gemeentelijke algemene politieverordeningen omdat — zoals u bekend zal zijn — bepalingen van plaatselijke verordeningen in wier onderwerp door een wet wordt voorzien, van rechtswege ophouden te gelden. Ik vraag mij wel af, of het onder deze omstandigheden nog aantrekkelijk is plaatselijk een wijziging voor te bereiden. Niettemin maak ik gaarne enkele opmerkingen naar aanleiding van uw tweede vraag.

Bij het beoordelen van het probleem van de demonstratievrijheid behoort het grote belang van het recht van vrije meningsuiting uiteraard zwaar te wegen. Een complicatie is evenwel, dat deze vorm van meningsuiting gebruik maakt van de openbare weg. Hierdoor komen ook andere rechtsbelangen in het geding. Zo kan een regelmatige doorstroming van het verkeer worden belemmerd. En daar een demonstratie meestal betrekking heeft op aangelegenheden waarover verschil van mening bestaat, kan gemakkelijk een tegendemonstratie worden uitgelokt. De mogelijkheid van wanordelijkheden en van aantasting van de rechten en vrijheden van anderen is in ieder geval reëel aanwezig. Dit maakt het naar mijn mening noodzakelijk, van te voren een afweging van de bij de demonstratie betrokken belangen te doen plaats vinden. Alvorens een demonstratie te laten houden, dient te worden gezien, of de gevolgen welke aan een

demonstratie kunnen zijn verbonden, naar redelijke verwachting binnen aanvaardbare grenzen zullen blijven. Deze afweging of beoordeling kan mijns inziens niet alleen worden overgelaten aan de organisatoren van een demonstratie. Het lijkt mij integendeel duidelijk, dat enigerlei vorm van preventief toezicht van overheidswege onontbeerlijk is. Bevorderd moet worden, dat er overleg plaats vindt tussen de desbetreffende overheidsinstantie en de organisatoren van een demonstratie. Men kan dan gezamenlijk de bezwaren en/of gevaren die aan een voorgenomen demonstratie kunnen zijn verbonden, onder ogen zien en trachten daarvoor een aannemelijke oplossing te vinden.

De bepalingen inzake demonstraties welke tot nu toe in plaatselijke verordeningen zijn aan te treffen, komen doorgaans hierop neer, dat het verboden is, zonder vergunning van de burgemeester een optocht of demonstratie te houden. Hierbij merk ik op, dat het vergunningsstelsel in het algemeen wordt gebruikt voor gedragingen die op zichzelf volstrekt geoorloofd zijn, doch die aan zekere voorwaarden moeten voldoen, omdat zich anders bepaalde gevaren kunnen voordoen. De voor politieverordeningen gebruikelijke redacties — het is verboden zonder vergunning van de burgemeester . . . — wekken evenwel de indruk dat er een verbod heerst, waarvan bij wijze van gunst ontheffing kan worden verleend.

Hieruit valt te verklaren, dat de invoering wordt bepleit van het stelsel van de verplichte aanmelding. Volgens dit stelsel behoort een voorgenomen demonstratie tenminste een etmaal van te voren bij het bevoegde gezag te worden aangemeld door het verstrekken van gegevens over tijd, route enz. De organisatoren behoeven vervolgens niet meer dan een bevestiging van de aanmelding te hebben om de demonstratie te kunnen houden. De burgemeester kan de demonstratie echter ook verbieden. In de praktijk kan overigens moeilijk met het stelsel van verplichte aanmelding zonder meer worden volstaan, omdat voor demonstraties op zeer korte termijn toch het vergunningstelsel dient te worden gevolgd.

In beide stelsels wordt er door een overheidsinstantie op toegezien, dat niet te grote risico's worden genomen. Er wordt overwogen, of het verkeer op de aangegeven tijd en plaats niet te zeer wordt gehinderd, of er geen gevaar bestaat voor wanordelijkheden enz. Lijken de gevaren te groot dan zal in het eerste stelsel een vergunning worden geweigerd en in het tweede een verbod van de demonstratie plaats vinden. Voorts kan zowel na het vragen van een vergunning als na de aanmelding overleg plaats vinden met de burgemeester of met de politie. In de praktijk zal dan veelal bij het onder ogen zien van de te verwachten situatie een zodanige regeling kunnen worden getroffen, dat de demonstratie doorgang kan vinden.

Naar mijn mening bestaat er dan ook tussen beide stelsels slechts een gering verschil van psychologische aard. Het aanmeldingsstelsel suggereert een grote mate van vrijheid tot demonstreren. Het vergunningsstelsel suggereert een verbod van demonstratie tenzij vergunning wordt verleend. Beide suggesties doen een groter verschil tussen beide stelsels vermoeden dan overeenkomt met de

VRAAG EN ANTWOORD

werkelijkheid, indien althans het vergunningenstelsel niet ontaardt tot willekeur.

Gezien dit alles en uitgaande van de verwachting dat er een wettelijke regeling tot stand zal komen, zie ik nauwelijks bezwaar tegen de voorlopige handhaving van het vergunningenstelsel in uw gemeente.

J. H. P.

BIJDRAGE TER DISCUSSIE (I)

door

H. Algra

Een commissie, waarvan de samenstelling onbekend is, maar die wordt aangediend als een „commissie van de Doctor Abraham Kuypersstichting”, heeft een interim-rapport uitgebracht over *Kabinetsformatie en Kiesstelsel*. Dit rapport is gepubliceerd in *ARS* van februari 1968. De bedoeling is, dat hiermede een bijdrage wordt geleverd tot de discussie. Daar ik tegen het rapport zeer ernstige bezwaren heb, neem ik de gelegenheid te baat, die bezwaren te publiceren. En ik begin met de voorstellen tot wijziging van het kiesstelsel, volgens welke ons land zou worden ingedeeld in twaalf zelfstandige kies-districten.

Tegen die indeling van het land in twaalf districten, waarbinnen wel lijst-verbinding mogelijk is, maar waarbij lijsten uit verschillende districten niet mogen worden verbonden, heb ik hoogst ernstige bezwaren. Ik hoop, dat het ons bespaard zal blijven, dat de ARP daaraan ooit haar medewerking verleent. Want afgezien van meer fundamentele bezwaren, geldt het bezwaar, dat we op deze manier een *ongeoorde en onbehoorlijke bevoordeling krijgen van de grootste partijen*. Wanneer de KVP en de PvdA proberen een stap te doen in *de richting* van het tweepartijstelsel door zulk een bevoordeling, dan kunnen zij niet beter doen, dan samen dit plan te steunen. Zij stimuleren dan de groei naar dat tweepartijstelsel en bereiken alvast, dat de eigen partij er ongeveer wel bij vaart.

De bevoordeling van de grootste partijen zal ik met cijfers aantonen. Met het eerste plan tot indeling van 12 districten, die ieder 12 leden voor de Tweede Kamer kiezen, kan ik daarbij niet veel beginnen, omdat de grenzen van slechts één van die 12 districten exact wordt aangegeven, nl. het district Groningen + Friesland. De andere elf moeten nog worden „geknipt”, door het willekeurig hanteren van de „electorale schaar”.

De tweede indeling sluit aan bij de bestaande indeling in 18 kieskringen en komt tot twaalf districten, door sommige kieskringen te combineren, andere gewoon over te nemen en ook een aantal te maken, door te knippen zoals: „Arnhem + half Nijmegen” en „Utrecht + half Nijmegen”. Maar er zijn zes districten bij, die ik nader kan bekijken.

Daarbij neem ik als basis de uitslag van de Kamerverkiezingen van februari 1967 en reken uit, hoe de uitslag er uit zou zien, als die uitslag, met die

BIJDRAGE TER DISCUSSIE

lijsten, zou zijn behandeld op de manier, zoals wordt voorgesteld. Daarbij ga ik er van uit, dat in geen enkel district een kandidaat wordt toegewezen aan een lijst, die de districts-kiesdeler niet heeft gehaald. Dat is ook het uitgangspunt van het rapport. Daarin staat immers duidelijk, dat bij districten, die twaalf afgevaardigden kiezen, minstens 8.33% van de stemmen vereist zal zijn. De lijst, die de kiesdeler niet haalt, valt dus af.

Verder ga ik er van uit, dat de toewijzing plaats heeft naar het stelsel van de grootste gemiddelden. Het lijkt me ondenkbaar, dat de beide grootste partijen, die nu reeds een extra voordeel hebben door dat stelsel, het óóit zouden prijsgeven. Want het is voor die partijen in zulk een districtensysteem van nog veel groter belang dan onder het tegenwoordige stelsel, dat de regel van de grootste gemiddelden blijft gelden.

Nu neem ik de zes districten één voor één.

1. Kamerkieskring 's-Hertogenbosch, 12 zetels.

Uitgebrachte geldige stemmen 500.987, kiesdeler 41.748 11/12.

Twee partijen haalden meer stemmen dan deze kiesdeler, nl.: KVP 287.915 en PvdA 53.346. Uitslag volgens het stelsel der grootste gemiddelden: KVP 10 zetels, PvdA 2 zetels.

2. Kamerkieskring Maastricht, 12 zetels.

Uitgebrachte geldige stemmen 493.543, kiesdeler 41.128 7/12.

Ook hier haalden twee partijen meer dan de kiesdeler: KVP 314.237 en PvdA 58.287.

Zetelverdeling als boven: KVP 10 zetels, PvdA 2 zetels.

3. Kamerkieskring Dordrecht, 10 zetels.

Geldige stemmen 486.317, kiesdeler 48.631 7/10.

De volgende lijsten haalden meer dan de kiesdeler: KVP 61.148; PvdA 144.363; VVD 55.549; ARP 73.549; CHU 53.823.

Uitslag: KVP 2 zetels, PvdA 4 zetels, VVD 1 zetel, ARP 2 zetels, CHU 1 zetel.

4. Kamerkieskringen Middelburg en Tilburg als één district, 12 zetels.

Uitgebrachte geldige stemmen 547.233, kiesdeler 45.602 3/4.

De volgende partijen haalden meer stemmen dan deze kiesdeler: KVP 240.154; PvdA 79.730; VVD 47.341.

Zetelverdeling: KVP 9 zetels, PvdA 2 zetels, VVD 1 zetel.

5. Kamerkieskringen Zwolle + Assen, 15 zetels.

Aantal geldige stemmen 675.567, kiesdeler 45.037 4/5.

Meer dan de kiesdeler haalden: KVP 137.511 stemmen; PvdA 178.361 stemmen; VVD 66.064 stemmen; ARP 80.205 stemmen; CHU 83.113 stemmen.

BIJDRAGE TER DISCUSSIE

Zetelverdeling: KVP 4 zetels, PvdA 5 zetels, VVD 2 zetels, ARP 2 zetels, CHU 2 zetels.

6. Kamerkieskring Groningen + Leeuwarden, 12 zetels.

Aantal geldige stemmen 576.400 stemmen, kiesdeler 481.033 1/3.

Meer stemmen dan de kiesdeler haalden: PvdA 187.239; VVD 58.171; ARP 113.496; CHU 71.543.

Zetelverdeling: PvdA 6 zetels, VVD 1 zetel, ARP 3 zetels, CHU 2 zetels.

Totaal uitslag in zes van de twaalf districten:

KVP 35, PvdA 21, VVD 5, ARP 7 en CHU 5 zetels, totaal 73 zetels.

De KVP behaalde in die zes districten 32,8% van de stemmen en bijna 48% van de zetels.

Hoe het in de andere zes districten onder dezelfde voorwaarden zou verlopen, is niet te zeggen, want met de electorale schaar moeten eerst de grenzen worden geknipt. Het is ook niet nodig, die veronderstelde uitslag te berekenen, want het vorenstaande is al duidelijk genoeg. Bovendien kennen wij de berekening van R. C. Verboom in *Acta Politica* (jan. 1968, blz. 122) over de gevolgen van een door sommigen, o.a. door Ir. Vos van de PvdA bepleit systeem om de thans bestaande 18 administratieve kieskringen te maken tot zelfstandige kiesdistricten, waarbinnen de evenredige vertegenwoordiging geldt, terwijl lijstenverbinding binnen die districten wèl mogelijk zou zijn.

Volgens die berekeningen zou bij zulk een districtenstelsel, wanneer binnen de districten géén lijstenverbindingen plaats hebben, de KVP klimmen van 42 op 55 zetels, de PvdA van 37 op 47, terwijl de zes kleinere partijen (CPN, SGP, GPV, BP, D'66 en PSP), die nu samen $5 + 3 + 1 + 7 + 7 + 4 = 27$ zetels verwierven, zouden terugvallen op $2 + 1 + 0 + 2 + 1 + 1 = 7$ zetels. De ARP zou één zetel verliezen en de VVD 2, en de beide grootste partijen zouden 23 zetels méér krijgen, dan volgens een volledig systeem van evenredige vertegenwoordiging mogelijk was.

Ook een beperkt aantal districten (12 tot 18) leidt tot een enorme bevoor-
deling van de beide grootste partijen.

En het spreekt vanzelf, dat die beide grootste partijen, hoe ze mogelijk anders ook tegenover elkaar staan, elkaar zullen weten te vinden om sámen te bewerken, dat de voordelen van zulk een districtenstelsel haar in geen enkel opzicht ontgaan. Zij hebben er wezenlijk belang bij, dat in die (12) districten geen zetel wordt toegewezen op een lijst, die de kiesdeler niet haalt, èn dat het systeem van de grootste gemiddelden ook binnen de zelfstandige districten wordt gehandhaafd. Wie daarvan niet bij voorbaat zeker is, kan beter, zoals dr. Kuyper in 1918 dreigde, een ander terrein voor zijn studiën kiezen.

Wat een indeling in twaalf zelfstandige districten zou opleveren, is in menig opzicht onzeker. Behalve dat éne, dat de grootste partijen bovenmate zullen profiteren. Hun winst ontstaat door de vernietiging van de kleine

fracties. Het laat zich aanzien, dat partijen als de ARP, de CHU en de VVD ongeveer gelijk zullen blijven. Wanneer de AR en de CH hun lijsten verbinden, dan zou dat waarschijnlijk een voordeel van in totaal ongeveer 2 zetels opleveren, vergeleken met de uitslag zonder lijstverbinding. Kwam er een lijstverbinding tussen KVP, ARP en CHU, en bleef dat de enige lijstverbinding, dan zou op de basis van de stemverhoudingen in 1967 het resultaat zijn geweest, dat de KVP 57 zetels kreeg, de ARP 14 en de CHU 16 (bij achttien kiesdistricten volgens de berekening in *Acta Politica*). *Dat wil zeggen, dat ook bij verbinding van lijsten in de zelfstandige districten de grootste partijen met een onevenredig grote winst gaan strijken, mits men maar vasthoudt aan de drempel van eenmaal de kiesdeler en het stelsel van de grootste gemiddelden.*

Nu is evenwel de verwachting, dat door dit districtenstelsel het aantal kleine partijen, omdat ze toch kansloos zijn, zal verminderen. Dat zou kunnen op verschillende manieren. De PSP zou zich weer kunnen aansluiten bij de PvdA, het GPV bij de ARP.

Misschien zijn er mensen, die dat geloven.

Het zou ook kunnen zijn, dat de kleine partijen het onderling eens worden, om met één lijst uit te komen, SGP en GPV bijvoorbeeld.

Misschien zijn er ook mensen, die dat geloven.

Maar we moeten het in elk geval afwachten.

We moeten ook de mogelijkheid onder de ogen zien, dat bepaalde groeperingen, als de opkomstdwang wordt afgeschaft, adviseren, om thuis te blijven. Het is in elk geval mogelijk, dat groeperingen, die tot nu toe kansloos waren, vooral als zij in sterke mate belangengroepen waren, spoorloos verdwijnen, zodat de kiezers, die wel gaan stemmen, minder keus krijgen.

De verwachting ligt voor de hand, dat daarvan zullen profiteren de VVD, de KVP (vooral in het Zuiden) en de PvdA.

Dat wil dus zeggen, dat bij uitschakeling van de kleine partijen de kansen voor de beide grote „profiteurs” van het districtenstelsel nog weer stijgen.

Maar dit zijn allemaal speculaties.

Vast staat alleen, dat door zulk een districtenstelsel de kleine partijen vrijwel volledig zullen worden uitgerangeerd en dat de twee grootste partijen met de winst zullen gaan strijken. En bij het overwegen van het voor- en nadeel van zulk een stelsel kan alleen het *vaststaand* gevolg een *beslissende* rol spelen. De rest is speculatie.

Nu leert inderdaad de ervaring, dat een zuiver stelsel van evenredige vertegenwoordiging aan kleine, over het gehele land verspreide partijen enige kans geeft. In die zin kan men stellen, dat de zuivere evenredige vertegenwoordiging het ontstaan en het voortbestaan van kleine partijen bevordert.

In de Duitse Bondsrepubliek geldt sedert de kieswet van 1953 de regel, dat een partij, zal zij zetels in de Bondsdag verkrijgen, minstens 5% van de

„Zweitstimmen” moet verwerven of minstens in één district door directe verkiezingen een zetel moet verwerven. Later is dit veranderd in drie districten. Het gevolg was, dat bij de verkiezingen van 1957 negen partijen, die *samen* meer dan 10% van de stemmen verwierven, uitgesloten werden.

Hoewel ook de Deutsche Partei toen minder dan 5% van het totaal aantal geldige stemmen haalde, verwierf zij niettemin 17 zetels in de Bondsdag door overwinningen in de kiesdistricten. Dit komt, doordat deze partij sterk geconcentreerd is in Neder-Saksen. Zij zet in zekere zin de tradities van de Hannoveriaanse Welfen voort.

In 1961 viel ook deze partij volledig uit.

Wanneer ook in Nederland in 1967 de Duitse eis van 5% lijststemmen had gegolden, zouden de CPN, de SGP, het GPV, de BP, D'66 en de PSP zijn uitgeschakeld, die nu samen 27 zetels verwierven, en de uitslag zou dan zijn geweest volgens het stelsel van de grootste gemiddelden:

KVP	51 (42)	ARP	19 (15)
PvdA	45 (37)	CHU	15 (12)
VVD	20 (17)		

Tussen haakjes het thans behaalde aantal zetels.

Het voordeel van de grote partijen springt ook bij een drempelverhoging duidelijk in het oog.

Het is aan alle kanten duidelijk: wie òf door een districtenstelsel, ook al gaat het maar om 12 tot 18 districten, òf door een drempelverhoging de kleine partijen uitschakelt, maakt de positie van de gróóteste partijen ongemeen sterker.

In socialistische kring is een districtenstelsel, zoals in het rapport van de commissie van de Dr. Kuyperstichting wordt voorgelagen, herhaaldelijk bepleit. En door de tegenwoordige voorzitter van de socialistische fractie in de Eerste Kamer is bij de Algemene Beschouwingen betreffende de Rijksbegroting 1968 dan ook onomwonden gezegd: dat men *via* zulk een gewijzigd kiesstelsel wilde streven naar een tweepartijenstelsel.

In Duitsland wordt kennelijk hetzelfde doel nagestreefd. Daarom is de CDU al lange tijd voor een enkelvoudig districtenstelsel en sommige schrijvers zijn zo boud, te beweren, dat zulk een stelsel met zekerheid leidt naar een tweepartijenstelsel, zoals praktisch bestaat in Engeland, de Verenigde Staten en tot op zekere hoogte in Canada.

Het is intussen allerminst zeker, dat enig districtenstelsel in Nederland ook tot zulk een tweepartijenstelsel zou leiden.

Trouwens — in Duitsland bestond vóór de Weimarse Republiek een enkelvoudig districtenstelsel met 397 districten. In de Reichstag, die zitting had van 1907 tot 1912, zaten 397 leden, die behoorden tot 15 partijen, waarvan zes ieder 20 of meer afgevaardigden hadden. Na de verkiezingen van 1930 (even-

redige vertegenwoordiging) voor de Duitse Rijksdag (toen 577 leden) hadden zitting afgevaardigden van wederom 15 partijen, waarvan 8 met ieder meer dan 20 leden.

En toen in Nederland nog het enkelvoudige districtenstelsel bestond, waren er in de twintigste eeuw altijd zeven grote of middelgrote partijen.

Wij geloven niet, dat in Nederland een tweepartijensstelsel er „in zit”. Waarschijnlijk is hier van toepassing een uitspraak van Frau Helene Wessel, medestandster van Heinemann, dat een tweepartijensstelsel alleen mogelijk is, als de partijen *niet* gebaseerd zijn op enige „Weltanschauung”. En zij voegde er aan toe, dat geen enkele bestaande Duitse politieke partij zonder een wereldbeschouwelijk element is. Dit geldt a fortiori voor Nederland en het ligt dan ook voor de hand en het blijkt ten overvloede, dat de voorstanders van een twee-partijensstelsel tevens voorstanders zijn van partijen zonder „confessionele” basis.

Natuurlijk willen de samenstellers van het commissie-rapport van de Kuyperstichting dit niet, maar wat zij wèl *willen* is:

1. opruiming van alle kleine partijen;
2. een ongemene versterking van de grootste partijen.

Want wijlen mr. Theo Heemskerk heeft eens duidelijk gezegd, en terecht, dat de *gevolgen*, die men met *menselijke zekerheid* bij zijn voorstel kan voorzien, *gewilde gevolgen* zijn. Wat zich niet met zekerheid kan laten voorzien, is slechts een wens, en misschien wel een vrome wens.

Waarom willen de samenstellers van het rapport een opruiming van de kleine partijen? Zij zeggen het zelf:

„Als nadeel van hun vertegenwoordiging wordt wel aangevoerd, dat zij de werkzaamheden in het parlement vertragen. Wat hiervan ook zij, klemmender is, dat het voor kleine partijen, die geen regeringsverantwoordelijkheid kunnen of willen dragen, gemakkelijk is te absoluut op de hun voorgelegde maatregelen te reageren en van geen werkbaar compromis te willen weten. Hun optreden krijgt daardoor gemakkelijk een overwegend negatief karakter.”

Het „overwegend negatief” kan uiteraard alleen betrekking hebben op een „werkbaar compromis”, waarbij we de klemtoon zowel op het substantief als op het adjectief kunnen laten vallen. Inderdaad kunnen kleine oppositiepartijen gemakkelijker neen zeggen dan „regeringspartijen” en ook nog dan een „oppositiepartij” die hoopt, weer „regeringspartij” te worden. Het gaat hier niet over kleine partijen, die een belangengroepje vertegenwoordigen. We hebben er enige gehad: de man van de neutrale organisatie van onderofficieren, de man van de amusementsbedrijven, een tolbestormer, een of twee mensen van de Plattelandersbond. Maar het gaat hier om de SGP, de PSP en het GPV, voor wie het gemakkelijk is tē absoluut op de hun voorgelegde maatregelen te reageren. Zij vertegenwoordigen inderdaad een brok radicaliteit naar

rechts en naar links. En terwijl de „regeringspartijen” haar fiat geven aan het via een compromis bereikbare, spreken zulke partijen een radicaler taal. Sommigen noemen dat „rechtlijnigheid” en zijn er als de dood zo bang voor. Maar er is hier meer in het geding. De drie genoemde kleine partijen gaan uit van beginselen, die *fundamenteel* een eigen karakter hebben. Wij wijzen deze partijen af, om dat fundamentele verschil en hebben dus een ander bezwaar, dan dat zij t \grave{e} absoluut spreken. Het gaat in wezen niet om de vraag, of deze kleine partijen t \grave{e} absoluut haar beginsel laten gelden, maar om het feit, dat zij *andere*, door de andere partijen niet aanvaarde *beginselen* in het geding brengen. En wanneer zij dat willen doen en zij beschikken over voldoende aanhang om via de evenredige vertegenwoordiging een plaats te verwerven in het parlement, dan is het weinig democratisch, om door middel van manipulaties met ons kiesstelsel ze te verdrijven.

Ik word waarschijnlijk door sommigen in de ARP niet tot de bij uitstek radicalen gerekend, maar ik heb voldoende begrepen en ervaren van de kracht der radicaliteit in de politiek, om geen partijen te willen weren, omdat zij werkbare compromissen niet gemakkelijk aanvaardden. Een generale opschuiving naar het midden door het elimineren van deze radicalen vind ik allerminst ideaal voor de parlementaire democratie.

In het rapport wordt niet al te duidelijk gezegd, waarom men een districtenstelsel wil, waarvan het andere evenzeer zekere gevolg is, dat de grootste partijen een veel grotere fractie in de Kamers zullen krijgen, dan waarop zij, gelet op hun aanhang, aanspraak zouden kunnen maken.

In plaats van dat redelijkerwijze te verwachten pleidooi voor de bevoordeeling der grootste partijen krijgen we een heel ander verhaal, nl. over een wenselijke polarisatie in de politiek.

De situatie op politiek gebied wordt gezien als een gevolg van de wet der traagheid. Die situatie paste vroeger wel, maar nu niet meer en terwille van een nieuwe duidelijkheid moet er een nieuwe constellatie komen, die wordt aangeduid met het technische woord polarisatie. Het beeld is ontleend aan de natuurkunde. Wanneer een niet magnetisch stuk ijzer onder invloed komt van een magneet van voldoende sterkte, dan heeft er polarisatie plaats. Dan wordt dat stuk ijzer ook magnetisch, doordat alle moleculen magnetisch gelijkgericht worden en zo krijgt het ijzer twee polen. Polarisation moet dus bedoeld zijn in deze zin, dat er een *algemene gerichtheid* komt naar *twee* polen, en niet meer. Uit het rapport blijkt nergens, aan welke twee polen men denkt. Zijn het progressiviteit en conservatisme; is gedacht aan een verduidelijking van de tegenstelling tussen hen, die ook in de politiek het gezag van Gods Woord erkennen en hen, die aan dat Woord niet meer gezag toekennen dan aan hun geweten of aan de geschriften van de filosofie; of is gedacht aan een tegenstelling tussen socialistisch en burgerlijk? In de USA is de polarisatie het duidelijkst, want bij alle verscheidenheid en door allerlei tegenstellingen heen is de polarisatie daar zó krachtig en volkomen, dat een overgang van het ene

politieke kamp naar het andere meer opzien baart dan de overgang uit een protestantse kerk naar een R.K. kerk.

Het begeren van een politieke polarisatie heeft evenwel nog een ander bezwaar. Zij heeft nooit plaats in het luchtledige. Zij is alleen denkbaar, wanneer er sterke polen *zijn* in de politiek. Het rapport *wil* een extra-ordinaire versterking, door een nieuw kiesstelsel, van de bestaande twee polen, nl. de KVP en de PvdA. Door zulk een versterking neemt de polariserende kracht van die beide partijen in niet geringe mate toe. We hebben het in Duitsland gezien met de CDU en de SPD, die samen gezorgd hebben voor een zó hoge drempel, dat de kleinere partijen vrijwel allemaal sneuvelden. We weten, dat de CDU al meer dan twintig jaar een enkelvoudig districtenstelsel voorstaat, dat die polarisatie vrijwel volkomen zou kunnen maken. Zodra de SPD er ook heil in ziet, dan *is* dat stelsel er. Want wanneer men twee zulke partijen — in Nederland de KVP en de PvdA — extra-ordinair sterk maakt door het kiesstelsel, hebben zij het *samen* in de hand, de bevoordeling nog groter te maken.

En ik moet eerlijk bekennen, dat ik er niets voor voel, mij door een van die beide partijen te laten polariseren. Ik heb voorlopig nog meer op met een ARP, die uit eigen beginsel zelfstandig een duidelijke weg zoekt en gaat.

Er is echter méér in het geding. Het rapport geeft uiting aan ontevredenheid over de werking van het „parlementaire systeem” in onze tijd; construeert nu eerst een *model*, vraagt daarna hoe in dat model het parlement moet zijn, en gaat vandaar uit een kiesstelsel construeren, dat het best kan helpen het gewenste parlement en daardoor mede het beste model tot realiteit te maken.

Het staat aldus in het rapport:

„De commissie is echter van oordeel dat niet kan worden volstaan met er op te vertrouwen dat de politieke partijen zelf door een polarisatie van politieke denkbeelden en doelstellingen en door een eventuele reorganisatie van het huidige partijstelsel een voldoende verbetering in de functionering van onze parlementaire democratie zullen aanbrengen. Het zal tevens nodig zijn, dat door een herziening van de thans geldende regels een zodanige wijziging wordt aangebracht in de processen van kabinetsformatie en parlamentsverkiezing, dat de partijen in hun zoeken naar meer duidelijkheid worden gestimuleerd en de beide processen zich weer zo goed mogelijk volgens het geschetste model kunnen voltrekken.”

Het bovenstaande is duidelijk.

De bedoeling is, dat er een *geleide democratie* komt doordat de *wetgever* zodanige maatregelen treft, dat het parlementair stelsel beter overeenkomt met het gewenste *model*.

Mijn antirevolutionaire vrijheidszin komt daartegen in verzet, al weet ik wel, dat allerlei vernieuwingsdrang sedert de bevrijding zich richt op een regulering, en zo nodig een beheersing van de massa door een élite en door een verlichte,

progressieve wetgeving. De pogingen om het volksinitiatief uit te schakelen bij het omroepbestel, om dat bestel daarna in handen te spelen van de geselecteerden, was een van de meest krasse voorbeelden.

De redenering van prof. Tinbergen: wij ordenen van staatswege de economie, waarom zullen wij ook niet de cultuur ordenen, voordat daar een chaos ontstaat, ligt in dezelfde lijn. En allerlei pogingen om ons politieke bestel te „vernieuwen” door een wetgeving die dringt naar polarisatie, naar vorming van machtsconcentraties, naar kunstmatige versterking van zeer grote partijen, het is allemaal hetzelfde „verlichte” streven, dat de mondigheid van het volk een gevaarlijke zaak vindt.

Bovendien heb ik meer praktische bezwaren.

Als de wetgever er in slaagt, een polarisatie te bevorderen, dan is het zéér de vraag, welke polarisatie het wordt. Het kan iets worden in de trant van de CDU en de SPD in Duitsland en iets in de trant van de conservatieven en de socialisten in Engeland. Dat moeten we afwachten, en daar kan de wetgever niets aan doen. Dat blijft een avontuur.

In de tweede plaats: als er een polarisatie plaats heeft naar twee polen, dan leert de ervaring, dat die blokken, naarmate ze massaler zijn, minder gaan verschillen. De beweeglijkheid is dan helemaal uit de politiek en als de ARP vanwege de door de rapporteurs zo gewenste polarisatie in één van de machtsblokken is terecht gekomen, dan heeft zij hoe langer hoe minder de kans, om in het land duidelijk haar eigen markant gezicht te vertonen. En ik dacht, dat het een gezond a.r. radicalisme dáár juist om te doen moest zijn.

Voorts, en dat in de derde plaats: de ervaring heeft geleerd, dat men met twee gróte, de gehele politiek beheersende, machtsblokken twee vreemde dingen kan beleven. *Of* zij staan scherp tegenover elkaar, hoewel ze in de praktijk niet zo veel verschillen, ze voeren dus meer een machtsstrijd dan een principiële strijd, *of* zij gooien op een bepaald moment de lappen bij elkaar en sluiten een huwelijk uit berekening (de grote coalitie in Duitsland).

In de vierde plaats: het is ook denkbaar, dat er maar één machtsblok ontstaat, en daartegenover een verdéélde oppositie, die geen alternatief biedt. In 1913 was er een samenwerking van de drie rechtse partijen, maar zij leden de nederlaag. Zij leden de nederlaag, door een *electorale* samenwerking tussen liberalen en socialisten, met als enige bindmiddel de gezamenlijke afkeer van de „kerkelijken”, zodat zij samen niet in aanmerking kwamen voor de aflossing van de wacht.

Al deze vooruitzichten zijn evenwel onzeker. *Zeker is alleen*, dat het voorgestelde stelsel de kleine partijen vernietigt — dat is ook een van de doeleinden — en dat datzelfde voorgestelde stelsel de KVP en de PvdA, zoals het nu ligt, een geweldige macht geeft, die ver uitgaat boven hun positie in het land. En partijen als de ARP kunnen dan ergens meerijden op de treeplank.

Als de ARP ooit voor de keus zou komen te staan: meerijden op de treeplank òf blijven staan, dan zou ik vanuit mijn radicaliteit adviseren om te blijven staan. Maar het zou een vreemde zaak zijn, als dat dilemma mee ontstond,

doordat de ARP zèlf had meegewerkt aan een dergelijke corrumpering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, die zulk een dilemma moest helpen forceren.

In dit verband moet ik in het voorbijgaan een opmerking maken. Soms stuit ik in de laatste tijd op de voorstelling, dat de R.K. Staatspartij de evenredige vertegenwoordiging heeft doorgedreven, omdat zij bij het districtenstelsel nooit aan haar trekken kwam (beneden de rivieren een groot overschot van r.k. kiezers en boven de grote rivieren nauwelijks een kans).

Wanneer men daarmee bedoelt te suggereren, dat de ARP eigenlijk niet zo geporteerd was voor de evenredige vertegenwoordiging, doet men de geschiedenis onrecht. De ARP heeft in 1917, in overeenstemming met haar program, de evenredige vertegenwoordiging con amore aanvaard, nadat zij die gedurende een reeks van jaren had bepleit (men zie hierover mijn artikel in *ARS*, 37ste jrg. no. 7, blz. 194 en vlg.).

Het is mij uiteraard bekend, dat dr. Kuyper in 1917 in *De Standaard* de rooms-katholieken min of meer in de schoenen heeft geschoven, dat zij om hun machtspositie te vergroten, de evenredige vertegenwoordiging voorstonden. Maar — hij was toen zeer verbitterd op de Rooms-Katholieke Staatspartij. In 1913 waren de drie rechtse partijen in coalitie opgetreden bij de stembus. Vooral door de agitatie tegen de voorgestelde tariefwet van Kolkman leed Rechts de nederlaag, waarbij de R.-K. Staatspartij er praktisch zonder kleerscheuren afkwam en de ARP bijna de helft van haar zetels verloor. Maar de „overwinnaars” waren niet in staat samen een kabinet te vormen, er kwam een „extra-parlementair” kabinet Cort van der Linden, dat uit liberalen bestond en dr. Kuyper meende te moeten constateren, dat de rechtse coalitie als oppositie niet functioneerde — tegenwoordig zou men zeggen, dat de polarisatie verdwenen was! — en dat de R.-K. Staatspartij met het liberale kabinet de dienst in onderling overleg uitmaakte. Tegen die achtergrond moeten de uitvallen van dr. Kuyper in 1917 worden gezien tegen de evenredige vertegenwoordiging, die hij voordien zo vurig had bepleit, maar die hij nu zag als een middel van Rome om aan de macht te komen. Hij zal zich niet hebben kunnen voorstellen, dat zijn geestelijke „nazaten” nog eens aan de overheid zouden adviseren, de evenredige vertegenwoordiging zó te wijzigen, dat „Rome” nog een enorm extra voordeel thuisbezorgd zou kunnen krijgen. Maar dit slechts in het voorbijgaan . . .

Over het kiesrechtvoorstel van de commissie van de Dr. Kuyperstichting moet ik nog één opmerking maken. Het bevat een verwijzing naar een studie van Georges Burdeau *Traité de Science Politique*, Tome IV, *Les Régimes Politiques*, Paris, 1952.

Het rapport ontleent aan dit boek de termen „représentation, image de l'opinion” en daartegenover de „représentation expression d'une volonté”. Het tegenwoordige stelsel van evenredige vertegenwoordiging valt dan onder de

eerste term en het door het rapport voorgestane parlement, dat fungeert naar het „model” valt dan onder de laatste term.

Maar het is duidelijk, dat de rapporteurs het boek van prof. Burdeau slecht hebben gelezen.

Burdeau onderscheidt nl. niet tweeërlei soort van representatie, maar komt tot vier typen:

1. la représentation créatrice de légitimité;
2. la représentation, expression d'une volonté;
3. la représentation, image d'opinion;
4. la représentation, instrument de l'autorité gouvernementale.

En in de inleiding op het gedeelte over de vierderlei représentation schrijft hij:

Si l'on envisage avec quelque réalisme les fins susceptibles d'être assignées à la représentation, il semble qu'elles puissent être ramenées à quatre: consacrer la légitimité des gouvernants, exprimer la volonté du peuple, fournir une image de l'opinion, dégager une majorité gouvernementale.

Burdeau wijst er met nadruk op, dat deze indeling in vier typen theoretisch is. In werkelijkheid is de situatie vaak zeer complex en bovendien is er vaak verschil tussen wat officieel in de constitutie staat en hetgeen zich in de praktijk heeft ontwikkeld.

Wat Burdeau onder een „représentation image d'opinion” verstaat, is wel duidelijk. Die komt er door verkiezingen, waardoor de politieke kaart van het land zo duidelijk mogelijk in beeld wordt gebracht. En het rapport heeft gelijk, dat dit element in het huidige kiesstelsel een grote, zo niet een overwegende betekenis heeft. Maar om daartegenover te stellen, dat een „représentation, expression d'une volonté” een passende naam is voor een kiesstelsel, waardoor de wetgever dringt in de richting van een parlement, dat fungeert naar het door het rapport ontworpen „model”, dat is zeer de vraag.

Ter toelichting van de betekenis van de *représentation, expression d'une volonté*, schrijft Burdeau (blz. 258):

L'object de la représentation est de faire connaître la volonté de la collectivité. Là, la notion de représentation est liée a celle de souveraineté. Le peuple, maître du contenu de l'idée de droit, est souverain; mais pour faire connaître l'allure générale de l'ordre social devant encadrer les activités de chacun, il a besoin que sa volonté soit formulée avec quelque précision.

Het is wel duidelijk, dat het Burdeau niet zo zeer gaat om een ander kiesstelsel, maar om een ander fundament en een ander doel van het kiesstelsel. Hij geeft daarbij een correctie op Rousseau. Maar hij wijst er ook op, dat de theorie in de praktijk niet meevalt, om vier redenen.

1. Een verkiezingsprogramma bestaat uit een aantal paragrafen, en het is zéér de vraag, of een stem ooit een adhesie betekent met alle paragrafen, zodat over de gehele linie de volkswil duidelijk tot uiting komt.

2. Een kandidaat is niet alleen een program, maar ook een persoon, en het is de vraag, of de stem het program gold of de man.

3. Het is de vraag, of de regionale verscheidenheid in belangen en interessen recht wordt gedaan in een vaststelling van la volonté du peuple.

4. Men moet afwachten, of de gekozenen zich zullen houden aan het verkiezingsprogram.

Het is duidelijk, dat deze bezwaren bij ieder stelsel kunnen worden opgeworpen en dat zij geen van alle in Nederland onbekend zijn.

Daarom verwondert het mij, dat de voorstanders van een wettelijke regeling van het kiesstelsel ten behoeve van een ontworpen „model” blijkbaar kiezen voor la représentation, expression d'une volonté en met geen woord gewag maken van het vierde stelsel dat Burdeau noemt: la représentation, instrument de l'autorité gouvernementale. Dáárbij gaat het om het tot stand brengen, via verkiezingen, van een regeringsmeerderheid. In dit systeem heeft de verkiezing een realistisch doel: *provoquer la formation d'une majorité claire et stable*. En in dit verband wijst de schrijver er op, dat een kiesstelsel niet alleen op een bepaalde manier de politieke opvattingen van de kiezers kan registreren, maar dat het ook mogelijk is te komen, door een kiesstelsel, tot een *polarisation d'opinion*.

In de toelichting op deze constructie van een representatie, die moet leiden tot een duidelijke en stabiele regeringsmeerderheid is zulk een duidelijke parallel met wat het rapport bepleit, dat het mij een volkomen raadsel is, waarom de rapporteurs uit de vier typen, die Burdeau zo duidelijk onderscheidt en analyseert, maar twee hebben genomen en tegenover elkaar gesteld, terwijl zij, wat het best in hùn redenering paste, geheel hebben laten liggen. Ik vrees, dat dit een gevolg is van een zekere overhaasting, die schade heeft gedaan aan de bezinning.

Het is duidelijk, dat ik tegen het kiesrechtgedeelte van het rapport grote bezwaren heb. Maar ook tegen het andere gedeelte: de verkiezing van een kabinetsformateur, die tevens minister-president zal moeten worden, door de Tweede Kamer. De bezwaren tegen dat voorstel hoop ik in het tweede gedeelte van mijn kritiek uiteen te zetten.

Maar ik maak nu al één opmerking. Wanneer een kiesstelsel werkelijk bereikt, of helpt bereiken, een zodanige polarisatie, dat de verkiezingen een duidelijke regeringsmeerderheid opleveren, „une majorité claire et stable”, dan heeft het weinig zin, nog een aparte procedure te bedenken voor de aanwijzing van een kabinetsformateur. Dan is de uitslag van de verkiezing een overwinning voor een bepaalde groepering, partij of concentratie van partijen, en dan vallen de argumenten, die in het rapport worden aangevoerd voor een verkiezing of aanbeveling vanwege de Tweede Kamer van een formateur, na een openbaar debat, dat klaarheid zou moeten brengen, in het water. Want dat klaarheid brengt

VRAAG EN ANTWOORD

debat is er dan al lang geweest, de polarisatie was duidelijk voor de verkiezingen, de uitslag betekende een bepaalde duidelijke, homogene en tegenover de oppositie exclusieve meerderheid. Grotere duidelijkheid is niet nodig en ook niet mogelijk.

Maar wat ik verder heb op te merken omtrent die verkiezing of aanwijzing van de formateur, toekomstig minister-president, daarover hoop ik mij nader te laten horen.

VRAAG EN ANTWOORD

Uitspraken dr. Colijn

Vraag:

Wanneer en naar aanleiding van welke gebeurtenis heeft dr. H. Colijn zijn radiorede uitgesproken, welke eindigde met het inmiddels berucht geworden slot: „U kunt dus rustig gaan slapen”?

Veelal wordt aangenomen, dat Colijn deze woorden sprak met betrekking tot het akkoord van München in 1938. Is dat juist?

Antwoord:

De door u bedoelde radiorede van dr. Colijn werd uitgesproken op 11 maart 1936 des avonds.

Aanleiding voor deze rede was de opgelopen politieke en militaire spanning in Europa als gevolg van Duitslands opzegging op 7 maart 1936 van het Locarno-pact en de daarmee samengaannde hermilitarisering door Duitsland van het Rijnland.

In Locarno werd van 5 tot 16 oktober 1925 een conferentie gehouden tussen een groot aantal Europese landen, die leidde tot een aantal verdragen waarvan het Rijnpact het belangrijkste was. In het Rijnpact waarborgden de verdragsluitende landen (België, Duitsland, Engeland, Frankrijk en Italië) elkaar, individueel en collectief, *zowel* de handhaving van de territoriale status quo zoals die door het Vredesverdrag van Versailles was vastgesteld, ten aanzien van de grenzen tussen Duitsland enerzijds en België en Frankrijk anderzijds, *als* de handhaving van de bepalingen van genoemd verdrag inzake de gedemilitariseerde Rijnland-zône. Deze zône besloeg het gehele gebied in Duitsland ten westen van de Rijn. Herbezetting van deze zône door Duitse troepen moest, formeel als de Duitsers nog waren, samengaan met opzegging van het Locarnoverdrag. Het is duidelijk, dat dit een militair en politiek gevaarlijke situatie in het leven riep.

Op 11 maart 1936 komt dan minister president Colijn voor de Nederlandse radio. Hij wijst op het drukke diplomatieke verkeer tussen de grote mogendheden, dat hoop geeft voor een oplossing, waarbij van geweld wordt afgezien. Colijn merkt echter tevens op:

„Men kan niet zeggen, dat *alle* gevaren reeds verdwenen zijn, omdat in de *eerste* phase van het conflict koele beradenheid den toon aangaf. De *mogelijkheid* van toenemende spanning mag niet geheel uitgesloten worden geacht en met die mogelijkheid moet dus rekening worden gehouden”.

Uiteraard ook door Nederland. Dit deed de regering besluiten de dienstplichtigen die op zaterdag 14 maart 1936 met groot verlof zouden gaan, voorlopig in dienst te houden. Colijn herhaalt nog eens, dat de regering vertrouwen heeft in een vredelievende oplossing van het geschil, maar dat elk onnodig risico moet worden vermeden en besluit met de volgende woorden:

„Daarom maan ik nog eens aan, om zich niet te laten verontrusten. Het is beter dat men later getuigen moet dat de regeering wel heel erg voorzichtig is geweest dan dat haar, met hoe geringe kans ook, later verweten zou kunnen worden, dat zij gedut had op een tijd, dat waakzaamheid plicht was. Ik verzoek den luisteraars dan ook om, wanneer zij straks hunne legersteden opzoeken, even rustig te gaan slapen als zij dat ook andere nachten doen. Er is voors hands geen enkele reden om ongerust te zijn”.

De rede van Colijn is in haar geheel opgenomen in *De Standaard* van 12 maart 1936.

Op 13 maart 1938 werd de Duitse annexatie van Oostenrijk geproclameerd. Op 15 maart 1938, 19.50 uur, sprak dr. H. Colijn het Nederlandse volk toe via de radio. Ook dan worden maatregelen van militaire aard aangekondigd. Het slot van deze rede luidt als volgt:

„Tenslotte doe ik een beroep op het geheele vaderland om kracht te toonen door rustige aanvaarding van wat noodzakelijk is. En ik besluit met de bede, dat de Almachtige God ons werelddeel en daardoor ook ons vaderland behoede voor een nieuw armageddon” (*Keesings Historisch Archief*, no. 353, 16 maart 1938, bldz. 3179).

In september 1938 spitsen zich de spanningen tussen Duitsland en Tsjecho-Slowakije zeer scherp toe, uiteindelijk resulterend in de overeenkomst van München op 29 september 1938. Ook in deze spannende dagen sprak Colijn voor de radio. Op 28 september, aan de *vooravond* van München, onderstreepte Colijn nog eens, dat Nederland bij een eventueel conflict onzijdig wenste te blijven, aan geen enkel leger doortocht zou verlenen en elke aanval op het eigen grondgebied zou weren. Voorts gaf hij een schets van de situatie, wees hij op de pogingen die gedaan werden om alsnog de vrede te bewaren en riep op de kalmte niet te verliezen. Ook nu weer werden passende militaire en nu ook economische (tegen het ongemotiveerde hamsteren) maatregelen getroffen. Colijn besloot deze rede met:

„En laat voorts ons gebed uitgaan tot den koning der koningen, dat Hij de harten van de leidlieden der volgen neige tot het behoud van de vrede, die

ons allen, de regeering en u, zoo zeer ter harte gaat. De hoop daarop is weer verlevendigd, waarvoor gij met mij den eersten minister van Groot-Brittannië dank zult weten. Hij deed den eersten stap, waarvan wij allen hopen, dat deze morgen zijn bekroning vinden zal. Dit doet mij dit korte woord besluiten met denzelfden wensch, waarmede Chamberlain gisteravond eindigde: Goeden nacht" (*Keesings Historisch Archief*, no. 381, 20—30 september 1938, bldz. 3474).

Uit een onderzoek in het geluids-archief van het Instituut voor Geschiedenis van de Rijks Universiteit te Utrecht blijkt dat Colijn tijdens het uitspreken van de rede iets van de geschreven en gepubliceerde tekst is afgeweken. Uitgesproken werd het volgende slot:

„Dit werkelijk bemoedigend bericht geeft mij vrijmoedigheid dit korte woord te besluiten met eenzelfde wens waarmede de heer Chamberlain gisteravond eindigde: Goede nacht”.

Het bericht waarnaar Colijn verwees had geen betrekking op het uiteindelijke akkoord van München. Dat kon niet, omdat Colijn sprak op 28 september en het akkoord werd bereikt op 29 september. Het bericht betrof het aangekondigde derde bezoek van Chamberlain aan Hitler.

Na het bekend worden van het akkoord van München heeft Colijn *niet* voor de radio gesproken.

Minister-president Chamberlain hield, in de avond van 30 september 1938, voor zijn ambtswoning een korte rede voor de samengedrongen massa. Hij — Chamberlain — besloot zijn toespraak met „En nu raad ik u naar huis te gaan en met een gerust hart te gaan slapen”. Aldus *De Standaard* van 1 oktober 1938.

De door u gesignaleerde voorstelling van zaken vloeit wellicht daaruit voort, dat men Chamberlain's woorden van 30 september in de mond legt van Colijn, die echter sprak op 28 september. Colijn heeft evenwel na „München” daarover niet voor de radio gesproken.

Daar waar Colijn werkelijk het advies gaf rustig te gaan slapen (1936) moet dit advies gezien worden tegen de achtergrond van de aangekondigde opschorting van het groot-verlof van een deel van het leger. Colijn's toespraak kwam hierop neer, dat er militair gezien, op passende wijze gereageerd was op de verhevigde spanningen in Europa en er voor paniek (niet naar bed gaan) geen reden was.

P. F. VAN HERWIJNEN

BOEKBESPREKING

Prof. dr. H. A. Brasz, prof. dr. H. Daudt, prof. dr. S. J. Groenman, prof. dr. P. J. A. ter Hoeven, *Democratie anno 1967. Werking en feilen van een systeem*. Uitg. J. A. Boom en Zoon, Meppel z.j. Prijs f 6,90.

Wij worden op dit ogenblik overstroomd door een stortvloed van meer beknopte dan wel omvangrijker beschouwingen over de gezondheidstoestand waarin zich onze democratie — of acht men de hantering van deze vakterm gevaarlijk, ons publieke leven — in Nederland bevindt. Sommige politieke geneesheren gaan reeds bij het bepalen van de polsslagen even geruchtmakend te werk als de Zuid-Afrikaanse medicus Barnard, die althans een voorlopig gelukte harttransplantatie op zijn naam heeft staan. Duidelijk is dat wanneer de beoefenaren van de staatkundige chirurgie er eens het mes in zullen zetten, de verrichtingen niet aan sensatie gespeend zullen zijn. Daarentegen blijft twijfelachtig of de patiënt met zulke ingrepen, ter uitvoering waarvan geen bijzondere diploma's benodigd zijn, nu werkelijk is gediend.

Het betekent een verademing om temidden van vele, alle sporen van een hardop denken dragend, en dus onrijpe, op voorstellen tot hervorming uitlopende bespiegelingen kennis te nemen van meer bezonnen vertogen omtrent de hoedanigheid van het Nederlandse openbare bestel. De Nederlandse Federatie van Universitaire Studieverenigingen in de Sociologie had in 1967 op haar jaarlijks congres wel en wee der democratie — uiteraard toegespitst op Nederland — aan de orde gesteld. Een kwartet hoogleraren, de heren S. J. Groenman, H. Daudt, P. J. A. ter Hoeven en H. A. Brasz, namen de in het hierboven genoemde boekje gebundelde referaten voor hun rekening. Zonder zelfs de schijn te willen wekken van iemand te beledigen — tegenwoordig soms voor professoren een hele zelfoverwinning — zeggen zij niettemin duidelijk waar het volgens hen op staat.

Bij geen van vieren treft men een diep wantrouwen jegens de democratie of een volstrekte afkeuring van de bestaande situatie aan, al moge Brasz zich wat gealarmeerd uiten. Toegegeven wordt dat de „inspraak” — het is Groenmans aanduiding voor de democratie, welke hij niet nader wenst te definiëren — „in opspraak” is; zo luidt ook de titel van het eerste stuk. Heel realistisch vindt erkenning „dat provocerende acties affectiever zijn in onze dagen dan stijlvolle brieven in verschuldigde eerbied gedrenkt” (blz. 18). Met even grote werkelijkheidszin wordt vastgesteld dat de democratie elites kent, leidende groepen, welke tezamen een „geleed en geslaagd stelsel” vormen (blz. 23). De in deze alinea aangehaalde auteur professor Groenman stelt zelfs met nadruk vast dat

men van een crisis met betrekking tot onze democratie niet behoef te spreken. Hedendaagse geofende kritiek kan met verhoogde belangstelling samenhangen en een „blijk van gezondheid” vormen (blz. 24—25).

Een enkele voelt misschien enige argwaan rijzen. Zijn hier pleitbezorgers van het bestaande — met een vakterm „the establishment” — aan het woord? Ieder die kritiek op prijs stelt, kan gerust wezen. Daudt, ofschoon in zijn bijdrage *Recente opvattingen over democratie* zeer gematigd, laat er geen onzekerheid over dat hij „politieke onrust” en „onbehagen” aanwezig ziet, al weigert hij er zich zelf ongerust over te maken; hij zegt „optimistisch gestemd” te zijn. Ter Hoeven, schrijvend over *Wegenbouw, een stiefkind van de democratie?*, verklaart dat onze politici „te zeer verstrikt in traditionele denkvormen” raakten „om van hen nog veel nieuws te verwachten” (blz. 82), nadat hij eerder heeft geconstateerd hoe er gevestigde belangengroepen „zijn gepenetreerd in kabinet en parlementaire fracties”. Brasz tenslotte, die verbonden aan de Vrije Universiteit, in de beste tradities dezer academie eigenlijk gehouden is zich frank te uiten, stelt met zijn opstel *Openbaar bestuur in een democratie* niet teleur, wanneer hij oog toont voor de „frustratie” der burgerij (blz. 84) en oordeelt „dat de onwaarachtigheid van de tegenwoordige positie van het bestuur in Nederland onvoldoende is onderkend” (blz. 90). Te gering besef is voorhanden aangaande de noodzaak van „feitelijk-wetenschappelijke kennis” voor het voeren van een goed beleid; „de politieke amateurs” van vandaag hebben moeite „om niet openlijk te gaan schutteren als zij de oude taken moeten gaan vervullen” (blz. 90). De ten vorige jare verschenen *Proeve van een nieuwe grondwet* beticht hij op een bepaald punt van „creatief onvermogen” (blz. 94). Brasz is kras, door voor de kopjes van zijn verhandeling achtereenvolgens te kiezen: „staatkundig bestuurlijke crisis; crisis in de staatsinstellingen; sleutelen aan pseudo-democratische middelen” (blz. 93 e.v.).

Iemand krijgt de indruk dat er volgens Groenman geen drastische veranderingen tot stand behoeven te komen. Het zal zaak zijn beter dan tot dusver met de communicatiemiddelen — vooral de televisie — te leven. Deze communicatiemiddelen dienen de inspraak welke, binnen redelijke perken gehouden, nuttig is en de vervreemding voorkomt. Het „praten, praten, praten” als essentie der democratie genomen, is, mits niet wordt overdreven, vrij goed aanvaardbaar. Wel zal moeten worden erkend dat men zonder vertrouwen in deskundigen nooit uit zal komen. Informatie van een mondig volk sluit leiding door een „elite” niet uit. De democratie kan „ad absurdum” doorgevoerd (blz. 22) zich zelf onherstelbaar schaden. Onder stevige leiding van vaklieden is bij genoegzame kritiek van leidende groepen over en weer toch eenzijdige machtsontplooiing uitgesloten.

Daudt verwacht uitkomst van een betere verwerkelijking hunner politieke rechten door de burgers. Hij bespeurt een ontwikkeling ten goede, ofschoon hij het soms „onthutsend” noemt „op die weg zoveel politie- en marinemensen tegen te komen” (blz. 44). Afkerig is hij van een regentenmentaliteit. Bevoegdheid moet hand in hand gaan met verantwoordelijkheid. Helaas kunnen

provinciale bestuurders en zij die aan het hoofd van grote gemeenten zich bevinden ongeveer hun gang gaan. Met de staat en de kleine gemeenten is dit beter gesteld, want hier is er nog daadwerkelijk invloed van de rechtstreeks belanghebbende schare. Indien maar de nodige verouderde structuren worden opgeruimd, ligt een gezonde toekomst open.

Een schijnbaar beperkt onderwerp als de wegenbouw biedt Ter Hoeven de kans te wijzen op de mogelijkheid om bij beperkte financiële middelen prioriteiten vast te stellen. Naast de wegenbouw is er de woningbouw. Beiden moeten passen in een éénjaarlijkse begroting welke in het gunstigste geval op haar beurt past in een kabinetsbeleid dat op vier jaren is afgestemd. Wegenplannen van vijf, tien of vijftien jaar zijn fraai maar de uitvoering is ongewis. Veel invloed kunnen georganiseerde belangengroepen oefenen, maar hoelang duurt het niet eer hun invloed zich in het beleid der politici openbaart!

Brasz tekent pakkend hoe de omvang van het openbaar bestuur verrassend toenam; enerzijds is er de zorg voor de zuigelingen, anderzijds voor atombommen. Terecht bestempelt men dit openbare bestuur als het grootste bedrijf dat wij kennen. Voor democratisch beheer leent het zich niet al moet het wel democratische doelstellingen dienen. Bij de besluitvorming lijdt veronachtzaming vooreerst de noodzaak van wetenschappelijke kennis. Voorts zijn degenen die tot decisies worden geroepen als ministers vaak gebrekkig voor hun taak geschoold. In het duister blijft de tweeslachtigheid van hun positie: zij besturen en vertegenwoordigen. Tegen de moderne bestuurspolitiek zijn de tegenwoordige politieke partijen en hun leidlieden niet opgewassen. Derhalve zou het aanbeveling verdienen bestuur en vertegenwoordiging op de departementen zo te splitsen dat directeuren voortaan de verantwoordelijkheid voor het bestuur onder opperverantwoordelijkheid van de minister-president dragen, terwijl de ministers zich kunnen wijden aan de „normatieve-heuristische keuzefunctie” (blz. 103), wat het politiek latijn (of grieks) is voor de bepaling van de concrete op korter of langer termijn te verwerkelijken doelstellingen.

Ter afronding vermeld ik dat de volgende voorstellen worden gedaan om gebleken tekortkomingen voor de toekomst weg te werken. Groenman verdedigt de aanwezigheid van bemiddelende lichamen om de vervreemding tussen regeerders en geregeerden — dat zijn voor hem de politieke partijen (blz. 18) — tegen te gaan, daarbij van een herstel van het districtenstelsel in Nederland weinig verwachting (blz. 14). Daudt hecht aan niet nader uitgewerkte wijzigingen van partij- en kiesstelsel, ruimer demonstratievrijheid en meer inspraak der burgerij binnen de kring der gemeente (blz. 43—44). Ter Hoeven vraagt om een „kritische doorlichting” (blz. 82), ontevreden als hij is met weinig beslissende verkiezingen, met voor moderne problemen geen oog tonende partijbesturen, met parlamentsleden die geijkte belangen behartigen, maar tegenover de snelle verandering van het oude en de onverwachte doorbraak van het nieuwe vreemd staan.

Het verst reiken de verlangens van Brasz. Hervorming van het kiesstelsel,

ombouw van het partijwezen, een andere positie voor de ministerpresident (blz. 99), splitsing van het ministerambt (blz. 103), openbaarheid der overheidsdossiers (blz. 104), vergroting der door ambtelijke leiders gedragen verantwoordelijkheid (blz. 101), uitbouw van ons administratief stelsel in de richting van een ombudsman (blz. 99), meer universitaire voorlichting (blz. 107), dat alles tezamen genomen is nog al wat. Tegelijk valt op hoe deze schrijver zich geen grote illusie maakt. Hij spreekt onomwonden uit dat „bestuursreorganisaties maar heel geleidelijk” tot stand komen (blz. 108).

In kort bestek behandelt dit werkje veel. Centraal staat de psychologische ontevredenheid over het staatkundig leven zonder dat de auteurs wezenlijke redenen zien voor somberte. Ik geef hen in hun betrekkelijke opgewektheid gelijk. Heel wat soms ingrijpende hervormingen van onze grondwet worden gevraagd door teleurgestelden en verveelden. Teleurgestelden: het is een hard ding verliezen te verliezen als men graag iets te vertellen heeft. Verveelden: de Nederlandse politici werken in een beperkte omgeving en hebben weinig invloed op het internationale vlak; zij kunnen zich niet losmaken van een weinig verandering openbarende financiële en sociale problematiek. Wie meer voorzieningen wenst, zal meer belastingen moeten betalen. Wie minder zware heffingen op prijs stelt, dient met geringere overheidsdiensten tevreden te zijn.

Met name de televisie brengt de politiek aan velen nader; ook is er de radio. Nu weet Wim Kan wat hij doet door spaarzaamlijk voor de microfoon, bijna nooit voor het beeldscherm op te treden. Hij verschiet zijn kruit niet. Hij blijft een verrassing, een gebeurtenis. Hoe kunnen woordvoerders van in aantal om het cijfer tien schommelende partijen, wanneer ze allen over hetzelfde onderwerp hun zegje moeten doen, bij de voortduur belangwekkend zijn? Nageenoeft ieder debat in de Staten-Generaal mislukt. Wie de toekomst ter harte gaat, doet goed aan niet met noodzakelijkheid gewekte teleurstelling en verveling aandacht te besteden. Blijft men te dezen in gebreke dan ducht ik voor de toekomst beslist gevaar. Het zou aantrekkelijk zijn geweest de auteurs over dit punt iets uitvoeriger te hebben kunnen lezen om te weten of zij dit gevoelen delen.

Nog een andere vraag rijst. Had bij de „vervreemding” die meer dan eens wordt aangestipt niet gewezen dienen te worden op de geïsoleerdheid welke zich inspannende ministers, op topsnelheid werkende ambtenaren of van — vaak nutteloze — vergadering naar — vaak nutteloze — vergadering zich reppende Kamerleden bedreigt. Zij vinden hun beleid, hun toelichtende stukken, hun voorzitterschap of lidmaatschap van commissies dermate belangrijk, dat hun ontgaat hoe dit alles de burgers, met uitzondering van de naast betrokkenen, onberoerd laat. Het systeem, tegenwoordig door de Tweede Kamer gevolgd, van de commissievergaderingen leidt ertoe dat om elkeen gedacht wordt, dat ieders klacht mondelinge vertolking krijgt, dat elke vereniging of groep voor de subsidiebelangen een spreekbuis verwerft, doch dat niemand anders meer geïnteresseerd is, dat de politieke werkzaamheid in behartiging van een veelheid van kleine interessen vergruizelt, met verwaarlozing van het

geheel. Elkeen naait het eigen naadje, maar op zijn best is het resultaat een lappendeken.

Ik noem een derde netelige kwestie, waarover men geen enkel nader bescheid ontvangt. Uit het referaat over de wegenbouw wordt duidelijk hoezeer voor allen die zich niet in de laatste plaats weggebruiker voelen één bepaalde interesse gaat spelen. Er is bepaling van prioriteiten nodig: wegen tegenover huizen; beide tegenover sociale voorzieningen; dit drietal tegenover onderwijs en wetenschap; dan is er 's lands defensie; voorts de zorg voor het politieapparaat. Is het voldoende dat er inspraak zij, dat krachten en tegenkrachten werken, dat er naar zekere vereniging van „tegendelen” wordt gestreefd? Wordt de behartiging van het belang beperkt door de verwerkelijking van democratische rechten? Zijn de werkgevers, de werknemers, de boeren, de middenstanders, de studenten in de politiek niet enkel of in de eerste plaats werkgever, werknemer, boer, middenstander of student? Hier afdoend antwoord te begeren ware onbillijk. Maar het stelt teleur om niets te vernemen.

Over de concrete voorstellen in *Democratie anno 1967* gedaan, het volgende. Wanneer sommige schrijvers — niet Groenman — het districtenstelsel zouden willen invoeren, antwoord ik: het is een ander, geen beter stelsel dan wij nu bezitten; wellicht voldoet het voor een beperkt aantal jaren, maar het bergt in zich de aanleiding voor eindeloos krakeel en kan tot grotere of kleinere onbillijkheid in een staatkundig veelgeleed land als het onze voeren. Herziening van het partijsysteem is aanlokkelijk, eveneens indien het getal partijen zou inkrimpen, niet wanneer het vergroting van dit getal met zich brengt. Duidelijkheid bij de verkiezingen is zeker wenselijk maar de door de Tweede Kamer aangewezen minister-president is een voorstel, dat op heftig meningsverschil vóór de aanwijzing, op grote verwickelingen bij een mislukte formatie na de aanwijzing kan uitlopen. De splitsing van de ministeriële functie kan een sterk antagonisme tussen beheerders en politici inleiden met verstoring der eenheid van beleid. Het verkeerde amateurisme in bewindslieden moet niet worden overdreven en het goede amateurisme niet worden onderschat. Zo vaak de premier een ter apaisering, ter sussing der gemoederen aanvaarde kabinetschef is, moet hij niet te ver strekkende bevoegdheden bezitten, hoezeer ook de regel geldt:

Mit Kleinen tut man kleine Taten
Mit Groszen wird der Kleine grosz.

Dat bij ons de openbaarheid der overheidsdossiers goed zou werken, betwijfel ik. Stellig is openbaarheid van alle dossiers een onding; verliest de openbaarheid ook bij uitdijing van de paperassenstapels aan betekenis; zal zij er tenslotte toe nopen dat ook vertrouwelijke en geheime mappen worden ingericht. Nu en straks is als ten overvloede een gedeelte der binnen het overheidsapparaat gewisselde stukken voor algemene kennisneming ongeschikt. De instelling van de ombudsman zal hoofdzakelijk psychologisch bevredigen en kan,

al is zijn instelling niet strikt nodig, worden aanvaard zolang hij maar niet als een slecht passende scandinaafse, een angelsaksische lap op onze goed nationale dracht worden aangebracht. Daarentegen is veel te zeggen voor een verder doortrekken van de reeds ingezette lijn om de „bestuurlijke”, de „ambtenaarlijke” inspraak en zeggenschap te vergroten. Onder beding dat ook meer verantwoordelijkheid wordt geschapen en dat bij ontstentenis van administratief beroep bewindlieden de uiteindelijke responsibiliteit blijven dragen, mag aan deze ontwikkeling, welke aan sommigen onlogisch zal voorkomen, voet worden gegeven.

Hebben voorstellen gelijk de schrijvers deze deden zin? De schijn van het tegendeel is groot. Binnen Nederland vallen niet zo gewichtige beslissingen. De Benelux heeft meer te zeggen. De Europese Gemeenschappen oefenen krachtiger invloed. Daar is de N.A.T.O. Men heeft de Verenigde Naties. Bovendien maakt het de indruk dat de democratie zelf, welke doorslaggevende invloed op het beleid aan de naastbetrokkenen gunt, zelf een formele aangelegenheid wordt. Als door een criticus tegen sommige vernieuwingsvoorstellen zijn bezwaren worden geuit, lijkt het geheel wat mager uit te vallen. Hier staat tegenover dat wie invloed buiten de grenzen wil oefenen eerst de zaken binnen het eigen nationale huis moet hebben beredderd. Ook bij uitvoering van deze bescheiden taak dreigt het gevaar dat teveel onderste boven wordt gekeerd.

Nu zal men het in de schrijvers moeten prijzen dat zij sober bleven. Een met grote beginselen schermen kan soms heel gemakkelijk vallen. Zelfs rijst de vraag of niet te zeer terughouding werd betracht. Zo ben ik van mening dat met name Daudt de democratie te formeel tekent, dat hij een beetje de doelstellingen verwaarloost welke een democratie als het goed is, behartigt, dat ook een poging tot het vinden van een norm verkeerdelijk achterwege blijft. Maar juist in een schetsen van het zakelijk staatsrechtelijk en bestuurlijk best mogelijke, blijkt dikwijls de verantwoordelijkheid jegens principes. Hun invloed zal zich trouwens ook van tijd tot tijd in de praktische keuze van een bepaalde positie openbaren. Soms dient er wellicht een middenweg te worden bewandeld. Zulks mag echter nimmer geschieden uit beduchtheid voor echte radicaliteit. De democratie zij dienstbaar aan gerechtigheid, vrede en welvaart. Helaas heeft de gebrokenheid der menselijke verhoudingen ten gevolge dat herhaaldelijk de intentie, de bedoeling welke voorzit, belangrijker is dan datgene wat men bereiken kan. Voor de toekomst zal, wil de democratie levend en doelgericht zijn, veel er van afhangen of men op een zuivere aandrift ook de haar niet onwaardige feitelijke realisatie volgen doet.

I. A. Diepenhorst

Hille de Vries met medewerking van Henk Biersteker en Ben van Kaam, *Een ophitsend geschrift*.
Uitg. Ambo Utrecht, 1968, 190 blz., geïll. Prijs f 7,50.

„Wie contemporaine geschiedenis schrijft, weet dat hij iets creëert, wat misschien niet finaal is . . ., maar dat hij nog zaken vast kan en moet leggen, die na een generatie, een halve generatie zelfs, volstrekt verloren zijn.” Met dit veelzeggende citaat van A. J. C. Rüter eindigt drs. H. de Vries, wetenschappelijk medewerker aan de Vrije Universiteit, het eerste en historische gedeelte van dit ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van het dagblad *Trouw* uitgegeven boek. Veelzeggend omdat hiermee een zeer belangrijke taak van de beoefenaar der contemporaine geschiedenis wordt aangeduid: het verzamelen en selecteren van het nog aanwezige materiaal, dit aanvullen door het voeren van gesprekken met mensen die er bij betrokken geweest zijn, de uitlatingen op hun geloofwaardigheid onderzoeken en het resultaat van dit alles een voorlopige vorm geven. Dit zijn zaken die maar al te vaak verwaarloosd worden en waar men dan achteraf als het te laat is, grote spijt van heeft. Mij dunkt dat er op dit terrein nog heel wat werk verricht kan en moet worden. Dit geldt zowel voor de tijd vóór als tijdens en na de tweede wereldoorlog.

Over het algemeen heeft De Vries zich goed van zijn taak gekweten. Evenwichtig behandelt hij zijn onderwerp, zakelijk en zonder valse romantiek. Juist door deze soberheid in de vormgeving krijgen de gebeurtenissen, die elk voor zich doorleefde gevaren zijn geweest, nog meer reliëf. In een inleidend eerste hoofdstuk worden kort — iets te kort — de betekenissen van de illegale pers als strijdmethode, van het religieuze uitgangspunt voor het werk van *Trouw* en van de verschillende activiteiten aangestipt. Uitvoeriger gaat hij daarna op de ontstaansgeschiedenis in. Hij wijst daarbij op de twee componenten: de aandrang vanuit de illegale A.R.Partij en het conflict bij *Vrij Nederland* tussen Van Randwijk en Speelman. Op het eerste gezicht voor niet ingewijden moeilijk te begrijpen dat er in zo'n tijd naast een kerkscheuring ook nog een scheuring in de illegaliteit nodig is geweest, terwijl men toch in de eerste plaats samen tegen de onderdrukker had moeten vechten. Op het eerste gezicht, want in zo'n situatie kunnen persoonlijke tegenstellingen een nog groter rol spelen dan normaal. Daar komt een duidelijk verschil van mening bij omtrent de techniek van het illegaal verzet. In alle bezette landen en ook in Duitsland zien we de ontwikkeling van het verzet langs bepaalde lijnen verlopen. Er is eerst de fase waarin de partijen en organisaties nog half bovengronds, half illegaal werken. Dan komt het definitieve verbod en duikt alles onder. Doordat begrijpelijkerwijs nog alle ervaring op illegaal gebied ontbreekt, valt het de bezetter niet moeilijk het kader bij tientallen te arresteren. Daarop gaat men tot een andere tactiek over en werkt in kleine groepen die streng gescheiden zijn, verder. Op deze wijze is er minder kans om op te vallen en vanwege de hechte band tussen de betrokkenen behoeft men doorgaans voor verraad niet bang te zijn. Maar dan komt men voor het dilemma te staan: moet men het aantal medewerkers

uitbreiden en aansluiting zoeken bij andere groepen om zo nog meer mensen te bereiken en meer invloed te kunnen uitoefenen of moet men ter wille van de veiligheid deze verleiding weerstaan en eerst consolideren? In het eerste geval zou de onderlinge band minder hecht worden en daarmee de kans op provocatie toenemen. Er zijn diverse gevallen bekend waarbij de bezetter zo'n ontwikkeling en de daarop gevolgde grotere activiteit nadrukkelijk gestimuleerd heeft om dan spoedig in één klap de hele groep te kunnen oprollen. Voor zo'n dilemma stond men ook bij *Vrij Nederland*: mevrouw Van der Molen, Van Randwijk en Van Namen waren voor de consolidatie, Spielman voor uitbreiding. Maar het schijnt dat ook een verschil in levensbeschouwing bij het conflict Van Randwijk-Spielman een grote rol heeft gespeeld. Terwijl Karl Barth als de grote man in de Europese kerkstrijd optrad, had men hier een sterke afkeer van diens theologische opvattingen, waarvan men de invloed bij Van Randwijk meende te bespeuren. Ook was deze als gevolg van zijn in de crisistijd getoonde solidariteit op sociaal-economisch gebied nogal radicaal, waar de anderen nog niet aan toe waren, al waren ze wel enigszins op weg getuige de formuleringen voor een Christelijk Nationale Volkspartij (pag. 82). Voorlopig kreeg Van Randwijk nog het predikaat „communistisch” (pag. 22).

Het is in dit verband bijzonder jammer dat de schrijver niet op de in *Trouw* ontwikkelde ideeën is ingegaan. Hij verdedigt dit met te zeggen dat hij dan ook uitvoerig de diverse maatregelen van de bezetter had moeten behandelen. Bij dit laatste kan men een vraagteken zetten. Zonder al te uitvoerig op allerlei detailkwesties in te gaan, had het toch mogelijk moeten zijn iets meer te laten zien van de grote lijnen die men trok uit het religieuze uitgangspunt. Nu komt dit wel bij de interviews ter sprake, maar daar is na zoveel jaren het gegeven beeld niet zuiver meer. Men mag bijvoorbeeld aannemen dat door de propaganda van de bezetter voor de nieuwe Europese orde en zijn onderdrukking van het nationaal gevoel dit laatste een enorme stimulans gekregen heeft. We zien het aan de vele toespelingen op de tachtigjarige oorlog. Maar in hoeverre is er ook oog geweest voor bijvoorbeeld de noodzaak met andere Europese staten te gaan samenwerken? Dat hierover in *Trouw* verschillend gedacht werd, blijkt uit een opmerking bij een der interviews (pag. 134, 135). Het zou interessant geweest zijn hier wat meer over te weten. Dit temeer daar in de loop van dit jaar in West-Duitsland een zeer uitgebreide studie zal verschijnen over de Europagedachte in de verschillende Europese verzetsbewegingen¹. Hierin is ook een hoofdstuk aan Nederland gewijd. Daar worden diverse artikelen gepubliceerd, o.a. van Pieter 't Hoen, Van Heuven Goedhart, Van Asbeck, Jan Romein en van Van Randwijk. Er is ook een artikel uit *Trouw* in opgenomen van augustus 1944 (blz. 259). Hierin wordt een internationale organisatie na de oorlog verlangd, maar wordt een Europese samenwerking afgewezen. Een van de belangrijkste argumenten is het koloniaal bezit en het Britse gemenebest wordt als voorbeeld genoemd. „Hoe wil men een land als het onze, dat grondbezit in vier verschillende gebieden van de wereld heeft, in het dwangbuis van een Europese statenbond dwingen, terwijl zich juist in en door deze oorlog sterker

dan ooit een nauwe verbondenheid tussen deze gebieden ontwikkeld heeft?"

Terecht heeft de schrijver aan de plannen tot oprichting van een Christelijk Nationale Volkspartij aparte aandacht geschonken. Dit zou een partijvernieuwing op protestants-christelijk gebied geweest zijn, een doorbreken van verouderde partijtegenstellingen. Maar helaas kregen ondanks verwachtingen van het tegendeel na de oorlog de restauratieve ideeën spoedig de overhand. Men proeft de teleurstelling hierover in verschillende van de interviews (pag. 145, 170).

Niet onvermeld wil ik laten, dat de schrijver niet alleen aan de „grote mannen" aandacht heeft geschonken, maar alle facetten van het werk belicht en tal van medewerkers noemt. Ook zij droegen dit stuk illegaal verzet, ook van hen hebben velen, getuige het Trouwproces, hun leven hiervoor geofferd.

Het tweede gedeelte van dit boek bestaat uit een aantal door Ben van Kaam en Henk Biersteker afgenomen interviews over de ontwikkeling na de oorlog. Hier komen vrijwel alleen belangrijke figuren aan het woord, maar het zou toch ook interessant zijn geweest, ook de „gewone man" hierover te horen. Het valt niet moeilijk in de interviews een aantal grote lijnen te ontdekken. De distantie die er in de loop der jaren geestelijk groeide ten aanzien van de oorlogstijd en van de opvattingen die men toen had. Een grote openheid die aan problemen op sociaal-economisch gebied niet meer voorbij ging, maar daar juist een toetssteen in zag voor de persoonlijke beleving van het geloof. Ook het besef dat een niet partij-gebonden krant aan onafhankelijkheid en dus aan objectiviteit heeft gewonnen, en dat daarmee de lijn der oorlogsjaren werd voortgezet. Al met al een waardevol en belangwekkend boek.

dr. G. van Roon

¹ Walter Lippens, *Europa-Föderationspläne des Widerstandes 1940—1945*. München 1968.

BIJDRAGE TER DISCUSSIE (II)

Het Duitse stelsel

door

H. Algra

In het rapport van een commissie van de Doctor Abraham Kuyperstichting over *Kabinetsformatie en Kiesstelsel* worden twee voorstellen gedaan. Het ene heeft betrekking op het kiesstelsel en bedoelt de kleine partijen te elimineren en de grootste partijen of partijcombinaties een aantal zetels in de Tweede Kamer te verschaffen, dat vèr uitgaat boven de werkelijke sterkte van die partijen in het land. De commissie denkt, dat daardoor de door haar gewenste „polarisatie” zal worden bevorderd, zodat de uitslag van de verkiezingen de registratie van een bepaalde meerderheid betekent, die dan de regeringsverantwoordelijkheid zou dienen te dragen.

In een voorgaand artikel heb ik mijn bezwaren tegen dit voorstel uiteengezet. Ik kom nu tot het tweede voorstel.

De commissie acht het wenselijk, dat in de Grondwet een bepaling wordt opgenomen van de volgende strekking:

„De koning benoemt de minister-president. De Tweede Kamer komt na de verkiezingen van deze Kamer en nadat de minister-president anders dan in verband met die verkiezingen ontslag heeft aangeboden, bijeen ten einde een voordracht voor de te benoemen minister-president op te stellen.”

De bedoeling is uiteraard, dat de Koning aan deze voordracht, die slechts één naam zal bevatten, praktisch gebonden is. Dat blijkt uit de gehele context. De commissie heeft niet voorgesteld, het eerste lid te doen luiden: „De Koning benoemt de minister-president op voordracht van de Tweede Kamer.” Niet evenwel, omdat de commissie meent, dat de Koning het recht moet hebben, van de voordracht af te wijken. Zij schrijft n.l.: „*Zij is van oordeel, dat de mogelijkheid moet openblijven, dat de Tweede Kamer niet tot het opstellen van een voordracht kan komen.*” Bedoeld is natuurlijk niet, dat die mogelijkheid moet „open blijven”, maar dat zij zich kan voordoen.

Het rapport geeft duidelijk aan, waaròm de Tweede Kamer de verplichting moet hebben, zulk een voordracht op te stellen, zo zij daartoe in staat is. De tot nog toe gevolgde procedure is verwerpelijk, want de kiezer krijgt geen inzicht in de motieven, die bij de kabinetsformatie een rol spelen; de „te vormen regeringscoalitie en het regeringsprogram van een nieuw kabinet zijn voor een

BIJDRAGE TER DISCUSSIE

kiezer vaak niet te voorspellen en zelfs achteraf niet steeds te verklaren. Het is alleszins verklaarbaar wanneer vele kiezers deze procedure ervaren als ongrijpbare manipulaties van oncontroleerbare politici en hun vertrouwen in de goede zin van de verkiezingen opzeggen."

Daarom dient in het vervolg „de kabinetsformatie in het licht van de openbaarheid plaats te vinden op zodanige wijze, dat de kiezer tevens inzicht krijgt in de verantwoordelijkheden voor de gang van de formatie."

En dat zou dan kunnen, doordat de Tweede Kamer een minister-president voordraagt, *waarbij een openbaar debat aan de stemming moet voorafgaan.*

Het is duidelijk, dat als alles verloopt, zoals de commissie wil, de Koningin *bij de kabinetsformatie geen enkele rol meer speelt.* Zij kan zonder bezwaar met vakantie gaan en als de Tweede Kamer met de voordracht gereed is, kan een koerier haar de beslissing van de Tweede Kamer meedelen, waarna zij binnen vijf minuten het benoemingsbesluit van de voorgedragen minister-president kan tekenen.

Het is dan ook symptomatisch, dat in het rapport steeds geschreven wordt „de koning" of „de koningin" (zonder hoofdletter) en „de Tweede Kamer" (met hoofdletters), waarschijnlijk in welbewuste afwijking van de tekst van de Grondwet.

Voordat ik nu het voorstel van de commissie aan een nadere beschouwing onderwerp, wil ik eerst nog iets zeggen over het verhaal, dat er aan voorafgaat.

Het staatkundig bestel wijkt meer dan ooit af van het door haar ontworpen „model", zo constateert de commissie. En zij meent, dat zij kan volstaan met het volgende bewijs:

„Volstaan moge worden met te herinneren aan het feit, dat zich op basis van de parlamentsverkiezingen 1963 achtereenvolgens drie kabinetten hebben geformeerd met onderling afwijkende programma's, welke kabinetten zich toch alle verzekerd wisten van het vertrouwen van de meerderheid van de volksvertegenwoordiging."

Dit „bewijs" raakt kant noch wal. Vooreerst hebben zich geen kabinetten geformeerd, maar ze zijn geformeerd, telkens door een formateur, die van H. M. de Koningin daartoe opdracht had gekregen. Dat maakt, althans voor mij, enig verschil.

In de tweede plaats is dat verhaal van die drie kabinetten, dat in populair-onwetenschappelijke verhalen nogal eens opduikt, een vertekening van de feiten. Het wordt een bijna vermoeiende zaak, dat telkens recht te zetten, maar het schijnt nog altijd nodig te zijn. Het kabinet-Marijnen is in 1963 uitgevaren met een tijdbom aan boord. Het kreeg als vrucht van het „akkoord van Wassenaar" een uitgewerkt regeringsprogram mee, dat *openbaar was*, en het is *met het parlement op geen enkele wijze in conflict gekomen over de uitvoering van dat program.* Maar een minderheid in dat kabinet kon zich niet verenigen met een wetsontwerp van minister Bot tot regeling van het omroepbestel, en in plaats dat de ministers, behorende tot die minderheid, zich toen bij de meerderheid neerlegden òf, als zij meenden dat niet te kunnen doen,

aan H. M. de Koningin hun ontslag vroegen, besloot het gehele kabinet zijn ontslag aan te bieden. Wegens verdeeldheid in eigen boezem. Daar kan het leven naar het fraaiste model niets aan veranderen. Het is altijd denkbaar, dat een kabinet bezwijkt aan innerlijke verdeeldheid. Met het „model” heeft dit niets te maken.

Daarna is in april 1965 het kabinet-Cals opgetreden, waarin zes ministers zaten, die ook deel uitmaakten van het vorige kabinet. De onderlinge afwijking van de programma's kan dus nooit groot zijn geweest.

Dit kabinet-Cals slaagde er in, de omroepwet tot stand te brengen, maar het kwam in de herfst van 1966 met een begroting, die bij twee van de drie regeringspartijen weinig vertrouwen vond. De heer Roolvink sprak namens zijn fractie twijfel uit omtrent de soliditeit van de dekking en diende een motie in, waarin herziening van het dekkingsbeleid werd gevraagd, als de verhouding tussen loon- en produktieontwikkeling zich ongunstig zou ontwikkelen. De KVP kwam met een motie met een algemener strekking. De aanneming van de laatste motie, die — vreemd genoeg — het eerst in stemming kwam, leidde tot de val van het kabinet. Tussen het kabinet en de regeringspartijen was géén verschil gebleken over het regeringsprogram, maar er was een duidelijk verschil in inzicht omtrent hetgeen toen financieel mogelijk was en in dat opzicht heeft *het kabinet zéér duidelijk door de feiten ongelijk gekregen*¹.

Vervolgens kwam het kabinet-Zijlstra, dat geen andere taak had, dan de begroting er door te krijgen en vervroegde verkiezingen uit te schrijven. Dit kabinet wist zich *niet* bij voorbaat verzekerd van het vertrouwen van de meerderheid van de volksvertegenwoordiging.

Er is dus in deze parlementaire periode éénmaal een kabinetscrisis ontstaan door verschil van mening met de meerderheid van de volksvertegenwoordiging

¹ Ook in ander opzicht was het kabinet-Cals weinig geslaagd. Herinnerd moge worden aan een artikel van dr. Bruins Slot in *Trouw* van 17 september 1966, voordat Troonrede en miljoenennota bekend waren:

„... Want wij hebben met het feit te maken, dat dit kabinet dat met zoveel verve is begonnen, er niet in geslaagd is om voor de fundamentele vraagstukken, waar Nederland mee te maken had en die het goed heeft gezien, een beleid te scheppen dat uitvoerbaar was en het Nederlandse volk toesprak. Het Kabinet is ook telkens in beleidsvragen gestruikeld die met het hoofdbeleid weinig te maken hadden, maar waardoor de indruk die het maakte voortdurend minder imposant werd. Het laat helaas niets achter, dat voor de inzet der verkiezingen bruikbaar is. En dat is dubbel jammer omdat wij in de verwarde situatie, waarin Nederland momenteel verkeert, wel zeer behoefte hebben aan een politiek die tegelijkertijd visionair en praktisch is.”

Ik moge hierbij nog aantekenen, dat *ten onrechte* soms de voorstelling wordt gegeven, als zou het kabinet-Cals wel meer hebben gewild, maar dat de financiële middelen door het parlement werden onthouden. De kritiek van deskundigen als prof. Zijlstra is steeds geweest, dat het kabinet de financiële en economische situatie te optimistisch zag en dus verder wilde springen, dan de polsstok lang was. Maar het heeft nooit om een langere polsstok gevraagd en met name de heren Den Uyl en Vondeling hebben de soliditeit van het financieel beleid van het kabinet-Cals verdedigd en een verzwaring van de dekking achtten *zij* blijkbaar niet nodig.

en eenmaal doordat het kabinet als gevolg van onderlinge verdeeldheid er het bijltje bij neerlegde. Dit wordt op een ongeoorloofde manier, die de toets der wetenschappelijke kritiek niet kan weerstaan, versimpeld tot een verhaal over drie kabinetten met afwijkende programma's enz. zoals in het rapport staat.

Er is nóg een punt, dat de aandacht verdient. Toen prof. Zijlstra in 1967 na de februari-verkiezingen informateur werd, *heeft hij zijn gehele arbeid in het openbaar verricht en alle stukken gepubliceerd*, na de fractievoorzitters vooraf omtrent dit voornemen te hebben ingelicht. Het is zeer te hopen, dat dit voorbeeld navolging vindt.

Misschien is iemand geneigd te zeggen, dat er ook eerder gevallen zijn geweest, dat een kabinet tijdens de parlementaire rit is bezweken en dat er toen ook een ander kabinet kwam met een afwijkend regeringsprogram, dat niettemin kon rekenen op de steun van een meerderheid in het parlement. *Dat is evenwel geen enkele keer gebeurd.*

Het kabinet-Drees viel in 1958 door de aanneming van een amendement betreffende de werkingsduur van een wetsontwerp tot verlenging van de tijdelijke verhoging van enkele indirecte belastingen. De minister van Financiën wilde die werkingsduur met twee jaar verlengen en de Tweede Kamer vond één jaar voorlopig genoeg. Wanneer dáárom een geheel kabinet aftreedt, is er natuurlijk meer aan de hand. En dat was inderdaad het geval. De PvdA wilde van de tot die tijd toe bestaande samenwerking, blijkens de fakkeldragersdag, wel af. Er kwam toen niet een nieuw kabinet met een afwijkend program, dat ook weer verzekerd was, enz., maar prof. Beel vormde met de niet-socialistische ministers een rompkabinet, dat vervroegde verkiezingen uitschreef. Overige kabinetscrises, ook in 1951, leidden praktisch tot het heroptreden van het kabinet, dat zijn ontslag had ingediend.

Het gehele verhaal over het optreden van verschillende kabinetten tijdens de parlementaire rit, met afwijkende programma's enz., vindt geen steun in de feiten. Zonderen we de beide interim-kabinetten Beel en Zijlstra uit, dan is het optreden van het kabinet-Cals in 1965 het éniige voorbeeld dat werkelijk in zo'n verhaal past. En toen had het parlement géén bezwaar gemaakt tegen het beleid van het voorgaande kabinet.

Wanneer iemand er op uit is om te beschrijven wat wèl opmerkelijk is in de parlementaire geschiedenis van na 1945, dan zal hij bijzonder aandacht moeten schenken aan het merkwaardige feit, vroeger vrijwel onbekend in onze parlementaire geschiedenis, dat telkens, als een nieuw kabinet optrad, daarin een aantal ministers zitting had, die ook deel uitmaakten van het voorgaande kabinet. De heer Drees is van 1945 tot 1958 onafgebroken minister geweest, de heer Lieftinck van 1945 tot 1952, de heer Zijlstra van 1952 tot 1963, de heer Staf van 1951 tot 1959, de heer Cals van 1952 tot 1963, de heer Mansholt van 1945 tot 1958 en de heer Luns van 1952 tot heden.

Voor dit merkwaardige verschijnsel is een oorzaak aan te wijzen. *Wij krijgen slechts schijnbaar aan het begin van elke nieuwe parlementaire periode*

een nieuw kabinet. In feite wordt de affaire op dezelfde voet voortgezet.

Wanneer een minister ook in het volgende kabinet dezelfde portefeuille houdt, staat achter zijn naam in *Parlement en Kiezer*: „overgegaan”. Dit komt sedert de tweede wereldoorlog ongeveer zeventig maal voor. Tussen de beide wereldoorlogen was het verschijnsel véél minder frequent en vóór 1917 was het een zeldzaamheid.

Nu is het gemakkelijk te zeggen: dat zal wel van het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging komen, maar dat is goedkoop. Naar mijn mening liggen in hoofdzaak de oorzaken elders. Ik zie er vooral twee.

In de eerste plaats kan niet worden ontkend, dat de opeenvolgende kabinetten vrijwel altijd in geest en hoofdzaak hetzelfde beleid blijven voeren. Dit geldt met name van de buitenlandse politiek, de defensie-politiek, de financieel-economische en de sociale politiek. Daarbij is van gewicht, dat er omtrent de „ruimte”, waarbinnen zich het begrotingsbeleid moet afspelen, een grote mate van overeenstemming bestaat, die eerder door wetenschappelijke economische premissen dan door politieke uitgangspunten wordt bepaald.

Er zijn dan ook weinig vraagstukken, die leiden tot diepgaande politieke verschillen. Het gehele complex van sociale voorzieningen is zonder politieke strijd tot stand gekomen en een tegenstelling als in de dagen van Talma tussen staatspensioen en verplichte verzekering is achterhaald. En over de mammoetwet, die op een geheel ander terrein lag, stemden de AR-fracties in beide Kamers verdeeld. Hetzelfde was bij de KVP en de CHU het geval bij een ander controversieel legislatief onderwerp, nl. het omroepbestel. *In de politieke werkelijkheid ligt dus geen basis voor de door het rapport begeerde polarisatie.* En dat is ook elders het geval. In *The Economist* van 16 maart wordt de situatie in Italië met de Nenni-socialisten in het kabinet vergeleken met die in Duitsland met zijn „grote coalitie” en wordt gesproken van „a government of compromise” en het blad wijst er op, dat ook het kabinet-Wilson, dat een volstrekte meerderheid in het Lagerhuis achter zich heeft, in wezen zulk een beïnvloeding voert, met de voordelen en zwakheden daarvan.

De tweede oorzaak is van heel andere aard. De *positie van de kabinetsformateur is verzwakt*. Wanneer hij probeert een team bij elkaar te brengen, waarmee hij denkt, dat een eensgezind en voortvarend beleid kan worden gevoerd, dan zal hij ras ondervinden, dat de fracties van de Tweede Kamer, die het kabinet willen steunen, dat niet nemen. Elke fractie wil „haar ministers leveren”. De term is van ir. Vondeling. En in zo'n geval hebben aftredende ministers, waarmee de partij goed voor de dag kon komen en die bovenaan op de lijst hebben gestaan, vanzelfsprekend de beste papieren.

De leden van de commissie vanwege de Dr. Abraham Kuypertstichting hebben deze zaken in hoofdzaak buiten beschouwing gelaten. Zij hebben wel geconstateerd, dat in de concrete politieke doelstellingen van de verschillende politieke partijen in de zich inmiddels ontwikkelende welvaartsstaat steeds meer gemeenschappelijke raakvlakken zijn te vinden, en dat daardoor de partijen, ook in de ogen der kiezers, veel minder duidelijk tegenover elkaar staan. Maar

dat leidt niet tot een pleidooi voor een duidelijker principiële, ook antithetische politiek, maar is slechts een opmerking onderweg, om te komen tot de redenering, dat we een ander kiesstelsel moeten hebben, dat polarisatie bevordert en dat we een kabinetsformatie moeten begeren, waarbij de minister-president wordt benoemd op voordracht van de Tweede Kamer. Van dat laatste verwacht de commissie veel. Want aan het opmaken van die voordracht moet dan een openbaar debat in de Tweede Kamer voorafgaan, en *daar moeten alle fractie-leiders het achterste van hun tong laten zien*, opdat de kiezers weten, wat de door hen gekozenen er van maken. Dáárdoor komt de kabinetsformatie in „het licht der openbaarheid”, gaat het veel eerlijker toe en wordt het voor iedereen ook veel duidelijker. Niemand behoeft dan meer bang te zijn voor „ongrijpbare manipulaties van oncontroleerbare politici”.

Nu verkeren we in de gelukkige omstandigheid, dat we dit toekomstbeeld tot betere benadering van het door de commissie ontworpen „model” kunnen toetsen aan de praktijk. Want wat de commissie begeert gebeurt reeds in West-Duitsland. Daar heeft de formatie plaats in twee etappes, zoals de commissie wil: eerst wordt door de Bundestag een minister-president (Bundeskansler) voorgedragen aan de president, en déze moet, als hij met volstreekte meerderheid van het aantal leden van de Bundestag is gekozen, door de president van de Republiek worden benoemd. Als die benoeming tot kanselier heeft plaats gehad, gaat de tweede etappe beginnen en gaat de kanselier zijn kabinet samenstellen. Daar komt de Bondsdag niet meer aan te pas; dat is uitsluitend een zaak van de Bondskanselier, al kan, althans in theorie, de president van de Republiek bezwaar maken tegen de benoeming van een hem voorgedragen kandidaat-minister. Maar voor de Bondsdag is na de verkiezing van de Bondskanselier de kous af. En dat maakt die Bondskanselier tot een machtig man.

Maar daar was het de opstellers van het *Grundgesetz der Bundesrepublik* ook om te doen, opdat zulk een sterke kanselierspositie de grote stabiliteitsfactor zou zijn in de Bondsrepubliek.

Wie de rapporten leest van de commissie, die het Grundgesetz heeft voorbereid en kennis neemt van de commentaren, wordt telkens getroffen door het feit, dat de slechte werking van de grondwet van Weimar de opstellers telkens als afschrikwekkend voorbeeld voor de geest heeft gestaan: een hopeloos verdeeld parlement en kabinetten, die al meer het karakter kregen van noodoplossingen.

Om de stabiliteit te bevorderen en dus de positie van de Bondskanselier nog sterker te maken kent de Duitse grondwet het „*konstruktive Misztrauensvotum*”. Het is omschreven in lid 1 van art. 67 van het Grundgesetz:

„Der Bundestag kann dem Bundeskanzler das Misztrauen nur dadurch aussprechen, dasz er mit der Mehrheit seiner Mitglieder einen Nachfolger wählt und den Bundespräsidenten ersucht, den Bundeskanzler zu entlassen. Der Bundespräsident musz dem Ersuchen entsprechen und den Gewählten ernennen.”

BIJDRAGE TER DISCUSSIE

Gesteld, dat in de Bondsdag extreem rechtse en linkse groepen samen een voldoende meerderheid zouden hebben om een motie van wantrouwen aangenomen te krijgen, dan zouden zij dat toch alleen maar kunnen doen als zij het eerst samen eens zouden zijn geworden over de opvolger.

De verkiezing van de Bondskanselier is geregeld in art. 63 Grundgesetz.

Als na de verkiezingen de nieuwe Bondsdag is geconstitueerd, krijgt hij een brief van de president van de Bondsrepubliek, waarin deze een Bondskanselier voorstelt. Over dit voorstel mag niet gedebatteerd worden, er mogen ook geen tegenkandidaten worden gesteld, de leden stemmen met ja of neen (gesloten stembriefjes) en als de voorgeslagen kandidaat meer stemmen krijgt dan de helft van de leden van de Bondsdag (dus niet van de uitgebrachte geldige stemmen) dan is hij gekozen en wordt door de Bonds-president benoemd.

Haalt hij deze meerderheid niet, dan kan de Bondsdag binnen veertien dagen trachten, een ander dan de voorgestelde tot Bondskanselier te kiezen. Haalt die het vereiste aantal stemmen (meer dan de helft van het ledenaantal) dan wordt hij benoemd. Lukt zo'n verkiezing niet, dan komt de derde etappe: de Bondsdag gaat opnieuw stemmen, en nu wordt voorgedragen, wie de meeste stemmen heeft, zij het niet de meerderheid. Maar in dat laatste geval heeft de Bonds-president de keus: hij kan de minderheidskanselier benoemen of binnen zeven dagen de Bondsdag ontbinden.

Het is allemaal met de grootste perfectie geregeld. En wanneer de keuze heeft plaats gehad, en de Bondskanselier heeft zijn ministers gekozen, kan het regeringsprogram ter discussie komen in de Bondsdag.

De commissie van de Kuypertstichting wil het nog beter. Zij wil dat de Tweede Kamer een bepaalde persoon bij de Koning zal voordragen als minister-president, en dat de Koning dan de voorgedragene zal benoemen. De Koning zal dat dan moeten doen als „representant van de gehele staatsgemeenschap”. Een term, die ik ongrondwettig vind. Maar voordat er over die voordracht wordt gestemd, zal de Tweede Kamer een openbaar debat moeten houden, dat uitmondt in een voordracht tot benoeming van een minister-president.

„Daardoor zal voor de kiezer duidelijk worden hoe zijn stem door de partij van zijn keuze wordt geïnterpreteerd en op welke wijze die partij zich opstelt om het door haar aan de kiezers voorgelegde program zo goed mogelijk te realiseren.”

Dit verhaal heeft alleen zin, wanneer de commissie er van uitgaat, dat in zulk een debat meer en duidelijker dingen zullen worden gezegd dan nu bij het debat over de Regeringsverklaring van een nieuw opgetreden kabinet. Bij dat debat over de Regeringsverklaring stellen de fracties (het rapport spreekt herhaaldelijk van partijen als fracties worden bedoeld) zich op tegenover het kabinet en het regeringsprogram. Het zijn bij uitstek politieke verklaringen (in meer dan één zin!) die dan worden afgelegd. Zij zijn in de fracties zorgvuldig overwogen, en in die overwegingen is ook verdisconteerd de indruk, die op de kiezers zal worden gemaakt.

Maar, zo zal de commissie zeggen: dan is de zaak al beklonken en heeft het debat iets van nakaarten. Hoeveel beter en duidelijker is het, als vóórdat de beslissing valt, in een open discussie alle overwegingen, die straks tot een keuze van een minister-president zullen moeten leiden, aan de orde komen. Dan kan de kiezer als het ware van stap tot stap de fracties volgen, als zij proberen tot een zo goed mogelijke keus te komen.

„Allemaal gekheid”, zou wijlen Kegge zeggen.

Want zulk een debat, als door de commissie wordt voorgesteld, zal niet betekenen een *openbaar overleg* over de voor te dragen minister-president, *maar het zal niet eerder aanvangen dan nadat een meerderheid reeds is overeengekomen, wie zal worden voorgedragen.*

Niemand behoeft zich te verbeelden, dat het een spannend debat zal zijn, door het land via radio en televisie met wisselende verwachtingen gevolgd, waarbij verschillende kandidaten naar voren worden gebracht of verschillende combinaties worden bepleit. Het debat, zegt de commissie, moet *uitmonden* op een stemming. (En een tweede vrije stemming misschien, en daarna een herstemming, alles met gesloten briefjes?). Tegen de term uitmonden heb ik geen bezwaar, mits men goed begrijpt, dat het voorafgaande debat een verdediging en bestrijding is van een overeenkomst, *die al is beklonken*, een overeenkomst waarin misschien diep ingrijpende voorwaarden aan de samenwerking zijn verbonden, ook wat de kabinetsformatie betreft². Die overeenkomst zal worden gesloten buiten het Huis. Zoals Schneider in het *Neue Juristische Wochenschrift* volgens Fritz Münch, (*Die Bundesregierung*, blz. 130, noot 2) betoogd heeft: „*das GG (Grundgesetz) setze voraus, dasz sachlich über die Regierungsbildung ausserhalb des Hauses gesprochen wird.*”

In Duitsland heeft men de consequentie van deze feiten dan ook maar aan-

² Als de voorslag van de commissie werkelijk zou leiden tot het brengen van de kabinetsformatie in al haar fasen in het licht der openbaarheid, dan zou het *openbaar* debat, dat uitmondt enz., in de Tweede Kamer in 1963 als volgt hebben kunnen verlopen.

De heer De Kort: Het beleid van het kabinet-De Quay moet worden voortgezet. Het beste zou zijn, dat de heer De Quay formateur werd en minister-president. Hij stelt zich echter niet beschikbaar als minister-president. Wel is hij bereid vice-minister-president te worden, als de heer Zijlstra minister-president wordt. Ik stel dus de heer Zijlstra voor.

De a.r. woordvoerder: Wij achten de heer Zijlstra alleszins bekwaam, maar menen, dat een K.V.P.-minister-president meer in de lijn ligt.

De heer Cals: Een deel van mijn fractie heeft bezwaar tegen de heer Zijlstra. Wij geven de voorkeur aan een K.V.P.-minister-president en stellen de heer Marijnen voor.

De heer Den Uyl: Mijn fractie wil streven naar een vooruitstrevend kabinet, gesteund door een linkse concentratie. Wij stellen de heer Vondeling voor.

Bij de eerste vrije stemming behaalt niemand de volstrekte meerderheid, enz.

Naar mijn overtuiging zou het evenwel heel anders lopen.

Nadat bij *voorafgaande onderhandelingen* zou zijn gebleken, dat de K.V.P., althans een deel daarvan, de heer Zijlstra niet wilde en op sterk aandringen van de heer Cals voor de heer Marijnen zou hebben geopteerd, zou deze door de andere fracties, die samen een regeringsmeerderheid wilden vormen, zijn geaccepteerd, *voordat het debat begon*, zodat men met één stemming zou kunnen volstaan.

vaard: de stemming heeft plaats zonder voorafgaand debat. En de geschiedenis bewijst, dat inderdaad de beslissing valt „ausserhalb des Hauses". In 1961 zijn de CDU en de FDP het eerst *na zeven weken van moeilijke onderhandelingen eens geworden*, dat dr. Adenauer voor de vierde maal zou worden gekozen als Bondskanselier, maar niet dan nadat hij schriftelijk aan de FDP had beloofd, dat hij zou aftreden vóór 1965, het jaar, waarin de zittingsperiode van de Bondsdag zou aflopen³.

Nadat de CDU Erhard als Bondskanselier wilde laten vallen, werd er lang onderhandeld tussen de CDU, zowel met de FDP als met de SPD, waarbij de SPD ten slotte de hoogste ogen gooide, zodat de „grote coalitie" tot stand kwam. Een van de voorwaarden van de CDU was, dat er voor de volgende parlamentsverkiezingen een verandering van het kiesstelsel zou komen waarbij gedacht werd aan een enkelvoudig districtenstelsel. De SPD wil, nu berekeningen hebben uitgewezen dat zo'n stelsel zou leiden tot een absolute meerderheid voor de CDU, daar nu niets meer van weten, en sommige CDU-ers spreken daarom van contractbreuk.

Bij de onderhandelingen over de kanselierskeuze „ausserhalb des Hauses" heeft de CDU altijd de leiding gehad. Zij kiest bij die onderhandelingen haar coalitiegenoten. Het zou in Nederland net zo gaan. Ook hier zou de keuze van de minister-president buiten het Huis worden beklonken en ook hier zou de sterkste gesprekspartner in elk geval *eisen*, dat zijn man de kandidaat zou moeten zijn, en over de wederzijds daarbij te maken afspraken, de verdeling der ministerportefeuilles daarbij inbegrepen, zou te praten zijn. Reeds bij zijn eerste verkiezing tot Bondskanselier is Adenauer door zijn toenmalige grote tegenstander Kurt Schumacher verweten dat hij zich bij de samenstelling van zijn kabinet niet had gehouden aan de voor zijn verkiezing gemaakte afspraken. Adenauer heeft dit ontkend, maar niet ontkend, dat er afspraken waren gemaakt.

Het is in Nederland een merkwaardige politieke ontwikkeling, dat een minister veel steviger „zit" dan vroeger. Een kabinet kan vallen, maar een

³ Toen Adenauer de eerste keer tot Bondskanselier werd voorgedragen, geschiedde dit op voorstel van president Heuss, die eerst met Adenauer overleg had gepleegd. Adenauer, als leider van de sterkste partij, had daarna een voorlopige coalitie gevormd, waarin behalve de liberalen ook de Deutsche Partei uit Nedersaksen was betrokken. En *daarna* droeg Heuss hem voor.

De Bondsdag telde toen 402 leden. Adenauer kreeg 202 stemmen en had dus precies de meerderheid. Maar volgens de regels moest over de voordracht van Heuss worden gestemd met ja of neen. Drie leden hadden noch ja noch neen ingevuld, maar de naam Adenauer. Voordat de uitslag werd vastgesteld, heeft het presidium eerst gevraagd, of de Bondsdag geen bezwaar had, stemmen met de naam Adenauer bij de ja-stemmen te tellen. Nadat dit stilzwijgend was goedgevonden, werd de uitslag bekend gemaakt.

Men meent te kunnen narekenen, dat als Adenauer zelf blanco had gestemd, hij slechts 201 stemmen zou hebben verworven, en dus niet zou zijn aangenomen.

afzonderlijke minister wordt niet meer ten val gebracht, zelfs niet, als hij geen meerderheid kan vinden voor een „kreupele huurverhoging”. De Duitse regeling dat de Bondsdag wel zijn vertrouwen kan opzeggen in de Bondskanselier, maar niet in een van diens ministers in het kabinet, is zeer bewust bedoeld om te verhinderen, dat de Bondsdag probeert een kabinet te treffen door het „herausschiessen” van afzonderlijke ministers. De Bondskanselier kan wel een afzonderlijke minister bij de staatspresident voor ontslag voordragen, ook zonder dat de betrokkene het begeert, maar de Bondsdag kan alleen de Bondskanselier treffen, met de hierboven besproken beperking.

In Nederland is iets aan de gang, dat tendeert in dezelfde richting: de portefeuillekwestie wordt niet gesteld, maar de kabinetskwestie. Daardoor is het parlement in sterke mate in het defensief gedrongen en het verweert zich nu vooral, door in moties te gaan grossieren. Als het zelf de minister-president zou hebben gekozen, die de kabinetskwestie gaat stellen, zou het parlement waarschijnlijk nog zwakker staan.

Maar die defensieve positie van het Nederlandse parlement heeft er toe geleid, dat de fracties vóór het optreden van het kabinet, als ze nog volwaardige onderhandelingspartners zijn, proberen er uit te halen wat mogelijk is. Dat is een van de oorzaken van de moeizame onderhandelingen om tot een kabinetsformatie te komen. De pogingen, om zoveel mogelijk in een akkoord vast te leggen, te Wassenaar of elders, zullen eerder worden versterkt dan verzwakt, wanneer de minister-president bij meerderheid van stemmen door het parlement moet worden aangewezen. De onderhandelingen zullen dan leiden tot een welomschreven akkoord, vóórdat het door de commissie zo begeerde debat in de Tweede Kamer begint, dat moet „uitmonden” in de stemming voor een minister-president. Het pleidooi van de commissie om de kiezers inzicht te geven in de gang van zaken bij de kabinetsformatie door zulk een op een stemming uitmondend openbaar debat is dan ook gespeend aan werkelijkheidszin. De „ongrijpbare manipulaties van oncontroleerbare politici” worden er *niet* door uitgeschakeld.

De commissie ziet het wezenlijke van haar voorstellen daarin, dat de kabinetsformatie „uit de sfeer van het geheim van Soestdijk wordt gehaald en grondwettelijk in al haar fasen in het parlement door de diverse fracties in de openbaarheid kan worden gebracht”. Ik meen reeds te hebben aangetoond, dat dit tegenvalt en dat het optimisme van de commissie te dezen opzichte, dat bijzonder wordt uitgedrukt door de formulering: de kabinetsformatie in *al haar fasen* niet gegrond is.

Het geeft pas, hier iets te zeggen over de „sfeer van het geheim van Soestdijk”, waar de commissie de kabinetsformatie in al haar fasen uit wil halen.

De sfeer van het geheim van Soestdijk is blijkbaar voor de commissie een kwalijke sfeer. Ik denk daar anders over, omdat ik de positie van de Koning in ons staatsbestel anders zie. Bij de commissie is slechts sprake van „een staatshoofd als representant van de gehele volksgemeenschap”. Ik ben blij, dat

BIJDRAGE TER DISCUSSIE

in de Grondwet andere formuleringen worden gebruikt. In het AR Beginsel- en Algemeen Staatskundig Program is sprake van het „grondwettig koningschap”. De Grondwet zegt, dat de Koning onschendbaar is en de Ministers verantwoordelijk zijn.

Om dit te kunnen handhaven, moet het geheim van Soestdijk elke dag worden geëerbiedigd. Het overleg met de Koningin functioneert alleen, doordat het volstrekt vertrouwelijk is. De Koningin kan alleen met de ministers overleggen, wanneer slechts het resultaat van dat overleg onder verantwoordelijkheid van de ministers naar buiten treedt, en het overleg zelf vertrouwelijk blijft. Toen het beleid der Londense kabinetten aan een enquête zou worden onderworpen, heeft met name de Eerste Kamer er op gestaan, dat de notulen van de ministerraad niet zonder meer aan de openbaarheid zouden worden prijs gegeven, omdat daarin zou kunnen zijn gerapporteerd over opvattingen en wensen, die de Koningin aan ministers had kenbaar gemaakt.

Die „sfeer van het geheim van Soestdijk” is de enige mogelijkheid om te maken dat de Koningin werkelijk een regerend vorstin is, en niet een figurant, zij het dan een „representant van het gehele staatsbestel”. Maar het is ook de enige mogelijkheid, dat de ministers hun opvattingen toetsen aan het inzicht van de boven de partijen staande Koningin.

De „sfeer van het geheim van Soestdijk” is bijzonder belangrijk bij de kabinetsformatie. Dan ontvangt H.M. de Koningin niet alleen de fractievoorzitters, maar ook de voorzitters der beide Kamers en de vice-president van de Raad van State. Vooral het advies van de laatste kan van grote betekenis zijn, in verband met het staatkundig inzicht en de rijke ervaring van de adviseur.

Wanneer de fractievoorzitters hun advies gaan uitbrengen, raadplegen zij eerst hun fracties. En als zij een gesprek met de Koningin hebben gehad (de Koningin doet wat anders en wat meer dan een advies in ontvangst nemen, dat ook net zo goed per post zou kunnen worden verzonden), dan krijgen de fractievoorzitters het verzoek, hun uiteindelijke advies op schrift te stellen, opdat de formateur er zijn winst mee kan doen. Dat opstellen van een advies aan H.M. de Koningin is iets wezenlijk anders dan een eventueel gesprek tussen b.v. de heren Den Uyl en Schmelzer om te komen tot een akkoord, dat uitmondte enz. Het besef, dat alles namens de fractie aan de Koningin moet worden voorgelegd, om daarna bewaard te worden door het Kabinet des Konings, dwingt tot een ernstig beraad over een politiek en ethisch verantwoord advies, dat later object kan worden van historische kritiek als de archiefstukken worden vrijgegeven. Dat vergt meer zorgvuldigheid en behoedzaamheid, dan verwacht kan worden in een klein conclave in een kamer van een fractievoorzitter. Er zijn genoegzame gegevens, om te kunnen stellen, dat het beleid van de Koningin tijdens de moeilijkheden van een formatie een *zeer positief element is geweest* en met name heeft geleid tot het elimineren van onzakelijke elementen in een of meer van de fasen van de formatie. Het schijnt mij een schadelijk en zelfs gevaarlijk streven toe, de invloed van de Koningin, binnen de „sfeer van het geheim van Soestdijk” uit te schakelen, door haar te maken

tot een „representant van het staatsbestel”, die de door de Tweede Kamer gesigneerde minister-president alleen maar formeel benoemt, *zonder verder bij enig overleg betrokken te zijn*⁴.

Jkvr. Wittewaal van Stoetwegen heeft m.i. terecht in haar interview in de bekende serie van drs. Puchinger gezegd, dat de republiek door een achterdeur wordt binnengehaald, wanneer we een gekozen minister-president krijgen. En dat geldt m.i. evenzeer van een rechtstreeks gekozen als van een door de Tweede Kamer voorgedragen minister-president. Ik kan mij indenken, dat dáárom de voorgestelde procedure voor hen die de monarchie willen uithollen, bijzonder attractief is en ik vermoed, dat sommigen de neiging hebben, daarom die procedure als een symptoom van nieuw radicalisme te prijzen.

Ik wens aan het slot nog één opmerking te maken. Het zgn. onbehagen van de kiezer wordt telkens geïnterpreteerd als een onbehagen, *speciaal* gewekt door de gang van zaken bij de kabinetsformatie en door het voortbestaan van het geheim van Soestdijk. Naar mijn overtuiging is dit even eenzijdig als overdreven. Wanneer er van onbehagen sprake is, dan betreft dit meer het functioneren van het parlementaire stelsel, als er een kabinet is.

Het parlement is veranderd van een volksvertegenwoordiging van vertrouwensmannen die een zedelijke band met de kiezers hebben, in een club van specialisten, die nauw contact onderhouden met de organisaties, waaraan zij verbonden zijn of waren. Talma was een dominee vol sociale bewogenheid; Lohman een rechter met een grote drang naar vrijheid; Scheurer was een dokter, die uit Indië kwam, „even arm als hij er heengegaan was”. Zij waren echte volksvertegenwoordigers, zij spraken uit en naar het hert van het volk. Het is de vraag, of hun specialistische papieren in onze tijd nog wel zwaar genoeg zouden zijn geweest, om ze op een kansbiedende plaats te zetten.

Ik ben mij bewust, dat er enige raillerie in de laatste opmerkingen zit, maar het is toch wel de vraag, in hoeverre het volk zich nog écht vertegenwoordigd voelt in de Staten-Generaal *met een harde kern van specialisten*, en of daarin niet veel meer de bron van onlustgevoelens in de politiek moet worden gezocht, in plaats van het te werpen op de kabinetsformatie, die dan naar republikeins model zou moeten worden gereformeerd en in sterke mate naar Duits model.

⁴ Ik wijs op een verschil met de gang van zaken in de Duitse Bondsrepubliek. Daar doet de President een voorstel aan de Bondsdag, *uiteeraard* na de leidende politici te hebben geraadpleegd. Dat maakt een *bemiddelende taak van het staatshoofd althans nog mogelijk*.

Volgt men het voorstel van de commissie, dan heeft de Koningin bij de kabinetsformatie geen enkele taak meer, behalve het formeel benoemen van de formateur, die minister-president moet worden.

De commissie laat — vreemd genoeg! — wel de mogelijkheid van het optreden van een „informateur” open, maar dat heeft alleen zin, als hij de betrokken *fractievoorzitters* zover brengt, dat zij kunnen zeggen: *wij zijn tot een akkoord gekomen; het openbaar debat, dat uitmondt enz., kan beginnen*.

DE MENS IN DE SAMENLEVING

door

Prof. Dr. H. J. van Zuthem

Deel 4 van de studies, die ter gelegenheid van de conferentie van de Wereldraad van Kerken *Church and Society* in 1966 is verschenen, draagt de titel *Man in Community*. Het bevat een bont geheel van studies over tal van psychologische en sociologische vraagstukken van onze tijd, die zijn onderverdeeld in een vijftal rubrieken. We zullen deze indeling bij onze bespreking aanhouden.

Belangrijk is de ondertitel, die de studie heeft meegekregen en waarin al voor een voornaam deel de inhoud naar voren komt: hoe de christelijke kerk de mensen kan helpen creativiteit, dienst en vrijheid te bereiken in een gesecculariseerde, wetenschappelijke en veelvormige werldsamenleving.

De mens in een veranderende wereld

Het is niet nodig een brede opsomming te geven van de vele veranderingen in de samenleving. Belangrijker is het de vraag te stellen hoe wij al die veranderingen moeten beoordelen en hoe wij moeten leren ermee te leven.

Egbert de Vries (Holland) schrijft in zijn bijdrage over het wegvallen van tradities. De tijd is voorbij, dat wij ons eenvoudig en rechtstreeks kunnen beroepen op de openbaring of op een natuurlijke orde der dingen. Vooral het wetenschappelijk denken heeft vele vanzelfsprekendheden aan het wankelen gebracht.

Nu behoeft dit alles geen ramp te zijn, ook al worstelen vele mensen met de vraag in hoeverre God wordt teruggedrongen door de veroveringen van de wetenschap. De christen blijft geloven in een God, die in een reële verhouding blijft staan — ook in de toekomst — tot de mensen en hun maatschappij. Een God, die in die verhouding zijn liefde en macht zal openbaren.

Het is belangrijk, dat een studie over mens en samenleving hiervan uitgaat. Het demonstreert een houding, die vanuit het geloof de ontwikkeling van de samenleving wil beoordelen. De Vries neemt waar, dat deze ontwikkeling weer actueel maakt de vraag naar *creativiteit, dienst en vrijheid*. We hebben hier met zeer centrale waarden te doen, die een christen niet los kan zien van de bijbelse boodschap over God de Schepper, de dienst van de Zoon en de Geest die vrijmaakt.

Wat wordt er dan van ons gevraagd? We moeten met elkaar een samenleving opbouwen, waarin creativiteit, dienst en vrijheid gestalte krijgen. Het christendom wil dit niet alleen, in zeker opzicht treedt het christendom in concurrentie met andere bewegingen, zoals het communisme.

Takenaka (Japan) wijst er in zijn bijdrage op, dat in tijden van snelle sociale veranderingen de mensen naar een toekomst gaan vragen, zij worden

teleologisch gericht. In landen als Japan is dat wel heel duidelijk.

Takenaka plaatst de idealistische ethiek van de kerken in de vorige eeuw (de komst van Gods Rijk op aarde) tegenover de situationele ethiek van onze tijd. Hierbij geldt niet wat het beste is, maar wat gegeven de situatie mogelijk is.

Maar Takenaka ziet hiervan de gevaren. Wordt de situationele ethiek niet te persoonlijk en te fragmentarisch? Moeten we de problemen niet in hun geheel en in hun onderlinge samenhangen bestuderen? Ook is er het gevaar van een te conformistische houding, een te gemakkelijke aanvaarding van het bestaande. Naast de realistische kijk op de concrete situatie is ook een profetische blik op de toekomst noodzakelijk. Hierbij zullen we ons moeten wachten voor een te subjectivistische aanpak. We moeten onze aanpak bezien tegen de achtergrond van de verlossing, waarover de bijbel spreekt.

Heeft Takenaka gelijk, wanneer hij van mening is dat er „in de jungle van de moderne samenleving een neiging tot apathie en berusting bestaat”? Een dergelijke neiging is in ieder geval strijdig met het Evangelie, dat oproept tot verantwoordelijkheid. Het christelijk geloof is geen muur, waar je veilig achter weg kunt kruipen, maar het stuurt je de wereld in.

Spanningen in de samenleving

Dit deel begint met een aantal bijdragen over de betekenis van ideologieën. Dit is niet toevallig, want in het vervolg van dit deel gaat het over de revolutie, met name over de urbane revolutie (de groei van de grote stad), het ontstaan van nieuwe gezinstypen en het rassenvraagstuk. Erg volledig is deze opsomming natuurlijk niet, maar we kunnen zeggen dat zij een belangrijk deel van de sociale spanningen herbergt.

Met Mannheim verstaat André Dumas (Frankrijk) onder ideologie de conservatieve rechtvaardiging van de status quo. Hij stelt dan, dat de vele ideologieën hun belofte, de kwaliteit van de geschiedenis te zullen veranderen, niet zijn nagekomen. In de westerse industriële landen hebben deze ideologieën genoeg genomen met wat Dumas noemt „een kwantitatieve verbetering van de samenleving”. De politieke partijen zijn niet langer in staat de massa in beweging te krijgen om een keuze te doen uit radicale alternatieven. Elke politieke partij is uit op de gunst van de middengroepen, die de beslissende stem hebben in het welvarende westen.

Is er dan geen totale ideologie meer in het westen, er zijn niettemin ideologieën op belangrijke onderdelen waar te nemen. Dumas noemt in de eerste plaats de ideologie van de *economische groei*. Onze welvaart en vooruitgang moeten toenemen. Echter: expansie is geen garantie voor vermindering van verschillen. Internationaal (rijke en arme landen) en nationaal (bijvoorbeeld geschoolden en minder-geschoolden) blijft hier een bron van spanningen liggen. Om te voorkomen, dat vooruitgang een doel in zichzelf gaat worden, moeten we het streven naar welvaart vergezeld laten gaan van criteria als solidariteit. In de tweede plaats is er de ideologie van de *zekerheid*. Ook hier

hebben we te doen met een paradoxaal verschijnsel, uitmondend in het gegeven dat sociale zekerheid niet automatisch geluk brengt. In de derde plaats wijst Dumas er op, dat de huidige ideologieën *internationaal van karakter zijn*. Het „internationalisme”, ideaal van vroegere utopieën en revolutionaire stromingen, is een feit geworden. Tegen deze ontwikkeling, waarin ook de gelijkvormigheid sterk naar voren komt, komen bezwaren. Er is een angst voor een wereld zonder cultuur, zonder de geschiedenis van zinvolle verschillen in produktie en leefwijze.

Hoe zit het dan met het christelijk geloof? Geloof is geen ideologie, geen redenering van een belangengroep. Dumas legt bij het geloof het accent op het persoonlijke antwoord van de mens, in tegenstelling tot de ideologie waarin het collectieve naar voren komt. Het christelijk geloof wordt bedreigd door een verwording tot een christelijke ideologie, waarmee het wel in een concurrentieverhouding tot de andere ideologieën komt te staan, maar tegelijkertijd zijn universele betekenis gaat verliezen.

Takenaka laat vervolgens zien, welke ideologieën in Azië (en vooral in Japan) aanwezig zijn. Hij noemt ze onafhankelijkheid, modernisering en pacifisme. De christenen in Japan (en 1/2 procent van de totale bevolking) denken niet gelijk over deze zaken. De kerk is nog niet in staat leiding te geven aan de discussies over deze ideeën.

We lezen vervolgens het een en ander over de urbanisatie (de verstedelijking) van U.S.A. en Zuid-Amerika. Hier ontstaan velerlei spanningen, vooral door armoede in de achterbuurten en de vorming van ghetto's.

Monica Wilson (Zuid-Afrika) schrijft over haar land in gelijke bewoordingen. Zij heeft hierbij vooral oog voor het gevaar van verlies van eigen identiteit in grote stedelijke centra.

Weer een geheel andere bron van spanningen ligt in de veranderingen in het gezin. Begemann (West-Duitsland) schrijft hierover. Hij stelt, dat het gezin niet langer de stabiele sociale eenheid is. Zeker is, dat het moderne gezin kwetsbaarder is geworden. Begemann laat duidelijk uitkomen, dat vooral de functie van de opvoeding van grote betekenis blijft, ook al laten we de idee dat het gezin de basis van de samenleving is los. De Bijbel geeft overigens geen grond voor deze idee.

Kitagawa (U.S.A.) schrijft in deze rubriek tenslotte over het rassenvraagstuk. Raciale verschillen gaan in onze wereld op diverse plaatsen gepaard met klasseverschillen. Bovendien brengt dit vraagstuk velerlei vormen van polarisatie, met name ook binnen de groep blanken m.b.t. de houding tegenover de gekleurde rassen. Het is duidelijk, dat hier in onze tijd een bron van spanningen ligt. Wat kan de kerk doen? Kitagawa noemt drie dingen: *a.* pogingen doen de kerk te maken tot een ontmoetingsplaats voor alle rassen, waarin in de gemeenschap met Christus gepoogd wordt meer inzicht te krijgen in de ware aard van het rassenvraagstuk; *b.* de kerk moet deelnemen aan alle wettige pogingen het rassenvraagstuk op te lossen en *c.* de kerk moet haar roeping verstaan tegenover degenen die bedreigd worden en geen hoop meer hebben.

Christelijke grondslagen voor de mens in de samenleving

Dit deel begint met een beschouwing over het karakter van het verschijnsel organisatie in onze tijd. In een nogal rooskleurige beschouwing stelt Von Oppen (Duitsland), dat de organisatie de persoonlijke verantwoordelijkheid bevordert. Onderneming en staat worden door de organisationele ontwikkeling in een meer persoonlijke verhouding tot de mens gebracht. Hij heeft ongetwijfeld gelijk, wanneer hij stelt dat het christendom aandringt op de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens. Wordt deze verantwoordelijkheid echter ook niet bedreigd door het verschijnsel organisatie, waarin doelstellingen onpersoonlijk kunnen worden?

Dieper graaft de exegese van Sabanes (Argentinië) over het begrip gemeenschap in de Bijbel. Het begrip gemeenschap kan ons redden van christelijke individualistische ethiek. Ook in andere bijdragen in deze rubriek wordt sterk de nadruk gelegd op het begrip verantwoordelijkheid. Gustafson (U.S.A.) zegt, dat tussenmenselijke verhoudingen worden gekenmerkt door verantwoordelijkheid. Een verantwoordelijkheid tegenover God om voor de ander te zorgen. Het valt op, dat dit deel niet erg is uitgewerkt. Wat zijn de grenzen van de verantwoordelijkheid? Niemand zal moeite hebben met de idee, dat de mens een verantwoordelijk wezen is. Het is jammer, dat ook hier geen concrete uitwerkingen worden gegeven voor de diverse belangrijke samenlevingsverhoudingen als stad, arbeid en staat.

Wetenschap en cultuur over mens en gemeenschap

De bekende antropologe Margaret Mead (U.S.A.) begint deze rubriek met een uitwerking van de stelling, dat nauwkeurig onderzoek van de geschiedenis en de „wording” van de mens het moderne, wetenschappelijke denken dicht bij het christelijke denken brengt. Immers, deze geschiedenis toont aan dat de mens steeds meer over zichzelf te weten komt en steeds meer onder eigen controle komt (ten goede en ten kwade overigens). In deze zin is de moderne wetenschap geen bedreiging voor het christelijk geloof. Nieuwe inzichten kunnen het geloof verdiepen, niet in de laatste plaats door het te verlossen van onjuiste vooronderstellingen.

Het is niet doenlijk uitvoerig in te gaan op de problemen rondom wetenschap en geloof. Wat „doen” we met de resultaten van de moderne biologie m.b.t. de oorsprong van de mens? Kaufmann constateert dat het conflict tussen geloof en wetenschap is veranderd in een gesprek. De wetenschap dient vrij te zijn. Maar wat is in dit verband vrijheid, wanneer ook Kaufmann inziet dat er iets moet worden gedaan aan de negatieve effecten van de wetenschap?

Intussen is het duidelijk, dat de moderne biologie ons plaatst voor de vraag naar het eigene van de mens. En niet alleen de biologie. Ook de psychiatrie stelt deze vraag. Wat is geestelijke gezondheid? Wat zijn de oorzaken van geestesziekten? Een christen moet zich door deze vragen wakker laten schudden. Hij mag intussen met Erna Hoch (Zwitserland) weten hoe bevrijdend de zekerheid in Christus is voor het persoonlijk en het gemeenschapsleven.

Naar een geseculariseerde samenleving?

Samenlevingen, culturen en ideologieën zijn niet langer meer de bron van onze zekerheid. Zij zijn geworden tot opdrachten in een onzekere wereld. Dit zegt Charles West in zijn bijdrage in deze laatste rubriek van het rapport. De kern van de secularisatie is, dat geen religie meer overheerst in de menselijke verhoudingen. Kan de mens in deze relativiteit leven? West zegt hier „ja” tegen. Hij gelooft dat de secularisatie nodig is voor een gelovig antwoord aan de God van de geschiedenis, een God die met ons bezig is. Daarom is voor hem secularisatie niet gelijk aan de moderne onzekerheid, maar kenmerk van de noodzaak van onze verantwoordelijkheid in een wereld vol gevaren en beloften.

In deze zin is secularisatie de vrijmaking van de overheersing van religie en ideologie. Menigeen zal dit willen onderschrijven, ook al zal hij het gevaar van een te groot geloof in de menselijke mogelijkheden duidelijk zien. Hoever wil men gaan? Is de christelijke seculariserende missiologie van Van Leeuwen (Nederland) het antwoord op de vragen van onze tijd? Is het Evangelie de boodschap van de secularisatie, de vrijmaking van de machten?

Slotopmerkingen

Het is niet de bedoeling van dit artikel uitvoerig commentaar te geven. We hebben slechts een aantal essenties uit het rapport naar voren willen brengen in de hoop, dat ook anderen de moeite willen nemen wat nader kennis te maken met de grote hoeveelheid indrukwekkende beschouwingen. Intussen is ook het officiële verslag verschenen. In dit verslag zijn over ons onderwerp een groot aantal conclusies geformuleerd, die eveneens zeer de moeite waard zijn.

Wij willen op dit moment volstaan met de volgende opmerkingen.

1. Het is ons opgevallen, dat in dit rapport (deel 4 dus) vrijwel geen aandacht is besteed aan onderwerpen, die in het Nederlandse christelijk sociaal denken altijd veel aandacht krijgen, n.l. de vraagstukken rondom macht, gezag, eigendom en arbeid. We vinden dit ronduit jammer. We zijn van mening, dat hiermee te weinig is ingegaan op de grondslagen van onze huidige maatschappij. Instituties als gezag, eigendom en arbeid zijn nog steeds zeer bepalend voor de afloop van allerlei sociale processen en kunnen dus bij het analyseren van de moderne sociale vraagstukken niet worden gemist.

2. In de tweede plaats lijkt het ons te verdedigen, dat een iets grotere distantie t.a.v. de technologische ontwikkeling wenselijk is. Uiteraard is de techniek noodzakelijk, evenals de ontwikkeling ervan. Moeten we ons niet wat kritischer opstellen en bijvoorbeeld via de politieke kanalen streven naar een zekere ordening en planning in deze ontwikkeling?

3. Wij kunnen voor een belangrijk deel de opmerkingen over het proces van secularisatie onderschrijven. Toch vinden we ook hier in de rapporten te weinig nuanceringen. Vooronderstelt de secularisatie niet een groot geloof in de mogelijkheden van de mens? Wellicht worden nu door vele christenen deze mogelijkheden onderschat. De sociale geschiedenis is ook niet altijd verheffend op dit punt. We missen toch teveel de nauwe relatie tussen menselijke moge-

BOEKBESPREKING

lijkheden, houding en gedrag enerzijds en de sociale structuren anderzijds. Natuurlijk ziet ook dit deel van de rapporten de noodzaak van structurele veranderingen. Toch komen we hierover niet veel te weten.

4. Er is ook veel aanleiding dit rapport te prijzen. Het heeft wel heel duidelijk gemaakt, dat het christendom een taak heeft in deze wereld en met recht mag spreken over de verlossende boodschap. Met name komt scherp naar voren, dat ook het politiek handelen in deze wereld een inspiratie vanuit het evangelie behoeft. Wij zijn hiermee niet uit op een pleidooi voor confessionele partijen; die zaak is hier niet aan de orde. De studies in het kader van deze wereldconferentie van kerken en samenleving vragen om een deelname van alle christenen in de strijd om een menselijke samenleving.

BOEKBESPREKING

Prof. mr. B. V. A. Röling, *Inleiding tot de wetenschap van oorlog en vrede*. Assen, 1968. Prijs f 8,50.

Dit boekje bevat de tekst van een twintigtal voordrachten, van september 1967 tot februari 1968 door de auteur voor de televisie gehouden en op verzoek van vele kijkers ter heroverweging gebundeld. Zij die zich ongerust maken over de verdringing van het boek door het beeld, kunnen voldaan zijn, want de behoefte aan een gedrukte en steeds dicht bij de hand zijnde tekst, bleek overduidelijk. Maar ook zij, die van het begin af de betekenis van het „kijkkastje” hebben verdedigd, mogen zich tevreden gevoelen, daar anders dan dankzij de televisie niet in zulk een brede kring belangstelling zou zijn gewekt voor het onderwerp. Opnieuw werd bevestigd wat bij ervaring buiten onze grenzen en ook te onzent reeds bekend was, dat goede televisie-uitzendingen tot een verder zich bezig houden met de behandelde kwesties, aanzetten. Reeds de kwaliteit van de beeldbuis-spreker deed veel nawerking verwachten. Daarbij voegde zich de materie zelf: oorlog en vrede, de kardinale problemen van deze tijd.

In sommige landen houdt men zich als uitvloeisel van een wederom of voor het eerst ontwakend nationalisme ernstig met de oorlog bezig. Hij stelt in staat een juk, dat drukt, af te schudden. Hij opent anders onbereikbare kansen. Vroeger geleden verliezen maakt hij goed. Tot verwerving van macht en aanzien schept hij de gelegenheid. Onder andere volken, die weten wat hij aan ellende ontketent, geldt de krijg als de grote dreiging, en wijkt hij, omdat men hem hartgrondig vreest, nooit uit de gedachte. Merkwaardig is dat zij, die hem niet zelf in zijn schrilste gedaante ervoeren, de jongeren soms verheerlijkend over hem spreken, doch even vaak — en met toenemende strengheid — veroor-

delen. Hoogleraren in de Verenigde Staten verklaren dat iedere nieuwe studentengeneratie feller dan een vorige tegen wapengeweld gekant is.

Ons land heeft behoudens het rampzalig lot van de Joodse volksgroep en de honger in de Randstad Holland, uitgestaan gedurende de hongervinter 1944—1945, geen massale oorlogsellende meegemaakt. Of het nu vredelievendheid dan wel beduchtheid is, welke ons de strijd doen schuwen, laat ik in het midden; mogelijk is het een vermenging van beide, waarbij zich dan nog het welbegrepen eigenbelang voegt, dus een drietal factoren, welke ons van wapengeweld afkerig maken. Te zelfder tijd is de natie in meerderheid ervan overtuigd dat weerloosheid een onding is. Hoewel wij klagen over de hoogte van de defensiebegroting, zijn wij bereid 4,4% van onze bruto nationale productie voor 's lands veiligheid beschikbaar te stellen. Men hoopt echter — waarschijnlijk is het geen hopen tegen beter weten in, maar een eerlijke verwachting, omdat men geheel vreemd staat tegenover de verwerkelijking van een andere en vreselijker mogelijkheid — dat geen derde wereldoorlog zal losbarsten. Sedert de moeilijkheden rond Berlijn (1948—49) dreven de oorlogswolken steeds voorbij. Het Koreaanse conflict (1950), de Suez-crisis en de Hongaarse kwestie (1956), Cuba (1962), de afschuwelijke Vietnam-oorlog, die vanaf 1964 of eerder het Vietnamese volk zelf teistert, doch ook vele Amerikaanse levens vraagt, de voortdurende botsingen van Israël met zijn bureu, voorlopig — niet definitief — resulterend in de Israëlische woestijnoverwinning van 1967, hebben niet de atoomwapens doen exploderen. Sedert 1949 ook breidde de kring der over kernprojectielen de beschikking hebbende volken zich uit; nadat Rusland tot ontsteltenis der Verenigde Staten veel sneller dan vermoed was, de technische moeilijkheden had overwonnen, waren het in 1954 Engeland, in 1962 Frankrijk, in 1964 China die toetraden tot wat men 's werelds meest macabere gezelschap, de atoomclub zou kunnen noemen. Wijlen president Kennedy heeft in 1963 verklaard: „De gedachte achtervolgt mij, dat, tenzij dit proces wordt gestuit er in 1970 niet vier, maar tien landen met kernwapens zullen zijn, en in 1975 15 of 20.”

Vandaag is het nog weer gemakkelijker dan in 1963 of 1964 een atomaire wapens bezittende natie te worden. Het moet niet verrassen, wanneer in het Verre Oosten India en Pakistan spoedig de drempel, die hen van de begeerde status een atoommogendheid te wezen nog gescheiden houdt, overschrijden. Voor Zweden moet, gesteld dat het land zou willen, zulk een stap niet moeilijk zijn. De nederlaag van 1945 en de daaruit voortvloeiende verplichtingen weerhouden tot dusver West-Duitsland en Japan van de aanmaak van eigen nucleaire wapens. Op dit ogenblik heeft het voor een staat als Zwitserland reeds zin te overwegen of men zich niet op de productie van kernwapens zal werpen. Wel gunstig opgestelde berekeningen van kosten maken het voor heel wat kleine mogendheden uitvoerbaar zich bij de „*beati possidentes*”, de gelukkige bezitters van kerngeweld te scharen. Men heeft becijferd dat met de jaarlijkse toevoeging van een miljard aan de begroting de vervaardiging zowel als de lancering van kernprojectielen verzekerd is. Beslist niet denkbeeldig is dat Israël en Egypte

straks alles op haren en snaren zullen zetten om de ander de loef af te steken — het is een totaal onvoldoende uitdrukking —, om de ander te kunnen verdelgen — dat bevredigt taalkundig, zeker niet feitelijk, veel beter.

Nu leent atoomenergie zich ook voor vreedzame aanwending. Er is aan herinnerd hoe gelukkig het is dat juist in een periode dat gevreesd wordt voor schaarste aan tot dusver bekende krachtbronnen: kolen, olie, snel verbruikt rakend gas, en afgedacht van nieuwe vondsten bij voorbeeld op de zeebodem de kernreactoren rijkelijk energie kunnen opwekken. De nucleaire krachten zouden eveneens geschikt zijn om een verandering van klimaat en bodemgesteldheid te bewerkstelligen. Heden al moet men dergelijke dingen mogelijk achten. Slechts behoort dan tevens vermeld hoe Lord Chalfont in 1967 te Genève in een redevoering opmerkte — zonder daarbij een volslagen nieuw idee te bieden —: „Een vinding die een miljoen ton aarde verplaatst om een kanaal te graven of een olieopslagplaats te scheppen, kan even gemakkelijk een stad met 1 miljoen inwoners verpulveren.”

Vele schrijvers hebben reeds opgesomd welke verschrikkingen in een nucleaire oorlog realiteit zouden worden. Met een tekening van de gruwel aangericht in Hiroshima en Nagasaki kan niet worden volstaan daar bommen 2 of 3.000 maal zo krachtig nadien werden vervaardigd. Een schildering van waarschijnlijke verwoestingen zegt misschien zelfs weinig: er kan wat gebeuren als er een bom wordt geworpen die 400.000 keer de in 1940 gezamenlijke op Rotterdam neergegooide projectielen in energie te boven gaat. Hetzelfde is van toepassing op het te verwachten aantal slachtoffers met als meest dramatische — overigens ontkenkend te beantwoorden — vraag (zulks in vrije navolging van Oppenheimer): zullen er genoeg levenden wezen om de doden te begraven? Met nadruk mag wel worden vermeld hoe men in het geheim ook aan bacteriologische en chemische wapens werkt. Een aantal jaren geleden al kon één vliegtuig met een vier of vijf ton chemische wapens over een oppervlak van 250 km² een aanzienlijk percentage (± 30) der bevolking „buiten spel” zetten. Beslist een aantrekkelijke omstandigheid is dat de gebouwen onbeschadigd blijven, zodat de winnaar straks niet in een woestijn zich bevindt. Over bacteriologische wapens laat zich ook door de buitenstaander wel iets gissen: de verspreiding van bepaalde ziekten moet rampzalige gevolgen hebben.

Dit vormt in enkele trekken de achtergrond waartegen men Rölings voordrachten moet beschouwen. Op begrijpelijke en toch ook grondige wijze geven zij boeiende informatie over de wetenschap van oorlog en vrede, indien een ding duidelijk makend dan toch zeker dat het voor wereld en mensheid een kwestie van to be or not to be, van zijn of niet zijn betreft. Ook iets meer terzake kundigen ontvangen het volle pond en vermoedelijk — ik kan dit niet beoordelen — kunnen zij die in de materie volledig ingewijd zijn aan hun trekken komen. De auteur zet uiteen hoe hij de samenwerking van talrijke wetenschappen voor de vredeswetenschap en haar ontwikkeling nodig acht: biologie, psychologie, sociologie, economie, rechtswetenschap, de geschiedenis en zovele andere; hij schroomt niet af en toe naar deze wetenschappen af te buigen. Hij

beschrijft verder een paar methoden van onderzoek: het is verrassend hoe van experimenten gebruik wordt gemaakt. Hij stelt een apart onderzoek in naar de redenen die tot het gebruik van de atoombommen tegen Japan in 1945 noopten. Maar een en ander belet hem niet om de problematiek van oorlog en vrede zich toch te laten bewegen om de staat, de statengemeenschap en bovenal de mens.

Heel kort samengevat is de gedachtengang van dit inhoudrijke werkje de volgende. De tegenwoordige mate van mogelijk oorlogsgeweld — er is voor ieder mens op aarde 10 tot 20 ton (blz. 81) of zelfs 30 ton (blz. 2) trinitrotoluol beschikbaar, eist een terugdringen van de oorlog. Werd vroeger de strijd door huurlegers uitgevochten, tegenwoordig doen dit de volkslegers die zijn samengesteld dankzij de algemene dienstplicht. De huidige noodzakelijke mechanisatie maakt het doden van de tegenstander uiterst kostbaar. Een naargeestig statistiekje leert dat de gemiddelde uitgaven per verslagene in Caesar's tijd 0,75 dollar beliepen; met Napoleon tot 3.000 dollar waren geklommen, om in Vietnam tot 100.000 en 300.000 dollar op te lopen. Vietnam herinnert er ook aan dat de burgerbevolking in de eerste plaats als slachtoffer valt. Was voor wereldoorlog I de verhouding militairen tot burgers 95 tegenover 5, zij was voor wereldoorlog II 52 tegenover 48, zij was in Korea reeds 16 tegenover 84 en moet wat Vietnam betreft voor de burgerij nog ongunstiger liggen.

De volken bevinden zich op een heilloze weg. Van oordeel dat zij zich moeten beveiligen en geen risico mogen nemen zoeken vooral de atoomlanden elkaar te overtroeven. Oude wijsheid: wie de vrede wil, bereide zich toe ten oorlog of vrede door macht leidt tot geweldige opeenhoping van nucleaire strijdmiddelen: 7.000 atoomwapens alleen in W.-Europa is geen kleinigheid. Een oorlog bij vergissing lijkt niet uitgesloten, elke atoom-duikboot kan veel meer verwoesting veroorzaken dan de bommen op Japan. Redelijke regeringen zullen het niet op een nucleair conflict laten aankomen. Maar de historie toont dat men de feiten niet in de hand heeft, dat er naast gewilde ook ongewilde oorlogen zich voordeden. De toeneming van dreiging over en weer kan overslaan in feitelijk gebruik van atoom-bommen; de balans van macht die eigenlijk een balans van verschrikking is, wordt licht verstoord. Men kan wel op stabilisatie der aanwezige toestand aanwerken. Deze handhaving van de status quo is nu al vol gevaar. Sommige bevestigingsvoorstellen maken de atomaire staten machtiger dan zij reeds zijn. Tegelijk zijn deze laatsten niet in staat van hun overwicht gebruik te maken. Benut de een zijn „kracht”wapens, dan doet de ander dit ook. Met de gebruikelijke strijdmiddelen is een oorlog als die in Vietnam zelfs voor Amerika niet te winnen. Belanghebbenden verdedigen de stelling dat ook verschillende kleinere mogendheden bij bezit van atoomwapens gebaat zijn; zij kunnen ze wel gebruiken, terwijl de groten elkaar niet aan durven te vallen en dit kan voor rust en orde in de wereld aantrekkelijk zijn althans in deze zienswijze.

Staten en overheden worden gevormd door mensen. Wie in de Verenigde Staten opgevoed werd geloofde in de Amerikaanse levensstijl — the American

way of life. Wie groot werd in de Sovjet-unie kan zich niet voorstellen dat het communistisch maatschappelijk stelsel onjuist zou wezen. Ter zelfbescherming is men bereid over en weer het nucleaire risico te nemen, maar enkel in het uiterste geval. Aantrekkelijker zijn economische en ideologische agressie. Deze beloven ook veel voor de niet krachtige of in het geheel niet atomaire volken. Zij hebben heel wat om zich over te beklagen. Zij zijn willens of onwillens ingelijfd in een groter blok en genieten niet veel voorspoed. Of zij zijn zelfstandig maar niettemin behoeftig. De tegenstelling van rijke en arme naties neemt nog steeds toe. Een 815 miljoen mensen zijn heel rijk, een 1610 miljoen uiterst arm; in de periode 1960—1965 werd de eerste groep er 200 dollar, de tweede groep er 14 dollar beter op. De zeer rijken zijn bijna allen blank, de zeer armen gekleurd. China alleen al talrijker dan de gezamenlijke blanke wereld behoort tot de uiterst berooide landen. Hoe onbevooroordeeldheid te wekken bij hen die vanuit het westen, vanuit het oosten, vanuit het standpunt der bezittenden, vanuit dat der niet-bezittenden, vanuit het blanke, vanuit het gekleurde ras redeneren en . . . handelen.

Op internationaal vlak daagt er niet veel meer licht. Het spreken van een werkelijke statengemeenschap is te rooskleurig. De organisatie der Verenigde Naties berust op een statuut dat nog niet met de atoomwapens kon rekenen. De deelnemende volken willen de eigen soevereiniteit niet beperken, al kan IJsland dat 200.000 inwoners telt niet dadelijk wedijveren met de Verenigde Staten. Bemoeienis met het wapenprobleem slaagde tot dusver niet; de wapenhandelt tiert. De ter internationale bijeenkomsten verschijnende staatslieden zitten vast aan patriotistische overtuigingen en vinden de weg tot elkander niet. Er is geen wereldwetgever; evenmin een wereldrechter. Regionale aaneensluiting van landen kan de onmacht van kleinere naties doorbreken, maar roept ook nieuwe spanningen op. Bij het streven om naast elkaar te bestaan, de coëxistentie, denkt ieder aan zich zelf en zet zo nodig het recht opzij. Tot ongeoorloofdverklaring van de nucleaire oorlog brengt men het niet, de stopzetting der atoomproeven werd in 1963 door Frankrijk en China geweigerd. Een nieuwe internationale politiek lijkt onontbeerlijk. Een wereld die 650 miljard gulden 's jaars aan bewapening besteedt, waarin miljoenen-legers tegenover elkaar zich bevinden, waarop onverholen gezegd wordt: als men ons dodelijk poogt te treffen en dit ook gedeeltelijk lukt, dan zullen wij nochtans ook de ander nageoeg uitroeien, biedt geen uitzicht.

Een weg die onvoorwaardelijk redding brengt, wijst Röling niet aan. Hoe zou hij? Maar hij spoort niettemin aan tot een verandering in gezindheid. Hij verwacht van kerken, politieke partijen en vakverenigingen een verheldering van inzicht, het ondernemen van acties. Hij vertrouwt dat zij, die de kunst dienen, die de opinievorming beïnvloeden, dat de zozeer bij de oorlog betrokken vrouwen, die voor het heden met de handen in de schoot zitten, zich zullen beijveren om de geesten om te zetten en een toestand van grotere veiligheid in te luiden. De wetenschap van de vrede kan een bijdrage leveren. Het gewelddoos protest vermag mogelijk veel, zoals de grote voorbeelden van Ghandi en

King hebben uitgewezen. Een opvoeding tot het wereldstaatsburgerschap, welke op jeugdige leeftijd moet aanvangen, mag niet worden verzuimd.

Het naar de ganse inhoud veel rijkere geschrift van Röling is met het bovenstaande wat de kern betreft ongeveer weergegeven. Het eert de schrijver dat hij, hoewel de stof er overvloedig aanleiding toe gaf, niet cynisch wordt. Iets anders is dat hij soms met een verholten glimlach teneinde toch maar van de ernst der realiteit te doordringen een kleine treffende geschiedenis vermeldt of een scherpe uitspraak overneemt. De gemeenteraad van Londen ziet de pest welke de stad in 1665 trof, als een straf Gods vanwege de goddeloze boeken door de wijsgeer Thomas Hobbes geschreven. Voor de dodentocht naar Hiroshima ondernomen werd, hield men een bidstond in de kerk. Leo Polaks bescheid op de mening dat oorlog de mensheid voor in slaap sukkelen door verving bewaart, vindt opneming: zulk een mensheid „deed beter . . . zich dood te vervelen”. Ook treft men Von Weizäckers oordeel aan naar aanleiding van 's mensen zucht om alle technische mogelijkheden uit te buiten, dat zulks een gedrag is als apen of kinderen vertonen.

Tot het plaatsen van vraagtekens of het oefenen van kritiek is er weinig aanleiding. De zakelijke wijze waarop de problemen benaderd worden, getuigt van wijde kennis. Waarschijnlijk zal deze of gene er aan moeten wennen, dat nu eens niet over de oorlog bij de primitieve volken, of over de krijg in Oude en Nieuwe Testament gesproken wordt. Stilzwijgende veronderstelling — en terecht — is het geheel uitzonderlijke karakter van de nucleaire oorlogsdreiging en de nucleaire oorlog zelf. Op een — in het minst niet belangrijk — punt rijst enige twijfel. De voorstelling van zaken dat in 1945 Japan niet gewaarschuwd was voor de dreigende catastrofe ten opzichte van zijn twee steden is volledig aanvaardbaar; zelf schreef ik in 1949 terloops in gelijke geest. Doch iets scherper ware te onderscheiden geweest bij de kwestie der „noodzakelijkheid om deze bommen te gebruiken”. Onbesproken blijft de kwestie of deze inzet van tot dusver onbekende projectielen niet 3 of 4 maanden de oorlog heeft bekort en dus toch in een weinig verheffende rekensom veel mensenlevens gespaard heeft. Het was de argumentatie der Amerikanen, welke ook Churchill volgde. Diens wat misprezen uitlating over het doel der beide bommen, ofschoon op zich zelf genomen moeilijk verteerbaar, is aldus heel goed te verklaren: „om de oorlog tot een eind te brengen, de wereld vrede te geven, helende handen op haar zwaar getroffen volken te leggen . . .”; ook in het betoog dat zonder de atoomprojectielen de nederlaag van Japan evenzeer zeker was, schuilt zo beschouwd, geen tegenspraak.

De schrijver is voor Nederland de geestelijke vader der polemologie, de wetenschap van de oorlog. *Polemologische studiën* is de titel van een onder zijn leiding staande uitnemende reeks van geschriften over de oorlog. Door anderen, zo door prof. Van der Molen, is bij voorkeur over de irenologie, de wetenschap van de vrede, gesproken. Om een bekende zinswending van de negentiende eeuwse hoogleraar in het staatsrecht Buys over te nemen, „bedrieg ik mij niet”,

dan heeft het betekenis dat deze inleiding er een is tot „de wetenschap van oorlog en vrede”, een benaming ook in eerdere publikaties door Röling gebezigd. Nog belangrijker is dat de laatste voordracht uit deze inleiding „de functie van vredeswetenschap” als titel voert. Het is duidelijk dat Röling met zijn polemologische studiën, met zijn oorlogswetenschap de vrede dienen wil en tegen de bedoelingen van hen die de irenologie voorstaan niet het geringste bezwaar heeft. Dit blijkt ook uit zijn bijval met het regeringsvoorstel een Nationaal Instituut voor Vredeswetenschappen op te richten.

Misschien valt te betreuren — maar men kan evengoed verdedigen, dat dit niet in de gekozen opzet paste — het ontbreken van een nadere uiteenzetting op de conclusie: „geen abrupte opheffing van de bewapening, maar . . . de noodzaak van wapenbeperking en wapenvermindering, waaruit geleidelijk de situatie kan ontstaan, waar aan ontwapening kan worden gedacht”. Ik ben het daarmee eens, vooral in politiek opzicht. Op dit moment is het niet mogelijk gelet op de beschikbaar zijnde bewijsvoeringen en op de gedragen verantwoordelijkheid verder te komen. Tegelijk moet ik verklaren ethisch grote twijfel te koesteren. Ik weet niet of men in de toekomst, zelfs in de nabije toekomst niet tot radicaler gevolgtrekkingen zal moeten geraken. Derhalve is het plicht telkens opnieuw — ook in politiek kader — de vraag op te werpen of wij onze beschouwingen ten aanzien van het atoomvraagstuk kunnen handhaven, of wij op de goede weg zijn. Om een praktisch punt te noemen dat zich vandaag voordoet: de N.A.T.O. stelt tegenover bedreiging met conventionele wapens het terstond gebruik maken van nucleaire projectielen. Hoe moet, wie dit niet geoorloofd acht, tegenover de N.A.T.O. zijn houding bepalen? Om een kwestie aan te roeren die morgen zich zij het in meer ingewikkelde vorm dan ik haar stel zal kunnen voordoen: is Israël een atoomoorlog waard, is West-Europa dat? Voor Hongarije is ontkenkend, voor de veiligheid van Amerika in het Cubaanse geding is bevestigend geantwoord. De vraag: is deze of gene natie een oorlog waard, klinkt nog opportunistisch. Over de ethiek van de oorlog zal groter klaarheid dienen te worden geschapen. Het zal slechts kunnen geschieden onder nauwgezette overweging van publikaties als deze „inleiding”.

I. A. Diepenhorst

NOG EENS: OVER CHRISTELIJKE POLITIEK EN CHRISTELIJKE PARTIJVORMING

door

mr. J. Hollander

Het artikel dat mei vorig jaar onder bovenstaande titel in dit blad verscheen heeft zijn doel — bijdrage tot discussie — in hoge mate bereikt. Vele pennen bracht het op papier, nog meer tongen in beweging.

Het laatste woord in deze discussie is nog niet gezegd en het lijkt ook niet dat dit al spoedig het geval zal zijn. Vandaar dat het ons — schrijvers van des-tijds — goed leek in dit blad nog eens op de kritiek in te gaan; dit temeer omdat, zoals meestal, de afwijzende kritiek vooral schriftelijk werd uitgeoefend, de instemmende voornamelijk mondeling, zij het, dat de laatste naar ons gevoelen ons in ruimere mate ten deel viel.

Hetgeen wij in het volgende schrijven — het zij wellicht ten overvloede gezegd — beoogt slechts de discussie voort te zetten, niet „laatste woorden” te spreken.

Dit artikel zal trachten de afwijzende kritiek samen te vatten en er in algemene zin op in te gaan. In afzonderlijke bijdragen zullen enkelen onzer over een aantal bijzondere onderwerpen schrijven. Deze zijn: *Albeda* over naastenliefde en revolutie, *Bosch* over wetenschap en politiek en *Van Zuthem* over gezag. Hoewel overleg heeft plaats gehad over deze bijdragen, blijft elk der schrijvers slechts verantwoordelijk voor zijn eigen artikel.

De kritiek — in een bijlage bij dit artikel vindt men een opsomming van de reacties voorzover die ons bekend zijn — richt zich voornamelijk op de volgende punten: de *theologische achtergrond*, het *mensbeeld* dat werd geschetst, de opvattingen over de *menselijke samenleving* en de daaruit voortvloeiende inzichten ten aanzien van *christelijke politiek en christelijke partijvorming*.

Door die kritiek samen te vatten weet ik de afzonderlijke critici niet geheel recht te doen; de indruk zou kunnen worden gewekt dat tussen hen geen verschillen zouden bestaan. Die zijn er zeker — ieder leze voor zichzelf — maar toch meen ik, dat er een bepaalde mate van overeenstemming blijkt, die samenvatting geoorloofd maakt.

Theologisch, aldus de kritiek, zijn horizontalisme en christelijk humanisme de achtergrond van onze denkbeelden. Dit moet op grond van de Heilige Schrift worden afgewezen, vooral waar dit ertoe leidt de komst van het Godsrijk te zien als voortvloeiend uit de ontwikkeling van de huidige maatschappij. De nieuwe hemel en de nieuwe aarde zullen zonder ontwikkeling na het jongste gericht, en dat is in het hiernamaals, ons als een Godsgeschenk in Christus worden

OVER CHRISTELIJKE POLITIEK EN CHRISTELIJKE PARTIJVORMING

geschonken. Ten onrechte ook wordt de naastenliefde door ons als een in christelijke politiek geldende norm naar voren gebracht. Naastenliefde geldt slechts persoonlijk van mens tot mens, niet in het staats- en maatschappelijk leven; daar gaat het om recht en gerechtigheid.

En als het dan al waar zou zijn dat de hedendaagse christen zich meer op het hiernumaals dan op het hiernamaals zou richten dan is hij, naar uitwijzen van het heilig evangelie geen christen, maar slechts een naam-christen.

De hedendaagse *mens*, zoals deze in het artikel van vorig jaar werd geschetst is niet mondig, integendeel, de mens wordt in de huidige maatschappij steeds meer onmondig. Hij is slachtoffer van onze tijd. Trouwens, zo'n mondige mens zou zich ook niet schikken onder gezag; daarvoor is dan dwang nodig, en dit strijdt nu juist met de opvatting van de mondigheid der mensen.

Ook onze inzichten over de *maatschappij* zijn, naar het oordeel der critici, onjuist. De maatschappij toch is een bonte verzameling van samenlevingsverbanden, waarbinnen de overheid slechts een beperkte taak heeft. Die maatschappij is niet volgens een bepaald plan gesticht of gebouwd; ze is ingewikkeld en ondoorzichtig. De taak van de overheid is in die samenleving recht en orde te handhaven. Zou zij zich vermeten die maatschappij te willen opbouwen en inrichten, dan zou zij over bevoegdheden en dwangmogelijkheden moeten beschikken die weinig ruimte zouden laten voor de vrijheid van de enkeling of van groepen.

Politiek is dus niet een zich bezig houden met de inrichting van de maatschappij. Politiek betreft slechts de verhouding overheid en volk. Staat en maatschappij moeten onderscheiden worden, anders vervagen de grenzen en komt men tot onjuiste opvattingen over overheid, gezag, partijvorming en doelstellingen voor een politieke partij. *Christelijke politiek* heeft ten doel het behoud en de versterking van het beslag van het Woord van God op het openbare leven, waarbij voortdurend onderzocht moet worden, wat dit Woord van ons vraagt en wat wij er van terecht brengen.

Christelijke partijvorming tenslotte kan alleen op grondslag van de bijbel. Op die grondslag behoren christenen lid te zijn van een christelijke partij, waarin zij telkens opnieuw vanuit hun gemeenschappelijk geloof hun houding bepalen ten opzichte van de politieke en maatschappelijke problemen. Het streven zij gericht op: één christelijke partij voor alle christenen, die dan noodwendig in program en beleid een midden-partij zal zijn.

Tot zover de samenvatting der kritiek. Het geheel overziende treft vooral het *vertrouwde beeld* dat er uit oprijst. De gedachtengangen voeren door een bekende ideeënwereld, de aangehaalde schrijvers (Calvijn, Luther, Groen van Prinsterer, Kuiper) vormen bij elke splitsing de verweerde maar onverzettelijke wegwijzers, men stapt van mijlpaal tot mijlpaal voort als op een overbekende en daarom geliefde zondagmiddagwandeling. Men weet van waar men komt en waar men zal terugkeren; het landschap boeit niet door verassing, maar door herkenning.

Dekt dit vertrouwde beeld nog de maatschappelijke werkelijkheid van vandaag? Kan men met het politieke inzicht, zoals dat hiervoor kort werd omschreven, de huidige wereld begrijpen en in die wereld er vruchtbaar mee werkzaam zijn?

Wat is de huidige wereld? Ik verbeeld mij niet een ziener te zijn die ziet wat niet te zien zou zijn. Ik vat slechts samen wat anderen ook reeds waarnamen. Een persoonlijke bloemlezing dus, beperkt en onvolledig, maar in zoverre van belang dat het mijn opvattingen bepaalt over wat politiek moet zijn.

De moderne nieuws- en reisverbindingen maken de wereld tot een *krimpende wereld*. Wat elders in de wereld gebeurt, zien en horen wij tegelijkertijd of slechts na verloop van zeer korte tijd. De oorlog in Vietnam, de hongersnood in Azië, de revolutie in Zuid-Amerika, de onrust in Afrika en een landing op de maan maken we iedere avond in een paar minuten mee. We kunnen naar welke plaats ter wereld ook en tellen de reistijd in uren, vaak al in minuten. Om met McLuhan¹ te spreken, de wereld is een dorp geworden, waar ieder iedereen kent en elk alles van de ander weet. De *voorlichting* over wat er, op welk gebied van menselijk kennen en kunnen ook, gebeurt is overstelpend.

De *kennis* breidt zich in een adembenemende snelheid uit. Diepzee en heelal worden in toenemende mate doorschouwd, evenals de geheimen van atomen en nog kleinere deeltjes van de stof. De mens krijgt beschikking over eigen geest en lichaam, kan de hoedanigheid daarvan bepalen, kan leven voorkomen, verwekken, instandhouden of beëindigen in gevallen en met middelen die tot voor kort ondenkbaar waren. De *kunde*, reeds door mechanisering, automatisering, computers, numeriek bestuurd machines duizendvoudig vergroot, versneld en verbeterd, groeit nog voortdurend. Kennis en kunde is *macht*. De mens heeft macht de gehele wereld te vernietigen, maar ook om hem te bouwen en in te richten. Hij heeft macht de omvang en de samenstelling van de bevolking te beïnvloeden. Hij heeft macht om economische en maatschappelijke ontwikkelingen te beïnvloeden, kortom zijn mogelijkheden om bewust te kiezen tussen wat hij van deze wereld en samenleving wil of niet wil zijn groot en nemen nog toe.

Wie zijn vandaag de mensen die gezamenlijk dit beeld van *de mens* oproepen? De mensen zijn, vrij van vele geestelijke en stoffelijke zorgen die soms nog maar enkele jaren terug hen beklemden, zich bevrijdend van de arbeid als alleen maar bittere noodzaak, door persoonlijke welvaart zelfstandig en — dankzij en ondanks — onderricht en voorlichting steeds meer geneigd eigen mening en oordeel te vormen; die mensen zijn vrije en zich nog bevrijdende mensen. Zij zijn en worden mondig. Die mensen zijn echter tevens gedwongen te leven in een steeds ingewikkelder wordende samenleving. Een samenleving waarin nog tal van samenlevingsverbanden en instellingen zijn afgestemd op mensen, vraagstukken en oplossingen uit de tijd, soms

¹ Marshall McLuhan (Ned. vert.), *Mens en media*, Utrecht, 1967.

jaren en jaren her, waarin zij zijn ontstaan. Oude zakken waarin de nieuwe wijn gist. Zo in de kerken, in de vakbeweging, in de universiteiten, in de staat, in de politieke partijen, in huwelijk en gezin, in het bedrijf, kortom er zijn weinig maatschappelijke instellingen en structuren te noemen waarin deze gisting niet tot spanning leidt. Spanningen die zich vooral uiten tegen gezag dat zich niet op de nieuwe mens weet af te stemmen en zich voor hem aanvaardbaar weet te maken; dat de betreffende maatschappelijke instellingen of samenlevingsverbanden niet zo weet om te vormen, dat het aan de eigentijdse behoeften voldoet. Dit verzet, deze drang naar omwenteling (revolutie), naar vorm, omvang, werkwijze en middelen oneindig verschillend, lijkt mij het kenmerk van onze tijd. Het is de nieuwe mens die naar nieuwe samenlevingsverbanden zoekt. Het dilemma daarbij is, dat de steeds individueler wordende enkeling gedwongen wordt te leven en te werken in steeds grotere en machtiger eenheden, en zich moet voegen in ontwikkelingen waaraan hij zich als enkeling niet kan onttrekken; de individuele vrijheid moet zich in toenemende mate in de gemeenschappelijke orde schikken, of geheel nieuwe uitingvormen zoeken.

Als dit de wereld is waarin wij leven, wat betekent dan *politiek*? Dat is naar mijn mening alles wat tracht de ontwikkelingen als bovenomschreven te beïnvloeden, en instellingen en structuren te scheppen waarin de mensen van vandaag en morgen kunnen samenleven en samenwerken. Daarin is de overheid in de huidige maatschappij de belangrijkste factor. De belangrijkste, niet de enige. Kerk, wetenschap, maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en wat daar verder is, ook zij leggen gewicht in de schaal. Ons maatschappelijk bestel is een geheel van allerlei instellingen en instituten, die onderling sterk zijn vervlochten. Waren vroeger kerk, staat en maatschappij misschien te scheiden, thans zijn de onderlinge verbindingen en verhoudingen zo nauw geworden, dat de een niet meer zonder de ander kan werken. Onze maatschappij is een „overleg“-maatschappij geworden, waarin alles met alles samenhangt. Steeds minder is het slechts één instantie die beslissingen neemt, steeds meer is het zo, dat na beraad en overleg met alle betrokkenen — waarbij macht en druk die iedere groep kan uitoefenen een grote rol spelen — de beslissing „ontstaat“. Wel kan men zeggen dat de overheid thans de belangrijkste „ontstaansplaats“ is van de, voor de maatschappij en de ontwikkelingen bepalende, beslissingen. Er zijn immers weinig terreinen waarop de overheid geen invloed uitoefent. Haar vroegere passieve houding waarbij zij slechts ingreep om recht en gerechtigheid te bedelen in geval er iets scheef was gegaan is allang verleden tijd. De overheid is actief bezig de maatschappij in al haar geledingen en vertakkingen te regelen, te ordenen, te vormen. Zij heeft niet alleen meer de sterke arm, zij heeft ook de milde en de straffe hand, de wijzende en waarschuwendende vinger en de vinger in de pap. *Naast rechtplegende en orde-handhavende overheid is zij ook — en in veel sterkere mate — zorgende en dienende overheid geworden.* De burgers, die oor-

spronkelijk slechts een staatkundige verhouding ten opzichte van de overheid hadden, zijn „klanten” geworden, die van de overheid „service” verlangen. En dat niet alleen als burger, maar ook als werknemer, als sportbeoefenaar, als vakantieganger, als kerklid, als student, als bejaarde, als zieke, of in welke rol of verschijningsvorm de burger zich ook maar voordoet, afzonderlijk of in groepsverband.

Het is duidelijk, dat de overheid als overleggende, dienende, zorgende en orde-handhavende instelling een grote invloed uitoefent op de gang van zaken in en de ontwikkeling van de maatschappij; dat zij tot op zekere hoogte de aard, omvang en richting van de ontwikkeling bepaalt. Zij kan ontwikkelingen tegenhouden of slechts schoorvoetend volgen, zij kan trachten er op in te spelen of er richting aan te geven, of zij kan dit alles nalaten en slechts doen wat de hand vindt om te doen. Zij kan de middelen die de moderne wetenschap en techniek (kennis en kunde) haar bieden bewust gebruiken of niet en als zij die wil gebruiken dan moet zij kiezen hoe en met welk doel.

De bepaling van deze keuzen is onderwerp van politiek van vandaag. Welke politieke visie vat dit zodanig in het oog, dat zij in staat stelt de huidige wereld te begrijpen en daarin vruchtbare politiek te bedrijven?

Het *liberalisme*, dat destijds de vrijheid van de enkeling tegenover de gemeenschap wist te verwerven, is allang versteend tot een kortzichtige en behoudzuchtige verdediging van het individuele eigenbelang. Voor onze tijd waarin nieuwe macht en mogelijkheden de mens voor het probleem van eigen lotsbestemming plaatst, heeft het geen woord.

Het *socialisme*, eens een machtige geestesstroming, die stoffelijke welvaart voor allen bracht, is verzand in geestloos materialisme. Voor onze tijd waarin men inspiratie vraagt om te kunnen zien welke samenleving uit onze overvloedige maatschappij gebouwd moet worden, heeft het geen woord.

Het *communisme*, dat nog maar enkele tientallen jaren geleden in grote delen van de wereld de stoot gaf die een nieuwe maatschappij en samenleving deed ontstaan, heeft zijn bezielende kracht verbruikt en is verstijfd in zijn 19de-eeuwse denkbeelden. Voor onze tijd, waarin de mens wil weten wat hij in de toekomstige eeuw moet, heeft het geen woord.

En het *christendom*? Een woord voor onze tijd? Ik durf het hopen.

Als we mogen geloven dat het Koninkrijk Gods in de lijn der geschiedenis is te verwachten, zich ontwikkelend uit de maatschappij en samenleving zoals die door menselijk doen en laten gemaakt wordt², als de evangelische naastenliefde, verzoening, vrede, gerechtigheid niet alleen tussen mensen moet

² Prof. dr. H. Berkhof, *Gegronde verwachting; schets van een christelijke toekomstleer*, Nijkerk, 1967; Prof. dr. H. Berkhof, *Christus, de zin der geschiedenis*, 4e druk, Nijkerk, 1962.

werken, maar ook in en tussen menselijke samenlevingsverbanden en kenmerkend voor het Koninkrijk Gods zijn ³, als het Koninkrijk Gods een „stad van de mens” is, van de mens van zijn tijd, een stad waarin mensen aards en menselijk samenleven en samenwerken ⁴, dan tracht het christelijk geloof een woord voor onze tijd te geven, dat verstaan kan worden. Al komt het er nu nog vaak hakkelend en stamelend uit en moet het vaak naar woorden zoeken om het onder woorden te brengen, er komt iets uit dat ons richtlijnen kan bieden voor de nieuwe samenleving; maatstaven waarmee onderzocht kan worden wat moet worden geweerd, wat veranderd, wat bevorderd; gedachten hoe een nieuwe samenleving te verwezenlijken zou zijn.

Als het evangelie zo voor ons sprekend wordt gemaakt dan hebben christenen een boodschap voor vandaag en morgen, dan moeten zij politiek gaan bedrijven, anderen van hun inzichten laten blijken en hen tot samenwerking aan de bouw van een nieuwe maatschappij trachten te brengen.

Dan heeft een christelijke politieke partij zin, als die partij uitgaande van haar christelijke inspiratie de voorhanden maatschappij kritisch wil bezien en in haar program doet blijken hoe zij samen met anderen de toekomst wil ontwerpen en verwezenlijken.

Een christelijke partij, niet: één christelijke partij. Dat mag een vrome wens zijn, de werkelijkheid is anders. Veel christenen zullen noch het uitgangspunt noch het program van een christelijke partij als hier bedoeld willen onderschrijven. Het zij zo; in alle eeuwen van de lange geschiedenis van het christendom is eenheid van denken of handelen van christenen een zeldzaamheid geweest. Wie oren heeft om te horen, wie ogen heeft om te zien — niet allen horen of zien hetzelfde, sommigen blijkbaar helemaal niets.

Als zo het christelijk geloof weer weet te bezielen en aan te zetten tot politieke daden — dan is christelijke politiek niet meer een zondagmiddagwandeling. Dan is het een vooroplopen bij het zoeken van nieuwe wegen door onbekend en moeilijk begaanbaar gebied, naar die samenleving waarin alle dingen nieuw geworden zullen zijn.

³ Prof. dr. Helmut Thielicke, *Die Rationalisierung der Nächstenliebe*, Wuppertal-Elberfeld, 1964; Prof. dr. H. M. Kuitert, *Sociale ethiek en geloof in Jezus Christus*, Kampen, 1967.

⁴ Harvey Cox (Ned. vert.), *De stad van de mens*, Utrecht, 1966.

OVER CHRISTELIJKE POLITIEK EN CHRISTELIJKE PARTIJVORMING

BIJLAGE

Reacties op: *Over christelijke politiek en christelijke partijvorming*, van mei 1967, blz. 97 e.v.

In A.R. Staatskunde:

- A. F. Lafeber *Christelijke politiek en christelijke partijvorming*, juli 1967, blz. 197 e.v.
- dr. A. C. de Ruiter *Een kritische reactie op het stuk van de zes*, augustus 1967, blz. 201 e.v.
- F. Kuyper *Christelijke politiek van A tot Z?*, augustus 1967, blz. 206 e.v.
- H. Algra *Noodzakelijk verweer*, september 1967, blz. 233 e.v.
- dr. J. P. I. v. d. Wilde *Een impasse in de ontwikkeling*, september 1967, blz. 244 e.v.

In andere bladen:

- prof. dr. Herman Ridderbos *De geheel eigen bijdrage*, in: *Gereformeerd Weekblad*, 2 juni 1967.
- dr. A. Zeegers *Inflatieplegers aller partijen, verenigt U*, in: *Burgerrecht*, september 1967.
- mr. dr. J. Meulink *Nog antirevolutionair*, in: *Opbouw*, 14 juli 1967.
- prof. dr. S. U. Zuidema *De medemenselijkheid van de mondige mens in onze tijd*, in: *Patrimonium*, 25 augustus 1967 (ook als brochure uitgegeven).
- D. W. Ormel *Niet uit de lucht, maar wel uit de hemel*, in: *Patrimonium*, 15 september 1967.
- mr. G. C. van Dam *Radicaliteit*, in: *De Werkgever*, 7 september 1967.
- Andr. Visser *New look in de A.R.P.*, in: *Tot vrijheid geroepen*, november 1967.
- G. Goossens *Het Utopia van de bedendaagse christen*, in: *Tot vrijheid geroepen*, november, december 1967, januari 1968.
- dr. J. A. H. J. S. Bruins Slot *Bijdrage tot discussie*, in: *Trouw*, 3 juni 1967.
- dr. A. Veerman *Solide en dynamisch* (radiotoespraak), in: *Nederlandse Gedachten*, 17 juni 1967.

NAASTENLIEFDE EN REVOLUTIE IN EEN CHRISTELIJKE POLITIEK

door

prof. dr. W. Albeda

In mei vorig jaar verscheen in dit tijdschrift een artikel geschreven door mr. J. Hollander, *Over christelijke politiek en christelijke partijvorming*. Dit artikel, dat mede ondertekend werd door enkele anderen, omdat het het resultaat was van een aantal gesprekken die wij onderling voerden, was ingegeven door een gevoel van onbehagen en onrust over de ontwikkeling van de christelijke politiek in Nederland. Het had de bedoeling een discussie uit te lokken. Ik meen te mogen stellen dat die bedoeling gerealiseerd is. Er is discussie gekomen. Nu was dit niet alleen de verdienste van het artikel zelf. Het artikel, geschreven vóór er van spijststemmers of radicalen sprake was, werd door de radicalen als verwant aan hun streven aanvaard en de schrijvers werden door hen die zich zorgen maken over het optreden der radicalen met de laatsten geïdentificeerd.

Het artikel was in zijn korthed duidelijk, meen ik te mogen stellen. Iedereen kon begrijpen wat wij wilden. Toch blijkt uit enkele reacties, dat sommige van onze stellingen verdere uitwerking behoeven. Ons onbehagen wekte het onbehagen van anderen. Sommigen raakten zelfs mateloos geïrriteerd en zagen de grondslagen van de christelijke partijformatie aangetast. Hoewel een enkele reactie zozeer emotioneel was geladen, dat discussie bijzonder moeilijk wordt (ik denk aan het artikel van Zuidema in *Patrimonium*) zou het onjuist zijn aan de kritiek voorbij te gaan. Het is begrijpelijk dat mensen onrustig worden als uitroeptekens vervangen worden door vraagtekens. Het is begrijpelijk dat mensen verontwaardigd zijn als ideeën, die zij voor wezenlijk houden in de christelijke partij, schijnbaar voetstoots verworpen worden.

Toch moet men zich niet verbazen over de belangrijke meningsverschillen, die in de discussie naar voren zijn gekomen: „Zou het misschien niet zó kunnen zijn” (ik citeer Zijlstra¹), „dat in een partij, bestaande uit mensen die zich christenen mogen noemen, de christelijke politiek zich kan kristalliseren, steeds weer opnieuw, ook als zij ons voortdurend weer ontglipt, omdat ons zondig en verduisterd mensenverstand slechts ten dele kent en steeds weer afbreekt wat werd opgebouwd?”

Men moet er zich niet over verbazen, stel ik, dat binnen zo'n partij van christenen telkens weer vragen worden gesteld. Telkens weer zekerheden worden ondermijnd, gevestigde opvattingen worden bekritiseerd en zo af en

¹ *Is christelijke partijformatie funest voor de democratie?* A.R.S. juli/aug. 1964, blz. 159.

toe eens wat nieuws naar voren komt. Een christelijke politieke partij heeft alleen maar recht op die naam wanneer iets van de dynamiek van christelijk denken in haar tot uitdrukking komt. En dat betekent vaak onenigheid, of liever de worsteling om de waarheid.

Een politiek van de naastenliefde

Het heeft mij gefraspeerd hoeveel van hen, die op ons artikel reageerden, gevallen zijn over de allesbeheersende rol, die wij toekenden aan het beginsel van de naastenliefde in de politiek. Dr. A. C. de Ruiter schrijft (en het is moeilijk aan de geïrriteerdheid in zijn artikel geheel voorbij te gaan) „dat zij (nl. de auteurs van het artikel) van de naastenliefde een politiek propaganda-middel maken en dit bij uitstek christelijk gebod voor hun politieke karretje spannen”. De Ruiter verwijst naar de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan. „Hoe ver ligt de inhoud van die parabel af van de hele sfeer van politiek en maatschappijhervorming! Ik kan er beslist niet in geloven, dat men aan politiek moet doen op grond van zijn plicht, de medemens lief te hebben. We doen ons dagelijks werk ook niet uit naastenliefde, we zijn zelfs geen lid van een kerk uit naastenliefde, evenmin als we op grond van die gezindheid een huwelijk sluiten of belasting betalen. En dat alles wordt gelukkig ook niet van ons verlangd.”

Ik heb deze passage met klimmende verwondering gelezen. Ik begrijp ze zelfs niet. Natuurlijk begrijp ik wel hoe men tot een zo wonderlijke stelling kan komen. Er zit een hele filosofie achter. Een filosofie, die het leven netjes in compartimenten heeft opgedeeld. De betrekkingen tussen de individuen, in gezinnen, overal waar mensen elkaar ontmoeten, worden dan primair tot het terrein der naastenliefde gerekend. In de staat gaat het (ik citeer maar weer) „niet in de eerste plaats om liefde, maar om recht en gerechtigheid. Binnen dat kader zorgt de overheid voor een leefbare en veilige samenleving, waakt zij voor orde, steunt de zwakke en beschermt de verdrukte, kortom, behartigt het algemeen belang.” In het bedrijfsleven gaat het dan weer („in de eerste plaats” hoop ik) om de efficiency enzovoort. Men moet minstens drie delen *Wijsbegeerte der wetsidee* doorworstelen om te begrijpen hoe een christen tot zo'n stelling kan komen. En zich dan maar troosten met de gedachte, dat ook De Ruiter het wel niet zo zal bedoelen als hij het zegt.

Het moge immers mogelijk zijn om wijsgerig recht, liefde, efficiency en meer waarden te onderscheiden. Het moge zeer nuttig zijn zich wetenschappelijk rekenschap te geven van de onherleidbaarheid van deze begrippen tot elkaar, de Bijbel leert ons ze niet te scheiden. Het is mij althans onmogelijk om mij voor te stellen, dat de Oud-Testamentische profeten levenskringen onderscheidden waarin de liefde, en andere waarin de gerechtigheid het voor het zeggen zou hebben. Zou Shaftesbury zich niet door naastenliefde, maar wel door gerechtigheid mogen hebben laten leiden toen hij als christen-politicus zich inzette voor de strijd tegen de „bleak age” van het Britse negentiende-eeuwse kapitalisme? Zette Talma zijn warme christelijke naastenliefde opzij,

bouwde hij slechts aan de gerechtigheid toen hij de grondslagen legde voor de sociale verzekering in Nederland? Met dit soort theorieën wil men toch niet christelijke politiek bedrijven?

Toch zit het een aantal van onze critici dwars, dat wij zó zeer de naastenliefde centraal stellen. „Wanneer we de politiek confronteren met het evangelie, dan is het relevante begrip niet de naastenliefde, maar de gerechtigheid” schrijft Ormel in *Patrimonium*², Hoogendijks voortreffelijke brochure kritiserend, „de bijbel staat er vol van, ook wanneer het gaat over weduwe en wees en degenen die geen helper hebben”. Ook hier weer die wonderlijke scheiding. Spreek in de politiek niet over liefde, maar over gerechtigheid. Men begrijpe mij goed. Ik stel niet, dat het in de politiek om liefde gaat en niet om gerechtigheid. Natuurlijk gaat het in de politiek om gerechtigheid, maar is die van de naastenliefde te scheiden? Wat zit er achter dit meningsverschil van ons?

Ik meen, dat Kuitert in zijn oratie³ de achtergronden van dit verschil wel heeft blootgelegd. De sociale ethiek is in het gereformeerde protestantisme grotendeels een onderontwikkeld gebied gebleven. „Een groot aantal theologen” zegt Kuitert „en predikanten en een nog groter aantal gemeenteleden beperkt het woord ethiek gewoonlijk tot de vragen rond het persoonlijk gedrag van de christen.”

Vanuit die beperking is het begrijpelijk, dat men steigert als in de politiek gesproken wordt over „naastenliefde” en „offers”. Men kan dan immers niet inzien, dat geld gestort in het collectezakje van de kerk, evenzeer als geld gestort in antwoord op een belastingaanslag in *beide* gevallen te maken kan hebben met liefde *en* gerechtigheid. Smalend wordt dan gesproken over hen, die op grond van hun christelijke bewogenheid met de hongerenden in tweederde van de wereld pleiten voor een overheidsbijdrage voor de ontwikkeling der „derde wereld” van twee of meer percent van ons langzamerhand comfortabel wordende nationale inkomen. Laten zulke bewogenen uit eigen zak het offer brengen, dan heeft het waarde! Maar vragen om een 2% bijdrage uit de algemene middelen, dat is het vragen van een offer van de ander, dat is liefde via de offers van anderen! Dit soort uitspraken vormt een fraaie (nou ja, fraaie!) illustratie van Kuiterts uitspraak dat „personele ethiek zonder maatschappelijke visie de mens de kans laat zich in een zekere verblinding voor elke politieke kar te laten spannen”.⁴

Inderdaad, in onze door techniek en industrialisatie beheerste wereld kan „het christelijke geloof niet opgaan in personele ethiek, wil het niet tot een maatschappelijk quietief ontaarden. Het heeft niet enkel aan personen een boodschap maar ook aan vormen, instituten, structuren van samenleving en arbeid enz.”⁵

² *Het vergeten hoofdstuk*, jaargang 1967, blz. 561.

³ *Sociale ethiek en geloof in Jezus Christus*, Kampen, 1967.

⁴ Kuitert, blz. 18.

⁵ *Idem*, blz. 19.

Als men naastenliefde doet opgaan in „personele ethiek” dan kan men er inderdaad niet mee uit de voeten in de politiek. Dan kan men christenen, die zich zorgen maken over de nood in de ontwikkelingslanden maar één raad geven: er zelf heen te gaan, eigen positie in onze comfortabele wereld op te geven en zich persoonlijk daar in te zetten.⁶ Begeven zulke mensen zich in de politiek alhier en vechten zij om 1 of 1½ of 2 of voor mijn part 10% van het nationale inkomen voor ontwikkelingshulp, dan brengen zij in de politiek een element dat er niet in hoort, en zelf blijven zij toch altijd beneden de norm van het evangelie (van de rijke jongeling werd niet één, maar honderd percent gevraagd).

Wellicht ben ik hiermee de achtergrond van De Ruiter's kritiek enigszins op het spoor. Enigszins, want ook als hij uitgaat van een louter personele ethiek, van een naastenliefde, die zich beperkt tot de „concrete liefde, die zich richt tot een bepaalde persoon, tot de concrete naaste”, begrijp ik niet hoe hij kan stellen dat men niet op grond van naastenliefde zijn werk zou moeten verrichten enz. Arbeid, die geen dienst aan de naaste (de nabije of de verre) inhoudt verdient die naam niet en verdient in elk geval niet de toewijding van christenen.⁷

Christenen hebben zich altijd en onder alle omstandigheden, in zoverre zij christenen waren, om méér dan de gerechtigheid bekommerd in de politiek. In het Oude Testament komt ons het mooie woord „sjaloom” tegemoet. Sjaloom betekent vrede, welvaart, leer ik uit de *Christelijke Encyclopedie* (onder het hoofdje Salomo). „Sjaloom betekent veel meer: dat iets of iemand héél is, ongebroken. Dat men in orde is en succes heeft. Dat men in welvaart is en tevredenheid kent” . . . De sjaloomvorst Salomo heette zo, „omdat hij zijn naam alle eer aandoet. Hij blijkt gespecialiseerd te zijn in de bevrijding van verdrukten, geringen en hulpeloozen. Hij maakt de kneusjes weer heel en roept heel zijn rijk tot de orde, zodat ook de bergen tenminste weer koren gaan dragen”.⁸ Sjaloom is recht en gerechtigheid, maar het is meer, het is welvaart, naastenliefde en medemenselijkheid. Sjaloom is het heil, dat God voor deze wereld bedoeld heeft.

Die sjaloom moeten wij mensen met elkaar realiseren op de wereld, omdat wij geleerd hebben onze naasten lief te hebben. Om die sjaloom gaat het ook in de politiek. Omdat God die sjaloom wil, „doen” christen „aan” politiek. „Voor de christen is politiek dienst aan God. Zij bestaat hierin, dat wij staatkundig en maatschappelijk voortdurend en steeds opnieuw moeten „schikken en richten” (zie zondag 47 van de Heidelbergse catechismus) opdat ons leven dat behoort te zijn tot eer van God en tot dienst aan de naaste in de staat en de maatschappij, waarin wij hier en nu leven, daartoe ruimte vindt en ruimte behoudt.” Aldus Zijlstra in zijn eerder aangehaalde artikel en voorts: „Op

⁶ Aldus prof. J. Wemelsfelder onlangs in een artikel in *Intermediar*.

⁷ Dr. C. P. van Anel, *Ethiek van arbeid en rust*, Nijkerk, 1965, blz. 74.

⁸ Beide citaten via *De tafel van één* (Utrecht, 1957), overgenomen van ds. H. A. Schuman.

de weg naar God en de naaste moeten dikwijls stenen worden verwijderd. Die weg moet begaanbaar gemaakt worden. Welnu, sommige van die stenen kunnen worden gevormd door elementen van het staatkundig en maatschappelijk bestel. Hier en zo ontmoet ik de christelijke politiek."

In die zin bedoelen wij het, dat er alleen reden is om een christelijke politieke partij in stand te houden als christenen een geheel eigen bijdrage aan het inrichten van de maatschappij hebben te leveren. Die eigen bijdrage is de politiek ten dienste van de sjaloom, voorzover die door de staat kan worden naderbij gebracht. Het wil er bij mij niet in, dat er christenen zouden zijn, die het hiermee niet eens zouden kunnen zijn. Het wil er bij mij niet in, dat „niet van ons verlangd wordt" (De Ruiter) dat we op grond van die gezindheid (waarvan de naastenliefde een essentieel element vormt) politiek zouden moeten bedrijven.

Evangelie en revolutie

Onze partij noemt zich „antirevolutionair". En ons artikel sprak zich uit voor een bepaalde vorm van revolutie. Het gevaar is groot, dat zich een debat ontwikkelt over semantica in plaats van over politiek.

De naam antirevolutionair is indertijd weloverwogen gekozen, omdat men terecht achter deze redenering van veel voorstanders der Franse revolutie niet slechts verzet tegen de bestaande orde, maar verzet tegen elke orde, ontsproten uit *ongeloof* zocht en vond. Maar die naam antirevolutionair blijkt steeds meer een riskante naam te zijn. Het is goed iedere revolutie kritisch te benaderen en de vraag te stellen uit welke geest zij stamt. Het zou levensgevaarlijk zijn het verschijnsel „revolutie" als zodanig te verwerpen. In die zin wil onze partij dan ook geen „antirevolutionaire" partij zijn en heeft zij dit ook nooit gewild. Om met Hoogendijk te spreken, zij wil „anders" revolutionair zijn.

De naam antirevolutionair is, zei ik, riskant. Wat ligt meer voor de hand dan dat men „anti" vertalend door „tegen" zich tegen elke revolutie en elke aantasting der bestaande orde zou verklaren, menende dat omdat Groen tegen de revolutie het evangelie stelde, men het evangelie tegen elke revolutie zou moeten stellen? Toch zou dat een fatale vergissing zijn. Fataal, omdat ze enerzijds aansluit bij de voor de hand liggende zonde van de christenen en de Kerk om paladijnen te worden van de bestaande orde en anderzijds omdat ze indruist tegen het wezen van de christelijke levenshouding, die juist op de sjaloom uit is, die er op uit is het leven te herstellen, de gevolgen van de zonde, ook, waar die zich uit in scheefgegroeide structuren, weg te nemen. „Groen van Prinsterer moge dan" zegt Troost⁹ „het verband tussen ongelooft en revolutie wat al te simplistisch hebben gelegd, zelf voelde hij terdege, dat men primair moet onderscheiden tussen een echt christelijke revolutie en een revolutie die niet uit Christus is maar uit de duivel."

⁹ In dit tijdschrift van dec. 1967, blz. 316.

„De voor de hand liggende zonde”, schreef ik zomaar. Troost spreekt over de „in wezen onbevredigende en ook onbegrijpelijke zaak, die inderdaad innerlijk tegenstrijdig is: oprecht christen zijn en niet progressief zijn in de zin van een daadwerkelijk strijden voor meer rechtvaardigheid in de sociale structuren”. Oneens zijn we het natuurlijk niet. Christenen zouden zich niet zó moeten nestelen in deze wereld, dat ze vallen voor de verleiding om het zich gemakkelijk te maken en voorbijzien aan verschillen (vaak in het oog lopende verschillen) tussen wat de Heilige Schrift leert en de wereld waarin zij leven. Maar is er iemand onder ons, die zich vrij weet te pleiten van dit kwaad? Juist omdat er velen zullen zijn die dit wel zouden durven, moet men zo voorzichtig zijn met die naam (die mij net zo lief is als welke van mijn lezers ook) „Antirevolutionair”.

Niet tegen elke revolutie dus. Ook niet vóór elke revolutie. Maar wat dan wél? Ik meen dat men in de bijbel een aantal grondregels kan vinden ten opzichte van de christelijke houding tegenover de structuren:

1. Paulus treft in de wereld waarin hij leeft gevallen van mensen, die niet volledig als zodanig worden aanvaard. De positie van de vrouw voldoet niet aan de norm van gelijkwaardigheid ten opzichte van de man; zelfs komt hij de slavernij tegen: Welnu, zijn eerste bemerking is, dat het niet zo belangrijk is onder welke omstandigheden men leeft: „ieder blijve bij die roeping waarin hij was toen hij geroepen werd. Zijt gij als slaaf geroepen, bekommer u daarover niet.” Met andere woorden, zó belangrijk is het nu ook weer niet. Er zijn belangrijker dingen in het leven dan die van de maatschappelijke positie. In die zin is politiek wel belangrijk, maar er zijn andere dingen die belangrijker zijn. Een nuttige vermaning lijkt mij vandaag.

2. In Efeze 6 : 5 lezen we: „Weest uw heren naar het vlees gehoorzaam met vreze en beving, als aan Christus.” Vrouwen horen soortgelijke vermaningen. Geen rebellie dus. Dus toch antirevolutionair of pro-status quo? Maar

3. Paulus spreekt tot Filemon: „Aanvaard de weggelopen slaaf Onesimus als broeder.” Dit als broeder aanvaarden van slaven is uitdrukkelijk wel revolutionair.

De christelijke levenshouding is dus noch die van de conservatief door dik en dun, noch die van de paladijn der gevestigde orde. Lijdzaam en geduldig eigen positie verdragend behoort de christen voortdurend de kritiek van het evangelie te richten op de structuren die hij aantreft.

Hoe kan hij daarbij te werk gaan? Welke toetssteen heeft hij voor die structuurkritiek? „De christelijke staatsleer”, zegt Wolfgang Vogt¹⁰ „gaat ervan uit, dat het menselijk verstand in staat is de scheppingsorde feitelijk te kennen.” Deze uitspraak van een katholiek ligt niet zover van wat a.r. mensen wel eens hebben menen te kunnen opbouwen als een hecht gebouw van be-

¹⁰ W. Vogt, *Der Staat in der Soziallehre der Kirche*, Aschaffenburg, 1965.

ginselen. Men meende te weten hoe de verhouding overheid-maatschappij behoorde te zijn; men zag de eigendom in de schepping gegrond, enz. Een der meest frappante staaltjes van deze denkwijze was nog niet zo lang geleden te vinden in „Antwoord aan deze tijd”, uitgegeven door „Patrimonium” en geschreven door een a.r. man. Indien men hierbij onvoorzichtig te werk gaat vindt gemakkelijk een soort principiële fixatie plaats van de verhoudingen zoals ze thans zijn of zoals ze in een beter geacht verleden waren. Omdat „de natuur” ook sterker is dan „deze leer” moeten de beginselen periodiek worden bijgesteld. Met een hecht gebouw van *berziene* beginselen komen we er niet meer. „De mens komt in de knel”, zegt Kuitert terecht, „wanneer men wel van Gods gebiedende wijs door middel van de wereld als datum wil weten, maar van de werkelijkheid zelf een achterhaalde of inadequate voorstelling heeft.”

Onze houding tegenover de instituten, de ordeningen, de maatschappij-structuren, stelden wij in ons artikel, moet die zijn van een christelijke revolutie: „het openlijk verwerpen van opvattingen en toestanden, die de opbouw en ontwikkeling van een samenleving voor vrije, mondige mensen in de weg staan”.

„Wij willen graag weten”, zegt Kuitert, „hoe het staat met de instituten: hebben ze met *deze* God te maken of met de duivel? Dienen zij het humanum of belemmeren zij juist de ontplooiing van het menszijn?” „Vrije, mondige mensen.” Ook over deze terminologie zijn door sommige scribenten kritische vragen gesteld. Is dit niet de mondigheid, de vrijheid van de zichzelf als autonoom beschouwende mens? Zuidema meende zelfs een echo van Feuerbach te vernemen. Ook op dit punt kan men zich slechts verbazen over zoveel wantrouwen. In christelijke zin is vrijheid de mogelijkheid van de verantwoordelijke beslissing, een vrijheid die niet ontspringt aan het „ni dieu, ni maître”, maar een vrijheid die juist weet, dat er slechts heil is voor de mensheid, wanneer men die vrijheid gebruikt overeenkomstig de wil van Christus, dat wil zeggen: de naaste dienend.¹¹ Waar de ruimte voor zo'n vrijheid beperkt wordt, waar in het arbeidsleven elke handeling dwangmatig is voorgeschreven, waar in het politieke leven „kadaver-discipline” wordt gevraagd, daar is plaats voor de christelijke revolutie waarover Troost spreekt.

Nu is er een merkwaardige stand van zaken, die gemakkelijk tot misverstanden als boven gesignaleerd kan leiden. Dat is het verschijnsel, dat in vele gevallen een gegroeide verhouding van onvrijheid (b.v. het feodale Frankrijk van de 18e eeuw, het tsaristische Rusland van vóór 1917 en de koloniën der westelijke landen) aanleiding vormen kan voor een revolutie, die of geheel uit anti-christelijke geest is geboren (mede doordat men terecht of ten onrechte vermoedt, dat de Kerk en de christenheid aan de kant van de gevestigde orde staat) of waarin christenen schouder aan schouder strijden met anderen (destijds in de Amerikaanse revolutie en in de Indonesische revolutie, nu in de

¹¹ Vgl. dr. G. Brillenburg Wurth, *De Christelijke vrijheid*, Kampen, 1934.

revolutionaire beweging der negers in de V.S. en in Zuid-Afrika, en de maatschappelijke revoluties in Latijns Amerika). In zulke gevallen moeten christenen bepalen of zij zich scharen aan de zijde der gevestigde orde (zoals zovelen van ons deden tijdens de Indonesische revolutie, en zoals vele christenen thans doen in de V.S. en Zuid-Afrika) òf dat zij de revolutie meemaken en trachten te beïnvloeden, dan wel naar a.r. traditie wachten op en werken aan die andere revolutie, die met de bestaande revolutie zijn wortels vindt in de gegroeide misstanden en daarom vaak dezelfde vruchten oplevert (democratie, einde van de discriminatie, beëindiging der koloniale verhouding, emancipatie van verdrukte of achtergestelde groepen in de samenleving).

Er is geen reden om a priori vóór elke revolutie te zijn. Er is evenmin reden om zich altijd aan de zijde van de gevestigde orde op te stellen. Meestal is het uitbreken van een revolutie een indicatie dat er iets mis is in de samenleving. Daarom heeft vrijwel elke revolutie zijn positieve kanten, waaraan men niet voorbij mag gaan. Ook al liep de Russische revolutie uit op een weezinwekkend totalitarisme, daarom mag men nog niet voorbijgaan aan de aanleiding voor deze revolutie (de misstanden van het ongetemperde kapitalisme, de verwaarlozing van de publieke zaak, etc.). De twintigste eeuw wordt door deze revolutie bepaald, zoals de negentiende eeuw bepaald is door de Franse revolutie. Ook nu heeft het geen zin om „contra”-revolutionair te zijn. Ook nu kan men alleen „anti” zijn als dit „anders” betekent.

WETENSCHAP EN POLITIEK

door

prof. dr. L. Bosch

De beïnvloeding van onze maatschappij door de wetenschap

Dat de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek en de wetenschapsbeoefening onze samenleving in toenemende mate beïnvloeden kan ieder dagelijks vaststellen. Automatische wasmachine, nylon, televisie, penicilline, de pil, kernenergie, computers, de supermarkt, weersatellieten, straalvliegtuigen en bommenwerpers, het zijn alle even zo vele produkten van recent wetenschappelijk speurwerk waarmee ieder lid van de huidige maatschappij voortdurend wordt geconfronteerd.

Ons leefklimaat is er ingrijpend door veranderd. Niet alleen de samenleving in engere zin, ook de verhoudingen in internationaal verband zijn grondig gewijzigd, terwijl wij ten aanzien van de moraal nog steeds bezig zijn naar nieuwe steunpunten te zoeken.

Eén van de opvallende aspecten van deze ontwikkeling is, dat met name de natuurwetenschappen en de technologie in zo sterke mate hun stempel op onze maatschappij zijn gaan drukken. Van oudsher is men gewend geweest aan de dominerende rol van de beoefenaars van de juridische wetenschap in het staatkundige en politieke leven. In de politieke arena trof men lange tijd hoofdzakelijk juristen aan. Het heeft enige tijd geduurd alvorens het inzicht doorbrak, dat ook aan economen een belangrijke plaats moest worden ingeruimd bij de behartiging van 's lands belangen. Thans is het tijdperk aangebroken waarin de natuurwetenschap en de technologie hun resultaten aan ons gaan opdringen op een wijze die niemand meer kan ontgaan. Tevens kan men met zekerheid constateren dat dit in de naaste toekomst nog veel sterker het geval zal zijn.

Geen enkele andere tak van wetenschap bevindt zich in zulk een dynamische ontwikkeling. Indirect straalt deze snelle ontwikkeling weer uit in andere gebieden zoals de geneeskunde, de economie en de sociale wetenschappen om er slechts enkele te noemen. *De conclusie is dan ook onontkoombaar dat de vertegenwoordigers van de natuurwetenschappen en de technologie in de toekomst meer en meer bij de politieke besluitvorming zullen moeten worden betrokken.*

Hoewel de overspoeling van onze maatschappij door wetenschap en techniek niet onbewust wordt ondergaan, springen de elementen van verrassing toch voortdurend in het oog en vertoont onze samenleving steeds weer de tekenen van onvoldoende voorbereiding. In een recente rede werd dit onlangs door prof. dr. C. J. F. Böttcher, voorzitter van de Raad van Advies voor het Weten-

schapsbeleid, als volgt onder woorden gebracht: „Het is geen wonder dat de gedragwijze van sommige politici tegenwoordig doet denken aan die van waarzeggers, welke hun kristallen bollen kwijt zijn. Ook de kerken worstelen met ernstige problemen. De massacommunicatiemiddelen brengen het nieuwe en de daarmee verbonden problematiek zo binnen ieders bereik dat er nauwelijks tijd voor bezinning is. Toen kort geleden de eerste harttransplantatie bij de mens gelukte, was het semi-officiële persorgaan van het Vaticaan, de *Osservatore Romano*, wel gedwongen al enige dagen later in een hoofdartikel de metafysische implicaties ervan te belichten.”

Ook in ons land hebben de discussies over de harttransplantaties een stormachtig verloop gehad. Allerlei vragen van ethische en juridische aard zijn plotseling opgeworpen, terwijl toch in de afgelopen jaren verschillende orgaantransplantaties hebben plaatsgevonden, die een voorafschaduwing vormden van de jongste gebeurtenissen op dit gebied in Zuid-Afrika en de V.S. Het lijkt geen twijfel dat zulk een bezinning broodnodig is. Zonder de technische prestaties van de chirurgische teams te willen onderwaarden, moet de grootste betekenis worden toegeschreven aan de natuurwetenschappelijke vorderingen op het gebied van de transplantatie-antigenen. Deze vorderingen, hoewel langzaam en moeizaam bereikt (waarbij de Nederlandse bijdrage niet onvermeld dient te blijven), wettigen de hoop dat de immunologische afweer tegen transplantaten voldoende naar de hand van de behandelende arts gezet zal kunnen worden om orgaantransplantaties op ruimere schaal dan voorheen mogelijk te maken. Gezien de toenemende aantallen verkeersongevallen die resulteren in blijvende hersenschade, moet worden verwacht dat men ook de logisch daarop aansluitende stap naar hersentransplantaties zal maken. Het vergt weinig verbeeldingskracht om zich voor te stellen hoe men zich dan „het hoofd zal breken” over de vragen naar de identiteit van de mens, de grenzen van geest en materie, van lichaam en geest, van dood en leven en aanverwante problemen.

Niet alleen op het terrein van de volksgezondheid springen de resultaten van de wetenschap op spectaculaire wijze naar voren. Reeds in de jaren tussen beide wereldoorlogen was de mensheid getuige van een ontwikkeling in de fysica waarvan de betekenis moeilijk in volle omvang kan worden aangeduid. Met de ontsluiting van de kernenergie kreeg men niet alleen de beschikking over het grootste energie-arsenaal dat wij kennen, maar tevens verwierf men hiermee de middelen tot de meest radicale vernietiging van al wat leeft inclusief uitgebreide beschadiging van wat nog geboren moet worden. Pas na 6 augustus 1945, toen de eerste atoombom Hirosjima trof, explodeerden gelijktijdig alle geijkte schema's betreffende oorlog en vrede. Nog tot op heden zijn de discussies hierover niet beëindigd. Door deze gebeurtenis trad tevens de wereldpolitiek in een geheel nieuwe fase, waarbij het voortbestaan van de hedendaagse cultuur verschillende malen aan een zijden draad heeft gehangen en zware dreiging een continue achtergrond van ons bestaan is geworden.

Hoewel de toegankelijkheid van kernenergie de ontwikkeling van onze transportmiddelen niet direct op revolutionaire wijze heeft beïnvloed zijn wij momenteel toch, dankzij hoogwaardige brandstoffen, moderne telecommunicatiemiddelen en elektronische rekenmachines en geheugens in staat tot uitstapjes in de ruimte. Het is duidelijk dat zich hier een ontwikkeling aftekent, waarbij naast prestige-overwegingen, militaire doeleinden in het geding zijn. Voorts is de intercontinentale communicatie via satellieten dusdanig versneld dat men in de huiskamer de gebeurtenissen aan de andere zijde van deze planeet op de voet kan volgen, terwijl de voorspelling van de weersgesteldheid aan betrouwbaarheid heeft gewonnen. De invloed van de versnelde communicatie op de openbare meningsvorming is onmiskenbaar hoewel in bepaalde gevallen misschien moeilijk te evalueren of te voorspellen.

De bijdrage van de moderne vervoersmiddelen tot de huidige vormen van massatoerisme heeft een geruisloze integratie van Europa in de hand gewerkt, waaraan de politici part noch deel hebben gehad.

Een bijzonder ingrijpende verandering in de sfeer van arbeid en bedrijf is de thans ook in Nederland snel veld winnende automatisering. In 1970 zullen in de E.E.G.-landen meer dan 10.000 computers in gebruik zijn. Niettemin bestaat er nog een aanzienlijk verschil in computer-capaciteit tussen de V.S. en de Europese landen, hetgeen volgens het Amerikaanse tijdschrift *Time* de „technology gap” tussen Amerika en Europa voornamelijk zou bepalen. Zonder deze simplificatie te willen onderschrijven, lijkt het mij voor geen tegenspraak vatbaar, dat de ontwikkeling van de informatieve werking gedurende de laatste jaren ons industrieel apparaat drastisch heeft beïnvloed. Dit wordt b.v. duidelijk geïllustreerd bij de grote chemische industrieën. Zo wordt één der grootste olieraffinaderijen ter wereld geheel bestuurd door één centrale hoofdcomputer, die op zijn beurt weer verschillende ondergeschikte computers dirigeert. Uit één punt wordt aldus een dozijn raffinageprocessen geregeld, waarvoor vroeger een uitgebreide staf van personeel verdeeld over 9 controlekamers nodig was.

Automatisering heeft derhalve belangrijke sociale gevolgen. In de toekomst zal dit nog tot verdere verkorting van de arbeidstijd leiden, hetgeen herscholing van de werkende mens en uitbreiding van zijn recreatiemogelijkheden zal vergen. Behalve in het bedrijfsleven verwacht men dat de computer een steeds grotere rol zal gaan spelen in het privéleven als hulpgeheugen. Vanuit huiskamer of studeervertrek zal men even gemakkelijk de computer kunnen raadplegen, respectievelijk aan dit apparaat een opdracht kunnen geven, als men nu naar de telefoon grijpt.

Een en ander impliceert dat drastische wijzigingen zullen moeten worden aangebracht in ons onderwijssysteem (waarover hieronder meer). Ook het regeringsapparaat zal sterk afhankelijk worden van computers.

Het behoeft geen betoog dat zowel regering als volksvertegenwoordiging veel meer dan voorheen nauwlettend deze stroomversnelling van onze technische mogelijkheden in het oog zal moeten houden.

Met het oog op de ruimtelijke ordening in een klein en dicht bevolkt land als Nederland zal de ontwikkeling van de gezondheidszorg van zeer grote betekenis zijn. Volgens het z.g. Rand Report zal door algehele immunisatie tegen alle infectieziekten, de toepassing van kunstorganen zoals kunstharten en kunstnieren en een ingrijpen in de processen welke aan de veroudering ten grondslag liggen, de gemiddelde levensduur van de mens omstreeks 1990 met ongeveer 50 jaar verlengd worden. Hoewel men geneigd kan zijn de futurologische beschouwingen van dit Rand Report, dat door een groep van mensen, deskundig op uiteenlopende gebieden in onderling overleg is opgesteld, met de nodige scepsis tegemoet te treden, toch dient te worden bedacht dat de verwezenlijking van slechts een fractie der voorspellingen ingrijpende consequenties voor onze maatschappij kan hebben.

Hoe slecht het huidige regeringsbeleid op de vele veranderingen die zich nu reeds hebben voltrokken is afgestemd, blijkt uit de toenemende *vervuiling van ons milieu* die onrustbarende afmetingen dreigt aan te nemen. Niet alleen de ongekende luchtverontreiniging boven grote bevolkingscentra tengevolge van de industrie, maar ook de aantasting van allerlei leefgemeenschappen in de natuur zowel wat de flora als de fauna betreft, illustreren de *gebrekkige synchronisatie van een ordenend overheidsbeleid en de toepassing van moderne technologische mogelijkheden*. Ook moet men aannemen dat regering en parlement zich teveel hebben laten leiden door eenzijdige adviezen wanneer men de groeiende geluidshinder tengevolge van moderne straalvliegtuigen in zijn beschouwingen betreft. Thans is reeds zeker dat de ontwikkeling van nog grotere straalvliegtuigen de geluidshinder niet meer zal beperken tot de woongebieden die zich in het verlengde van de startbanen bevinden, maar dat grote gebieden in westelijk Nederland met bulderbanen zullen worden overdekt.

Het zal weinig verwondering wekken, wanneer ik zeg dat de zojuist gehouden beschouwingen nog met vele andere kunnen worden aangevuld. Zij leiden alle tot de conclusie dat de snelle en ingrijpende veranderingen van onze samenleving, die ons in toenemende mate worden opgedrongen door de explosieve ontwikkeling van de natuurwetenschappelijke en technologische wetenschappen, ons voor moeilijk te verwerken verrassingen kunnen gaan plaatsen. Het uitblijven van ethische bezinning en een te geringe voorbereiding heeft reeds in verschillende gevallen duidelijke tekenen van ontreddering te zien gegeven. *Eén van de doeleinden van een christelijke politiek zal dan ook moeten zijn, dat zij een harmonisering bewerkt van een samenleving, die in een steeds toenemend tempo de technologisch-wetenschappelijk geïnduceerde veranderingen ondergaat*. Dat zulk een politiek zich wil laten leiden door ethisch en religieus gewortelde vooronderstellingen zal dan meer dan ooit als noodzakelijk worden gezien. De mogelijkheid is daarbij geenszins uitgesloten dat deze zelfde vooronderstellingen ons opleggen bepaalde ontwikkelingen, die in materieel opzicht aantrekkelijk schijnen, niet te bevorderen.

Het betekent naar mijn mening tevens dat het isolement, waarin vele politici ook heden ten dage nog leven, moet worden doorbroken. Te vaak zijn velen van hen geabsorbeerd door de dagelijkse vragen waarvoor het politieke bedrijf hen van moment tot moment stelt. Te weinig hebben zij oog voor de veranderingen die zich op iets langere termijn aankondigen, en die in een levend contact met vertegenwoordigers van wetenschap en onderwijs meer actuele waarde voor hen zouden verkrijgen. Te weinig hebben ook de vertegenwoordigers van de wetenschap tot verbreiding van wetenschappelijke kennis onder een groter publiek bijgedragen. Een verantwoorde voorlichting van een publiek dat in de toekomst meer en meer geschoold zal zijn, kan niet meer als een vrijetijdsbesteding van de geleerde worden beschouwd, doch als een eis van een moderne maatschappij. *Een christelijke politieke partij zal daarbij niet alleen richting moeten geven aan de bezinning, zij zal actief de wetenschappelijk gevormde deskundigen in haar beleid moeten betrekken.*

Het spreekt vanzelf dat hierbij niet alleen wordt gedacht aan de beoefenaren van de technologie en de natuurwetenschappen maar evenzeer aan die der alpha- en gamma-wetenschappen.

De wetenschappelijke bedrijvigheid leidt meer en meer tot situaties waarin vèrstrekkende beslissingen moeten worden genomen. Het is onjuist om deze beslissingsnoodzaak en verantwoordelijkheid op de schouders van de wetenschapsbeoefenaren af te wentelen. Wanneer de biochemie het in de toekomst mogelijk zou maken om met de erfelijke eigenschappen van mens en dier te manipuleren, hetgeen door vooraanstaande vertegenwoordigers der moleculaire genetica wordt aangenomen, dan worden beslissingen noodzakelijk, waarvan de gevolgen niet alleen de dan levende mensen raken maar vooral ook de generaties die nog moeten komen.

Het is dan ook geen retorische vraag die de Amerikaanse biochemicus Nirenberg in het blad *Science* stelde: „Will society be prepared?“. Deze onderzoeker, die de sleutel heeft gevonden voor de ontcijfering van de genetische code, heeft hiermee willen aangeven dat hoe eerder nieuwe ontwikkelingen in de openbare discussie worden betrokken en hoe meer de verantwoordelijke onderzoekers geconfronteerd worden met de mening van een bij voorkeur geschoold publiek, des te beter zal de gemeenschap voorbereid zijn op de beslissingen die zij zelf behoort te nemen. Een van de urgente programmapunten van elke politieke partij en zeker van een christelijke partij is de bestudering van mogelijkheden om de resultaten van het moderne wetenschappelijk onderzoek aan te wenden ten behoeve van de ontwikkelingslanden. Voorts zal men zich moeten bezinnen op de vraag hoe wij kunnen bijdragen om het onderwijs- en wetenschapspeil in deze landen te verhogen.

Tenslotte zal een christelijke politieke partij duidelijk stelling moeten nemen, het behoeft nauwelijks betoog, wanneer de vruchten der wetenschap op onverantwoorde wijze worden gebruikt voor de vernietiging van een mogelijke militaire tegenstander. De ontbladering van de oerwouden in Vietnam en de vernietiging van de oogsten met behulp van chemische middelen door het Ameri-

kaanse leger illustreren dat dit geen denkbeeldige zaak behoeft te zijn, ook wanneer men zich burger waant van een hoog-ontwikkeld en democratisch land.

De zorg van de maatschappij voor de wetenschap

Het machtsevenwicht tussen de volkeren wordt in hoge mate bepaald door de wetenschappelijke informatie waarover een land beschikt. Dit betekent niet alleen dat een klein land als Nederland uiterst zuinig met het potentiële intellect moet omgaan maar tevens dat het verhoogde aandacht aan onderwijs en wetenschappelijke research zal moeten geven. Hoewel de begroting van Onderwijs en Wetenschappen sinds enige tijd die van Defensie overtreft, *ontbreekt er nog veel aan de continuïteit van de planning in ons wetenschapsbeleid*. Wanneer de Nederlandse universiteiten en hogescholen bij herhaling om 5-jarenplannen worden gevraagd, waardoor dan in één nacht van partijpolitiek in het parlement een streep kan worden gehaald, dan kan er van een gezonde wetenschapontwikkeling geen sprake zijn. Het zal een dringende noodzaak zijn om deze ontwikkeling zo weinig mogelijk te laten beïnvloeden door de wisselingen van de conjunctuur. Dit betekent echter nog niet dat de bevordering van de wetenschap niet een zekere mate van selectiviteit zou mogen vertonen. De Rijksmiddelen zijn nu eenmaal ontoereikend om elke richting op het uitgebreide terrein van de wetenschap tot ontplooiing te brengen. Zo kan men zich bijvoorbeeld afvragen of de offers die de Nederlandse regering zich voor de ruimtevaart getroost en waartoe zij zich door internationale verdragen heeft verplicht, geen onmatige vormen hebben aangenomen. Een zorgvuldige afweging van velerlei factoren is hier op zijn plaats.

De verwetenschappelijking van onze maatschappij waarvan wij nu reeds de eerste fase doormaken, plaatst ons tenslotte ook voor de noodzaak van een drastische verandering van ons onderwijsstelsel in al zijn geledingen.

De snel verouderde kennis maakt dat een ingenieur die momenteel de Technische Hogeschool verlaat slechts luttele jaren met de verworven kennis toe zal kunnen. Herscholing voor alle beroepen wordt onmisbaar. Deze gang van zaken wordt thans reeds zichtbaar in de toenemende belangstelling voor post-doctoraal onderwijs, „refresher courses”, managementscholing en andere vormen van kennisoverdracht. Het voortschrijdend gebruik van computers zal een grondige wijziging van de leerplannen veroorzaken. Onnodige belasting van het geheugen zal moeten worden voorkomen.

Het onderwijs (zowel het lager en het voortgezet als het middelbaar en hoger onderwijs) zal zich meer moeten gaan richten op het leggen van een basis voor de voortdurende herscholing die later plaats moet vinden. Zo zal de universiteit van de toekomst volgens prof. Van Peursen slechts voor een klein deel gericht zijn op de opleiding van studenten, voor een groter deel op de doorstroming vanuit de maatschappij in verband met herscholing. Maar bovenal is volgens hem bezinning nodig op de toekomstige veranderingen van de verwetenschappelijkte maatschappij en gaat het om de geestelijke integratie van een technische en organisatie-kundige samenleving.

GEZAG EN MENSELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID HOREN BIJ ELKAAR

door

prof. dr. H. J. van Zutphen

In het artikel *Over christelijke politiek en christelijke partijvorming*, waarop in dit nummer nader wordt ingegaan door de auteurs, werden ook enkele uitspraken opgenomen over het gezag:

„Gezag is een kenmerk van relaties tussen mensen en groepen en het heeft derhalve geen goddelijke oorsprong. Gezag is door machtsonderworpenen erkende en aanvaarde macht. In het aanvaardingsproces kunnen godsdienstige motieven een belangrijke rol spelen.”

Algra merkt in zijn verweer hierover op, dat het artikel nergens zo teleurstellend is.¹ Toegegeven moet worden, dat onze opmerkingen over het gezag wel erg kort waren. We willen nu een poging doen een nadere toelichting te geven. Ik meen mij tot een aantal hoofdzaken te mogen beperken, vooral omdat er een dezer dagen een publikatie van mijn hand over dit onderwerp verschijnt.²

Wat is gezag?

We moeten beginnen met de omschrijving van de begrippen. Vele gesprekken zijn al bij voorbaat tot mislukking gedoemd, omdat men verzuimt elkaar te vertellen hoe men de basis-begrippen opvat. Het zij mij vergund vooral een sociologische benadering te geven, al heb ik de pretentie hiermee ook recht te laten wedervaren aan het christelijk denken.

Uitgangspunt is de definitie, dat gezag, gelegitimeerde macht is. De socioloog Max Weber gebruikte al in de twintiger jaren deze definitie van gezag. Erg veel zegt deze definitie nog niet, want we moeten nu nader ingaan op de woorden „macht” en „legitimeren”.

Over het begrip macht wil ik kort zijn. Het overkomt mij slechts zelden, dat hierover misverstanden ontstaan. Iedereen voelt aan, dat macht hebben betekent dat de machtsmeerdere de machtsmindere naar zijn hand kan zetten. Wel is het belangrijk te vragen naar de bron van de macht. In eerste instantie kunnen we zeggen, dat macht ontleend wordt aan middelen, zoals eigendom, kennis en deskundigheid, fysieke kracht e.d. Voor de christen is het vervolgens een ge-

¹ H. Algra, *Noodzakelijk verweer* in: A.R.S. september 1967, blz. 240.

² *Gezag en zeggenschap. Vragen over de toekomst van het christelijk sociaal denken.* Kok, Kampen, 1968.

loofszaak te erkennen, dat God de schepper is van de machtsmiddelen. Wij willen eigendom, kennis e.d. niet los zien van God.

Hiermee is nog geen woord gezegd over het gezag. Bij gezag is de legitimiteit van de machtsuitoefening in het geding. Gezag draagt het kenmerk van de juistheid, aanvaardbaarheid van de machtsuitoefening. Een mens kan onderworpen zijn aan macht, zonder dat hij de juistheid hiervan kan erkennen. Hij kan dan niet zeggen „terecht heeft die en die het over mij te zeggen”. Voor de socioloog is er dan geen sprake van gezag tussen de mensen, omdat de erkenning of de legitimering ontbreekt. We moeten hieraan direct toevoegen, dat in ons voorbeeld alleen sprake is van de legitimering door de directbelanghebbende ondergeschikte. We zullen nu zien, dat het legitimeringsproces als regel iets ingewikkelder is.

Wat is legitimeren?

Legitimeren van machtsuitoefening is een uiterst belangrijke maatschappelijke zaak, niet alleen in politieke verhoudingen maar ook in het bedrijfsleven, in het onderwijs, in de opvoeding en in vele relaties tussen overheid en burger. We moeten aan het legitimeringsproces drie facetten onderscheiden:

- een *subjectief* facet: wat vind ik in mijn situatie een legitieme basis voor machtsuitoefening? Kan ik mij voegen onder deze macht? Waartoe dient deze macht over mij?
- een *collectief* facet: wat is in de rechtsorde of cultuur een legitieme basis voor machtsuitoefening, onder meer vastgelegd in wetten, instituties, ordeningen en gewoonten?
- een *transcendent* facet: wat bedoelt God met de aard van de relaties en structuren tussen mensen en groepen? Waartoe dienen die relaties en structuren? Wat is daarin dan de betekenis van de machtsuitoefening?

Deze onderscheidingen maken duidelijk, dat er met het gezag van alles aan de hand kan zijn. Mensen kunnen zich (terecht of ten onrechte) verzetten tegen de bestaande gezagsorde, bijvoorbeeld omdat zij zich in hun religieuze fundering van de machtsaanwending aangetast voelen. Mensen en instanties, die groepen zijn tot het geven van leiding zitten met de vraag of zij de stelling „rebel is rebel” wel of niet moeten toepassen. In het algemeen gezien kan er een evenwicht zijn tussen subjectieve, collectieve en transcendente legitimering, maar vaak zal dat niet voorkomen.

Voor ons is nu een centrale vraag, vanuit welk facet van de legitimering het gezagsvraagstuk moet worden bestudeerd. Het is in „onze kring” niet ongebruikelijk uit te gaan van het transcendente facet. Men zegt dan, dat God duidelijke bedoelingen heeft met bepaalde sociale structuren. We denken vooral aan de overheid, het gezin en het bedrijf. In de lijn van deze gedachtengang spreekt men dan over gezagsstructuren: God zelf vindt de machtsuitoefening in deze verbanden legitiem. Hij wil het zo. Tegen deze achtergrond moeten we zon-

dag 39 van de H.C. zien: „Dat ik . . . allen die over mij gesteld zijn alle eer, liefde en trouw bewijze . . . omdat het Gode belijft ons door hun hand te regeren.”

Wat ons in deze benadering benauwt is de geringe ruimte die hierin opgesloten ligt voor de menselijke twijfel en onrust over de bestaande machtsverhoudingen. In een eenvoudige, agrarische samenleving liggen de verhoudingen gemakkelijker. In onze samenleving ontstaan voortdurend nieuwe verhoudingen. Kunnen we zondag 39 van de H.C. wel zo gemakkelijk toepassen op de ondernemer niet-eigenaar bijvoorbeeld?

Het christelijk denken over het gezag laat ons eigenlijk een beetje in de steek, zodra we denken aan de gecompliceerdheid van de huidige verhoudingen en vooral wanneer we beseffen, dat allerlei subjectieve processen meer geïntensiveerd zijn. Dit laatste vooral door de verbetering van onderwijs en voorlichting.

De goddelijke oorsprong

Toch raakt dit alles nog niet de kern van de uitspraken in het artikel, waarvan in het begin sprake was. We doelen hiermee op de vraag, of gezag een goddelijke oorsprong heeft. Wanneer deze vraag bevestigend moet worden beantwoord, is er in feite geen ruimte meer voor de subjectieve legitimering. Er is dan alleen sprake van gehoorzaamheid of ongehoorzaamheid.

Tenzij we een onderscheid maken tussen bijvoorbeeld *de* overheid en *deze* overheid. We bedoelen hiermee, dat we zouden kunnen erkennen dat alle overheid van God komt (Romeinen 13), maar dat de onderdanen de plicht hebben het doen en laten van *deze* overheid te toetsen aan Gods bedoelingen, bijvoorbeeld aan de norm „u ten goede” (zie hierover uitvoeriger: W. F. de Gaay Fortman, *Overheid?*, A.R.S. 1960 blz. 165 e.v.). Hiermee is dan gezegd, dat de relatie tussen overheid en onderdanen volgens Gods bedoelingen een gezagsrelatie moet zijn in algemene zin, maar dat in elk concreet geval de onderdanen via de volksrechten over de machtsuitoefening moeten oordelen.

Het is meer dan een woordenspel hier de vraag te stellen: waar komt in deze redenering het gezag vandaan? We kunnen niet anders antwoorden dan: van de menselijke activiteiten van het legitimeren. Het gezag is er of is er niet. In beide gevallen dankzij een menselijke activiteit, hetzij van een enkeling of een kleine groep (subjectieve legitimering), hetzij van de samenleving als geheel (collectieve legitimering).

Hiermee blijft volledig gehandhaafd, dat in ons christelijk geloof God veel of alles met de machtsverhouding te maken kan hebben. Wij moeten luisteren naar zijn boodschap hierover. Wanneer bijvoorbeeld God ons zegt onze vader en moeder te eren, dan duidt dit op het aanvaarden van de ouderlijke macht als Gods wil. Het is dan ook te hopen, dat mensen zich bij hun legitimering laten leiden door dit transcendente facet. Dit transcendente facet lijkt ons echter onvoldoende voor de uitdrukking, dat het gezag van God komt. Deze uitdrukking verwaarloost het feit, dat de mensen zelf hebben te oordelen over de machtsuitoefening en via deze beoordeling al of niet gezag doen ontstaan.

We kunnen ons afvragen, of bijvoorbeeld ouders dan geen gezag hebben, wanneer kinderen weigeren de ouderlijke macht te erkennen. In feite hebben zij geen gezag, al kunnen zij op grond van de bestaande wetgeving of het goddelijk gebod zich wel op de wenselijkheid van de aanwezigheid van het gezag beroepen. Er is echter geen toverformule die zij kunnen uitspreken waardoor het gezag er weer is. De enige zinnige weg is die, waarin de kinderen gaan beseffen dat (bijzondere omstandigheden van onverantwoordelijke ouders daargelaten) de ouders het terecht voor het zeggen hebben. Soms kunnen ouders daar zelf veel aan doen, soms hangt het voornamelijk van de kinderen af. In beide gevallen komt het gezag van de mensen.

De bijbel en het gezag

Wij menen, dat onze gedachtengang het accent daar legt waar het hoort te liggen, nl. bij de menselijke verantwoordelijkheid voor de sociale verhoudingen. Het is een christelijke troost, dat deze verantwoordelijkheid te dragen is voor hem, die naar Gods wil luisteren.

Het essentiële is niet, dat sommige machtsverhoudingen door God zijn uitverkoren gezagsverhoudingen te zijn. De kern van de zaak is, dat wij mensen mede of vooral op grond van de bijbel hebben te beoordelen of de over ons uitgeoefende macht er hoort te zijn of niet hoort te zijn.

Naar ons inzicht zegt de bijbel nergens, dat het gezag van God komt. Het is heel jammer, dat deze uitdrukking in het christelijk sociaal denken zo'n ingang heeft gevonden. En Romeinen 13 dan? Wanneer in dit bijbelgedeelte het woord *exousia* wordt gebruikt, vertaalt de statenvertaling het met *macht*, de nieuwe vertaling het met *overheid* en de katholieke vertaling van St. Willibrord het met *gezag*. Een socioloog komt er dan niet meer uit en ik meen dat hij hierin dan terecht de gevoelens van het volk vertolkt. Is er in Romeinen 13 niet een nadrukkelijk verband gelegd tussen *exousia* en het „u ten goede”? Ligt zodoende het accent niet op de bevoegdheid en de rechtmatigheid? Ons spreekt de vertaling van Dibelius aan: „Rechtmatige machten moeten van ieder gehoorzaamheid ontvangen”.³

Het zal toch niet op weerstanden stuiten, dat deze rechtmatigheid door het volk moet worden bepaald, al zeggen we er met volle overtuiging achteraan, dat we hopen dat het volk zich hierbij zal laten leiden door de bijbel.

Is dit een opnieuw toegeven aan de gedachte van de volkssouvereiniteit? Wij menen van niet. De onderscheiding in Gods souvereiniteit en volkssouvereiniteit is te simpel. Zij onderschat en overschat de menselijke verantwoordelijkheid. Wie zegt, dat alle gezag van God komt, maakt zich wel erg gemakkelijk van de menselijke verantwoordelijkheid af. Het gevaar is er althans. Er is o.m. het gevaar van het al te kritiekloos accepteren van de bestaande machtsorde: „ . . . omdat het Gode belijft ons door hun hand te regeren”.

Het merkwaardige is, dat dit alles in onze kring t.a.v. de overheids machten

³ W. F. de Gaay Fortman, a.w., blz. 167.

goed is onderkend. De christelijke staatsleer heeft altijd en terecht gewezen op het gevaar van de gedachte van Gods souvereiniteit, onder meer met betrekking tot het misbruik hiervan in de verdediging van de monarchie.⁴ Hier wordt het volk opgeroepen zijn rechten te gebruiken.

Aan de andere kant overschat de idee van de volkssouvereiniteit de menselijke verantwoordelijkheid. Het is ijdel te menen, dat de mens alleen in staat is de normen te ontwerpen waaraan de machtsuitoefening moet worden getoetst. De mens heeft hiervoor Gods openbaring nodig.

Onze conclusie is dan ook, dat gezag en menselijke verantwoordelijkheid bij elkaar horen. Gezag is een menselijke zaak, een produkt van onze verantwoordelijkheid. Zoals bij alle verantwoordelijkheden hebben wij in de eerste plaats God te antwoorden. Dit kan ons helpen machtsverhoudingen allereerst om Zijnentwil te aanvaarden (te legitimeren) of te verwerpen.

⁴ Zie o.a. H. Colijn, *Saevis tranquillius in undis. Toelichting op het A.R. beginsel-program*, 2e dr. 1940, blz. 62/63.

BOEKAANKONDIGING

J. C. Maters, *Wat verdienen wij in Nederland?* Æ. E. Kluwer, Deventer.

Dit boekje geeft een overzicht van de salarissen van een groot aantal in onderscheidene rangen en functies bij de overheid werkzame functionarissen alsmede van personen die werken in het particuliere bedrijfsleven.

Aan het slot van het boekje is een overzicht opgenomen van de kinderbijslagen en -toelagen alsmede van diverse premies.

G. P. Sijses, *Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering*. Tweede druk. Æ. E. Kluwer, Deventer, 1967.

Deze uitgave is er op gericht de lezer in kort bestek een beeld te geven van de arbeidsongeschiktheidsverzekering, zoals deze in de Ziektewet en de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering is geregeld. Tevens wordt aandacht geschonken aan de liquidatie- en overgangsregelingen.

Mr. K. Millenaar, *De nieuwe omzetbelasting. Stelsel van heffing over de toegevoegde waarde (B.T.W.)*, wetsontwerp no. 9324. Æ. E. Kluwer, Deventer, 1967. Prijs f 6,50.

Op overzichtelijke wijze geeft de directeur van 's Rijks belastingen een eerste informatie over de belangrijkste punten uit het ontwerp van wet en de toelichting daarop.

Dr. G. Heida en Mr. G. van Muiden, *Samenwerkingsvormen in landbouw en middenstand*. Æ. E. Kluwer, Deventer, 1968. Prijs f 17,50. Bij intekening op de serie Recht en Praktijk f 14,—.

Dr. G. Heida, secretaris van het landbouwschap, schrijft over de ontwikkeling van de samenwerking in de landbouw en over enkele bijzondere vormen van samenwerking in deze sector. Voorts behandelt hij enkele samenwerkingsvormen die èn voor de landbouw èn voor de middenstand van betekenis zijn.

Het gedeelte dat speciaal betrekking heeft op de middenstand (eveneens over de ontwikkeling van de samenwerking en over enkele bijzondere vormen daar-

van) is van de hand van mr. G. van Muiden, secretaris van de Christelijke Middenstandsbond.

G. P. Sijeses, *Algemene wet bijzondere ziektekosten*. A. E. Kluwer, Deventer, 1968.

Dit boekje biedt de gelegenheid zich nader te oriënteren omtrent de inhoud van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (A.W.Z.).

F. Schaaff, *Socius. Oriënterende beschouwingen over maatschappijleer*. J. N. Voorhoeve, Den Haag, 1967. Prijs f 8,90.

Twintig lessen voor het onderwijs in maatschappijleer over de volgende onderwerpen: de mens als gemeenschapswezen, het huwelijk, het gezin, opvoeding en sociale vorming, het onderwijs, de woning en haar sociale functie, sociale rangorde, de vrouw in onze samenleving, mens en arbeid, arbeidsverhoudingen en sociale wetgeving, productie en economie, urbanisatie, cultuur en beschaving, godsdienst en religie, gezag en vrijheid, misdrijf en overtreding, de staat en politieke partijen, rassendiscriminatie, europese samenwerking, verenigde naties.

Mr. W. R. H. Koops en drs. H. M. Franssen, *Ons staatsbestel in kort bestek*. Wolters-Noordhoff N.V., Groningen, 1968. Prijs f 2,90.

Deze uitgave is bestemd voor leerlingen van die scholen, waar de staatsinrichting niet als een afzonderlijk vak op het lesrooster voorkomt, maar in het geschiedenisonderwijs is geïncorporeerd. Met het oog daarop hebben de samenstellers de stof in zeer beknopte vorm weergegeven.

INLEIDING TOT EEN DIALOOG MET PROF. DR. H. M. KUITERT

*Beschouwingen over en naar aanleiding van zijn inaugurele oratie:
De sociale ethiek en geloof in Jezus Christus*

door

prof. dr. A. Troost

Toen de secretaris van onze redactie mij vroeg de rede van prof. Kuitert in dit tijdschrift te recenseren, heb ik dat onmiddellijk en met vreugde aanvaard. Wel heb ik op mijn dringend verzoek toestemming gekregen er meer van te maken dan een gewone recensie van een halve of driekwart bladzijde. Daar was een tweede verzoek mijnerzijds aan verbonden, nl. of de redactie prof. Kuitert zou willen vragen mijn onlangs verschenen boekje over de kerkelijke verantwoordelijkheid voor de politiek te bespreken. Mijn collega had zich nl. reeds in persoonlijk gesprek daartoe bereid verklaard. En zo is de weg gebaad om een aanvang te maken met de uitvoering van een wens die reeds langer bij ons beiden bestaat, en die Kuitert publiekelijk in zijn oratie uitsprak (blz. 38), nl. „heropening van het gesprek met de filosofie waaraan u uw hart hebt verpand”.

Dat zulks in dit tijdschrift beginnen kan is min of meer toevallig, maar niet vreemd. Immers de sociale ethiek die zowel Kuitert als mij is opgedragen te beoefenen en te doceren, heeft veel te maken met de principiële bezinning op de staatkunde, waaraan dit tijdschrift gewijd is. Staatkunde dan in de dubbele zin van het woord: staatsleer en praktische politiek. Misschien wordt in onze tijd meer dan ooit van die zijde gevraagd om een „inbreng” van de „sociale ethiek”.

Gemeenschappelijk uitgangspunt

In zijn oratie bedoelde Kuitert „een verbindingslijn tussen sociale ethiek en geloof in Jezus Christus bloot te leggen” (blz. 5). Vandaar ook de titel van zijn rede. Deze bedoeling en dit pogen is bij alle verschil van opvatting tussen ons beiden, toch wel het belangrijkste punt van overeenstemming. Wij zien deze verbindingslijn waarschijnlijk wel langs verschillende wegen lopen en dus verschillend liggen, maar in het zeer ruime kader gezien van onze westerse cultuur, waarin men in alle eeuwen sociale ethiek heeft beoefend, kan men hier van een uiterst belangrijk punt van overeenstemming spreken. Immers de cultuurdominant in onze moderne beschaving is in de meeste eeuwen het hu-

manisme geweest, dat in de sociale ethiek grotendeels meende te kunnen uitkomen zonder geloof in Jezus Christus. Dit geloof werd nl. voor vele sociale problemen niet relevant geacht, omdat de menselijke samenleving een natuurlijke aangelegenheid zou zijn, waarin men vrijwel geheel was aangewezen op een gezond verstand, common sense, natuurrecht, en wat dies meer zij. Ik stel er prijs op dit gemeenschappelijk uitgangspunt te onderstrepen, omdat de filosofie waaraan ik „mijn hart verpand heb” door een wijd verspreid misverstand niet altijd verstaan wordt in haar door en door christocentrisch karakter.

Van personele ethiek naar sociale ethiek

Met deze woorden duidt Kuitert de verschuiving aan die wij zowel in het praktische leven als in de wetenschappelijke ethiek kunnen waarnemen in onze tijd. Maar vooral ook in aansluiting aan Schippers attendeert de schr. er op dat in het gereformeerd protestantisme juist de *sociale* ethiek altijd al een potentiële voedingsbodem gehad heeft. Weliswaar is daar z.i. nooit veel van terecht gekomen, maar het is Abr. Kuiper geweest die daar iets aan heeft weten te veranderen, als uitzondering op de regel. „Maar zijn sociaal pathos is deels op dood spoor terecht gekomen, deels uit argwaan t.o.v. de wereld afgestorven” (blz. 6).

Dit oordeel over de geschiedenis — niet alleen van de *ethiek* met haar „thema's” maar vooral van het *ethos* met zijn „kwesties” die geworteld zijn in het christen-zijn (blz. 6) — lijkt me, wat de tijd vóór Kuiper betreft te ongenueanceerd, en voor wat de tijd na Kuiper aangaat wel voor discussie vatbaar. Er zit wel wat waars in, maar in z'n ongenueanceerdheid lijkt het mij te pessimistisch. Zowel wat betreft het sociale pathos alsook wat betreft de sociaal-ethische bezinning, zie ik bij de geestelijke nazaten van Kuiper behalve inderdaad dood spoor en afgestorvenheid, ook nog vernieuwde en verjongde activiteit met bruisend pathos, en zulks wat de bezinning betreft in niet minder dan drie verschillende sporen: één in Kuipers lijn geavanceerd, één afwijkend ter linker zijde en één afwijkend ter rechter zijde.

De verschuiving zelf, waarover Kuitert spreekt, is te belangrijk om snel aan voorbij te gaan. M.i. geheel terecht zegt K. „Christelijke ethiek is voor de doorsnee christen (een wat lugubere beeldspraak, A.T.) persoonlijke ethiek” (blz. 7). Maar als men „persoonlijke ethiek” scherp onderscheidt van sociale ethiek, hetgeen K. in dit verband schijnt te doen, gezien zijn verwijzing naar de plichtenleer van Voetius, dan lijkt het mij toch niet geheel billijk. Want èn in de levenspraktijk, èn in de wetenschappelijke bezinning, hebben met name de rooms-katholieke christenen en theologen, alsook de gereformeerde protestanten, maar ten slotte toch ook de lutheranen, in hun „persoonlijke ethiek” altijd belangrijke stukken praktijk en theorie verdisconteerd met betrekking tot sociale structuren als kerk, gezin, familie, staat. Wel is het een betrekkelijk nieuw verschijnsel dat de sociale ethiek in onze tijd als taak krijgt toegewezen om „maatschappij-kritiek” te zijn, en inderdaad hangt dat samen met

de snelle ontwikkeling van onze samenleving in de laatste eeuw naar een „pluralistische maatschappij” met een onafzienbare hoeveelheid sociale structuren die voorheen niet in een zo gedifferentieerde afzonderlijkheid en onderlinge vervlochtenheid voorkwamen. Maar dat is een kwestie van ontwikkelingsfase in onze moderne cultuur. Men kan van oordeel zijn — en niet geheel ten onrechte — dat de sociaal-ethische bezinning wat achter deze ontwikkeling aanloopt, maar dat is bij sommige andere wetenschappen, b.v. de rechtswetenschap, ook zo, en dat ligt in de aard der zaak, dacht ik. De nieuwe problemen worden vaak door het leven zelf aan de wetenschap aangeboden en zelfs opgedrongen. Zo kan men m.i. in onze tijd wel zeggen dat de sociale ethiek een enorme taakverbreding heeft gekregen, en van de weeromstuit ook de oudere thema's inzake staat, gezin, kerk, volk, handel, wetenschap, enz. op nieuwe wijze gaat behandelen. Samenvattend: ik dacht dat het met die sterk (of overwegend) individuele inslag in het ethos en in de ethiek wat meeviel, als we het verleden willen recht doen. Maar helemaal ongelijk heeft de tegenwoordig vaak gehoorde opvatting dat de echt-sociale ethiek pas recentelijk ontdekt is (met name door Marx en zijn aanhang) ook weer niet, vooral wanneer we ethos en ethiek, praktijk en bezinning in nauw verband brengen met de prediking in de christelijke kerken.

De piëtistische versmalling

Zonder overgang, in éne adem door, spreekt Kuitert over het kerkelijk onder-richt, de christelijke prediking en de personele ethiek. Inderdaad, wanneer we dit complex even als „één pot nat” mogen beschouwen, dan moet men Kuitert toestemmen dat daaruit heel vaak slechts individuele zielen te drinken kregen. De wetenschappelijke ethiek is echter altijd heel wat breder georiënteerd geweest. Men behoeft maar te denken aan de grote traditie van het natuurrechtelijk denken vanaf de voor-christelijke oudheid tot heden. Maar binnen de sfeer der kerkelijke prediking van de pastorale zielszorg en van de theologische ethiek kan men inderdaad spreken van een verengingsproces. Het cirkelde inderdaad al te vaak om de persoonlijke vroomheid en om de moraal in huwelijk en gezin. De rooms-katholieke kerk en theologie hebben in dit verband ook een uitvoerige deugdenleer ontwikkeld. En voorzover ook andere sociale structuren dan huwelijk en gezin ter sprake kwamen, kwam men inderdaad vaak nauwelijks iets verder dan een „toepassing” van de deugdenleer. In dit verband zou men in onze tijd zelfs nog kunnen spreken van een nog benauwender versmalling, in zover van de traditionele deugdenleer vaak weinig méér is overgebleven dan de prediking van de sociale gerechtigheid van het gezond verstand. Rooms-katholieken en nederlandse protestanten hebben bv. resp. de beginselen van de subsidiariteit en dat van de soevereiniteit in eigen kring, beide oorspronkelijk bedoeld als fundamentele christelijke principes voor het leven in alle sociale structuren, duidelijk uit de inhoud der prediking verwijderd, in de persoonlijke zielszorg niet zelden belachelijk gemaakt, en in de (on)-

wetenschappelijke bezinning als verouderde ideologieën ter zijde geschoven. We zouden dit verschijnsel wellicht kunnen noemen de personalistische modernisering van het piëtisme — gevoed door het irrationalistisch existentie-ideaal.

Kuitert spreekt in dit verband uitvoerig over de moderne existentie-theologie en de daarmee samenhangende verkeerde vorm van „personele ethiek”. Hij stelt in die richting terecht de overigens nogal mild gestelde kritische vraag „of de personele ethiek wel genoeg factoren in haar overwegingen opneemt om *werkelijk* dienstig te zijn aan het mens-zijn van de mens” (blz. 14).

Persoonlijk acht ik het geen kwestie van kwantiteit („genoeg factoren”), maar van een onaanvaardbare anthropologie, waardoor ook de „personele ethiek” zelf niet meer bijbels kan blijven. Maar al gaat onze kritiek op de „personele ethiek” van de existentie-theologie mogelijk wat verder dan die van Kuitert, we noteren met vreugde dat Kuitert ook wat deze sector van de theologie betreft, niet alles eet wat de pot schaft. Hij durft het aan om een beetje tegen de stroom op te roeien en ik durf mijn collega te voorspellen dat hem dit op de duur een stuk van zijn populariteit zal gaan kosten, ook binnen de kring van de gereformeerde kerken.

De positieve start van Kuitert

Na de hierboven gereleveerde kritische stellingname van Kuitert tegen de existentialistische ethiek, begint hij zijn eigen gedachtengang te ontwikkelen. Hij verschuift nu de aandacht van zijn hoorders en lezers van het menselijk subject naar de hem omringende wereld, d.w.z. naar wat hij noemt de kwaliteit van deze wereld. „Dus de wereld van de techniek, de natuurwetenschappen, de oorlog in Vietnam, de welvaart — nog — in de westelijke wereld en de honger in de rest ervan, kortom, dat hele complex wat men dan zo argeloos „de omstandigheden van vandaag” noemt. Deze omstandigheden in hun historische gestalte vormen het eigenlijke veld van het menselijk handelen, zij bevatten als het ware de materie waaruit het menselijk handelen is opgebouwd” (blz.15). De hoofdvraag is voor Kuitert dan deze: „zijn deze historisch gegroeide omstandigheden waarin ons handelend en waarderend leven zich afspeelt, uit God of uit de mensen?” (blz. 16). Weer volgt dan een scherpe afwijzing van de personele ethiek van de existentiethologie, welke kritiek culmineert in zijn uitspraak „de schepping is in deze ethiek niet vertegenwoordigd” (t.a.p.), of „de afwezigheid van de wereld” (blz. 17). Niet dat de afgewezen ethiek niet ontzettend veel praat over het „in de wereld” zijn van de mens — integendeel: „Ze ziet de wereld dus wel degelijk en voelt haar als het ware dagelijks de pols om op die manier de verkondiging niet als een tang op een varken te laten slaan” (t.a.p.). „Maar het pijnlijke wordt dan: zij heeft geen boodschap *aan* de wereld, en nog minder krijgt zij een boodschap *van* de wereld. Onder boodschap versta ik, in de kontekst van mijn betoog: een gebod van God” (blz. 18).

Het is een scherp oordeel, maar we zijn het er volkomen mee eens. Te meer, wanneer Kuitert, in dezelfde lijn voortgaande, zijn uitgangspunt nog nader

toelicht, wanneer hij, bij een paar kritische vragen aan het adres van Bonhoeffers begrip „mandaat”, opmerkt: „Op dit punt moet de christelijke theologie nog onbevangerder de belijdenis van God de Schepper en zijn voorzienig handelen in de ethiek binnenbrengen” (blz. 26). Nog duidelijker volgt dan even verder, dat de christelijke theologie geen bezwaar kan maken tegen de belijdenis „dat God ons óók door middel van de werkelijkheid om ons heen sprekend en handelend ontmoet”. De climax zet zich op verheugende wijze voort, wanneer op blz. 28 gezegd wordt dat die „ontmoeting” met Gods gebod in de werkelijkheid niet versmald mag worden tot personaliteit, zoals sommige vertegenwoordigers van de medemenselijkheidstheologie doen, maar dat het echt de werkelijkheid van „Nature and History” moet blijven. Kuitert bepleit, mede onder verwijzing naar hetgeen hij in zijn boek over „de realiteit van het geloof” schreef, een terugkeer tot de belijdenis van „God in Nature and History”, en van de „algemene openbaring” (blz. 28).

Inderdaad ben ik ook van mening, dat men niet meer van een wezenlijk christelijke — wil men „christologische” of „christocentrische” — ethiek kan spreken, als deze belijdenissen niet als een *levend geloof* in de *wetenschap* der ethiek werkzaam zijn. In deze ondubbelzinnige positiekeuze van Kuitert zie ik een belangrijk gemeenschappelijk uitgangspunt, dat ons verenigt, ondanks de grote verschillen in de toepassing daarvan in de ethiek. Bij discussies over de verschillen, zullen we elkaar wederzijds naar dit gemeenschappelijk vertrekpunt mogen verwijzen, dacht ik. Wel is het m.i. dan nog wel mogelijk dat deze gemeenschappelijke belijdenis toch nog niet het werkelijke uitgangspunt is en het eerste vertrekpunt, maar dat moet dan maar blijken. Voorlopig kunnen we elkaar zo nodig naar dit punt terugroepen. Maar ook positief: we kunnen naast elkaar staan en naar elkaar verwijzen, wanneer we beiden de mythe trachten te doorbreken alsof de existentiëletheologie en de filosofie zo echt de concrete wereld en de concrete mens-in-de-wereld tot hun recht doen komen. Dank zij de W.d.W. heb ik dit *nooit* in het existencialistisch denken kunnen vinden, en heb het altijd een uiterst on-werkelijk en hyper-abstract denken gevonden, zelfs in de sfeer van het personele, ja zelfs in de daardoor geïnspireerde romans en drama's. Een mensbeeld en een wereldbeeld of maatschappijvisie waarin onze erkenning van Gods scheppers- en verlosserswil geen constituerend element is, mist voor mijn besef haast alle realiteitswaarde en treedt dan ook bij elke stap naast en buiten het spoor dat God ons wijst voor leven en denken.

Op zoek naar alternatieven

De rebellie van Kuitert tegen de personele en personalistische ethiek van de existentiëletheologie loopt door geheel zijn rede heen, en we hebben nu genoegzaam onze instemming hiermee betuigd. Een vraag die wij later nog wel eens onder ogen moeten zien is deze, of deze rebellie *meer* is dan de rebellie *binnen* het slavenhuis van de existentiëletheologie van een gereformeerd theo-

loog die zich daar uiteraard niet thuis kàn voelen. In ieder geval zagen we in het hierboven besproken gedeelte inderdaad een positiekeuze die geïnterpreteerd kan worden als een stap naar de voordeur, in de richting naar buiten. Maar of Kuitert ons werkelijk uit het diensthuis der existentiëletheologie kan leiden, is een vraag waarop het antwoord uiteraard nog niet gegeven kan worden (zijn werk als ethicus is nog maar net begonnen), maar het spreekt vanzelf dat wij met het oog hierop met grote belangstelling uitkijken naar het alternatief dat Kuitert ons in zijn rede belooft.

De boodschap aan de wereld

We zagen dat Kuiterts grote grief tegen de personele ethiek was dat ze geen boodschap *aan* de wereld had, noch ook *van* de wereld krijgt.

Op blz. 18, waar dit staat, lezen we over die boodschap *aan* de wereld nog twee belangrijke dingen:

1. onder die boodschap verstaat K. een gebod van God;
2. wat de inhoud van die noodzakelijk *aan* de wereld te brengen boodschap betreft, zouden we ons waarschijnlijk niet te zeer vergissen als we die zouden uitlezen uit de concrete verwijten die K. nu aan de personele (c.q. personalistische) ethiek richt, nl.: zij tast de structuren van onze ontmenselijkende technische samenleving niet aan: het moordende klimaat van de industriële samenleving wordt niet veranderd, de mens wordt wel toegerust om het in die kaders te kunnen uithouden en daar het geloof ter sprake te brengen, maar hij wordt niet toegerust om die kaders te veranderen; personele ethiek kan de status quo niet veranderen, ze is sociaal geneutraliseerd.

Daartegenover heeft de kritiek van het Marxisme wel een boodschap omdat deze boodschap *maatschappij*-kritiek is en de structuren van de status quo onder vuur neemt en een duidelijke richtlijn geeft voor de richting waarin ze veranderd moeten worden.

In al deze formuleringen van het negatieve, dat hopelijk de instemming van onze lezers heeft, komt reeds de *positieve* inhoud van het gebod Gods zich aankondigen: het wordt de boodschap van de „Herrschaft Christi”, de heerschappij van Christus in de wereld. Dat is dus een boodschap die niet slechts de individuele zielen raakt in hun persoonlijke individualiteit, maar die minstens zo zeer de *wereld* raakt in haar „structuren”, m.a.w. het christelijk geloof heeft ook een „sociale ethiek” nodig die deze heerschappij van Christus over de sociale structuren vertolkt. Terecht verwijst K. hier naar het beroemde woord van Kuyper: „geen duimbreed . . .”.

Zijn plaatsen van dit woord op één lijn met de boodschap van „Barmen” en met de hantering van dit thema door Bonhoeffer doet m.i. ergens een onjuiste interpretatie vermoeden. Naar mijn mening hebben „Barmen” en Bonhoeffer bepaald *niet* bedoeld wat Kuyper bedoelde, hetgeen ook o.a. *blijkt* uit hun zeer verschillende waardering van christelijke organisaties. Men vergelijkte

ook de dissertatie van Van Wehring over Kuypers maatschappijbeeld. Maar dat kunnen we hier laten rusten, evenals de vraag of we tussen deze drie: Kuypers, „Barmen” of Bonhoeffer moeten kiezen.

Maar nog steeds wachten we geduldig op enige nadere richtingwijzers voor de inhoud van de door K. (en mij) zo vurig begeerde *sociale* ethiek. Wel krijgen we op blz. 21—22 de zoveelste voortreffelijke afwijzing van een representant van de personalistische ethiek (nu Bartsch), welke de werkelijkheid restloos personaliseert en de sociale structuren reduceert tot omgang tussen mens en medemens, tot interpersoonlijke relaties. Maar op blz. 23 krijgen we de eerste, nog uiterst summiere aanduiding van wat K. op 't oog heeft. Hij spreekt dan van de „instituten” waarin en waaronder de mens dagelijks zijn leven leeft. Hij spreekt dan al spoedig over het *machtsaspect* van die instituten, die vrijwel alle, als machten, tegelijk functioneren als gedragsbepalers. Eindelijk komt dan

de vraag waarop het aankomt,

en die ik volledig citeer:

„Wat zijn nu deze instituten als geld, maatschappijvorm, arbeid, techniek, overheid, democratische bestuursvorm — wat zijn deze instituten nu in het oog van de ethiek, toegespitst: hoe spreekt men er in de theologie over wanneer men zich daar aan de sociale ethiek zet?” (blz. 23).

Na enige opmerkingen over wat de socioloog doet en over wat ethiek niet en wel kan of moet, komt over theologen de volgende uitspraak:

„Zij komen zelfs met een zeer specifieke inbreng, nl. de geweldige pretentie van God en Zijn wil over de mens en wereld — en trachten deze inbreng vruchtbaar te maken in het ethische gesprek” (blz. 24).

Om hier mijnerzijds een klein stukje „gesprek” in te brengen: *ditzelfde kan* m.i. ook ongeveer zó gezegd worden van de christelijke wijsbegeerte en van eventuele christelijke sociale wetenschappen indien zij hun taak inzake het analyseren van de algemene werkelijkheidsstructuren goed volbrengen. Daarom is er alle reden voor gesprek en samenwerking tussen theologen en filosofen, want zij kunnen elkaar niet missen. Beide, alsook de sociologen, zullen immers op de hierboven geciteerde vraagstelling („wat zijn nu deze instituten . . .”) moeten ingaan en een antwoord moeten formuleren.

Geen theologie der scheppingsordeningen?

Maar wat is nu het antwoord van Kuitert? Weer horen we eerst uitvoerig wat het antwoord *niet* is. Ofschoon geduldig en vasthoudend uitzierend naar een *inhoudelijke* aanduiding van wat de theologische ethiek dan positief „over de instituten heeft te zeggen”, zullen we de orator eerst opnieuw volgen in zijn afwijzing van wat er niet moet komen. Dat afgewezen is „de theologie van de ordeningen”. „Terugkeer” naar deze theologie *wil* K. niet vanwege het vele kwaad dat er mee bedreven is. En terug *kan* K. niet omdat die theologie onbruikbaar is

voor een in *ontwikkeling verkerende* samenleving (blz. 24). Onzerzijds zouden we een weigering om terug te keren naar de (of een) theologie der ordeningen, die K. blijkens noot 57 op 't oog heeft, anders willen motiveren, nl. met het éne argument dat die theologie *grondig fout* was. Niet omdat er kwaad mee bedreven is en wordt, want het misbruik heft het goede gebruik niet op. Ook niet omdat de (vooroorlogse) theologieën inzake scheppings- en onderhoudings-ordeningen te star en te stram zouden zijn voor hun hantering in een veranderende wereld, want bij deze dynamiek zijn meerdere ontwerpen van zulk een theologie volledig aangepast (W. Wiesner, E. Brunner). Men vergelijkte ook op juridisch gebied de theorieën over „natuurrecht met wisselende inhoud”. Neen, de aanpassingsmogelijkheden van de ordeningenleer is groot genoeg en misbruik ervan ligt altijd voor de hand. Maar mijn grote bezwaar tegen elke zgn. „theologie” der ordeningen (voorzover ze mij bekend zijn) is, dat ze een principieel onaanvaardbare (substantialistische of functionalistische of structuurstische) visie op de structuren van de werkelijkheid *uitwendig* verbinden met het christelijk geloof. Maar zij waren *niet* fout *inzoverre* zij erkenden dat de werkelijkheid van o.a. het menselijk samenleven überhaupt een structuur heeft en dat die structuur iets te maken heeft met God als Schepper en Onderhouder van het leven en als zodanig een boodschap van God *aan* de wereld heeft.

Overigens, na deze negatieve afwijzing van „de (of elke) theologie der ordeningen”, komt nog geen positief alternatief, maar keert de spreker terug naar de tweede, door hem op blz. 18 aan de orde gestelde kritiek op de personalistische ethiek, nl. dat deze ook geen boodschap *ontvangt* van de wereld, geen boodschap van Godswegen. De stelling van K. luidt nu: de wereld is ook onze gedragsbepaler en gaat zodoende ook vooraf aan onze verantwoordelijkheid. Dat is onze feitelijke situatie en dat is z.i. gegeven met ons mens-zijn. „De wereld is niet slechts een dandum, een opdracht, maar ook een datum, een gegeven”, en: „In feite draagt heel onze leefwereld dat dubbele karakter” (blz. 25). K. noemt dat vanzelfsprekende dingen, de mens vormt en wordt gevormd en de erkenning van dit laatste hoeft nog niet te leiden tot het misbruik om er alle bestaande gedrag mee te legitimeren. De wereld is nu eenmaal óók gedragsvoorschrijvende wereld. En weer komt nu precies de vraag waarop het ook m.i. aankomt:

„Maar wie schrijft er nu voor? Als een christen zichzelf beloofd heeft aan niemand anders dan aan God gehoorzaam te zijn, wordt dat een klemmende vraag” (blz. 25).

Gods aanwezigheid

Op deze vraag geeft K. een principe-antwoord, en wel een antwoord dat mij (en de sympathisanten van de W.d.W.) uit het hart gegrepen is. „Op dit punt moet de christelijke theologie nog onbevangerder de belijdenis van God de Schepper en zijn voorzienig handelen in de ethiek binnenbrengen. In feite heeft deze belijdenis altijd in de theologische ethiek gefunctioneerd. En dat terecht”.

Daarmee heeft K. terecht het tekort bij Bonhoeffer c.s. aangewezen, die (m.i. evenals Gollwitzer en vele andere barthianen) God slechts ontmoeten kunnen in het leven als Redder. Zelfs Bonhoeffers mandaatbegrip verandert daar nauwelijks iets aan. Hier heeft het „genade”-motief in de dialectiek van natuur en genade duidelijk het primaat.

Overigens — dat wilden nu juist die door K. en mij in gelijke mate afgevoerd theologieën der scheppingsordeningen ook. Maar nu herhaalt K. zijn bezwaar daartegen, nl. dat men de werkelijkheid waardoor God óók tot ons spreekt en waarin Hij ons handelend ontmoet,

„liet bevrozen in gefixeerde, onveranderlijke vormen, en daarmee Gods gebiedende wijs in starre normen, die theoretisch op het werkelijke leven sloegen, maar in feite er boven zweefden of er niets mee te maken hadden; in één woord: tegen het niet verdisconteren van de verandering in deze werkelijkheid door historische verschuivingen” (blz. 26).

We kunnen het er van harte en volledig mee eens zijn. Als gespreksbijdrage zou ik op dit punt tot K. en over zijn hoofd heen tot anderen willen zeggen, dat wat hier afgewezen wordt reeds veertig jaren lang is afgewezen door de W.d.W. Toch blijven allerlei critici, zij het vrijwel alleen mondeling, zich over de W.d.W. uiten in termen als in dit citaat van K., daarmee openlijk tonende die zgn. „resistente structuren van de W.d.W.” niet te hebben verstaan. Als bijdrage tot de *wetenschappelijke* discussie zou ik hier nog aan willen toevoegen dat men het machtige probleem van de natuurrechtstraditie (inclusief theologie der scheppingsordeningen) niet zo gemakkelijk overmeestert met het invoeren van de notie der *historische verandering*. Vanaf de klassieke oudheid tot heden (om de oosterse wijsbegeerte maar niet te noemen) heeft men geworsteld met het probleem van „zijn en worden” en m.i. zijn de gangbare historische denkpatronen te oppervlakkig om aan deze problematiek recht te doen.

De visie op de verandering

Een groot en belangrijk punt dat hier en nu door K. in het geding wordt ingebracht, is dan ook de *visie* op de „verandering der werkelijkheid door historische verschuivingen”. Men kan hier nl. een christelijke visie op hebben, die de *wet* (of „*normatieve structuur*”) der veranderingen vanuit de scheppingsgedachte erkent, of — en dat is al geruime tijd de grote mode in het westerse denken — een *historistische visie*, die de apriorische *genormeerdheid* — van Godswege — der historische verschuivingen niet erkent, en daarom ook geen *normatief criterium* heeft voor wat werkelijk progressie of regressie is in de geschiedenis. Meestal komt deze visie neer op een armzalige *verabsolutering* van één aspect in de historische ontwikkeling, nl. dat der historische *verandering*. (Vgl. de wetenschappelijke feestrede van H. Dooyeweerd bij het 150-jarig bestaan van de Ned. Kon. Akademie van Wetenschappen, 1958, getiteld: *Maatstaven ter onderkenning van progressieve en reactionaire bewegingen in de historische ontwikkeling*. Gedenkboek blz. 61—77). Maar of de begeerde

en nagestreefde veranderingen wezenlijk progressief zijn, werkelijk in het spoor der scheppingsorde, d.w.z. van de daarin uitgezette normbeginselen zich bewegen en zo de door God gegeven zin van het leven openbaren en ontsluiten, daarvoor zijn inzichten en oordelen nodig die zich in laatste instantie gelovig oriënteren aan Gods Woordopenbaring inzake schepping en verlossing.

Daarom verheugt het mij bijzonder dat collega Kuitert, en juist hij, met overtuiging durft te stellen dat de „christelijke theologie nog onbevangener de belijdenis van God de Schepper en zijn voorzienig handelen in de ethiek (moet) binnenbrengen” (blz. 26) en „De christelijke theologie kan het niet nalaten als zij zich tot ethische bezinning zet, om zich op God de Schepper en Onderhouder van onze wereld te beroepen. Na een periode van eliminering, keert dan ook, zoals we kunnen constateren, allerwege — op meer of minder gelukkige wijze — de vraag naar „God in Nature and History” (Berkhof) terug en daarmee de vraag naar Gods gebod in en d.m.v. de historische verschuivingen in onze werkelijkheid” (blz. 27).

Een nieuw en beter argument

„Op meer of minder gelukkige wijze”, hoorden we K. zeggen. Als voorbeeld van de minder gelukkige wijze, noemt hij de versmalling van Gods Gebod in „Nature and History” tot personaliteit, nl. in een zeker soort „medemenselijkheidstheologie” (blz. 28). Een andere wijze die hij afwijst is de leer van het natuurrecht en nog een derde afwijzing betreft de theologie der scheppingsordeningen. Tegen beide laatstgenoemden komt nu een nieuw argument, naast het reeds genoemde *statische* karakter dat deze theorieën (altijd?) zouden hebben. Het nu volgende nieuwe argument lijkt me veel sterker, nl. dat in genoemde tradities God de Schepper en God de Verlosser bijna van elkaar gescheiden zijn. Zij leggen „in wezen geen band tussen God en de geschiedenis” (blz. 28). Inderdaad, dat is ook één van mijn grootste bezwaren er tegen. 'k Zou het zelfs nog wel wat sterker willen zeggen, nu ik pas weer in een nieuwe „Gesellschaftstheologie” gelezen heb dat met grote nadruk geponereerd werd (in een soortgelijk verband als in dit betoog van Kuitert) dat de *lex Christi geen vernieuwing* betekent van de scheppingsordeningen, *maar* de vernieuwing van de mens sola fide. Dit werd een *Grundsatz* genoemd, de grondstelling van het *tegenover* elkaar staan van de sociale en van de eschatologische dimensie, anders komt men volgens deze schrijver toch weer terecht bij een of andere heilige orde (H. Schulze, *Gottesoffenbarung und Gesellschaftsordnung*, 1968, S. 71). Het existentialistisch dualisme van mens en wereld, (christelijke?) vrijheid en natuur, existentie en situatie, heeft wel een sterk stempel op deze theologie der samenleving gedrukt.

Leven met God

Men kan het belang van het thema dat Kuitert hier aan de orde stelt niet

groot genoeg zien. Het gaat om niet minder dan de vraag of wij God nog (of weer) kunnen ontmoeten in het leven van elke dag! In „Nature and History”. K. heeft nu enkele (drie) ontwikkelingen die vanuit deze geloofsovertuiging zijn voortgekomen als onjuist afgewezen en we stemmen daarin geheel met hem in. We zouden hem en passant wel willen vragen in de toekomst niet (meer) de W.d.W. met een of twee dezer afgewezen ontwikkelingen in verband te brengen, want dan zou zijn kritiek op de W.d.W. volmaakt een slag in de lucht zijn. En alvorens mijnerzijds een paar kritische vragen aan Kuitert te stellen, wil ik na de voorafgaande instemmingen tenslotte evenzeer met nadruk en instemming citeren wat door K. m.i. terecht als een grondgedachte en uitgangspunt voor de sociale ethiek is gesteld:

„Onder de „Herrschaft Christi” stellen is hetzelfde als de instituten de normale dienst van hun eigenwettelijkheid teruggeven, nl. de mens te dienen in de ontplooiing van zijn menselijkheid; is hetzelfde als het bevrijden van de instituten *met* hun specifieke eigenwettelijkheid uit de zelfvervreemding die ze hebben ondergaan, toen ze niet meer dienst deden als „opvangsters” van de mens. Vanuit de „Herrschaft Christi” moeten wij de mensen in de sociale ethiek dus leren denken, om hen tegelijk dankbaar voor en kritisch tegenover de bestaande instituten te doen staan. Anders gezegd: pas wie de instituten gezien heeft, kan radicaal zijn zonder een politieke doper of puritein te worden”.

Mensen en „instituten” („sociale structuren”)

Het is duidelijk dat het in de sociale ethiek gaat om dankbaarheid voor en kritiek op de bestaande „instituten”. Maar we herinneren ons die vraag van K. op blz. 23 van zijn oratie, en hierboven geciteerd: „wat zijn nu deze instituten . . . in het oog van de ethiek . . . ?”. Op die vraag hebben we nog slechts een wat speels antwoord gekregen. Het zijn volgens K. de „opvangsters” van de mens. Zo ziet hij het huwelijk b.v. als het warme nest waarin de eenzame mens wordt opgevangen (blz. 29). De relatie tussen mens en instituut schijnt door K. zo gezien te worden dat hij bij herhaling dit beeld van „opvangsters” kan gebruiken. Maar hier beginnen dan ook mijn kritische vragen. Als we de speelsheid van deze term vergeten en serieus de vraag van K. herhalen („wat zijn instituten?”) en daarop zijn eigen antwoord zoeken, dan worden we teleurgesteld. Niet alleen omdat hij het antwoord niet duidelijk, niet rechtstreeks en zonder beeldspraak geeft, maar omdat hij bij herhaling de indruk wekt alsof die instituten toch nog weer opzichzelfstaande, vóórafgegeven(!) grootheden zijn *waartegenover* de mens dankbaar of kritisch kan staan, die hij kan veranderen en vervangen, bv. in maatschappelijke en politieke omwentelingen. Dat wil zeggen: de concrete mens en de concrete instituten zijn twee verschillende instanties. Daarom ligt voor K. het criterium voor de beoordeling der „instituten” ook in de vraag of ze „het humanum” dienen dan wel belemmeren (blz. 30). Deze los-vaste verhouding tussen mens en instituut ligt ook uitgedrukt in het *middel-*

karakter van de historisch gegroeide ordeningen (blz. 30), hun *dienst*-karakter (t.a.p.).

„De instituten zijn er terwille van de mensen en hun welzijn” (blz. 29, 31). Dat is het eerste wat K. over de instituten zegt. Het tweede is dat de christelijke theologie er kritisch tegenover staat, omdat „ook andere krachtvelden zich breed maken”. Daarbij denkt K. aan de „tegenkracht” van de duivel die onkruid tussen de tarwe zaait, „het bederf van de goede schepping” (blz. 29). Dit bederf schuilt niet alleen in het persoonlijk leven „maar ook in de sociale, maatschappelijke en politieke instituten” (t.a.p.), waarbij K. denkt aan onrecht, terreur en barbarij in de wereld. Daarom zegt K. „wij willen graag weten hoe het staat met de instituten: hebben ze met *deze* God te maken of met de duivel . . .” de „mensenmoordenaar”. „Dienen zij het humanum of belemmeren zij juist de ontplooiing van het menszijn? Dat is de eigenlijke cardinale vraag in de sociale ethiek” (blz. 30). Het „betrekken van de naastenliefde op de instituten”, dat is het waar volgens K. „de hele sociale ethiek om draait”. Daarbij wil hij geen tweespalt tussen de christelijke naastenliefde en de instituten met hun eigenwettelijkheid, maar deze instituten moeten ondergeschikt gemaakt worden aan de Heer die bezig is alles onder Zich als Hoofd te verzamelen (t.a.p.).

Kritische vragen

Mijn eerste kritische vraag luidt echter: kan men nu de zo getekende relatie tussen mens en „instituut” als waar en reëel aanvaarden? Voor K. is in de boven gereleveerde gedachtengang een wezenlijke typering gegeven van de instituten in de gedachte dat ze „*opvang*ers” zijn voor en terwille van de mensen en hun menselijkheid. Ik zal het niet tegenspreken. Maar ik meen wel dat hiermee slechts *iets* gezegd is, en nog niet eens wat het *eerst* gezegd moest worden. Als ik K. goed begrijp, zou het zijn bedoeling kunnen zijn dat de „instituten” geen machten mogen worden die alleen maar de mens overheersen en hem zijn gedrag voorschrijven, maar dat ze zo veranderd en vernieuwd moeten worden, dat ze, voorzover ze een gedragbepalend karakter hebben, *dienstbaar* zijn aan „de *menselijkheid*”. Wat mij hier treft is de ver-objectivering van de instituten, alsook de subject-object-spleet. Men kan ook zeggen de „verzelfstandiging” van de instituten ten opzichte van de mens. Dat wil zeggen dat K. zich heeft laten betoveren door wat Van Riessen genoemd heeft de „werkzame en effectieve schijn” van de zelfstandigheid der machten¹. Tegenover deze machtige instituten stelt K. dan de heerschappij van Christus en de roeping tot heerschappij van de mens *over* de machtige instituten. Maar de (reeds oude) vraag van de ethiek is wat het *kriterium* is, wat de maatstaf is, waaraan getoetst kan worden wat wel of niet gehoorzaam aan de heerschappij van Christus is. En als K. dan suggereert dat dit de „menselijkheid” van de mens is, dan vragen we verder: wat is het kriterium

¹ *Mondigheid en de machten*, 1967, blz. 43, 103, 117.

of de maatstaf voor wat „menselijkheid” mag genoemd worden? Is het niet typerend dat de hedendaagse humaniseringsmythologie nooit *deze* kritische vraag stelt?

Het enige antwoord dat we van K. op deze vraag krijgen luidt: „*de sociale utiliteit*”, dat is z.i. „het meest wezenlijke bestanddeel van de instituten” (blz. 31). Hij noemt dit ook een „practische functie” van de instituten (in het begin van dezelfde alinea), welke hij weer onderscheidt van „hun specifieke geaardheid”, waarover K. verder helaas *niets* zegt en waarop hij echter zelf onze nieuwsgierige aandacht zo nadrukkelijk vestigde (vgl. het citaat dat we van blz. 13 overnamen). Deze „praktische functie” bergt ook een spanning in zich met de bestaande praktijk, welke „spanning” tezamen met de „functionaliteit” „mee constructief is voor wat we dan instituten noemen” (t.a.p.).

Wat ons hier opvalt is, dat de theoloog K. zich hier à l'improviste en vlotweg bedient van een groot aantal *sociaal-filosofische* termen. Desondanks krijgen we geen duidelijk en samenhangend beeld van wat „instituten” nu „in het oog van de ethiek” zijn. Temeer niet, nu als instituten de meest heterogene realiteiten worden aangeduid: „geld, maatschappijvorm, arbeid, techniek, overheid, democratische bestuursvormen” (blz. 23). Wat betekent het nu, wanneer K. over „hun specifieke geaardheid” (blz. 31) spreekt. Hoe verhouden zich geaardheid en functie? Wat is de maatstaf om uit te maken wat „het meest wezenlijke bestanddeel”, de *utiliteit*, inhoudt? Een paar weken voordat K. deze rede uitsprak, sprak hij op een conferentie van het Nederl. Gesprekscentrum ook over die utiliteit. Sociale „utiliteit is het kenmerk van moraal” (*Regelrecht*, 1968, blz. 7). Christelijke inbreng in de moraal is evenzeer „pure utiliteit” voor de groep, of voor de gemeenschap. Deze blijft er nl. „wèl bij varen” (t.a.p. blz. 14). Maar wat is, zo vragen we, de norm voor dat wèlvaren? Communisten denken daar anders over dan kapitalisten, en beide groepen zijn het er intern ook lang niet over eens met elkaar. Dat wat de utiliteitsfunctie betreft.

Gods gebod en onze moraal

Wat de „specifieke eigengeaardheid” betreft: ook de moraal valt in het betoog van K. onder de instituten, de „opvangers” en gedragsbepalers. Hier zien we weer een belangrijk gemeenschappelijk aanknopingspunt voor een discussie: „de christelijke moraal is voor mij een gebod van God, vertaald in historische en daarom verschuivende wegen van gehoorzaamheid. Op de wijze van de op verandering berekende moraal is het gebod van God onder ons tegenwoordig” (*Regelrecht*, blz. 11). Dit nu vind ik een uiterst belangrijke uitspraak en ik ben het er volledig mee eens. Maar nu wil ik K. aan de hand van zijn eigen woorden meenemen. Mag ik nu b.v. de democratische regeringsvorm (volgens K. een „instituut”) ook zo verstaan? Zit hierin ook een „boodschap van God aan ons”? K. zou dit kunnen beamen. Want hij sprak, ter afwijzing van de ook door mij reeds in 1958 afgewezen „personale situatie-ethiek” èn de „casuïstiek”, dat deze beide benaderingswijzen gebod en situatie op elkaar willen betrekken. Maar

precies zoals in de W.d.W. altijd al gezegd is, vervolgt K.: „Moraal wil zeggen: beide zijn al bij elkaar en komen alleen samen voor in de werkelijkheid” (*Regelrecht*, blz. 12).

Welnu — ligt hierin niet het door K. zelf gegeven antwoord op zijn vraag: wat *zijn* nu die instituten . . . ? Heeft hij niet hiermee *impliciet* maar veel scherper en duidelijker dan hij expliciet deed in 't onsamenhangend spreken met sociaal-filosofische termen gezegd, dat wij God in „Nature and History” ontmoeten in zijn *geopenbaarde wil*? „Als gehoorzaamheidsgestalte geven wij het gebod van God aan elkaar door” (*Regelrecht*, blz. 12). Inderdaad — maar dan kunnen wij ook niet meer met de moderne dialectische mensbeschouwing, de *mèns tegenover* de „instituten” als zelfstandige objecten zien. Dan worden de sociale „instituten” — nog afgezien van deze m.i. onzindelijke en vage terminologie — tot *mènselijke samenlevingsverbanden* waarin telkens specifieke en continue samenlevingsstructuren gerealiseerd worden in historisch veranderde samenlevingsvormen als (on)gehoorzaamheidsgestalten. Daarbij zijn deze historische veranderingen of verschuivingen slechts *mogelijk* door, en binnen het raam van, de continue, *niet* aan verandering onderhevige *structuurbeginselen*. Bij overschrijding van deze continue, de *identiteit* van een „specifieke geaardheid” bepalende, en dus normerende grenzen, heft de betrokken specifieke samenlevingsvorm zichzelf op. Zij vaart er niet wèl bij, maar gaat stuk of dood. Hier schuilt m.i. het waarheidselement in het overigens door Kuitert en mij verworpen „sociaal-eudemonisme”. Want hier krijgen we zicht op Gods Scheppers-, Onderhouders- en Verlossersactiviteit in „Nature and History”.

Sociologische denkpatronen

Maar dat betekent dan ook in principe een doorbreking van de gangbare sociologische *denkpatronen*. Dat zijn óók „instituten” in de „status quo”, die m.i. dringend een christelijk-revolutionaire verandering behoeven, maar waar theologen, sociologen en politicologen met een naieve en starre dogmatische vanzelfsprekendheid van uit blijven gaan, alsof het pragmatisch positivisme ons de laatste en onbetwifelbare wetenschappelijke zekerheid verschaft! Want — nu wij mèt K. en zijn visie op de moraal, deze als *vervlechting* van Gods gebod en onze (on)gehoorzaamheidsgestalte zien — nu is de weg weer geopend naar het beseffen van de *religieuze zin der sociale werkelijkheid*. God zelf is er in aanwezig en werkzaam! De zin is het bestaan in de normerende afhankelijkheidsverhouding met God, die in Christus „*alle dingen draagt door het Woord van Zijn kracht*” (Hebr. 1 : 3). Nu behoeven wij als beoefenaren van de sociale ethiek niet meer onkritisch te *geloven* in wat de positivistische en pragmatistische sociologie ons vertelt. Want zij heeft eerst de religieuze *zin* uit de sociale feiten gemeend te kunnen wegdenken en zij heeft gemeend dan echte (op zichzelfstaande) „feiten” over te houden, terwijl de zin (de zin-geving zegt men dan 't liefst) toegedeeld wordt aan onze subjectieve, wetenschappelijk niet verifieerbare *interpretaties*. De zin laat men niet toe in de gangbare sociologische *weten-*

schappen, terwijl men tegelijk *dogmatisch* van mening blijft toch de „feiten-zelf” in ’t vizier te hebben. Het is een volkomen parallel en verwantschap met de empirische en fenomenologische menskunde. De anthropoloog die van mening is buiten Gods openbaring om het *mens-zijn* van de mens te kunnen analyseren, beschrijft slechts zijn eigen abstract denkprodukt, maar niet de werkelijke mens. Zo is het ook met de analyse van de sociale structuren, die *menselijke* structuren van samenleving zijn, welke echter niet restloos producten zijn van gemeenschappelijke vormingsmacht, maar „(on)gehoorzaamheidsgestalten” waarin de mensen hun door God geschapen antwoordstructuur realiseren, hetzij *in* het spoor der goddelijke scheppingsorde, hetzij *buiten*-sporig.

Idealistische mystiek

Daarom kan ik mij niet met K. bewegen in het (alweer traditioneel en algemeen gangbaar geworden) denkspoor van verzelfstandigde „instituten” waarop de naastenliefde (als een boven en buiten die instituten zwevende norm of waarde) betrokken moet worden. Is het niet veeleer zo dat de naastenliefde één constituerend normatief *aspect* is van *elke* sociale structuur? Slechts de idealistische waardenfilosofie kan de naastenliefde er eerst theoretisch uit los breken en dan de filosofisch-idealistische en metafysische vraag stellen naar het hoe der betrokkenheid. Een onoplosbare vraag, wijl reeds een misser in de probleemstelling. Dit zien we dan ook bij het praktische voorbeeld dat K. noemt, ter illustratie van zijn betoog:

„Wanneer onze huidige economische orde ons geen kans laat ontwikkelingslanden te helpen, moeten niet de ontwikkelingslanden kreperen maar moeten wij van de heersende economische orde af” (blz. 31).

Ik kan een dergelijke uitspraak niet anders waarderen dan als een sprong *uit* de situatie *weg*, in de diepste duisternis der mystiek. Dit is geen *antwoord* op het *in* de situatie actief werkzaam-aanwezige, ons oproepende, Woord Gods, maar een vlucht in een sympathiek bedoelde rebelse kreet die niets positiefs inhoudt. Hetzelfde zou ik willen zeggen over nog een zgn. „concreet” punt, als K. beweert dat elke overheid het atoomzwaard (e.d.) wèl tevergeefs draagt. Bij deze gewaagde humor, wijl letterlijk een bekend bijbelwoord tegensprekend, schoot heel het talrijke gehoor in de lach. Hetgeen illustreert hoe onkritisch een bepaald groot publiek in groepsverband kan reageren. Want men kan religieus-ethisch de atoomwapenen eventueel veroordelen, maar men kan niet zeggen dat dit tuig niet effectief functioneert, en dat de overheden dit zwaard tot nu toe tevergeefs dragen. Dan hoor ik liever wat we even verder lezen, nl. dat christelijk sociale ethiek herkenbaar is aan het dienstig maken van instituten voor de „underdog”. Dat is tenminste wat. Het verwijst althans naar de norm der naastenliefde. Maar *hoe* de *sociale ethiek* dit nu doen moet in *onderscheiding* van de politiek, van de rechtswetenschappen, van de sociologie, van de politicologie, enz., dat is nog niet gezegd. Want op al deze gebieden horen we deze dienstbaarheid aan de „underdog” uitbazuinen als het kenmerk van

de *ware* politiek, theologie . . . enz. (vul maar in). Die „underdog” is immers het vertroetelde schoothondje, en tegelijk het paradepaardje van alle wetenschappen die zich zelf tegenwoordig definiëren als „maatschappij-kritiek”. Onze oren tuiten van al het gedruis dat van alle kanten tot ons komt als „maatschappij-kritiek”, als kritiek op de status-quo, maar wanneer zullen deze kritici hun vloedgolf van propagandaformules eens zakelijk en inhoudelijk waarmaken met duidelijke en aanvaardbare aanwijzingen *hoe* ze aan de *concrete inhoud* komen van de begrippen dienst, naastenliefde, gerechtigheid, menselijkheid, vrede, hulp, verantwoordelijkheid, en wat dies meer zij?

Résumé

Kuitert maakt nu nog een drietal slotopmerkingen, die mij aanleiding geven tot allerlei nieuwe vragen. Maar die kan ik beter bewaren tot een volgende ronde.

Mijnerzijds wil ik mijn slotopmerkingen laten bestaan in een poging te resumeren wat nu de oratie zelf positief heeft opgeleverd, voorzover het voor mij positieve aanknopingspunten biedt voor een discussie over het door K. gestelde thema: het leggen van een „verbindingslijn tussen sociale ethiek en christelijk geloof”.

Ten eerste lees ik aan 't slot van zijn hoofdbetog dat de structuren naar Gods bedoeling „Strukturen göttlicher Fürsorge für den Menschen” zijn (blz. 32). Zo, als los citaat, is dat mij uit 't hart gegrepen, en ik zie dan als taak voor een christelijke beoefening van de sociale wetenschappen (en krachtens de structurele aard van deze wetenschappen moet ik er bij zeggen: inclusief de sociale filosofie die er altijd, zonder uitzondering, richtingbepalend in functioneert) *de zakelijke analyse van deze structuren* waarin wij God-Drieënig ontmoeten als Schepper, Onderhouder en Verlosser van het menselijk leven. Dan hebben we geen „normen en waarden” meer nodig uit een metafysisch waardenrijk (filosofisch idealisme) noch uit een tegenover „Nature and History” geïsoleerd „Evangelië” (bibleïsme, dopers „radicalisme”, etc.), en bijgevolg geen dualisme van „Gebot und Ordnungen”.

Vervolgens noteer ik de visie van K. op de structuren als „opvangsters” en „gedragsregelaars” en daarvan zou ik willen zeggen dat K. hiermee slechts enkele concrete *functies* aangeeft van sommige „structuren”, doch niet de van Godswegenormerende structuur*beginselen*, die door de betrokken *mensen* gepositieerd moeten worden in sociale, economische, juridische, morele e.a. vormen en gedragspatronen. Met andere woorden: het oude en altijd blijvend actuele probleem van de *constante* scheppingsstructuren (o.a. het constante beginsel van de historische ontwikkeling en ontsluiting) en de *variabiliteit* der concrete sociale normen, wordt m.i. door K. niet helder gezien. Wel merkt hij terecht op dat dit probleem de vragen raakt, die in natuurrechtstradities en theologieën der scheppingsordeningen aan de orde gesteld zijn, en ook m.i. terecht wijst hij *die* antwoorden af. Maar daarvoor in de plaats komt géén door-

dacht en samenhangend antwoord van K. Wel neigt hij tot een onkritisch zich conformeren aan het gangbare *historistische* denken, dat het element der historische verandering verabsoluteert ten koste van de erkenning der niet door de historische veranderingen, noch door de zonde aangetaste constante Scheppingswil van God, die in Christus deze wil openbaarde als de wet voor alle leven, als de scheppingsorde, die ook tegelijk de onderhoudingsorde en de verlossingsorde is en blijft.

Ten derde meen ik dat K. het waarheidselement gezien heeft in het sociaal-eudemonisme en zijn utiliteitsprincipe². Maar hij heeft dit niet uit de onchristelijke context uitgedeld en in het kader van Gods scheppingsorde weten te situeren. Daardoor krijgt dit utiliteitsprincipe een geseclariseerde eigenwettelijkheid in modern-pragmatische geest. Dit hangt m.i. direct samen met een *teleologisch* denkpatroon, dat niet geörienteerd is aan de normatieve structuur van de sociale verbanden, waarin en waardoor wij van Godswege geroepen worden tot „simultane realisering van een veelheid van normen” (T. P. v. d. Kooy).

Het denkpatroon nl. van „middel en doel” is hier vanuit de concrete en praktische *functies* binnen de structuren op metafysische wijze teruggeprojecteerd tot de normatieve *aard* en de *zin* der sociale structuren zelf. Maar daar juist ligt één van de fouten van de door K. zelf afgewezen natuurrechtstradities en scheppingstheologieën. Ik zou collega K. willen vragen of hij niet eens een paar jaar (zo lang heeft men minstens nodig) in zijn gedachten en discussies wil experimenteren met die geheel nieuwe (desgewenst „derde”) weg die de W.d.W. heeft gewezen, met gelijktijdige en uiterst fundamentele afwijzing van alle rationalistische metafysica en irrationalistische existentie-ethiek, alsmede van alle innerlijke tegenstrijdige dialectiek die van deze twee walletjes tegelijk wil eten.

² Een kleinigheid: de door K. geciteerde regel „the greatest happiness of the greatest number” is niet van Bentham zelf, maar hij nam die over van F. Hutcheson, die al gestorven was (1746) toen J. Bentham nog niet geboren was (1748).

WELVAARTSVAST PENSIOEN:
EIS VAN SOCIALE RECHTVAARDIGHEID

door

prof. dr. A. van Doorn

Beginsel en praktijk

In het *Program van Actie 1967—1971* van de A.R. Partij komen onder meer de volgende uitspraken voor:

„Als Evangelische Volkspartij wil zij, vanuit de radicaliteit van het Evangelie, zich inzetten voor een rechtvaardige, vreedzame en voorspoedige ontwikkeling van de nationale en internationale samenleving” (blz. 5).

„Een positief economisch en monetair beleid is nodig om de gewenste vrije ontwikkeling mogelijk te maken. Dit beleid houdt in:

1. een gezonde monetaire politiek als basis voor waardevast geld en voor een doeltreffende conjunctuurpolitiek;

2. het streven naar verantwoorde concurrentieverhoudingen” (blz. 20).

„De sociale politiek dient gericht te zijn op de bevolking als geheel. Zij zal gekenmerkt moeten zijn door het streven naar een sociaal-rechtvaardige positie voor een ieder, onder meer overeenkomstig de aard en de mate van de werkzaamheden, welke in het arbeidsproces worden verricht. Voorts dient het sociale beleid in het bijzonder aandacht te hebben voor die groepen van ons volk, welke als gevolg van ontwikkelingen of veranderingen in het economische leven in de verdrukking geraken of zich in financieel opzicht niet voldoende kunnen handhaven” (blz. 21—22).

In punt 2 van de met algemene stemmen op 25 mei 1968 door het Partij Convent aanvaarde resolutie wordt de taak van een christelijke politieke partij op sociaal gebied als volgt omschreven: „Zij dient zich te stellen aan de kant van allen, die onrecht en gebrek lijden, hetgeen het innemen van een kleurloze centrumpositie uitsluit”.

Een belangrijke bevolkingsgroep nu, die ondanks alle sociale vooruitgang nog steeds in de verdrukking zit, wordt gevormd door de zogenaamde postactieven. Uit de T.V.-uitzending „Het andere Nederland” van de KRO op 28 mei jl. werd weer eens duidelijk, dat er geen sprake is van welvaart bij de vele bejaarden die alleen van de AOW moeten zien rond te komen.

Wie op grond van de hierboven geciteerde algemene radicale uitspraken concrete radicale voorstellen tot sanering van de pensioenvoorzieningen verwacht, wordt door het program ernstig teleurgesteld. Er worden daaromtrent slechts

enkele gedachten geuit die aan voorzichtigheid en traditionalisme weinig te wensen overlaten. Bepleit wordt onder meer het volgende:

„een verbetering van de positie van de gepensioneerden in de particuliere sector, onder meer door maatregelen ter bevordering van het verrichten van grotere stortingen in bedrijfspensioenfondsen door bedrijfsgenoten, alsmede door instelling van bedrijfspensioenfondsen waar deze nog niet bestaan. Het in overweging nemen van het opstellen van een wettelijke regeling, waardoor de totstandkoming van pensioenverzekeringen boven de AOW-uitkering wordt bevorderd;

in het algemeen inkomensbeleid het mogelijk maken — voorzover de Overheid daaraan iets kan doen — van een zodanige inkomenspositie voor zelfstandigen en vrije beroepen, dat daaruit voorzieningen kunnen worden getroffen voor de oude dag boven de AOW-uitkering” (blz. 23).

Wat eist de sociale rechtvaardigheid op pensioengebied?

In het *Program van Actie* wordt geen antwoord gegeven op de reeds lang bestaande en nog steeds zeer actuele vraag wat de norm van sociale rechtvaardigheid concreet betekent voor postactieven, weduwen en wezen. Welke plichten hebben bijvoorbeeld de actieven jegens de postactieven op grond van het gebod der naastenliefde in het algemeen en het vijfde gebod in het bijzonder? Hoe staat het met het pensioenrecht in het algemeen bij inflatie en stijging van het algemene welvaartspeil, dus in een situatie zoals wij die al vele jaren kennen en die — naar het zich laat aanzien — nog zeer lang zal kunnen voortduren?

Heeft de postactieve slechts recht op het aantal guldens per jaar dat hem tijdens zijn actieve periode in het vooruitzicht werd gesteld (nominaal pensioen) of heeft hij recht op een waarde vaste uitkering — die wordt aangepast aan eventuele prijsstijging en dus steeds dezelfde koopkracht behoudt — of heeft hij zelfs recht op een welvaartsvast pensioen dat de ontwikkeling van het algemene loonpeil volgt?

Het gaat hier om de vraag of de postactieven een moreel recht hebben op een aandeel in de produktiviteitstoename die door de economisch actieven is gerealiseerd, uiteraard mede dank zij hetgeen dezen van hun ouders hebben meegekregen. Dit is een ethische vraag waarover de economische wetenschap als zodanig geen uitsluitsel kan geven. Merkwaardig is in dit verband dat eigenlijk nooit de vraag wordt gesteld of de jeugdigen (de „nog-niet-actieven”) wel recht hebben op een aandeel in de stijgende welvaart. Ook de economische vraag of onze economie de last van de sterk stijgende consumptie door jeugdigen wel kan dragen, komt zelden ter tafel, behalve dan in gezinsverband.

Gegeven de in ons land bestaande situatie moet de vraag worden gesteld of het sociaal rechtvaardig is dat het personeel in dienst van de overheid een welvaartsvast aanvullend pensioen (boven de AOW) heeft, terwijl de werknemers in de particuliere sector het met een aanvullend pensioen moeten doen dat in het algemeen lager en niet eens waarde vast is. Vaak wordt de indruk ge-

wekt dat gepensioneerden uit de particuliere sector al blij mogen zijn als zij niet al te zeer in de verdrukking geraken, als er af en toe eens „iets” wordt gedaan aan hun pensioenen, bijvoorbeeld door dotaties uit de winst van de onderneming of uit beleggingswinsten van het pensioenfonds. Hier is dan echter geen sprake van recht en zekerheid, maar van gunst en kans.

In de afgelopen 10 jaar was de inflatie in ons land gemiddeld ruim 3% per jaar en de loonstijging ongeveer 8%. In een dergelijke situatie maakt het veel verschil uit of men een nominaal, een waardevast of een welvaartsvast pensioen heeft. Rekent men met 3% inflatie per jaar, dan bedraagt de prijsstijging in 10 jaar in totaal ruim 34%, hetgeen de koopkracht van een nominaal pensioen met ruim 25% doet dalen. Na 15 jaar is deze koopkrachtdaling zelfs 36 % (15 jaar is bij het bereiken van de 65-jarige leeftijd het gemiddelde voor een man nog te verwachten aantal levensjaren). Te bedenken valt hierbij dat de koopkrachtdaling van het nominale pensioen pleegt op te treden in een situatie waarin de koopkracht der economisch actieven *stijgt*. Men kan dit onrecht van de koopkrachtdaling der gepensioneerden niet goedpraten met de stelling dat zij zelf — toen zij nog werknemer waren — profiteerden van sterke loonsverhogingen die inflatie veroorzaakten. En evenmin mag men zich van het probleem afmaken met de opmerking dat de overheid krachtiger moet streven naar waardevast geld. Het is overigens een misverstand om te menen dat het pensioenprobleem in de particuliere sector van de agenda zou kunnen worden afgevoerd als de gulden waardevast zou worden.

Als de welvaart der economisch actieven stijgt, treedt bij waardevast pensioenen een relatieve sociale achteruitgang der gepensioneerden op. Deze worden dan een soort tweederangs burgers die geen deel meer hebben aan de economische vooruitgang. Een Evangelische Volkspartij dient zich af te vragen of een dergelijke situatie in overeenstemming kan worden geacht met het vijfde gebod.

Soms kan men de volgende redenering horen verkondigen: de AOW is welvaartsvast en met een aanvullend nominaal pensioen komt men *gemiddeld* wel ongeveer uit op een waardevast totaal en meer mag een gepensioneerde — die niet meer bijdraagt aan het economische proces en de vooruitgang — toch eigenlijk niet verlangen. Ten aanzien van deze redenering geldt het hierboven aangevoerde bezwaar tegen het waardevast pensioen. Men stelle zich een werknemer voor, die van zijn baas te horen krijgt dat zijn inkomen voortaan voor de helft de loonindex zal blijven volgen maar dat de andere helft op hetzelfde aantal guldens zal blijven staan.

Er is in ons land een zekere ontwikkeling te constateren in het denken over de norm voor de pensioenvoorziening. In het *Rapport van de Commissie Waardevast Pensioen van de V.V.D.* komt nog de volgende passage voor:

„Wel heeft zij zich afgevraagd of het wel juist is dat een AOW die gericht is op de minimum kosten van levensonderhoud, gebonden is aan de loonindex en niet aan de index van de kosten van levensonderhoud. Wanneer de loonindex sterker stijgt dan de laatstgenoemde, verwijdt zich immers de AOW-uitkering

steeds verder van het „sociale minimum”¹. Uit deze uitspraak blijkt een evidente miskenning van het sociale karakter van het sociale minimum.

Overigens heeft deze commissie zich verdienstelijk gemaakt door een krachtig pleidooi voor waardevaste pensioenen. De aantasting van de nominale pensioenen door de inflatie wordt „volstrekt onrechtvaardig” genoemd. Afgezien van één lid van de commissie dat de voorkeur gaf aan het omslagstelsel, wilde men de toegezegde aanvullende bedrijfs- en ondernemingspensioenfondsen waardevast maken *door de eis te stellen dat de aanwezige premiereserve voor de verzekerde pensioenen met de stijging van de kosten van levensonderhoud gelijke tred zal houden, behoudens voor zover sprake is van prijsstijgingen die ook in de loonsector niet worden opgevangen. De middelen die additioneel zouden moeten worden opgebracht, zouden moeten worden verkregen door een evenredige toeslag op de normale premie (inflatie-opcenten)*².

Dit voorstel is door het bedrijfsleven met weinig enthousiasme begroet en van een wettelijk voorschrift tot waardevastmaking van ondernemings- en bedrijfs-pensioenen is nog geen sprake.

Intussen ging de ontwikkeling verder. Interessant is dat de wettelijke garantie van de welvaartsvastheid der overheidspensioenen tot stand kwam onder een minister van binnenlandse zaken uit VVD-kring.

In het *Program van Actie* van februari 1967 hebben de vakcentrales een grote sprong voorwaarts gedaan: „De totale pensioenvoorziening — AOW en aanvullende pensioenen te zamen — dient welvaartsvast te zijn en in direct verband te staan met het laatstverdiende brutoloon.” Deze eis gaat dus veel verder dan het VVD-voorstel. Voorts stellen de vakcentrales dat een totaal pensioenniveau van ten minste 70% van het eindloon noodzakelijk is³. Uit deze eisen blijkt duidelijk dat de werknemersorganisaties de thans bestaande discriminatie tussen overheids- en particuliere pensioenen onaanvaardbaar achten.

Is waardevast geld wel ideaal?

Als er waardevast geld zou zijn, zou het probleem voor de traditionele, op kapitaaldekking gebaseerde pensioenverzekering in de particuliere sector bepaald gemakkelijker liggen dan nu het geval is. Een redenering die begint met „als” is echter niet zo sterk. „Avec des sis on met Paris dans une bouteille” (met „alsen” stopt men Parijs in een fles) zeggen de Parijzenaars.

In dit geval zit er achter het „als” van het waardevaste geld nog iets meer. Vele economen zijn van mening dat — bij afwezigheid van zware (gevangenis)straffen op het betalen en accepteren van te hoge lonen — een werkelijke absolute verhindering van verdere prijsstijging een „royale” arbeidsreserve zou vereisen. Om de loonstijging te beperken tot de produktiviteitsstijging

¹ *Rapport van de Commissie Waardevast Pensioen van de V.V.D.*, 's-Gravenhage 1962, blz. 18.

² *Ibidem*, blz. 23—24.

³ *Program van Actie, Overlegorgaan N.V.V.-N.K.V.-C.N.V.*, februari 1967, blz. 12.

lijkt voor Nederlandse verhoudingen een werkloosheid van minstens 3% nodig, hetgeen wil zeggen minstens 125.000 werklozen als jaargemiddelde (35.000 meer dan in 1967). Korthedshalve zij hier verwezen naar het *Advies inzake mogelijkheden ter bestrijding van inflatie* van de Sociaal-Economische Raad (1966, no. 10, blz. 10). In de laatste zin van dit rapport wordt gesproken over het terugdringen van de prijsinflatie tot het onvermijdelijke minimum.

Het lijkt aannemelijk dat van een stringente beheersing van het totaal der nationale bestedingen — particuliere consumptie, overheidsuitgaven en investeringen — een ongunstige invloed op het tempo van de economische groei zou uitgaan. Als men de economische en politieke consequenties van absoluut waardevast geld niet wil, is het raadzaam niet te veel propaganda te maken voor dit dubieuze ideaal. In dit verband rijst de vraag of de opstellers van het *Program van Actie* van de A.R. Partij zelf nog wel echt geloofd hebben in waardevast geld. Op blz. 21 van het program komt de volgende, nogal eufemistische uitspraak voor: „Een loonbeleid waarbij de norm van de stijging der produktiviteit wordt overschreden, maakt een strakke prijsbinding moeilijker”.

Tegenover de weinig genuanceerde, vaak door politici en journalisten geuite eis van waardevast geld, staat de economisch veel beter doordachte formulering van de Bankwet 1948, die in artikel 9 eerste lid de taak van de Nederlandsche Bank op dit punt als volgt formuleert: „De Bank heeft tot taak de waarde van de Nederlandse geldeenheid te reguleren op zodanige wijze als voor 's lands welvaart het meest dienstig is, en daarbij die waarde zoveel mogelijk te stabiliseren”. Niet de waardevastheid van de gulden maar de nationale welvaart wordt hier — en naar onze mening terecht — primair gesteld. Met de clause „zoveel mogelijk” verschaft men zich in de politiek alle gewenste speelruimte.

In een zo open economie als de onze is het in de praktijk vrijwel onmogelijk om door periodieke revaluaties het binnenlandse prijsniveau stabiel te houden als rondom in het buitenland de inflatie doorgaat.

Het lijkt er veel op dat wij hier voor een ethisch-economisch dilemma staan, een conflict der normen: enerzijds lijkt een langzame maar gestadig kruipende inflatie de prijs van een optimale economische groei, anderzijds lijkt inflatie diefstal. Wat dit laatste punt betreft kan om te beginnen worden opgemerkt dat inflatie niet behoeft te betekenen dat pensioentrekkers, zieken en invaliden er het slachtoffer van moeten worden. Theorie en praktijk leren dat er financierings- en verzekeringssystemen zijn, die welvaartsvaste (loonvaste) uitkeringen kunnen verschaffen.

Inflatie bevoordeelt de debiteur ten koste van de crediteur, zo kan men vaak horen beweren. Wat blijft er van deze redenering over als de crediteur het inflatierisico heeft verdisconteerd in de gevraagde rentevoet? In ieder geval moet men er rekening mee houden dat er verband bestaat tussen inflatietempo en hoogte van de rentevoet. Het is een aan de economie vreemde gedachte dat de bezitter van een staatsobligatie — ongeacht de vraag- en aanbodverhoudingen op de kapitaalmarkt — altijd recht zou hebben op een reële

rente van zeg 5 % (reële rente is nominale rente minus inflatiepercentage).

Tekortkomingen van het huidige systeem

De vrijheid op het gebied der pensioenverzekering in de particuliere sector heeft er toe geleid dat er momenteel voor zeker een kwart van de werknemers nog geen pensioenregeling geldt en dat — mede daardoor — mag worden gesteld dat zeker de helft van alle Nederlanders nog geen toereikende pensioenvoorziening heeft. Daardoor is hier sprake van een „witte plek” in ons stelsel van sociale zekerheid⁴. Door de grote differentiatie in de regelingen mag men ze natuurlijk niet over één kam scheren. Naast pensioenfondsen waar men door rentewinst, fortuinlijke beleggingspolitiek en dotaties uit de ondernemingswinst tot aanvaardbare pensioenuitkeringen is weten te komen, zijn er zeer vele gevallen waar de voorzieningen door allerlei oorzaken onvoldoende zijn gebleven of geworden. Een duidelijk overzicht van deze oorzaken geeft het in 1967 verschenen rapport *Pensioenkosten zijn Arbeidskosten* van de Adviescommissie voor Personeelfondsen.

Op het gebied der primaire arbeidsvoorwaarden is het niet mogelijk dat een onderneming volstaat met lonen, die de helft zijn van de op de arbeidsmarkt gebruikelijke, maar op pensioengebied komt het (nog) niet zo nauw. De vraag is of hier geen misbruik wordt gemaakt van de kortzichtigheid van de werknemers, die in het arbeidsproces worden opgenomen op een leeftijd waarop zij zich in de regel nog zeer weinig zorgen maken over de uitkeringen die zij zullen ontvangen op de pensioengerechtigde leeftijd. De vakbonden hebben onvoldoende aandacht geschonken aan de voorlichting over het pensioenvraagstuk aan hun leden en zij hebben met name niet altijd duidelijk genoeg gezien wat de pensioenconsequenties waren van de grote na-oorlogse loonsverhogingen. Uit het hierboven geciteerde program van actie der vakcentrales bleek overigens dat het vraagstuk tegenwoordig wel de nodige aandacht krijgt en dat een radicale oplossing wordt nagestreefd.

De AOW, AWW en de aanvullende pensioenregeling voor het personeel in dienst van de overheid hebben velen in het bedrijfsleven de ogen geopend voor de normen waaraan een goede pensioenvoorziening behoort te voldoen: behoorlijke aanpassing aan het laatstverdiende inkomen en welvaartsvastheid. Bij dit laatste punt moet niet alleen worden gedacht aan de welvaartsvastheid der uitkeringen van hen die 40 jaar lang bij dezelfde werkgever blijven, maar ook aan de pensioenrechten opgebouwd bij vroegere werkgevers, de rechten van de „slapers”. Ook hier doet zich weer het meten met twee maten voor. Zo stellen Verbraak en Hoogteijling: „Dat de overheid als werkgeefster zo altruïstisch is aanspraken van slapers welvaartsvast te houden, is eigenlijk een

⁴ G. M. J. Veldkamp, *De sociale zekerheid opnieuw beschouwd*. Gastcollege Universiteit van Amsterdam, Alphen aan den Rijn 1967, blz. 5.

—, *Urgent vraagstuk eist verdere studie*. In: *De Volkskrant* van 9 september 1967.

curiositeit, die de offers van de gemeenschap tegenover ex-ambtenaren node-loos overtrekt" ⁵.

Het is niet moeilijk in te zien dat aan de norm van een *in zijn geheel* welvaartsvast pensioenvoorziening — zoals deze door de vakcentrales is gesteld — niet zal worden voldaan als de rechten van de slapers niet welvaartsvast worden gehouden. Het is opmerkelijk dat zelfs de meest vooruitstrevenden onder de ondernemers het vanzelfsprekend vinden dat er gediscrimineerd wordt tegen „gedeserteerde” werknemers. Verandering van werkgever kan onder de huidige omstandigheden gemakkelijk resulteren in een verslechtering van pensioenrechten. Door het ontbreken van een behoorlijk systeem van pensioen-clearing wordt de arbeidsmobiliteit — vooral van het hoger personeel — ernstig belemmerd ⁶. „De ontslagbepalingen van de Pensioen- en Spaarfondsenwet behoren te worden verbeterd, c.q. dienen te vervallen. Elk dienstjaar behoort een stuk uitgesteld pensioen op te leveren, zodat wisseling van werkgever binnen de bestaande termijn van vijf jaar niet gestraft wordt met een lager pensioen”, aldus een voorstander van het kapitaaldeckingsstelsel ⁷. Het is niet toevallig dat hier niet aan toe wordt gevoegd dat ook uitgestelde pensioenen welvaartsvast behoren te zijn. Onvoorwaardelijke welvaartsvastheidsgaranties zijn bij een ondernemings- of bedrijfspensioenfonds actuariel niet verantwoord. Zij die aan het kapitaaldeckingsstelsel willen vasthouden, beperken zich meestal tot het bepleiten van een verdere uitbreiding van dit stelsel ten behoeve van nog niet of onvoldoende verzekerden en het „zoveel mogelijk” streven naar waardevastheid.

Argumenten voor handhaving kapitaaldeckingsstelsel

Het sterkste economische argument voor het huidige systeem van ondernemings- en bedrijfspensioenfondsen is dat het de mogelijkheid biedt pensioenvoorzieningen te realiseren die zijn afgestemd op de economische draagkracht van de betrokken onderneming of bedrijfstak. Negatief geformuleerd: weinig rendabele ondernemingen en bedrijfstakken moeten de mogelijkheid hebben hun inefficiency af te wentelen op de secundaire arbeidsvoorwaarden. Dit is echter in sociaal opzicht weinig fraai.

Wanneer iedere pensioenvoorziening zou voldoen aan de normen van 70% eindloon (inclusief AOW) en welvaartsvastheid, zou er bijzonder weinig behoefte meer zijn aan differentiatie *daarboven* en zou het argument voor het eigen ondernemings- of bedrijfspensioenfonds grotendeels zijn vervallen. Nu eenmaal door de vrijheid een welhaast chaotische differentiatie is ontstaan,

⁵ H. L. F. Verbraak en J. C. Hoogteijling, *De private pensioenen en de waardevastheid*, Het Verzekerings-Archief, juli 1967, blz. 234.

⁶ Verg. P. M. M. C. Palmen, *Continuïteit van pensioenvoorzieningen bij verandering van werkgever*. In: *Economisch-Statistische Berichten* van 30 september 1959.

⁷ O. C. de Boer, *Pensioenvoorzieningen in het bedrijfsleven*. In: *Economisch-Statistische Berichten* van 19 april 1967.

zal alleen via de weg van de geleidelijkheid harmonisatie kunnen worden bereikt.

Een ander economisch argument voor handhaving van het kapitaaldeckingsstelsel is de bijdrage die het levert tot de nationale besparingen; ongeveer één kwart van de besparingen in ons land is afkomstig van de levensverzekeringsmaatschappijen en de pensioenfondsen (inclusief het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds). Laat men het ABP, dat een bijzondere positie inneemt, buiten beschouwing dan kan men zeggen dat de pensioenverzekering — inclusief de voorzieningen welke door bedrijven bij levensverzekeringsmaatschappijen zijn ondergebracht — in 1965 een besparing opleverde ter grootte van 2,3% van het nationale inkomen tegen marktprijzen⁸. Het is duidelijk dat het hier gaat om een nevenfunctie van de bestaande pensioenverzekering in de particuliere sector. Primair is bij een pensioenverzekeringssysteem de vraag of de verzekerden tevreden zijn. Welnu, dat zijn zij bij het huidige systeem in het algemeen niet. Het is toe te juichen als een concertpianist goed kan voetballen, maar hij zal slecht pianospel nooit kunnen goedpraten met prestaties op het voetbalveld.

Tenslotte is er een ideologisch argument voor het kapitaaldeckingsstelsel: de afkeer van het collectivisme. Het omslagstelsel eist een brede basis, een vrijwillig samenwerken van een aantal bedrijfstakken of een verplichte wettelijke regeling op nationale schaal. In Frankrijk, waar de sterke inflatie een eind maakte aan de kapitaaldeckingspensioenfondsen, is gebleken dat het bedrijfsleven op eigen kracht goed functionerende omslagstelsels in het leven kan roepen. Het is een misverstand om te menen dat omslagstelsel identiek is met overheidsingrijpen.

Geleidelijke uitbreiding van het omslagstelsel?

De grondgedachte van het kapitaaldeckingsstelsel is dat de continuïteit van onderneming en bedrijfstak niet gegarandeerd, niet zeker is. Een onderneming kan failliet gaan, een bedrijfstak kan sterk inkrimpen. Pensioenrechten dienen derhalve veilig te worden gesteld door vorming van een kapitaal, een fonds dat grotendeels buiten de eigen onderneming dient te worden belegd. Dit is het beginsel van de Pensioen- en Spaarfondsenwet.

In de praktijk nu kan het streven naar waardevast en welvaartsvast pensioen dit beginsel veel geweld aandoen. Bij sterke loonstijging komt aan het licht dat in het verleden eigenlijk te weinig kapitaal is gevormd, zodat er over de verstreken dienstjaren een extra storting in het fonds moet worden gedaan (back service). De wet staat nu toe dat voor het wegwerken van deze achterstand in de kapitaalvorming een „afbetalingsregeling” wordt toegepast. Op deze manier kan dan toch een aanzienlijke vordering op de onderneming

⁸ J. B. D. Derksen, *Verhoging van de nationale spaarquote*, pre-advies Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 's-Gravenhage 1967, blz. 38—41.

groeien. Verbraak en Hoogteijling wijzen er op dat bij stelselmatig streven naar waarde- of welvaartsvast pensioen de wet de mogelijkheid openlaat het aandeel van het fondsvermogen, dat belegd is in de onderneming, te laten oplopen tot 50 à 70% ⁹. Bij dit werken met „inhaalpremies” is er sprake van „wissels op de toekomst”, introductie van een omslagement maar dan op de smalste, minst verantwoorde basis.

Door het tekort van ruim 5 miljard in 60 jaar te gaan afbetalen gaf de overheid in 1960 reeds een indrukwekkend voorbeeld van verlichte toepassing van het kapitaaldekkingssysteem. Voor de overheid, die zeker is van haar continuïteit, ligt de zaak echter principieel anders dan voor een onderneming. De overheid kan — zoals de ervaring leert — haar pensioenen dan ook even goed betalen uit de lopende rekening als de veel grotere post lonen en salarissen. De kapitaaldekking tot meerdere zekerheid van de overheidspensioenen bestaat in ons land hoofdzakelijk uit schuldbekentenissen van de overheid, waardoor gesuggereerd wordt dat deze als debitrice meer te vertrouwen is dan als werkgeefster.

De conclusie uit het voorgaande moet dus zijn, dat — terwijl het kapitaaldekkingssysteem in naam wordt gehandhaafd — belangrijke omslagementen kunnen worden ingebouwd, zowel bij het ABP als bij de particuliere pensioenfondsen. Anders gezegd: de kwaliteit der uitkeringen wordt primair gesteld, de kapitaaldekking komt op de tweede plaats.

Een geleidelijke voor iedereen zichtbare uitbreiding van het omslagstelsel vond plaats door de AOW-uitkeringen sneller te laten stijgen dan de loonindex. De AOW werd zo van een laag bodpensioen tot een sociaal minimum en het is duidelijk dat de werknemersorganisaties, die een snelle verbetering van de pensioensituatie willen, aansturen op een verdere structurele verhoging van de AOW. In het *Program van Actie* der vakcentrales is gesteld dat voor degenen die het minimumloon verdienen, het pensioeninkomen het netto-loon dient te benaderen. Onlangs heeft NVV-voorzitter Kloos er in een rede voor de Adviescommissie voor Personeelfondsen op gewezen dat het bereiken van het 70-percents-peil voor de lagere inkomensgroepen realiseerbaar is door verhoging van de AOW-premie met 3½ percent, maar hij voegde er aan toe: „Voor de hogere inkomens biedt dit echter geen oplossing. Bovendien zouden dan een aantal bestaande pensioenfondsen langzamerhand geliquideerd moeten worden. Ik zie dat niet één, twee, drie gebeuren met 1700 fondsen en 1700 besturen” ¹⁰.

Het steeds verder opdringen van de overheidsomslagregeling is het gevolg van het in gebreke blijven van het particuliere initiatief. Er zit hierin een duidelijke waarschuwing voor het bedrijfsleven, dat tot dusver hoegenaamd geen belangstelling toonde voor een eigen omslagstelsel zoals dat in 1961 werd aanbevolen door een meerderheid van de Sociaal-Economische Raad in het

⁹ Ibidem, blz. 237.

¹⁰ *Het Vrije Volk*, 5 april 1968.

advies over waardevaste bedrijfspensioenen. De bestaande chaotische differentiatie in de aanvullende pensioenvoorzieningen, de „romantiek van het eigen pensioenfonds” en de vrees voor administratieve efficiencyverhoging (= arbeidsbesparing = werkgelegenheidsvermindering) in het pensioenverzekeringsbedrijf zijn even zo vele weerstanden tegen een omschakeling op het omslagstelsel. De ervaring in Frankrijk heeft aangetoond dat bij toepassing van het omslagstelsel een zekere differentiatie in de premiebetaling mogelijk is¹¹.

Bezwaren tegen het omslagstelsel

Tot slot zullen we hier in het kort nog een drietal bezwaren onderzoeken die tegen het omslagstelsel plegen te worden aangevoerd:

- a. overgang op het omslagstelsel voor de aanvullende pensioenvoorzieningen leidt tot een onaanvaardbare verlaging van de nationale spaarquote;
- b. er is geen zekerheid dat de toekomstige generaties bereid zullen zijn tot premiebetaling van omslagpensioenen in het algemeen en voor aanvullende pensioenen op omslagbasis in het bijzonder;
- c. het omslagstelsel verschuift op onverantwoorde wijze de lasten naar de toekomst.

De omschakeling van kapitaaldekking naar omslag is een ingewikkeld vraagstuk. Om te beginnen is het aannemelijk dat van een eventuele omschakeling gebruik gemaakt zal worden om de uitkeringen op een meer verantwoord niveau te brengen. Voorts is een keuze mogelijk tussen een geleidelijke en een direct ingaande volledige omschakeling.

Teneinde de probleemstelling algemeen en eenvoudig te houden kunnen wij deze als volgt toespitsen: Hoe kunnen additionele besparingen worden gekweekt als de besparingen der pensioenverzekeringsinstituten weg zouden vallen? Er doen zich dan verschillende mogelijkheden voor: vrijwillige of gedwongen besparingen in de particuliere sfeer en/of besparingen door de overheid via de rijksbegroting. Wie tegen gedwongen sparen door werknemers is, moet bedenken dat het sparen via pensioenfondsen ook gedwongen is.

In dit verband valt dan te denken aan het op conjuncturele gronden door de werknemersorganisaties voorgestelde spaarloon, dat omvangrijke additionele gedwongen besparingen zou kunnen opleveren, die bij de aanhoudende inflatoire druk gemakkelijk een structureel karakter zouden kunnen krijgen. Aanmerkelijk verder gaat de suggestie van Veldkamp om een verhoging van de spaarquote te zoeken in een „opnemen van niet-actuariële fondsvorming in de financiering van de sociale verzekering. Deze economisch gerichte fondsvorming kan de noodzakelijke flexibiliteit hebben en kan een bijdrage zijn voor een goede structuurpolitiek. Ook kan door middel van buigzame premie-

¹¹ W. Klein Kranenberg, *Pensioenvoorzieningen in het buitenland*, Het Verzekerings-Archief, juli 1967, blz. 274.

tarieven een bijdrage aan de conjunctuurpolitiek worden geleverd”¹². In zuiver economisch opzicht is dit een interessant voorstel, maar het wil ons voorkomen dat het manipuleren met premietarieven voor de sociale verzekering ten behoeve van de economische groei en de conjunctuurbeheersing nogal wat weerstand van de zijde der politici en het bedrijfsleven zou oproepen. Overigens zouden de genoemde doelstellingen evengoed kunnen worden nagestreefd met behulp van buigzame belastingtarieven, waartegen uiteraard dezelfde bedenkingen zouden kunnen worden ingebracht. Het is nu eenmaal de politiek die de economische politiek zo moeilijk en interessant maakt.

In theorie is het heel eenvoudig om „spaaropcenten” op de AOW-premie te zetten, maar hoe zal de Nederlandse premiebetaler reageren? Een leerzaam voorbeeld in dit verband is het Zweedse systeem van aanvullende pensioenverzekering, dat geleidelijk wordt ingevoerd en wel zodanig dat in de aanlooptijd de binnenkomende premies de uitkeringen aanzienlijk overtreffen. Aan de introductie van dit systeem in 1959 is een zware politieke strijd voorafgegaan.

In zeven jaar heeft het Zweedse nationale pensioenfonds reeds een vermogen geaccumuleerd van bijna 15 miljard Kronen. Hoewel het beheer van dit enorme fonds zo is opgezet dat alle sectoren van de nationale economie zo goed mogelijk aan hun trekken komen, is niet iedereen in Zweden tevreden over de verdeling der binnenkomende besparingen. Door de rente op de beleggingen is het bij het Zweedse systeem mogelijk de premie aanzienlijk lager te houden dan op den duur bij zuivere omslag het geval zou zijn geweest. Het verschil tussen dit systeem en echte kapitaaldekking is dat in Zweden de waardevastheid der uitkeringen primair is gesteld en dat de kapitaalvorming — een belangrijk nevendoeel — als sluitpost fungeert. De pragmatisch ingestelde Zweden maken zich weinig druk over de theoretische vraag waar hun systeem nu precies ligt tussen de uitersten van pure omslag en pure kapitaaldekking.

Uit de suggestie van Veldkamp en uit de Zweedse praktijk blijkt dat het denkbaar en — onder bepaalde politieke omstandigheden — praktisch realiseerbaar is om een sociale verzekering zo op te zetten dat een op de nationale behoeften afgestemde kapitaalvorming daaruit resulteert. Deze fondsvorming is dan echter niet actuarieel maar economisch bepaald, hetgeen voor een econo- mist geen onlogische constructie lijkt.

Hoewel het uit administratief oogpunt aantrekkelijk is eventueel gewenste besparingen te incasseren via „spaaropcenten” op de pensioenpremie, zou het uiteraard ook denkbaar zijn via verplichte storting van spaarloon in ondernemings- of bedrijfstaksgewijze fondsen omvangrijke besparingen te creëren. Deze besparingen zouden het eigendom van de individuele spaarders blijven en er zou een zekere rente op kunnen worden uitgekeerd. De blokkeringsproblematiek, welke ook een teer punt vormde bij het vraagstuk van de vermogensaanwasdeling, moge hier verder onbesproken blijven.

¹² *Verslag van de Algemene Vergadering, Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 's-Gravenhage 1968, blz. 29.*

Het voorgaande had slechts tot doel te suggereren dat het vaderland niet reddeloos verloren zou zijn als de actuariële fondsvorming bij de pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen geheel of grotendeels zou wegvallen. De actuariële fondsvorming zou desgewenst kunnen worden vervangen door wat Veldkamp noemt „economisch gerichte fondsvorming”, waarvoor diverse varianten zijn te bedenken. Aangezien tegenover de economisch gerichte fondsvorming geen actuariële verplichtingen zouden staan, zou een grotere vrijheid voor de beleggingspolitiek mogelijk worden.

Het tweede bezwaar tegen omslag is dat er geen zekerheid is dat de toekomstige generatie tot premiebetaling bereid zal zijn. Kort en goed: pensioenverzekering op omslagbasis is geen verzekering. Voorstanders van kapitaaldekking achten het niet uitgesloten dat de toekomstige generatie nog wel zo humanaan zal zijn dat zij de premie wil betalen voor een sociaal-minimumomslagpensioen zoals AOW en AWW maar zij zetten een groot vraagteken achter de omslagpremie voor het gedifferentieerde aanvullende omslagpensioen.

Bedacht moet hierbij worden dat een verlaging van de premie bij een zuiver omslagstelsel onmiddellijk de pensioenrechten van alle werkenden en reeds gepensioneerden in evenredige mate reduceert. Dit zal op niet geringe weerstand stuiten van hen die reeds geruime tijd premie hebben betaald en uiteraard de gepensioneerden. In ons land kunnen de bejaarden bij een verkiezing ongeveer 20% van de stemmen leveren. Zij hebben zich in het verleden wel heel gemakkelijk in het hoekje laten drijven waar de economische slagen vielen, maar het is niet zeker dat dit zo zal blijven. Te weinig wordt door theologen en ethici ingezien dat het gebod der naastenliefde een *gebod tot zelfliefde* inhoudt. Juist lijkt ons de visie van de Wijsbegeerte der Wetsidee: „De tegenstelling van liefde en recht moeten we afwijzen. Want in de liefde ligt steeds een juridische analogie, de ethische kring rust op die van het recht. Want het liefdebeginsel betekent een evenmaat van zelfliefde en naastenliefde”¹³.

Wie in een politiek systeem als het onze zijn sociale rechten niet of niet voldoende verdedigt, is mede schuldig aan het onrecht dat hem wordt aangedaan.

Het derde grote bezwaar tegen het omslagstelsel is dat het op onverantwoordelijke wijze de lasten naar de toekomst zou verschuiven. Wat hiervan te denken?

De macro-economische last van de ouderdomspensioenverzekering in een gegeven jaar is — bij elk pensioenverzekeringssysteem — gelijk aan de consumptie der postactieven: zuiver economisch gezien is het een schadepost dat er mensen zijn die doorgaan met consumeren nadat zij opgehouden hebben met produceren. Bij strikte toepassing van het beginsel „Wie niet werkt zal

¹³ J. M. Spier, *Inleiding in de Wijsbegeerte der Wetsidee*, Kampen 1950, blz. 95.

ook niet eten" zou het probleem van het ouderdomspensioen zich niet voordoen.

Het probleem van de toekomstige pensioenlast valt in twee delen uiteen:

1. de verhouding actieven en postactieven,
2. het welvaartsniveau der actieven, de draagkracht.

Vooropgesteld moet worden dat de verhouding tussen het aantal premieplichtigen en het aantal ouderdomspensioentrekkers een betrekkelijk willekeurige zaak is, afhankelijk van de leeftijdsgrens voor toetreding tot de verzekering en de pensioneringsleeftijd. Onlangs heeft minister Roolvink voorgesteld de eerstgenoemde grens — thans veelal 25 jaar — te verlagen ¹⁴).

Het is duidelijk dat de pensioenlast op de economie toeneemt als het aantal postactieven per 100 actieven groter wordt. Nu moeten wij aannemen dat in de komende decennia de „vergrijzing" van onze bevolking zal doorgaan. In het hierboven reeds geciteerde VVD-rapport waarin wordt uitgegaan van toetreding tot de pensioenverzekering op 25 jaar en pensionering op 65 jaar, is berekend dat het aantal personen in de leeftijdsgroep 25—65 jaar zich in 1960 verhield tot het aantal personen van 65 jaar en ouder als 100 : 18, maar dat in het jaar 2020 die verhouding zal zijn verslechterd tot 29 à 31 postactieven per 100 actieven ¹⁵).

Dit vraagstuk moet nu worden gezien tegen de achtergrond van het proces van economische groei. In zijn studie *De Nederlandse economie in het jaar 2000* voorspelt de directeur van het Centraal Planbureau een groei in arbeidsproductiviteit van gemiddeld $2\frac{1}{2}\%$ per jaar voor de komende decennia, hetgeen impliceert dat het reële inkomen per hoofd in het jaar 2000 ongeveer $2\frac{1}{2}$ maal zo hoog zal liggen dan thans ¹⁶. De economische groei biedt interessante mogelijkheden tot het opvangen van verhoogde premiedruk, hetgeen als volgt kan worden geïllustreerd.

Als er 100 actieven zijn, elk met een inkomen van $f\ x$ per man en 20 postactieven met een pensioen van $f\ 0,7x$ dan is — afgezien van administratiekosten en de vorming van een klein „schommelfonds" — een omslagpremie nodig van 14%. Van het nationale inkomen van $f\ 100x$ wordt $f\ 14x$ „overgedragen" aan de postactieven. Stijgt nu *in de loop der decennia* het aantal postactieven tot 30 per 100 actieven, dan moet er voor een *gelijkblijvende consumptie per hoofd* (van actieven en postactieven) in totaal beschikbaar komen $f\ 107x$. In procenten van het nieuwe nationale inkomen wordt de premiedruk dan $(21 : 107)$ maal $100\% = 19,6\%$. Bij een jaarlijkse economische groei van $2\frac{1}{2}\%$ wordt een stijging van 7% van het nationale inkomen gerealiseerd binnen 3 jaar.

Bezien tegen de achtergrond van de waarschijnlijke economische groei lijkt

¹⁴ Blijkens verslag in *Trouw* van 5 april 1968.

¹⁵ Ibidem, blz. 37 en 38.

¹⁶ *Preadvies voor de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel*, Haarlem 1967.

het lichtelijk overdreven dat een omslagstelsel onverantwoord zware lasten op de komende generatie(s) zou leggen. In de omslagfilosofie — eigenlijk een veel te duur woord voor een zo laag-bij-de-grondse zaak als een omslagstelsel — is een ouderdomsverzekering net zo iets als een ziekteverzekering, waarbij ieder jaar zijn eigen last draagt die bepaald wordt door de verhouding tussen de aantallen premieplichtigen en uitkeringsgerechtigden. De noodzaak van kapitaalvorming bij pensioenverzekering per onderneming of bedrijfstak is te wijten aan de te smalle basis, de onzekerheid omtrent de continuïteit.

Blijkens het *Statistisch Zakboek* 67 bedroegen de omslaguitkeringen van AOW en AWW in 1966 reeds f 3,75 miljard, terwijl de in het algemeen nog jonge ondernemings- en bedrijfspensioenfondsen samen niet verder kwamen dan f 0,42 miljard uitkeringen en het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds f 0,8 miljard voor zich liet afdrukken. Voorzover de Bijstandswet fungeert als aanvulling op AOW en (te lage) pensioenfondsuitkering, is hier ook sprake van een aanvullende voorziening (op omslagbasis), die echter eerst in werking treedt als men geen noemenswaardig eigen kapitaalbezit meer heeft, hetgeen een aanmoediging betekent tot „potverteren” vóór de pensioneringsleeftijd en het verzwijgen van spaargelden.

Enkele conclusies

Samenvattend menen wij te mogen concluderen dat de combinatie van sterke welvaartsstijging en chronische inflatie de pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen voor grote problemen heeft geplaatst — waarop het traditionele kapitaaldeckingsstelsel geen bevredigend antwoord heeft — hetgeen de belangstelling voor het omslagstelsel wel moest stimuleren. Wat de uitkeringen betreft, nemen de omslagpensioenen in ons land thans reeds een dominerende positie in. Een verdere optrekking van de AOW en het inbouwen van meer omslagelementen in de kapitaaldeckingsfondsen lijken niet onwaarschijnlijk. De welvaartsvastheid der AOW- en AWW-uitkeringen alsmede het welvaarts-vaste eindbonsysteem der overheidspensioenregeling hebben de tekortkomingen der traditionele pensioenfondsen duidelijk aan het licht gebracht: in het algemeen onbevredigende aansluiting bij het laatst-verdiende inkomen; geen garantie van waardevastheid, laat staan welvaartsvastheid; verslechtering van pensioenpositie bij verandering van werkgever.

Gezien de algemene voorkeur van de Nederlanders voor revisionisme boven radicalisme enerzijds en de door verder opdringen van het omslagstelsel bedreigde economische en andere belangen anderzijds is het te verwachten dat Veldkamp gelijk zal krijgen met zijn prognose dat „het streven naar een betere pensioenvoorziening in de komende tien jaar boven aan de lijst van de sociale desiderata in ons land zal blijven staan”¹⁷.

¹⁷ *De Sociale Zekerheid opnieuw beschouwd in perspectief*, blz. 12.

BOEKBESPREKING

F. R. J. Knetsch, *Pierre Jurieu. Theoloog en Politicus der Refuge*. Uitgave J. H. Kok N.V., Kampen 1967, 491 blz. (diss. Leiden). Prijs f 29,50.

Dat het bovengenoemde kerkhistorische proefschrift waarop de schrijver cum laude promoveerde bij prof. dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, ook de aandacht van de lezers van *Antirevolutionaire Staatskunde* mag vragen, is wellicht op het eerste gezicht niet voor iedereen duidelijk. Het betreft hier echter, enigszins generaliserend gesproken, een figuur en een hoofdstuk uit de geschiedenis van het recht van verzet en dat is vanouds een terrein waar de geestelijke nazaten van Calvijn interesse voor hadden. Daarnaast is er nog een andere reden om op deze plaats aan deze studie aandacht te schenken. In de discussies binnen de Oecumenische Beweging — ik denk aan de Praagse Christelijke Vredesconferentie en de Wereldconferentie „Kerk en Samenleving” in Genève (1966) — is vooral op grond van de ontwikkelingen in de buiten-Europese gebieden, met name in Latijns-Amerika, het verlangen opgekomen naar een christelijke bezinning op het probleem van de revolutie en het is hierbij — ik heb het zelf op een bijeenkomst van een commissie van de Praagse Christelijke Vredesconferentie ervaren — dat vooral een inbreng van calvinistische zijde wordt verwacht. Ik zou nu als bijdrage tot deze inbreng deze gelegenheid willen aangrijpen om eerst iets over de dissertatie van dr. Knetsch en het resultaat van zijn onderzoek te vertellen om dan aan het einde dit in een algemener kader te plaatsen met de vraag in hoeverre dit traditionele erfgoed ook nog in ons actuele denken functioneert en na te gaan welke lijnen in de praktijk zouden kunnen worden getrokken op grond van de uitspraken van Jurieu.

Het onderwerp van de dissertatie verplaatst ons naar het Frankrijk van het vorstelijk absolutisme van de 17e eeuw, van het „droit divin”, en naar de tijd van de hugenoten-réfugiés, zodat het ook nauw te maken heeft met onze vaderlandse geschiedenis. De in 1637 geboren Pierre Jurieu werd na studie o.a. aan de door Philippe Du Plessis-Mornay, een der zgn. monarchomachen, gestichte Académie van Saumur en aan de Académie van Sedan, eerst predikant en later ook hoogleraar. In datzelfde Sedan waar Jurieu vroeger had gestudeerd en waar zijn grootvader van moederszijde, Pierre Du Moulin, hoogleraar was geweest, verkreeg ook hij die functie. Kort daarop kreeg hij daar in de door hem aanbevolen collega Pierre Bayle een collega die vanaf die tijd niet meer uit zijn gezichtsveld verdween en met wie hij later nogal eens de degen heeft gekruist. Jurieu was niet alleen welbespraakt, maar was ook een fel en vurig polemicus, die het met allerlei theologen en richtingen aan

de stok heeft gehad, maar waar we in het kader van deze recensie niet nader op in zullen gaan.

In de eerste fase beperkt zijn verzetsleer zich tot het zuiver kerkelijke terrein. De schrijver weet duidelijk te maken, dat de zich in die tijd bij Jurieu en andere Hugenoten manifesterende anti-hiërarchische trek niet op taktische gronden gebaseerd kan zijn. De Hugenoten immers konden als minderheidsgroep er allerm minst behoefte aan hebben dat het tot een realisering van de volkssouvereiniteit zou komen die hen van hun privileges — de koninklijke edicten — zou beroven. Het waren principiële gezichtspunten die Jurieu de weg hebben gewezen. In het kort zijn zijn inzichten over de „kerkregering” als volgt samen te vatten: het van God komende gezag daalt niet neer op synodes en vandaar op lagere organen, maar op het volk, dat er vervolgens de ambtsdragers en hun vergaderingen mee bekleedt. Deze ambtsdragers heeft men echter te gehoorzamen, tenzij ze zich als tyrannen ontpoppen (blz. 85). Voor de kerk heeft dit tot gevolg dat men b.v. een paus moet afwijzen, omdat deze in feite niet gekozen is en omdat hij zich een grotere autoriteit aanmatigt dan het volk hem zou kunnen hebben geven. Al trekt Jurieu hieruit nog geen politieke consequenties, toch hebben we hiermee al in aanzet de kern van zijn latere staatsleer.

Toen de rechten der Hugenoten steeds vaker geschonden werden, de morele druk toenam en vooral de leidende figuren het doelwit waren van allerlei kleinzielige beschuldigingen, verliet een toenemend aantal Hugenoten het land. Jurieu probeerde het nog een tijd uit te houden. Met de sluiting van de Académie te Sedan kreeg men hem niet klein. Toen hij echter van majesteitschennis beschuldigd werd en het tot een proces kwam dat hij gelukkig won, werd de grond hem te heet onder de voeten en besloot hij, zij het met pijn, te vertrekken. Anderen, o.a. zijn kerkeraad, drongen er ook bij hem op aan, omdat hij meer gevaar liep dan anderen. Met Bayle verliet hij het land en beiden kwamen zij, zij het via een verschillende reisroute, te Rotterdam aan, waar ze tot hoogleraar aan de op te richten illustere school benoemd waren en waar Jurieu tevens predikant werd bij de Waalse gemeente. Al spoedig kregen beiden verschil van mening en de schrijver ziet een van de oorzaken in het verschillende milieu waarmee ze in aanraking kwamen. Terwijl Bayle vooral in contact kwam met staatsgezinde regenten, verkeerde Jurieu meer onder de prinsgezinden met hun gereformeerd-demokratische opvattingen.

In deze tijd was de grote constante in Jurieus leven zijn anti-absolutisme dat nu steeds duidelijker politieke vormen ging aannemen. De vorst kon naar zijn mening niet naar welgevallen wetten uitvaardigen, veranderen en intrekken (blz. 158). Zijn gezag vond zijn grondslag in een verdrag tussen vorst en volk, waarbij het laatste de eerste met souvereiniteit bekleedde. Het voornaamste criterium voor het beantwoorden van de vraag of de overheid haar taak juist opvatte, lag volgens Jurieu in het handhaven van fundamentele rechten. Door het vorstelijk gezag geheel aan het positieve recht te binden, kon het natuurrecht als kritische instantie dienst doen en dit niet alleen maar in de gevallen waarin men „God meer moet gehoorzamen dan de mensen” maar altijd waar

mensen onderdrukt worden. „Door aktieve, gewapende weerstand op te vatten als een recht dat van nature toekomt aan elke groep die verdrukking lijdt, en door als axioma aan te nemen dat wat de natuur voorschrijft identiek is met hetgeen God wil, kon Jurieu aan de duldzaamheid der eerste christenen het verplichtend karakter ontnemen” (blz. 195). Naar de mening van Jurieu kon het volk onder alle omstandigheden bepaalde elementaire rechten laten gelden tegenover de overheid en mocht in uiterste noodzaak naar het zwaard grijpen. „Een vorst die tot verdrukker wordt door zijn onderdanen in hun rechten te beknotten, mag men met de wapenen tot rede brengen” (blz. 196).

Al was hij nu in het buitenland, Jurieu heeft zoveel hij kon ook daadwerkelijk aan de strijd tegen het absolutisme deelgenomen. Toen het edict van Nantes werd herroepen en een grote stroom vluchtelingen ons land binnenkwam, verleende hij zijn bemiddeling om hen aan werk en verzorging te helpen. Maar de achtergeblevenen werden ook niet vergeten. Jurieu probeerde theologen te vinden die bereid waren naar Frankrijk te gaan; hij zond gedrukte brieven aan de ondergrondse kerk in Frankrijk (de *Lettres pastorales*). Enkele jaren lang verscheen er tweemaal per maand een nummer; hij polemiseerde hierin met de onderdrukkers, informeerde de onderdrukten omtrent het voortbestaan van groepen Hugenoten en vermaande hen trouw te blijven. Vooral de mededelingen over het bestaan van trouw gebleven groepen zullen voor de in Frankrijk achtergebleven Hugenoten een grote bemoediging hebben betekend en een aansporing om vol te houden. Ook leidde hij een tijd lang een soort geheime dienst. Verder deed hij herhaaldelijk een beroep op de andere staten in Europa om ze tot een coalitie tegen Frankrijk te bewegen, waarbij hij de intern-Franse weerstand nogal overschatte. Met spanning volgde hij de gebeurtenissen in Engeland, juichte de plannen van Willem III toe en gaf achteraf een theologisch-politieke rechtvaardiging van de „Glorious Revolution” (*Traité de la puissance des Souverains*). Al wees hij een niet aan normen gebonden macht van het volk uitdrukkelijk af, het heil van het volk was voor hem de hoogste wet en beperkte de vorstelijke souvereiniteit (blz. 287, 288). Steeds duidelijker ging de verdragstheorie een centrale plaats innemen in zijn staatsleer; hierbij beriep hij zich o.a. op Grotius. Het was de door hem gekozen vorm voor zijn overtuiging dat niemand absolute macht mocht hebben over een ander.

Wanneer we uitgaande van de opvattingen van Jurieu ons nu tot de actuele problematiek wenden, dan schijnt veel van wat gezegd is, intussen gerealiseerd; ook dienen we te bedenken dat de dragers van deze gedachte veranderd zijn. De democratische prinsgezinden uit de aristocratische Republiek, de „kleine luyden” uit de liberale 19e eeuw, zijn nu geëmancipeerd en gearriveerd. Hebben zij nog wel behoefte aan een recht van verzet? Ja, in de jaren van de tweede wereldoorlog was het weer actueel en werd het weer „een heilig recht”. Begrijpelijk dat het in Duitsland actueel bleef; de discussie daar laat zien hoe moeilijk het is het in een samenleving waarin het „obrigkeitsstaatliches Denken” zo'n grote invloed heeft uitgeoefend en nog uitoefent en waar het Lutheranisme zo'n grote rol heeft gespeeld, te verankeren en hoe belangrijk het juist daarom is,

dat het als een grondwettelijk recht voor buitengewone omstandigheden wordt erkend.

Maar al zouden we ons wat het ontkennen van de actualiteit voor ons land en de rest van Europa betreft, wel eens kunnen vergissen, daarbuiten is het evident een brandend probleem en we kunnen niet aan de ons uit die landen gestelde vragen voorbij gaan. Proberen we nu gebaseerd op de uitspraken van Jurieu enkele lijnen voor de praktijk te trekken. Voor hem ligt het criterium voor het overheidsgezag in het „tot heil van het volk” dienen en in het handhaven van bepaalde fundamentele rechten. Overheid is, wie wettig door het volk is gekozen, niet krachtens eigen vermeend recht, maar krachtens het van God komende gezag. Deze overheid die gehoorzaamd moet worden — Jurieu was geen independentist en ook geen anarchist — mag zich niet te veel macht toeëigenen, mag niet op absolute wijze over haar onderdanen heersen. Dan houdt ze op, overheid te zijn. In uiterste noodzaak mag dan naar de mening van Jurieu van de wapens gebruik gemaakt worden. Ik herhaal nog eens: „Aktieve gewapende weerstand als een recht dat van nature toekomt aan elke groep die verdrukking lijdt” (blz. 195) en al zouden wij het hier en daar wat anders formuleren dit is duidelijke taal waar men wat aan heeft. Wie zijn in onze tijd tot verzet geroepen? Niet meer als in de hiërarchische tijd alleen maar de lagere magistraten, maar iedere staatsburger. Dit alles roept natuurlijk nog wel de nodige vragen op, waarop hier niet kan worden ingegaan. Wij zullen het tijdsgebundene en dat wat blijvende betekenis heeft, moeten scheiden. Dat een proefschrift als dit bij het nadenken over de actuele problematiek kan helpen, zal nu echter wel duidelijk geworden zijn. Daar het bovendien nog in zeer leesbare taal geschreven is en tal van interessante bijlagen bevat, is het een publikatie waarmee de schrijver van harte mag worden gelukgewenst.

dr. G. van Roon

Prof. mr. P. J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland. 1840—1940*. Vierde druk. Uitg. Van Gorcum & Comp. N.V., Assen 1967. Prijs geb. f 23,90.

Van het bekende boek van prof. Oud — waarin hij een beschrijving geeft van de hoofdzaken van onze staatkundige geschiedenis gedurende de periode van 1840 tot 1940 — is een vierde druk verschenen. Daar aan een vroegere druk van ditzelfde werk in *A. R. Staatskunde* reeds een uitvoerige bespreking is gewijd¹, moge thans met een korte aankondiging worden volstaan.

Het onderhavige werk is niet geschreven met rechtstreeks gebruik van de desbetreffende Kamerstukken, maar op grond van de literatuur over de behandelde periode, welke de schrijver bij het samenstellen — tegen het einde van de bezettingstijd — ter beschikking stond. Dit heeft niet verhinderd, dat

¹ *A.R.S.*, XXVI, blz. 136—141.

een levendige beschrijving tot stand is gekomen met talrijke anecdotes en citaten. Herhaaldelijk treedt de schrijver als het ware in discussie met de personen wier politieke arbeid hij beschrijft, waarbij hij uiteraard niet altijd op de instemming van zijn lezers mag rekenen.

Kleine onnauwkeurigheden, welke reeds in de bespreking van de tweede druk in dit blad werdenesignaleerd, bleven gehandhaafd. Zo kan men nog steeds lezen, dat in 1878 door een vergadering van afgevaardigden van antirevolutionaire kiesverenigingen een blijvende partijorganisatie is gesticht en een program van beginselen vastgesteld (blz. 136). In werkelijkheid heeft deze vergadering plaats gevonden op 3 april 1879.

Naar de woorden van prof. Oud is het boek bijzonderlijk bestemd voor hen, die tijd en gelegenheid missen van meer uitvoerige werken kennis te nemen. Als zodanig gaarne aanbevolen!

J. H. P.

DR. W. P. BERGHUIS

VOORZITTER A.R.P. 1956—1968

door

P. F. van Herwijnen

Een recapitulatie

Op de deputatenvergadering van 21 april 1956 werd dr. Berghuis verkozen tot voorzitter van het Centraal Comité van Antirevolutionaire kiesverenigingen. Deze verkiezing viel nog geen jaar na een vrij ingrijpende reorganisatie van de partij. Een reorganisatie, waarbij onder meer de taak en bevoegdheden van het Partij Convent opnieuw statutair geregeld werden. In een van de bepalingen stond, dat het Partij Convent minstens twee maal per jaar bijeen diende te komen. Dr. Berghuis heeft de hierin geboden mogelijkheid aangegrepen om op de Conventsvergaderingen niet alleen de statutair voorgeschreven zaken af te doen, doch tevens, in de vorm van een openingstoespraak, periodiek een college te geven over de centrale thema's van een zo moeilijke zaak als het bedrijven van werkelijk christelijke politiek. Zijn conventsredevoeringen kregen spoedig een zekere vermaardheid; zij gingen een functie vervullen terzake van de politieke opstelling en het politieke gezicht van de A.R. Partij. Twintig conventsredevoeringen heeft hij uitgesproken, waarvan er achttien in druk verschenen. Ook de vijf door hem uitgesproken deputatenredevoeringen kregen via de drukpers een grotere actieradius. Nu met het afscheid als voorzitter aan deze activiteit een einde is gekomen, lijkt het ons nuttig een poging te doen convents- en deputatenredevoeringen te recapituleren.

Wij hebben dr. Berghuis in deze recapitulatie grotendeels zelf aan het woord gelaten. Hoewel het verleidelijk is op menige stellingname van dr. Berghuis kritisch in te gaan, bij verschillende uitspraken vragen te stellen en bij weer andere instemming te betuigen, hebben we een en ander achterwege gelaten. En wel om twee redenen. In de eerste plaats houdt dr. Berghuis zich ook elders in het openbaar, o.m. in de Eerste Kamer, met politiek bezig. Bij een kritische waardering zou zijn gehele politieke optreden, zoals de redevoeringen in de Senaat, zijn optreden voor radio en televisie, zijn interviews, mee betrokken dienen te worden. En daarvoor is het tijdstip nog niet gekomen, omdat het neerleggen van de voorzittersshamer door dr. Berghuis wel een beperking, maar geen annulering betekent van zijn politieke activiteiten. Een andere reden waarom wij hebben gemeend niet verder te kunnen gaan dan een recapitulatie, heeft betrekking op het feit dat in een partij, die men zelf niet heeft opgericht, het aanvaarden van het voorzitterschap tevens het ontvangen van een bepaalde

erfenis betekent. Een juiste waardering van dr. Berghuis' opmerkingen over die erfenis, wat daarvan niet en wat daarvan wel door hem wordt aanvaard, is alleen verantwoord bij een zo nauwkeurig mogelijke boedelbeschrijving. Anders gezegd: de vraag of de partij in de bocht zit, een bocht heeft gemaakt en gevaren van verstarring heeft onderkend, kan alleen beantwoord worden als de periode Colijn/Schouten in kaart is gebracht. Dit laatste is nog maar zeer fragmentarisch gebeurd.

Recapituleren betekent het herhalen van de hoofdtrekken, van de centrale lijnen, en is daarom wezenlijk anders dan inventariseren. Bij een inventarisatie zouden alle politieke problemen waarover dr. Berghuis ook maar iets gezegd zou hebben, moeten worden genoemd. Bij een recapitulatie gaat het om de vraag: wat zijn de centrale thema's in Berghuis' boodschap.

I

Rode draad

De rode draad, die vrijwel alle redevoeringen van dr. Berghuis met elkaar verbindt, is de bezinning op het wezen van christelijke politiek. Hierbij wil hij aan beide begrippen, zowel aan het begrip christelijk als aan het begrip politiek, recht doen. De politieke relevantie mag niet ingeruild worden voor een vermeende zuivere principiële opstelling. Van een vergeestelijking van de politiek wil hij niets weten. Op het convent van 20 juni 1959 stelt hij, dat we „... als Christelijke politieke partij... nimmer (zullen) hebben te volstaan met een geestelijk getuigen, maar... uit Evangelische roeping hebben te zijn een effectief werkende partij in praktisch aardse zin”.

Het streven naar een duidelijker politieke opstelling mag echter ook niet gepaard gaan met een verarming van het profetisch dynamisch karakter van de Bijbelse boodschap tot niet meer dan een inspiratiebron. Het Christen-zijn in deze wereld, hetgeen dus ook geldt de politieke en sociale activiteiten, is volgens dr. Berghuis, sprekend op het convent van 25 oktober 1958, „... niet maar alleen een zaak van gezindheid, van naastenliefde, maar niet minder een zaak van beginselen, van uitgangspunten, die op het terrein van de staatkunde bijv. ten diepste de visie op overheid en staat en maatschappij bepalen. Het is dus niet minder een zaak van program. Eigenlijk is dat natuurlijk één en hetzelfde...”.

Christelijk en politiek zijn geen concurrenten van elkaar, maar liggen in elkanders verlengde. Als christen krijgt men pas het juiste zicht op de naaste en daarmee op de politieke verantwoordelijkheid, en bij doordenken van de politieke vraagstukken komt men bij vragen waarop de Bijbel een — en voor diegenen die geloven het antwoord geeft.

In het hierna volgende willen we de ontwikkeling van deze gedachte in de loop der jaren nagaan.

Een staatsman niet... een Evangeliebelijder

De op het voorjaarsconvent van 27 april 1957 uitgesproken rede stond

voornamelijk in het teken van bezinning op de verhouding van de A.R. Partij tot de andere democratische partijen in ons land. De achtergrond van deze bezinning was de volgens dr. Berghuis volstrekt onbevredigende situatie waarin de politiek in ons land met „de brede basis” was geraakt. Onbevredigend omdat de brede basis in deze situatie de politieke verhoudingen vertroebelde en een duidelijke politieke meningsvorming bemoeilijkte. Onaanvaardbaar tevens omdat daardoor „de diepe strijd om de richting voor de toekomst . . . op een zacht pitje (was) blijven staan”. Te cardinale dingen staan hierbij op het spel. „En daarom, er moet lijn in onze politiek zitten, in onze Nederlandse politiek en in onze anti-revolutionaire politiek”. Dat is in concreto niet altijd gemakkelijk, maar de grote lijn zelf is, wat de A.R. Partij betreft, duidelijk, getrokken als zij wordt „. . . in ons zijn van christelijke politieke partij, in ons aan politiek willen doen vanuit de Bijbel. Het woord van Groen van Prinsterer: „Een staatsman niet . . . , een Evangeliebelijder”, raakte de zaak toch maar in het hart. Want niet de staatsmanskunst — hoe belangrijk en hoe onmisbaar ook — maar in het brengen en het beleven van de boodschap van het Evangelie ook in de politiek van deze tijd, in een wereld van vluchten in de Staat, materialisme en saecularisatie, ligt tegen onze eigen onbewogenheid in, onze eerste en voornaamste roeping. En daarin als partij onze onverdiende kracht”.

De kern van een antirevolutionair beleid

Die grote lijn — het beleven van de boodschap van het Evangelie ook in de politiek — wordt op het najaarsconvent van 26 oktober 1957 nader uitgewerkt. Als hoofdthema voor zijn rede had dr. Berghuis gekozen „. . . de inhoud, . . . de hoofdlijnen van een anti-revolutionair beleid in de huidige politieke en maatschappelijke omstandigheden”. Als men daarnaar vraagt, „. . . dan kunnen wij niet volstaan met te verwijzen naar beginselprogram of program van actie”. Waarom niet? Omdat met deze vraag iets anders bedoeld wordt. „Men wil kort en krachtig, klaar en duidelijk de grote lijn, de kern van een hedendaagse anti-revolutionaire politiek zien aangegeven”. Wanneer het om die kern gaat, kan ook bepaaldelijk niet volstaan worden met te verwijzen naar de principiële opvattingen van de A.R. Partij omtrent zondagsrust, lijkverbranding, loterij of eed, hoe belangrijk zij in de daarvoor in aanmerking komende omstandigheden ook kunnen zijn, „want als wij ons daartoe zouden bepalen, dan zou ons de werkelijke politieke ontwikkeling ontsnappen en de christelijke politieke gedachte, in haar hoge strekking van te zijn richtingbepalend voor het gehele politieke leven, door ons wel geheel verkeerd worden beleefd”. De kern van de antirevolutionaire politiek is volgens dr. Berghuis in de eerste plaats het punt waar het in het gehele leven om gaat, dus ook in de politiek, het geloof dat uit God, door God en tot God alle dingen zijn. Dit geloof doet ook de politiek zien als een middel, dat „. . . mede moet dienen het bewustzijn en het bewust worden, dat de bestemming van de mens niet opgaat in het stoffelijke”. Als meer typische politieke uitgangspunten noemt dr. Berghuis „de geheel eigen plaats, die de met het zwaard uitgeruste overheid van Godswege, bij Zijn

gratie en ons ten goede in de samenleving heeft", „de principiële beperktheid van de taak der overheid met betrekking tot het reguleren der samenleving"; „... de handhaving van recht en vrijheid als centrale opdracht voor staten en overheden..." en „... de eigen zelfstandige en verantwoordelijke plaats en taak van de „maatschappij" in haar onderscheiden geledingen en organen".

Beginsel en praktijk

Beleving van deze uitgangspunten is alleen mogelijk wanneer ze in contact worden gebracht met de concrete werkelijkheid. Dit in contact brengen heeft dr. Berghuis in zijn bijdrage aan *Bene Meritus* vergeleken met het projecteren van een beeld. Door met een lamp op een rechtopstaande stok te schijnen, zal deze stok een schaduw afwerpen op de grond waarin de stok staat geplant. De vorm van de schaduw zal echter bepaald worden door de aard van het terrein waarin de stok staat. Wat dr. Berghuis met dit beeld bedoelt is duidelijk. De beginselen blijven onveranderlijk, de concrete werkelijkheid is daarentegen voortdurend in beweging, het geprojecteerde beeld van de onveranderlijke beginselen op de veranderende werkelijkheid zal daarom met die werkelijkheid mee veranderen. Dit noodzaakt tot het voortdurend peilen van de werkelijkheid en het zich steeds weer opnieuw de vraag stellen wat het Evangelie in de aldus gepeilde situatie gebiedt. Deze noodzaak mag niet ontlopen worden door in plaats van naar het Evangelie naar de standpuntbepaling in het verleden te luisteren. Dan treedt, aldus dr. Berghuis, een vereenzelving op van beeld en projectie, van Evangelie en menselijke afleiding. Deze vereenzelving leidt niet alleen tot kortsluiting tussen beginsel en het Bijbels getuigenis, maar ook met de politieke werkelijkheid. In plaats van richtinggevend uitgangspunt en stuwende opdracht is dan het beginsel verworpen tot censor en meetlat.

De bocht naar de tijd waarin wij leven

Het is op het hierboven gesignaleerde gevaar waarop dr. Berghuis doelde, toen hij op het najaarsconvent van 13 oktober 1962 zei: „Ik geloof dat wij goed doen er oog voor te hebben, dat wij in de eerste na-oorlogse periode aan het gevaar hebben blootgestaan met onze beginselen te verstarren in een veranderende wereld, waardoor het levende en stuwende karakter van een christelijke beginsel-politiek aan betekenis zou kunnen hebben ingeboet". Het is de doorbreking van deze verstarring, het herstel van het contact tussen enerzijds beginsel en anderzijds Bijbelse boodschap en politieke werkelijkheid en het onderkennen van het gevaar van vereenzelving van beginsel en concrete politieke stellingname welke door dr. Berghuis het nemen van een bocht is genoemd. „Ik dacht," zo gaat het laatst gegeven citaat verder, „dat wij over dat gevaar nu heen zijn en dat wij thans bezig zijn de bocht te nemen naar de tijd waarin wij zeer reëel leven, en waarin wij met dezelfde geestelijke opdracht als die van het verleden ons naar de toekomst richten".

Beginsel en beginselschema

Op de deputatenvergadering van 23 maart 1963 komt hetzelfde thema aan

de orde. Benadrukt wordt, dat de A.R. Partij een beginselpartij is, dat zij dat van het begin af is geweest en dat zij dat ook wil blijven. „Het hart van haar bestaan als christelijke politieke partij ligt in het aanvaarden van vaste uitgangspunten vanuit de Bijbel als basis en als richtsnoer voor het bedrijven van staatkunde”. Echter is rondom die beginselen in de loop van de tijd een netwerk, een patroon van antirevolutionair denken gegroeid, dat als zodanig een grote kracht vertegenwoordigt, „... maar dat in allerlei opzichten is afgestemd op ontwikkelingsfasen van het verleden, op persoonlijke invloeden en op lokale situaties”. Dit patroon is gevormd in de tijd van Kuiper „... en het is geconsolideerd, maar heeft nauwelijks nieuw élan gekregen, in de periode-Colijn”. Bij dit patroon kunnen wij niet zonder meer blijven staan, noch mogen we er ons van losmaken, waar mogelijk zullen we er op voort moeten bouwen”, maar „wij zullen er ook wel eens uit los moeten breken, wanneer de werkelijke beginselen voor christelijke politiek er achter schuil zijn gegaan”. Dit laatste geeft wel eens spanningen ... juist omdat dat historisch gegroeide denkpatroon ongemerkt en onbedoeld soms tot in onderdelen toe in veler besef het karakter van een beginselschema heeft gekregen”.

Christelijke politiek is radicaal

Op hetzelfde Partijconvent van 23 maart 1963 herhaalt dr. Berghuis nog eens, dat de A.R. Partij het reële gevaar heeft gelopen met haar beginselen te verstarren. Dit gevaar is thans geweken. „Wij bouwen nu ... aan een gestaltegeving van antirevolutionaire politiek, die uitgaat van dezelfde beginselen, welke de a.r. richting van het hart uit hebben bewogen, die aansluit bij de beste tradities van het antirevolutionaire verleden, maar die tevens afgestemd is op de omstandigheden en vraagstukken van nu en morgen, die ingepast is in de maten en verhoudingen, waarin wij nu nationaal en internationaal leven...”. Even later merkt hij op: „Christelijke politiek is naar haar aard radicaal, in de zin van een voortdurend bezig willen zijn de politiek tot op haar wortels terug te voeren en te beoordelen”.

Lokken van hen die gingen

Indien de A.R. Partij zich in die zin radicaal zou opstellen, dan gelooft dr. Berghuis „... dat wij als christelijke beginselpartij weer een herkenning (zullen) vinden bij diegenen, die in het verleden van ons zijn weggegaan of die van huis uit bij ons behoren, en die nu in andere partijen op belangrijke posten zitten”.

Een ernstige poging tot zulk een opstelling is te vinden in het Program van Actie 1963, waarvan dr. Berghuis zegt: „Het wil doen uitkomen, in aansluiting op de oorsprongen van de antirevolutionaire richting, dat zij in het kerkelijke oecumenisch is, in het politieke op de wereld gericht, mondiaal is en in het sociale radicaal”.

Sociaal links

Op het najaarsconvent van 31 oktober 1964 bestrijdt dr. Berghuis de mening

dat het belangrijkste punt in de Nederlandse politiek zou zijn de vraag of de socialisten dan wel liberalen aan de regering mee doen „... en de sterke Christen-Democratische combinatie politiek op het tweede plan staat”. Dit leidt tot de indruk, dat de christen-democratische politiek „... iets is dat ergens ligt tussen socialisme en liberalisme, dat zij is een echte middenpolitiek zonder eigen „gericht” politiek gezicht”. Dr. Berghuis gelooft dat er een eigen, gemeenschappelijke politieke richting is van de christelijke partijen. Van groot belang is bezinning daarop.

In het kader van die bezinning „... hebben wij uiteraard allereerst met onszelf, met onze eigen partij te maken”. Na opgemerkt te hebben dat de eigen richting van de A.R. Partij vastgelegd is in het Beginselprogramma en in het Program van Actie, stelt dr. Berghuis de vraag: „Waar staan wij nu als A.R. Partij in het totaal beeld van de Nederlandse politiek?” Dr. Berghuis begint zijn antwoord met stil te staan bij de onderscheiding links-rechts. „In het Nederlandse partijen-patroon met zijn confessionele en niet-confessionele partijen is steeds, vooral vóór de oorlog, de onderscheiding rechts-links daarop toegepast”. Volgens dit criterium is de A.R. Partij samen met C.H.U. en K.V.P. rechts en zijn P.v.d.A. en V.V.D. links. „Wij voor ons achten dit onderscheidingsmerk van wezenlijke aard en wij houden voor wat ons zelf betreft, daaraan vast”.

Het is echter een feit, dat in andere landen de onderscheiding rechts-links wordt toegepast op de begrippen conservatief-voortstrevend. Na de oorlog, mede als gevolg van de zgn. „doorbraak”-gedachte, wordt dit criterium ook in de Nederlandse politiek gehanteerd. Dr. Berghuis wijst deze onderscheiding, als zijnde van niet-essentiële aard, af. „Maar daarom kan het geen kwaad om het eens even op onszelf toe te passen. En dan is het goed te stellen, dat in *die* zin genomen de A.R. Partij van huis-uit (ik denk aan figuren als Kuyper en Talma) maar niet minder in de benadering van de politieke vraagstukken van vandaag *sociaal gezien* zowel nationaal als internationaal *links* is”.

Dr. Berghuis benadrukt vervolgens dat het sociaal-links zijn niet van de socialisten is overgenomen en dat het beschermen en helpen van het zwakkere wezenlijk iets anders is dan de „van de wieg tot het graf”-gedachte. Het is veeleer zo, dat de socialisten, na loslating van het marxisme, qua opzet op het terrein van de sociale wetgeving veel hebben overgenomen, wat in oorsprong uit de anti-revolutionaire koker kwam. „En — laat men dat er maar bijzeggen — toen hebben wij het ergens laten zitten. Het op zichzelf zo essentiële beginsel van de principiële beperktheid van de overheidstaak heeft er in de praktijk van ons denken en van ons handelen wel eens toe geleid, dat wij die taak te zeer als een negatieve in plaats van een toch primair positieve hebben gezien. Van de dingen, die een anti-revolutionaire politiek kenmerken, te weten: de erkenning van het Goddelijk karakter van het overheidsambt ons ten goede, de eigen verantwoordelijkheid van de burger, de principiële beperktheid van de overheidstaak en de bescherming van de zwakkeren, is de laatstgenoemde beslist niet de onbelangrijkste”. Het slot van deze passage luidt: „Wanneer de „avant-garde”, de voorhoede-eis, de eis van voortstrevendheid aan de politiek mag worden

gesteld, zal dit in de allereerste plaats voor de christelijke politiek gelden”.

Structuurrapport K.V.P.

Het is juist deze eis, de eis van vooruitstrevendheid, welke dr. Berghuis node mist in het structuurrapport van de K.V.P. Op de deputatenvergadering van 12 februari 1966 wordt uitgebreid stilgestaan bij dit rapport. Dr. Berghuis kan zich niet aan de indruk onttrekken „ . . . dat de samenstellers een katholieke, c.q. bredere christelijke partij in belangrijke mate zien als een soort program-partij in een centrumpositie”. In het rapport wordt iets teveel „het eigen radicale” gemist „van een christelijke politiek, waardoor zij maar niet ergens tussen socialisme en liberalisme inzit, maar zowel tegenover het socialisme als tegenover het liberalisme met een eigen radicaliteit staat”. Op de deputatenvergadering van 14 januari 1967 voegt dr. Berghuis hieraan toe, dat het rapport „ . . . ondanks alle waardevolle elementen die het bevat, het centrale punt niet of nauwelijks (raakt), namelijk hoe ook programmatisch het christelijk geloof de basis en de richting van een georganiseerde christelijke politiek aangeeft”. Dit punt is daarom centraal omdat het antwoord op de vraag hoe het christelijk geloof juist programmatisch basis en richting van een georganiseerde christelijke politiek aangeeft, beslissend is voor de geloofwaardigheid van een christelijke partijformatie. En het is juist deze geloofwaardigheid waarop de fel opgelaaide discussie rond het partijstelsel in ons land zich toespitst.

Geloofwaardigheid van christelijke partijformatie

Wil de christelijke partijformatie geloofwaardig zijn dan zal ze zich „ . . . in haar bestaan en voortbestaan niet kunnen verantwoorden wanneer zij zich in het bijzonder baseert op de noodzakelijkheid van de emancipatie van een bepaalde bevolkingsgroep of op een sociologische geloofsverbondenheid van een deel van het volk”. Zou ze dat wel doen, dan, aldus dr. Berghuis, „ . . . heeft zij òf zichzelf overleefd of zij wordt tot zoiets als een stukje „folklore”. Een christelijke partij kan haar bestaan ook niet uitsluitend en voldoende rechtvaardigen, indien zij politiek wil verenigen allen, die in het geloof eensgezind zijn. Het is niet maar een gezindheidszaak. Er is meer nodig”. Nodig is in de eerste plaats, dat de inhoud van het christelijk geloof, naast inspiratiebron en drijfkracht, richtinggevend voor de politiek en inhoudbepalend voor het program zal zijn. „De christelijke partijformatie kan haar bestaansgrond en de wenselijkheid van haar bestaan — niet alleen in het verleden of in het heden maar ook voor de toekomst — alleen duidelijk maken en met klem blijven stellen, wanneer zij ervan uitgaat, dat het christelijk geloof een eigen inhoud geeft aan het bedrijven van politiek, wanneer zij een eigen visie op overheid, staat en maatschappij en op de verhouding tot de medemens heeft en die ook in georganiseerd politiek verband tot uitdrukking wil brengen. Aan het program van een christelijke partij moet een duidelijke eigen politieke conceptie met haar eigen radicaliteit ten grondslag liggen”. Dat de formulering van deze conceptie altijd gebrekkig en steeds aan nadere bezinning onderworpen is, doet niets af aan de

eis, dat ze er moet zijn. Dat voorts over de uitwerking van de conceptie verschillend en genuanceerd kan worden gedacht is een eigenschap van alle menselijk werk en niet exclusief voor de confessionele partijen. „Het program voor een christelijke politiek kan ook geen blauwdruk zijn van een heilstaat in deze wereld. Die heilstaat verwachten wij in dit tijdelijk leven niet. Maar toch zal het daar iets van moeten hebben, al is het maar een werktekening waaraan voortdurend geschaafd en gedokterd kan worden. Want wij hebben volgens de Bijbel toch maar voortdurend bezig te zijn *alsof* wij een volmaakte heilstaat op deze aarde wel weten te bereiken. En wat wij hier ondernemen zal in elk geval een heenwijzing moeten zijn naar de Goddelijke volmaaktheid die eeuwig zal zijn”.

II

Samen met de C.H.U.

Het zou dr. Berghuis een lief ding waard zijn geweest indien de bezinning op de eigen gerichtheid van het politieke gezicht der christelijke partijen samen met tenminste de C.H.U. zou zijn aangepakt. Indien C.H.U. en A.R.P. de handen ineen geslagen hadden om samen na te gaan hoe — ook programma-tisch — het christelijk geloof de basis en de richting aangeeft van een georganiseerde christelijke politiek. Op het najaarsconvent van 21 oktober 1967 zei dr. Berghuis, dat hij gewild zou hebben, dat het hierboven genoemde proces binnen de A.R. Partij, hetwelk niet zonder pijn en moeite verliep en jaren duurde „... op z'n minst samen met de C.H. zou hebben plaats gevonden...”.

Om het behoud van de georganiseerde protestants-christelijke invloed

Bij het zoeken naar het antwoord op de vraag waarom dr. Berghuis zo'n voorkeur had voor een nauwe samenwerking met de C.H.U., zien we een accentverschuiving optreden in de motivering.

Aanvankelijk was het motief de zorg om het behoud van de georganiseerde protestants-christelijke invloed met name op politiek terrein. Een motief dat ons inziens een nogal defensief karakter draagt. Op het partijconvent van 27 april 1957, toen de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1956 nog vers in het geheugen lag, merkte dr. Berghuis op: „... dat het momenteel gaat om de georganiseerde protestants-christelijke invloed in Nederland”. Sprekend op het najaarsconvent van 26 oktober 1957 over een schets van politiek-essentiële punten, zei dr. Berghuis, dat er een paar punten zijn „... die als zodanig op de politiek zelf geen betrekking hebben en die derhalve buiten een schets van hoofdlijnen voor politiek beleid vallen, maar die desondanks voor de positie van de georganiseerd beoefende christelijke politiek ... van zodanig gewicht zijn, dat zij als afzonderlijke punten van partijbeleid ... uitdrukkelijk moeten worden gesteld”. Tot die punten behoort dan het streven, „... ter versterking van de protestants-christelijke invloed in ons volksleven, ... naar een zo nauw mogelijke samenwerking met en eenheid van beleid van de christelijke politieke

partijen, een streven dat uiteindelijk gericht moet zijn op het verwezenlijken van de begeerte naar een protestants-christelijke volkspartij". Dat achter deze begeerte een anti-papisme schuil zou gaan, ontkent dr. Berghuis op het convent van 19 april 1958 nadrukkelijk. Zeker, het gaat om het versterken van de protestants-christelijke positie, als krachtiger tegenwicht stellig ook tegen de groeiende rooms-katholieke invloed, maar dat is geen anti-papisme. „Onze vrienden van de K.V.P. . . . zeg ik: de relatie met de K.V.P. zou, naar mijn mening, juist vergemakkelijkt worden, indien naast de grote katholieke partij een sterke niet te veel kleinere protestantse formatie zou staan”.

Op 28 oktober 1961 krijgt de motivering tot samenwerking een meer offensief accent. Opgemerkt wordt namelijk, dat een samengaan van de protestants-christelijke partijen „. . . een druk, die er in deze tijd toch in zekere zin op de christelijke politiek ligt, (zou) kunnen wegnemen en gezamenlijk een nieuw perspectief voor de Reformatorisch-Christelijke politiek (zou) kunnen openen”. Echter vinden noch de zorg om de tanende protestants-christelijke invloed, noch het verlangen naar het openen van een nieuw perspectief, althans bij de officiële C.H.U. enige weerklank.

Geen fusie, maar een samen opnieuw beginnen

Naar aanleiding van een opmerking van de voorzitter van de C.H.U., dat de zaak met betrekking tot het samengaan van A.R. en C.H.U. niet geforceerd moet worden, merkt dr. Berghuis in zijn openingsrede van het partijconvent van 23 mei 1964 op, dat het al of niet forceren niet het primaire punt is. „Eerst komt de vraag, of wij beide dat samengaan willen”. Daarop ontbreekt tot nu toe het antwoord van de C.H.U. en bij het geven van een antwoord „. . . zal de C.H.U. toch kleur moeten bekennen”. Het uitblijven van een antwoord vervult dr. Berghuis met zorg, juist ook omdat hij van mening is, „. . . dat althans in ons land de reformatie nog steeds met een waardevolle eigen gestalte kan blijven optreden naast de Rooms-Katholieke, ook al gaat men ervan uit, dat zij in een goede onderlinge samenwerking moeten zijn verbonden”. Die zorg verkeert in teleurstelling als op 10 oktober 1964 het officiële communiqué van de Christelijk-Historische Unieraad bovengenoemde vraag in feite met nee beantwoordt. De motieven, welke de Christelijk-Historische Unieraad noemt, worden door dr. Berghuis op het convent van 31 oktober 1964 „. . . in het licht van de taak van een Reformatorisch-Christelijke politiek in de wereld van vandaag . . .” niet doorslaggevend geacht. Daarom wil dr. Berghuis blijven vasthouden aan het streven naar die éne Reformatorisch-Christelijke partij, „. . . niet zonder meer bedoeld als een fusie tussen A.R. en C.H., maar als een samen opnieuw beginnen, en dat wij ons dienovereenkomstig ook in de toekomst zullen opstellen”. Eenzelfde geluid is te horen op het convent van 22 mei 1965. Tegen de achtergrond van de zo juist opgetreden coalitie onder minister-president Cals, waaraan de K.V.P. en de A.R. Partij wel deelnamen en de C.H.U. niet, constateert dr. Berghuis, dat er een deuk in de verhouding is gekomen. „Ik wil u wel eerlijk zeggen, dat ik daaronder nogal verslagen ben”. De richting waarin de toenadering tot

de C.H.U. wordt bepleit is die van een „ . . . nieuwe, éne partij, om in de wereld van vandaag en voor de jongeren van vandaag nieuw élan te geven aan een levende Christelijke politiek”.

Hoe ook dit pleidooi werd geformuleerd, het vond geen weerklank bij de C.H.U. Op 21 oktober 1967 moet dr. Berghuis dan ook tot zijn spijt concluderen: „ . . . dat dit station nu is gepasseerd”. Hij voegt er aan toe dat de A.R. Partij dit heeft te aanvaarden en herhaalt nog eens „ . . . dat het wat waard zou zijn geweest, wanneer in de afgelopen tien jaren C.H.U. en A.R. Partij samen het proces zouden hebben doorgemaakt, dat nu de A.R. Partij alleen heeft doorgemaakt”.

Wij missen het G.P.V.

Niet alleen de C.H.U. maar ook het G.P.V. had dr. Berghuis graag bij het proces van heroriëntering betrokken gezien. Na, op het convent van 20 juni 1959, geconstateerd te hebben, dat de organisatorische gescheidenheid met de C.H.U. gegroeid is tot een situatie „ . . . die geen schrijnende wonden meer vertoont”, merkt hij op, dat de wonden met het G.P.V. nog vers zijn en dat, mits op elkaar gedrukt, „zij nog weer aaneen kunnen groeien”. „Ik weet niet, of zij ons missen. Ik wil wel zeggen, dat wij hen missen als belangrijk element in de structuur van onze partij”. Ook hier bleven pogingen tot het leggen van nauwere contacten vruchteloos. Op het convent van 21 oktober 1967 moet dan ook vastgesteld worden, dat, „ . . . ondanks uitnodigingen onzerzijds tot een gesprek . . .”, het G.P.V. zichzelf in het zoeken naar een zo nauw mogelijke samenwerking met die partijen, die zich ook in de politiek vanuit het christelijk geloof organisatorisch willen opstellen, buiten spel heeft gesteld.

Dr. Berghuis voegt hieraan toe: „En met de S.G.P. verschillen wij zozeer van mening over essentiële punten van een christelijke politiek, dat contact met haar alleen zin zou hebben, indien zij zich principieel-politiek bekeert”.

Naast de K.V.P., maar geen C.D.U.

Op het convent van 27 april 1957 stelde dr. Berghuis, dat in de strijd om het behoud van een georganiseerde christelijke invloed in ons nationale leven en tegen de doorbraak en de saecularisatie van ons volksleven de A.R. Partij naast de C.H.U. en de K.V.P. wil staan. Ondanks diepe geloofsbezwaren tegen het Rooms-Katholicisme en fundamentele bezwaren tegen zeer wezenlijke Roomse staats- en maatschappijopvattingen en vaak ernstige bedenkingen tegen haar praktisch politiek handelen is er, waar het gaat om de verzakelijking en daardoor wereldlijking van de politiek tegen te gaan, „ . . . meer, dat ons, kinderen der Reformatie, met de Rooms-Katholieken verenigt dan ons van haar scheidt”. Op 25 oktober 1958 voegt dr. Berghuis hieraan toe: „ . . . in wereldverband gezien, zou het van grote betekenis zijn indien de christen-democratische partijen in ons land zich zoveel mogelijk in een gezamenlijk optreden zouden sterk maken. Ik meen, dat dit de duidelijkheid ook in de Nederlandse politiek ten goede komt — ook wanneer dit, zoals bij ons het geval is, geschiedt onder het behoud van ieders

eigen organisatorische en principiële zelfstandigheid". „Betekent dat nu", zo vraagt dr. Berghuis op 20 juni 1959, „dat wij eigenlijk als doelstelling voor de toekomst zouden moeten nemen de oprichting ook in ons land van één christelijk-democratische partij in de zin van de West-Duitse C.D.U.?" „Hoezeer wij ons ook bewust moeten zijn, dat wij niet in de toekomst kunnen zien en niet weten in welke omstandigheden wij nog terecht zullen komen, meen ik, dat ons antwoord op deze vraag duidelijk en uitdrukkelijk moet luiden: neen, daarop moeten wij ons niet richten". Aldus dr. Berghuis, en hij voegt er ter verklaring aan toe: „Wat in het na-oorlogse Duitsland zegenrijke gevolgen heeft gehad, past daarom voor ons land nog niet. De eigen en zelfstandige organisatorisch-politieke gestalte van de Reformatie is historisch en feitelijk in het staatkundige bestel van ons land een wezenlijk element, waarvoor wij, ook al lijdt zij aan het euvel der gespletenheid, ontzaglijk dankbaar zijn en waaraan wij ook voor de toekomst zeer grote waarde hechten". Op het partijconvent van 23 mei 1964 spreekt dr. Berghuis de hoop uit „... dat er een moment zal komen, dat in ons land de fundamentele toenadering in een gemeenschappelijk bijbels-christelijk geloof zo ver zal komen, dat Rooms-Katholieken en Reformatorische christenen zich uit volle overtuiging in een politieke partij kunnen verenigen; maar zo ver is het nu niet". Hij weet ook niet of het zo ver zal komen en waarschuwt tegen een daarop vooruitlopen. „Op dit ogenblik kan mijns inziens het propageren van de gedachte aan een Nederlandse C.D.U. alleen maar vertroebelend werken". vertroebelend in de zin van teleurstelling naar de Rooms-Katholieke kant, indien tegenover het met name bij vele jongeren in deze kring levende ideaal van een C.D.U. alleen maar de bereidheid tot samenwerking kan worden geplaatst. Maar ook vertroebelend naar de Reformatorische kant „... waar hier en daar nog een wantrouwen inzake het christen-democratisch samenwerken als zodanig aanwezig is". Dr. Berghuis voegt hieraan toe, dat het des te meer duidelijk is, „... dat het uitblijven van een werkelijke totstandkoming van één Reformatorisch-Christelijke partij, steeds meer, vooral bij de jongeren, werkt in de richting van een C.D.U.". Het is een beschamende zaak, dat in een tijd, „... die van verschillende zijden als een na-Christelijke periode in de geschiedenis van de mensheid wordt aangeduid...", „... Reformatorische Christenen nog niet eens bereid zijn zich politiek samen op te stellen op een ogenblik, waarop wij dankbaar moeten zijn, dat allen, die Christus' naam in de politiek willen belijden — R.K. en Protestant — zich gemeenschappelijk verbonden gevoelen in het besef van een volstrekt wezenlijke boodschap aan de wereld, alle beslist niet onwezenlijke onderlinge geschilpunten ten spijt".

Hoe dan wel?

De vraag rijst hoe dr. Berghuis, onder handhaving van de eigen reformatorisch-christelijke politieke organisatie en daardoor onder afwijzing van een Nederlandse C.D.U., aan de door hem bepleite samenwerking, gebaseerd op een fundamentele verbondenheid, tussen rooms-katholieke en reformatorische partijen gestalte denkt te geven. Voorzover dit eventuele Europese verkiezingen

betreft zal die gestalte volgens dr. Berghuis in zijn rede op het convent van 31 oktober 1959, moeten bestaan in een gemeenschappelijke kandidatenlijst en een gemeenschappelijk verkiezingsprogram. Met betrekking tot de nationale verkiezingen wil dr. Berghuis echter niet verder gaan dan een zoveel mogelijk op elkaar afstemmen van de verkiezingsprogramma's en het al dan niet gemeenschappelijk deelnemen aan regeringscoalities, daarbij de voorkeur gevend aan een kabinet alleen bestaande uit de drie confessionele partijen. Op het convent van 14 mei 1966 formuleert hij het als volgt: wat ons moet bezig blijven houden „... is een versterking van de onderlinge samenhang tussen de Christelijke Partijen in presentatie, in programs en in gemeenschappelijk parlementair of gouvernementeel optreden”. Op 15 oktober 1966 noemt dr. Berghuis een nieuwe mogelijkheid „... waarmee de drie christelijke partijen hun gemeenschappelijke verbondenheid zouden kunnen demonstreren...” door namelijk in de toekomst bij de Tweede Kamerverkiezingen uit te komen met gemeenschappelijke kandidatenlijsten met variërende lijstvoerders.

Nogmaals het structuurrapport van de K.V.P.

In het in januari 1966 gepubliceerde rapport „Grondslag en Karakter van de K.V.P.” van de structuurcommissie van de K.V.P., waarbij dr. Berghuis op de buitengewone deputatenvergadering van 12 februari 1966 uitvoerig stilstaat, is een „invite”, een niet geadresseerde uitnodiging vervat naar, aldus dr. Berghuis, „... een gezamenlijke actie van rooms-katholieke en reformatorische christenen voor een politieke ordening, die door een christelijke gedachte over de mens en de wereld geïnspireerd wordt, kort gezegd naar een Nederlandse christen-democratische partij, van Rooms-Katholieken en Protestanten. Niet in de vorm van een fusie tussen de bestaande christelijke partijen, maar in het stichten van een algemeen-christelijke partij”. De mogelijkheden om tot zo'n christelijke partijvorming te komen zou het rapport willen laten onderzoeken door een groep van personen uit de betrokken partijen, die daarin geen leidende positie bekleden. Met betrekking tot een eventueel hetzij direct hetzij indirect meewerken aan de voorgestelde werkgroep, wil dr. Berghuis eerst overleg plegen met het dagelijks bestuur van de C.H.U. Hij voegt er aan toe: „Een studiegroep kan een vrijblijvende zaak zijn. Maar de materie waarom het gaat is niet zo vrijblijvend en van een uitermate gewichtige aard”.

Hoewel dr. Berghuis het structuurrapport begroet als een goed gepreksdocument en oproept om er met grote ernst kennis van te nemen, plaatst hij er een aantal belangrijke kanttekeningen bij: Behalve bij de schets van de eigen politieke opstelling van zo'n breder christelijke partij, reeds eerder in dit artikel vermeld, staat hij stil bij de relatie met de Rooms-Katholieke kerk. Het rapport stelt, aldus dr. Berghuis, „... dat weliswaar de partij inzake de bepaling van het politieke beleid onafhankelijk is van kerkelijke instanties, maar dat zij dat ten aanzien van een christelijke mens- en maatschappijbeschuwing niet is”. „En”, zo voegt hij er aan toe, „dat zou wezenlijk iets anders zijn dan wat ons beginselprogram in artikel 2 over deze dingen zegt, namelijk: „Terwijl zij

de roeping der kerk erkent om het Woord Gods voor heel het leven te verkondigen, is zij (de A.R. Partij) de overtuiging toegedaan, dat Overheid en volk bij het licht der Heilige Schrift zelfstandig hebben te verstaan, wat dit voor het staatkundig leven van elke tijd te zeggen heeft". Kortom, in het beginsel-program wordt zowel bepleit een zelfstandig van de kerk staan in het bepalen van het te voeren beleid, als een zelfstandig van de kerk staan in het denken over wat de Bijbel ten aanzien van de staatkunde in het algemeen te zeggen heeft.

Een ander punt waarbij hij stilstaat is de stelling in het rapport, dat de instandhouding van een katholiek partijverband geen beginselkwestie is, maar een vraagstuk van doelmatigheid en opportuniteit en niet meer gesproken kan worden van een noodzakelijkheid. Uit het betoog moet, aldus dr. Berghuis, min of meer afgeleid worden dat genoemde opmerkingen niet alleen betrekking hebben op de rooms-katholieke partijorganisatie, maar ook op de christelijke partijorganisatie in het algemeen. En door dit laatste „... worden wij wel in de discussie betrokken". Dr. Berghuis kan akkoord gaan met de opmerking, dat het instandhouden van een christelijke partij als zodanig geen beginsel is. In zijn reeds eerder genoemde bijdrage aan *Bene Meritus* schreef hij, dat het in het leven roepen van een christelijke partij geen zaak is van beginsel, maar van projectie van het beginsel op de concrete werkelijkheid. Verabsolutering van de christelijke organisatie en vereenzelviging van haar uitspraken met goddelijke geboden wijst dr. Berghuis uitdrukkelijk af.

Ook met de opmerking over doelmatigheid en opportuniteit kan dr. Berghuis op zichzelf akkoord gaan, eraan toevoegend: „... maar dan toch wel doelmatigheid en opportuniteit van een zeer hoge orde, bij wijze van spreken met een hoofdletter, want het mag dan geen beginsel zijn, het heeft wel met de beleving van mijn christelijk beginsel te maken". Het K.V.P.-rapport gaat de vraag van het al of niet in stand houden van een christelijke partij volgens hem wel heel erg relativeren. „De grond voor het formeren en instandhouden van een christelijke partij ligt voor ons dieper dan in die historische factoren, zoals schoolstrijd en emancipatie, welke de concrete aanleidingen zijn geweest tot het opkomen van christelijke partijen in ons land...". „Zij ligt voor ons in de eerste plaats in de overtuiging, dat het politieke optreden, ook het georganiseerd politieke optreden gedragen en beheerst moet worden door de beleving van de uitgangspunten van het christelijk geloof, die richting- en programbepalend zijn".

Op weg naar de „achtien"

Deze en andere fundamentele zaken maken een gesprek hierover tussen katholieken en protestanten wel zeer noodzakelijk. Tot die andere fundamentele zaken behoort dan met name wat dr. Berghuis op de deputatenvergadering van 14 januari 1967 noemt: de andere weg. Namelijk de weg, die een christelijke politiek wijst naast de wegen van liberalisme en socialisme. Over die weg „... zullen de christelijke partijen in ons land en in de wereld zich duidelijk moeten uitspreken". Na nogmaals onderstreept te hebben, dat noch historisch verklaarbare emancipatie-argumenten, noch overwegingen van gods-

dienstig-sociologische saamhorigheid voldoende zijn voor het handhaven van een georganiseerde christelijke politiek, merkt dr. Berghuis op: „... dat over deze dingen, en dus ook over afwijzing van deconfessionalisering — waarbij uiteraard niet aan een georganiseerd-kerkelijk geformuleerde confessie wordt gedacht — en over het duidelijk poneren van het christelijk geloof als basis, uitgangspunt en inspiratiebron voor een georganiseerde politiek, broodnodig samen tussen de christelijke partijen ... moet worden gesproken”. Onder christelijke partijen verstaat dr. Berghuis in eerste instantie de K.V.P., de C.H.U. en de A.R. Partij. Internationaal moeten deze zaken in de contacten tussen de christen-democratische partijen eveneens aan de orde komen. „Ook onder hen kan omtrent dezelfde fundamentele punten een tweespalt gaan dreigen”. Het is noodzakelijk die zowel nationaal als internationaal dreigende tweespalt te signaleren en tijdig uit te praten”. Zolang dat niet is gebeurd is een volstrekt gemeenschappelijk optreden van K.V.P., C.H.U. en A.R. Partij, ondanks de door dr. Berghuis als zeer nauw aanvoelde verwantschap met deze partijen in het kiezen van het christelijk geloof als uitgangspunt voor het bedrijven van politiek, „niet zonder meer een opgelegde en uitgemaakte zaak”.

En wat betreft de door het structuurrapport van de K.V.P. bepleite werkgroep merkt dr. Berghuis op, dat zijns inziens de deelnemers aan deze werkgroep veel beter wel uit de officieel-verantwoordelijke partijorganen kunnen worden gerecruiteerd. Zij zouden zich dan in de komende tijd moeten zetten „... aan een gezamenlijk gesprek over de fundamentele van een christelijke politiek, die een georganiseerd christelijk partijpolitiek optreden rechtvaardigen en gewenst doen zijn, en waarin duidelijk gemeenschappelijk de andere weg wordt gewezen, waaraan de kiezer houvast heeft, en een duidelijk gezicht wordt getoond, waarin vele kiezers hun eigen diepste gevoelens en verlangens zullen herkennen”.

Het waren deze opmerkingen welke de voorzitter van de K.V.P. contact deden zoeken met dr. Berghuis en die uiteindelijk hebben geleid tot „de achttien”.

A.R. Partij geen dwarsligger

Op het najaarsconvent van 21 oktober 1967 zegt dr. Berghuis met betrekking tot de achttien, dat hij van harte hoopt, dat K.V.P., C.H.U. en A.R. Partij het eens zullen worden over de fundamentele van een christelijke politiek en christelijke partijformatie. De eigen inbreng van de A.R. Partij in de achttien wordt in de christen-democratische kring, in tegenstelling met hetgeen men vanwege vroegere uitspraken van de A.R. Partij had verwacht, zo nu en dan wel eens als storend voor de voortgang van het gesprek ervaren. „Dat komt”, aldus dr. Berghuis, „omdat zowel K.V.P. als C.H.U. eerst nu in het begin van een ontwikkelingsproces zijn geraakt, als dat wat de A.R. Partij al een vrij groot aantal jaren heeft doorgemaakt en dat bij haar tot zekere uitkomsten heeft geleid, die zij niet meer wil prijs geven, maar ten aanzien waarvan zij hoopt dat wij het daarover met elkander eens worden”. Mocht deze hoop beschaamd worden, dan is het moment gekomen — waarvan dr. Berghuis nadrukkelijk zegt, dat hij er noch op hoopt, noch naar zal streven — „... dat wij de

door ons gekozen koers (niet naar de letter maar naar de geest) moeten laten prevaleren boven een nauwer verband dan thans het geval is tussen de drie partijen, die op dit ogenblik in gesprek zijn". Hoe dat zal moeten gebeuren kan dr. Berghuis thans nog niet zeggen. „Alleen zou ik met nadruk willen stellen, dat wanneer de situatie zou ontstaan, die niet alleen nationaal, maar tevens ook internationaal niet onmogelijk is, nl., dat zich een zogenaamde conservatieve christelijke partijvorming naast een zogenaamde progressieve christelijke partijvorming zou voordoen, daarmee de gedachte aan partijvorming op basis van het christelijk geloof ongeloofwaardig wordt gemaakt”.

III

De verhouding met P.v.d.A. en V.V.D.

„Het zal van de omstandigheden afhangen of een samengaan (in een kabinet) met de P.v.d.A. dan wel met de V.V.D. wenselijk is...”, aldus dr. Berghuis op het convent van 31 oktober 1964. En even later, in dezelfde rede: „De P.v.d.A. en de V.V.D. zijn voor ons beide bonafide democratische partijen, die in beginsel elk voor zich als potentiële regeringspartner voor ons aanvaardbaar zijn”. Dr. Berghuis onderstreept nog eens met nadruk dat voorop staat „... dat wij voorzover het in ons vermogen ligt in onze Nederlandse samenleving willen tot gelding brengen wat in ons Beginsel-program en in ons Program van Actie staat”. Hieruit vloeit voort, dat de keuze van de partners, om dit te realiseren, niet is een beginselzaak, maar een zaak van praktisch politiek beleid. „Ik geloof, dat wij ons hierin nuchter en niet al te emotioneel moeten opstellen”. Kortom, de keuze tussen P.v.d.A. en V.V.D. wordt bepaald door de omstandigheden en binnen die omstandigheden speelt de mate waarin het eigen program kan worden verwezenlijkt een zeer belangrijke rol.

Een program van actie is voor een belangrijk deel diagnose en therapie van de actuele politieke situatie. En het is in het kader van de diagnose, dat we bij dr. Berghuis een belangrijke ontwikkeling kunnen vaststellen.

„Er is”, zo zegt dr. Berghuis op het convent van 27 april 1957, „in de gehele hedendaagse staatkundige en maatschappelijke vormgeving in organisatorisch opzicht een in de socialistische gedachtengang passende en vrijwel onmerkbaar voortschrijdende principiële verandering in de verhouding van staat en maatschappij, van overheid en particulier initiatief aan de gang, waardoor zowel de eigen plaats van de overheid als de eigen verantwoordelijkheid van de burger worden aangetast”. Tenzij hiertegen krachtig en doelbewust positie wordt gekozen „... zal een voortgang van de uitwissing der grenzen tussen die beide leiden tot een geruisloze verstatelijking van de samenleving in socialistische zin, welke op een gegeven ogenblik zodanig in de structuur van de samenleving zal hebben doorgewerkt, dat zij niet meer kan worden tegengehouden of ongedaan gemaakt”. Dr. Berghuis erkent dat de na-oorlogse omstandigheden een grote staatsbemoeiing hebben noodzake-

lijk gemaakt. Vandaar dat hij ook spreekt van een in de socialistische gedachtengang passende ontwikkeling. Eerder in dezelfde rede heeft hij het echter ook over een welbewuste en systematische uitvoering van het streven „... om de behartiging van veelsoortige belangen te brengen onder de natuurlijke leiding van de staat en in enigerlei vorm afhankelijk te maken van, c.q. te doen leunen op de in de staat georganiseerde gemeenschap...”. En als de uitvoerder van dit streven moet worden aangewezen „het moderne socialisme, dat na de oorlog zijn marxistisch-revolutionaire streven heeft losgelaten en zich heeft ingezet voor een langs democratische weg tot stand te brengen omzetting van staats- en maatschappijverhoudingen...”. „Daarom zal, gelet op de omstandigheden waarin wij leven, de politieke strijd in onze dagen zich vooral richten tegen een ontwikkeling van de structuur onzer samenleving in socialistische richting, en daarmee in partij-politieke zin tegen de socialistische partij”.

Betekent dit, dat de liberalen nu onze vrienden zijn geworden? Neen, in de geestelijke strijd liggen socialisme en liberalisme in hetzelfde vlak. Onder geen beding mag uit het bovenstaande dan ook de conclusie worden getrokken dat uit deze opstelling ten opzichte van het socialisme voortvloeit een koerswijziging in meer liberale richting. „Er is ongetwijfeld aanleiding dat uitdrukkelijk te zeggen, want er zijn nu eenmaal ook onder ons mensen, wier principieel politiek denken bepaaldelijk meer gevaar loopt door het liberalisme dan door het socialisme”. De socialistische partij is onze grootste tegenstandster omdat „... de geest van onze tijd machtiger wordt beheerst door het socialisme dan door het liberalisme”. Was de politieke exponent van de geest van de vorige eeuw het liberalisme, in deze eeuw is dat het socialisme, „... de grote politieke bedreiging van onze tijd, zich openbarend in allerlei nuancering van keihard totalitarisme tot een met democratische waarborgen omgeven geruisloze socialisatie, zoals bij ons”.

Betekent dit tenslotte, dat uit dit betoog een negatieve waardering van de overheidstaak kan worden afgeleid? Ook dat is niet het geval. De staat wordt dankbaar aanvaard als een genadegave Gods voor dit leven, ons ten goede. Waarom het gaat is „... de door Bijbel en ervaring geleerde wetenschap, dat de staat in handen van mensen een zeer gevaarlijke zaak is, die met democratische regels alleen niet binnen de perken wordt gehouden”. De door de omstandigheden geboden noodzakelijkheid van een uitgebreide en regelende hulp van de staat wordt, aldus dr. Berghuis op het convent van 26 oktober 1957, door ons vanuit onze opvatting van de overheidstaak positief aanvaard. Maar juist in die omstandigheden „... zullen wij ... met klem en met toenemende nadruk moeten stellen de beperktheid van die taak”.

Het vraagstuk van de principiële beperking van de overheidstaak en de eigen verantwoordelijkheid van de maatschappij komt de eerste jaren van dr. Berghuis' voorzitterschap herhaaldelijk aan de orde. De eigenlijke politieke strijd, aldus dr. Berghuis op het convent van 13 mei 1960, gaat over dit vraagstuk, wat in politicus betekent: over de vraag waar het accent moet

vallen, op de verzorgende en leidinggevende taak van de overheid, dan wel op de eigen verantwoordelijkheid van het particuliere volksleven zelf. Hij voegt er echter aan toe, dat het niet gaat om absolute controversen en dat het in belangrijke mate gaat om een grensgevecht. Het gaat echter wel zeer reëel om de richting, en er is nu eenmaal „... een bewust gekozen verschil van richting ... tussen de huidige regeringscombinatie (kabinet-De Quay) met die, waarin de socialisten een medetoonaangevende rol vervulden...”. Daarom, gegeven de voorkeur voor de huidige richting en gegeven het feit, dat de verkiezingsuitslag van 1959 geen mogelijkheid bood voor de vorming van een uitgesproken christelijk kabinet, een kabinet waarmee dr. Berghuis het liefst de betreffende richting was ingeslagen, vindt de A.R. Partij in de V.V.D. een partner en in de P.v.d.A. niet.

In de rede op de deputatenvergadering van 23 maart 1963 merken we een zekere kentering op ten aanzien van de benadering van de P.v.d.A. Al was het alleen maar door te onderstrepen, dat er met betrekking tot deze partij ook positieve dingen kunnen worden genoemd. Het is niet juist de waardering van de andere partijen alleen te laten bepalen door de mate van principiële en programmatische overeenstemming. Er zijn andere factoren die daarin evenzeer een rol moeten spelen en bij een juiste waardering van een partij niet kunnen worden gemist. Een van de factoren is de mate van democratische verwantschap. En, zo merkt dr. Berghuis op, „... het is een feit, dat wij antirevolutionairen, met de socialisten, vooral de van-huis-uit socialisten, een sterkere democratische verwantschap hebben, dan met de andere partijen, ik zou haast willen zeggen: dan met alle andere partijen”. Vanwaar deze opmerking? „... omdat”, aldus dr. Berghuis op het convent van 22 mei 1965, „ik meende dat het gewenst was, dat daarop geattendeerd werd en omdat er mede rekening moest worden gehouden, dat er weer een ogenblik zou komen waarop wij weer samen met de socialisten zouden gaan regeren en dat wij dat ook ongedwongen en ongefrustreerd en in alle openheid zouden moeten kunnen doen”. Hij voegt daaraan toe, dat hij niet aan de indruk kan ontkomen „... dat hier en daar onder ons op dit punt wel een zekere frustratie bestaat”. Een frustratie die „... onze vrijheid van optreden in het Nederlandse politieke bestel zou kunnen belemmeren en de ruimte en de openheid zou kunnen beperken”.

Die vrijheid en openheid is mede daarom noodzakelijk omdat er „ook zaken (zijn), ten aanzien waarvan wij voor de realisering van ons program meer van de socialisten kunnen verwachten dan bijvoorbeeld van de V.V.D.” „Dat kan”, zo voegt dr. Berghuis er aan toe, „echter op andere punten misschien ook wel eens omgekeerd het geval zijn”. De formulering „misschien ook wel eens” verraadt een sterk voorbehoud. Voorbehoud ten aanzien van twee punten. In de eerste plaats ten aanzien van de mogelijkheid — uiteraard gezien vanuit de situatie op dat moment — of er zich wel zaken kunnen voordoen, voor de realisering waarvan de A.R. Partij eerder op de V.V.D. dan op de P.v.d.A. zou zijn aangewezen. Het is niet toevallig, dat de „andere

punten" niet nader worden aangegeven. In de tweede plaats voorbehoud ten aanzien van de wenselijkheid om, in het geval die „andere punten" zich zouden voordoen, deze met de V.V.D. en niet met de P.v.d.A. onder ogen te zien. De zaken waarvan dr. Berghuis voor de realisering meer van de P.v.d.A. verwacht, zijn immers niet zomaar een willekeurige greep uit het verkiezingsprogram. Het geldt hier, aldus in een interview met „De Spiegel" in de zomer van 1965, met name de herziening van de rechtsvorm van de onderneming, de ontwikkelingshulp en de sociale politiek in het algemeen. De ontwikkelingshulp, ten aanzien waarvan hij op de deputatenvergadering van 12 februari 1966 zei, dat „een christelijke politiek . . . zich vooral in deze dingen (zal) moeten waarmaken". De sociale politiek, ten aanzien waarvan dr. Berghuis op het convent van 31 oktober 1964 opmerkte, dat in een bepaalde zin genomen „ . . . de A.R. Partij van huisuit (ik denk aan figuren als Kuyper en Talma) maar niet minder in de benadering van de politieke vraagstukken van vandaag sociaal gezien zowel nationaal als internationaal links is".

Dat juist deze en elders ook andere vraagstukken (b.v. de voorziening in collectieve behoeften) worden genoemd, staat in nauw verband met een bepaalde ontwikkeling in het denken over de taak van de overheid. Deze ontwikkeling wordt op de deputatenvergadering van 12 februari 1966 als volgt samengevat: „Er is in de geschiedenis van het denken in onze partij een periode geweest waarin dit zich met betrekking tot de overheidstaak vooral richtte op de begrenzing daarvan en op de criteria aan de hand waarvan die grens moest worden aangegeven". Deze discussie was nuttig, belangrijk en noodzakelijk maar „ . . . heeft echter wel eens, vaak ongemerkt en onbewust, de mening doen postvatten als zou de overheidstaak een wat negatieve inhoud hebben in de zin van weren en straffen". „Meer inzicht en ervaring hebben ons doen zien, dat de overheidstaak vanuit het christelijk geloof een meer actief-positieve inhoud heeft dan wij weleens gedacht hebben . . ." Het politiek relevant gestalte geven aan die taak vormt de uitdaging aan de christelijke partijen. Het beantwoorden van die uitdaging blijft echter, aldus dr. Berghuis op de deputatenvergadering van 14 augustus 1967, van een andere orde dan de uitspraak of de A.R. Partij met de P.v.d.A. dan wel met de V.V.D. als partner wil samengaan. Van een andere orde, maar daarom nog geen „lood om oud ijzer". Deze term wekt de indruk, dat de keuze tussen V.V.D. en P.v.d.A. door de A.R. Partij wel eens als een wat onverschillige zaak zou worden beschouwd. En dat is het voor dr. Berghuis niet.

IV

Nog enkele karakteristieke punten

Een samenvatting van de karakteristieke punten in dr. Berghuis' conventen- en deputatenredevoeringen is onvolledig zonder genoemd te hebben zijn herhaald pleiten voor een herziening van de rechtsvorm van de onderneming en de

ruime aandacht die hij besteedde aan de internationale politieke vraagstukken.

De rechtsvorm van de onderneming

Hoewel dr. Berghuis op 31 oktober 1964 moet constateren, dat het punt van de rechtsvorm van de onderneming nog nauwelijks een „...levend element in ons politieke denken” is geworden, heeft hij het herhaaldelijk aan de orde gesteld. De rechtsvorm van de onderneming wordt door dr. Berghuis benaderd vanuit de centrale taak van de overheid recht en vrijheid te handhaven. Vervulling van deze taak zal met zich meebrengen dat de gerichtheid van de organisatie- en rechtsvormen in staat en maatschappij, voorzover door de overheid geregeld, steeds op deze twee criteria zullen moeten worden getoetst. Dit impliceert dat de rechtsvormen waarin de maatschappij is georganiseerd geen metafysisch gegeven zijn, maar instrumenten. Daarom is de strijd om nieuwe maatschappijvormen een blijvende en betekent deze strijd heden ten dage het streven naar wegneming van de wettelijke belemmeringen voor toekenning van de mogelijkheid aan de factor arbeid de eigen verantwoordelijkheid te beleven. Deze verantwoordelijkheid, aldus dr. Berghuis op 31 oktober 1959, gaat verder dan alleen zijn arbeidsprestatie. „Als mens, als deelgenoot in de onderneming heeft hij zich verantwoordelijk te weten voor de onderneming zelf en voor het welslagen daarvan.” Plaatsing van de arbeider voor die verantwoordelijkheid vereist een volwaardig en verantwoord deelgenootschap in de onderneming door middel van inschakeling in de organisatievorm daarvan. De rechtsvorm van de onderneming zal recht moeten doen aan het financieel-economische en technische bedrijf en aan het zijn van een sociaal-maatschappelijke arbeidsgemeenschap.

De buitenlandse politiek

Niet alleen primair wát dr. Berghuis over de internationale vraagstukken heeft gezegd, maar het feit dat hij aan deze vraagstukken zo ruime aandacht schonk is voor hem karakteristiek. Hij betoont zich o.m. voorstander van continuering van een hechte Atlantische verbondenheid onder leiding van de Verenigde Staten, is tegen de Europese politiek van president De Gaulle en voor uitbreiding van het aantal leden van de E.E.G.

Vietnam

Zijn standpunt ten aanzien van de Vietnamese kwestie valt op door de afwezigheid van ook maar enige reserve ten aanzien van de politiek van Amerika. Op het convent van 14 mei 1966 constateert dr. Berghuis namelijk, dat er geen duidelijke grond aanwezig is voor wantrouwen jegens het beleid van de Verenigde Staten in deze zaak. Deze zaak is volgens hem dezelfde als waarvoor de Amerikanen zich in '17/'18, in '41/'45 en in de koude oorlog hebben ingezet, namelijk de vrijheid. Daarom „...moet er heel wat gebeuren voordat wij ons met hen (de Amerikanen dus) niet meer solidair zouden gevoelen”.

Vervolgens wordt gewezen op de gecompliceerdheid van de kwestie. Een stuk wereldpolitiek en een nationaal-politiek conflict liggen als het ware onontwaaibaar verstrengeld. Aanwijzingen om te veronderstellen, dat eventuele kansen tot aanvaardbare onderhandelingen niet zijn benut, zijn er niet. En, met als achtergrond de brief van het bestuur van de Partij van de Arbeid aan de Amerikaanse ambassadeur, merkt dr. Berghuis op: „... wij zijn als partij niet bevoegd en eenvoudig niet in staat — wegens het niet de beschikking hebben over alle vereiste gegevens — ons uit te spreken over concrete stappen, welke zouden moeten worden gedaan en waarvan moet worden aangenomen, dat zij niet door de Verenigde Staten zelf reeds zijn of worden overwogen”. Kritisch meedenken behoort tot onze taak, maar is alleen zinvol „... wanneer het geschiedt in een sfeer van vertrouwen jegens en onder erkenning van de zware verantwoordelijkheid van het land dat historischfeitelijk met de leiding van de vrije wereld en voor het behoud van de vrijheid in de wereld is belast. Maar wie uit welke overwegingen ook argwaan wekt jegens het wezen van de Amerikaanse inzet in de strijd ginds werkt in het voordeel zowel van het Gaullisme als van het communisme”.

Op 14 januari 1967 drukt dr. Berghuis zich iets genuanceerder uit door te erkennen, dat de toestanden in Europa tijdens de koude oorlog en de situatie in Z.O.-Azië van nu niet op één lijn kunnen worden gesteld. Echter is toch een voorwaarde voor een goed begrip van de situatie in Vietnam het bewustzijn dat tien tot twintig jaar geleden in onze contreien een soortgelijk drama had kunnen plaatsvinden. De landen van Z.O.-Azië staan aan een bedreiging bloot „die wij zelf ook, één en andermaal hebben ondergaan”. Niet is aangetoond, dat deze landen de betreffende bedreiging wenssen te accepteren, zoals ook wij die niet geaccepteerd hebben en wij zouden ons wanhopig en in de steek gelaten hebben gevoeld, wanneer de Verenigde Staten toen het zouden hebben laten afweten.

De arme landen

Op het convent van 26 oktober 1957 noemt dr. Berghuis de hulp aan de onderontwikkelde gebieden niet onder de vijf politieke hoofdpunten welke de kern vormen van een „op de grote vragen van onze tijd betrekking hebbende principiële politiek in antirevolutionaire zin”. Hij heeft het wel overwogen. „Het gaat hier om een actuele aangelegenheid, die de huidige wereldverhoudingen raakt en die tevens appelleert aan een doorwerking van de christelijk-sociale gedachte in een breder verband”. Maar, zegt hij, „ik weet echter niet of deze zaak reeds voldoende politieke gestalte heeft om onder een kort aantal essentiële punten te worden opgenomen”. Zijn herhaaldelijk, vaak op zeer indringende wijze, stilstaan bij dit probleem moet primair tegen de achtergrond van deze vraag worden gezien. Het uitdenken van concrete plannen om de kloof tussen rijke en arme landen te verkleinen is zinloos als de uitvoering ervan onmogelijk wordt gemaakt door de onwil van de rijke landen. Mede daarom heeft dr. Berghuis zich voornamelijk beperkt tot het

beïnvloeden van die wil via een appèl op het christelijk-sociaal bewustzijn.

Het vraagstuk van de atoomoorlog

„Indien wij dit atoomvraagstuk uitsluitend zouden moeten bezien als een ethisch probleem in de onderlinge omgang van mensen en volken, dan zouden wij er niet alleen met de atoomoorlog, doch met geen enkele oorlog uitkomen”. Aldus dr. Berghuis op het convent van 25 oktober 1958. We komen er alleen uit door dit vraagstuk eveneens te benaderen vanuit het ambt der overheid. De overheid heeft, regerend bij de gratie Gods, de Goddelijke opdracht met het zwaard daadwerkelijk en effectief de ongerechtigheid in de intermenselijke verhoudingen tegen te gaan en de vrijheid en gerechtigheid te beschermen. De mens heeft als Goddelijke opdracht in de intermenselijke verhoudingen zijn naaste lief te hebben als zichzelf. Bij vermenging van deze twee opdrachten komen we in het slop te zitten. De overheid, die „... los van de regels, welke God voor de instandhouding, zolang Hij dat nodig acht, van de door de zonde ten diepste aangevreten en ontwrichte samenleving heeft gesteld”, zou moeten kiezen tussen toepassing van het atoomwapen en geestelijke ontrecting, komt voor een verlamdend en onoplosbaar dilemma te staan. Daarom, aldus dr. Berghuis, dient de overheid, die in de zondige samenleving de oorlog, en — God verhoede het — op een gegeven ogenblik ook de atoomoorlog op haar weg vindt, „... bij de bestrijding van het onrecht, ten behoeve waarvan zij met het zwaard van Godswege in haar ambt is gesteld...”, ambtshalve te zorgen, dat dit zwaard goed gewet is. „Het is niet aan ons, mensen, om op een gegeven ogenblik, indien naar onze mening het zwaard der overheid, om effectief te kunnen zijn, de grens van een nog aanvaardbare scherpte zou moeten overschrijden, de ambtelijke overheidsopdracht en de uitvoering daarvan, welke er op gericht moet zijn het geweld van het onrecht in bedwang te kunnen houden en zo nodig te onderdrukken, terzijde te stellen.” De atoompacifisten willen dit wel, waarbij de eventuele gevolgen van een eenzijdige atoom-ontwapening in grote ernst aan God worden overgelaten. Dr. Berghuis kan van zijn kant van harte instemmen met een zodanig Godsvertrouwen, „maar dan niet in de weg der eigengerechtigheid, hoe verheven ook van menselijk-ethisch standpunt bezien, maar in die der gehoorzaamheid en der positieve activiteit. En die weg is voor de overheid ook thans niet die der weerloosheid”. „In dit licht gezien is het hedendaagse atoom-pacifisme een (overigens menselijk begrijpelijke) vlucht. Maar dan niet een vlucht in Godsvertrouwen, maar één voor de door God opgelegde verantwoordelijkheid.”

Op het convent van 22 mei 1965 herhaalt dr. Berghuis zijn standpunt nog eens zeer pregnant. „Wij aanvaarden het bestaan van het kernwapen als een noodzakelijk verdedigingsmiddel van recht en vrijheid tegen onrecht en dwang”. Het is een illusie te menen, dat het kernwapen geliquideerd kan worden. De grote ernst van het wapen vereist echter handhaving op een zo sterk mogelijk geconcentreerde plaats in de vrije wereld. Daarom wordt een

Europees kernwapen met de grootste klem afgewezen en betuigt hij zich voorstander van een Atlantisch kernwapen.

Nieuw-Guinea

Dat eerst aan het einde van dit artikel de kwestie Nieuw-Guinea aan de orde komt zal menige lezer verbazen. De discussie rond dit vraagstuk veroorzaakte immers grote beroering binnen onze partij. Afgaande op wat dr. Berghuis zelf daarover heeft gezegd, is de kwestie Nieuw-Guinea echter niet meer en niet minder dan een exponent van een bepaalde ontwikkeling. Het was daarom, dat wij eerst die ontwikkeling hebben geschetst en tegen de achtergrond daarvan een enkele opmerking maken over de politiek inzake Nieuw-Guinea.

Als bij de algemene politieke beschouwingen in de Tweede Kamer aan het begin van het parlementaire jaar in 1961 van a.r. zijde wordt aangedrongen om te komen tot een open gesprek met Indonesië merkt dr. Berghuis op het convent van 28 oktober 1961 op: „Men heeft gesproken van een reuzen-omzwaai bij de antirevolutionairen. Ik kan uiteraard ten diepste alleen maar beoordelen hoe dit bij mijzelf ligt, en dan wil ik wel zeggen, dat er bij mij persoonlijk geen sprake is van een omzwaai, maar dat ik jaren heb uitgekeken naar een gelegenheid, dat wij weer met Indonesië tot een gesprek zouden komen, en dat heb ik ook niet onder stoelen of banken gestoken”.

Het reeds eerder aangehaalde interview met „De Spiegel”, zomer 1965, opent met de volgende zin van dr. Berghuis: „Van oorsprong is de A.R. Partij sociaal links en dat is ook de laatste jaren gebleken met Nieuw-Guinea, de ontwikkelingshulp en onze visie op de hervorming van de onderneming”. Op de vraag, of de plotselinge ommezwaai in de Nieuw-Guinea-kwestie het moment is geweest waarop de Anti-Revolutionaire Partij de knop omdraaide, antwoordt dr. Berghuis: „U moet dat niet zo zien. Het is een ontwikkeling geweest die een aantal jaren heeft gespeeld. In ieder geval is de Nieuw-Guinea-kwestie een van die voorvallen geweest waarbij de A.R. Partij zich in de wereld van vandaag als christelijke partij heeft willen opstellen. In die zin heeft de Nieuw-Guinea-zaak misschien iets met de ontwikkeling van de Anti-Revolutionaire Partij te maken”. De ontwikkeling van de A.R. Partij is door de Nieuw-Guinea-kwestie versneld. „Als je in een bepaalde politieke, emotionele zaak een besliste beleidskeuze hebt gedaan, dan ben je ineens ook met andere dingen verder in je mogelijkheden.”

De kwestie Nieuw-Guinea is dus een voorval geweest. Een voorval dat een bepaalde ontwikkeling wél heeft versneld, maar *niet* in beweging gezet.

Met deze ontwikkeling bedoelen we het in toenemende mate oog krijgen voor het feit, dat christelijke politiek dreigt te verstarren, wanneer beginsel en afgeleid beginsel, of, in de woorden van dr. Berghuis, beginsel en projectie met elkaar worden vereenzelvigd. Daardoor dreigt tevens kortsluiting te ontstaan tussen beginsel en politieke werkelijkheid en dreigt het beginsel te verworden van richtinggevend uitgangspunt en stuwende opdracht tot meetlat en censor. Het is deze ontwikkeling die door dr. Berghuis vrijwel direct na zijn verkiezing tot voorzitter in beweging is gezet.

Als, tijdens het befaamde Nieuw-Guinea-debat op de middagvergadering van het convent van 28 april 1962, aan dr. Berghuis wordt gevraagd waarom nu juist dit beleid is gevoerd, antwoordt hij: „Dat komt, omdat het vorig jaar duidelijk was geworden, dat deze Nieuw-Guinea-zaak niet meer onderwerp van theoretische beschouwingen was, maar bezig was volstreekte realiteit te worden”. Is de belangrijkste ervaring, aldus dr. Berghuis op de deputatenvergadering van 23 maart 1963, die we bij de afloop van de kwestie Nieuw-Guinea hebben opgedaan niet deze geweest „... dat Nederland, toen in de vijftiger jaren de verhouding met Indonesië geheel scheef liep, op eigen houtje de internationale kant van de kwestie in de ijskast zette, en met zeer oprechte bedoelingen en volle ijver de ontwikkeling van dat land Nieuw-Guinea zelf nationaal ter hand nam, daarbij vergetende, althans voorshands uit de gedachten bannende, dat de internationale kant er nog steeds was en dat die op een gegeven ogenblik buiten ons toedoen uit die ijskast zou komen. En dat wij onszelf daarmee in een politieke en ook morele impasse hadden gemanoeuvreerd, welke later tot onvermijdelijke spanningen en tot teleurstellingen inzake opgewekte verwachtingen hebben geleid”. En even later: „Het is nog steeds mijn volle overtuiging, dat in deze aangrijpende ... zaak, van a.r. zijde, toen onzerzijds eenmaal de ogen ervoor waren opengegaan hoe in feite de situatie lag of zou komen te liggen, geen ander beleid had mogen worden gevoerd, dan dat, wat van onze kant werd bepleit, en waar de regering zich in een later stadium bij heeft aangesloten”.

Is in de ogen van dr. Berghuis de uiteindelijke a.r. opstelling in de Nieuw-Guinea-kwestie katalysator en met name exponent van een bepaalde ontwikkeling geweest, dan rijst vervolgens de vraag waarin nu het exponentiële karakter van deze opstelling blijkt. Dr. Berghuis zelf heeft deze vraag naar onze mening nooit expliciet beantwoord. Maar impliciet laat hij, juist door de Nieuw-Guinea-kwestie zo nadrukkelijk in relatie te brengen met zijn beschouwingen over aard en wezen van christelijke politiek, de vragensteller niet in het ongewisse. Opvallend is namelijk het accent, dat hij legt op de veranderingen in de politieke situatie zelf en in de waardering van die situatie. Hij spreekt immers van het opengaan der ogen voor de feitelijke situatie. Zijn onderscheiding tussen beginsel en projectie van het beginsel op de immer veranderende concrete werkelijkheid en de daaruit voortvloeiende conclusie, dat het bedrijven van christelijke politiek — het aflezen van de projectiebeelden — èn aan het beginsel èn aan de werkelijkheid recht doet, is hierbij essentieel. Het gaat om een onderscheiding en niet om een scheiding. Juist waar dit laatste het geval is verzandt de christelijke politiek hetzij in verstarring, hetzij in opportunisme. Met name het eerste gevaar was acuut. In het onderkennen van dit gevaar en in het overeenkomstig daarmee veranderen van de politieke opstelling ligt naar onze mening de betekenis van de zin, dat in de Nieuw-Guinea-kwestie „... de A.R. Partij zich in de wereld van vandaag als christelijke partij heeft willen opstellen”.

VERWEERDE WEGWIJZERS?

door

H. Algra

In het nummer van mei 1967 van *Antirevolutionaire Staatskunde* kwam een artikel voor, ondertekend door zes heren, die zich tezamen aandienenden als „nog-antirevolutionairen” en die hun mening gaven over christelijke politiek en christelijke partijvorming.

Tegen dit artikel schreef ik een „Noodzakelijk Verweer”, dat werd geplaatst in het septembernummer van dezelfde jaargang. Ook van verschillende andere kanten kwamen bezwaren en de heren hebben daarop geantwoord in het meinummer van *Antirevolutionaire Staatskunde* van dit jaar, in een viertal artikelen, waarover tussen de auteurs overleg heeft plaats gehad, maar zo, dat ieder slechts verantwoordelijk blijft voor zijn eigen artikel. Omdat deze artikelen ook een antwoord bedoelen te zijn op de door mij ingebrachte bezwaren, stel ik er prijs op, ook mijnerzijds nogmaals van mijn bezwaren te doen blijken. Bezwaren, die in geen enkel opzicht zijn verminderd. Ik wil mij daarbij beperken tot twee punten.

Maar men veroorlove mij één opmerking vooraf. Mr. J. Hollander heeft alle kritiek trachten samen te vatten en te karakteriseren. En dan wordt het beeld aldus: „Tot zover de samenvatting der kritiek. Het geheel overziende treft vooral het *vertrouwde beeld* dat er uit oprijst. De gedachtengangen voeren door een bekende ideeënwereld, de aangehaalde schrijvers (Calvijn, Groen van Prinsterer, Kuiper) vormen bij elke splitsing de verweerde maar onverzettelijke wegwijzers, men stapt van mijlpaal tot mijlpaal voort als op een overbekende en daarom geliefde zondagmiddagwandeling. Men weet vanwaar men komt en waar men zal terugkeren; het landschap boeit niet door verrassing, maar door herkenning”.

Dit is een goedkope manier van „argumenteren”. Wie zijn polemieek op deze wijze inleidt, snijdt daarmee de mogelijkheid af, om tot een werkelijke discussie te komen, al is zijn opstel als een bijdrage ter discussie bedoeld.

De beeltdspraak zelve faalt: het doet er niet toe, of de handwijzers verweerd zijn; zij zijn alléén waardevol en betrouwbaar als handwijzers indien zij niet draaien als windwijzers; zij zijn blijvend nuttig, als zij de goede weg wijzen.

Maar afgezien van de beeltdspraak: wanneer iemand van oordeel is, dat de Reformatoren en mannen als Groen en Kuiper ons in en voor deze tijd niets meer hebben te zeggen of ons hoogstens kunnen helpen om een wandeling op zondagmiddag te maken tot een onschuldig genoegen, dan valt te vrezen,

dat het hem niet alleen mangelt aan historisch besef, maar ook aan inzicht omtrent de principiële en actuele betekenis van het levenswerk van deze mannen. Confrontatie met hun werk is meer dan een onschuldige tijdpassering en kritiek op wat de zes heren in eerste instantie hebben geschreven, wordt te gemakkelijk afgedaan met tirades als bovengenoemd, omdat ze bewijzen, dat de kritiek niet als ernstig en feitelijk zelfs als niet meer ter zake doende wordt genomen.

Maar dat is het voornaamste niet. In mijn artikel „Noodzakelijk Verweer” ging het niet om een toetsing aan bekende meningen van Groen en Kuyper, maar om de vraag, of we te doen hadden met opvattingen, *die in overeenstemming waren met de Heilige Schrift.*

Ik wil daarom nader ingaan op twee beslissende punten in de geleverde vertogen.

In de eerste plaats *Over christelijke politiek en de komst van het Koninkrijk van Jezus Christus.*

In de bijdrage van mei 1967 hadden de zes heren gesteld, dat de christenen van vroeger, die veel meer dan de tegenwoordige christenen op het hiernamaals gericht waren, verwachtten, dat de nieuwe aarde zomaar uit de lucht zou vallen en daarom meenden, hun ziel in het hiernamaals in lijdzaamheid te moeten bezitten.

Ik meen in mijn artikel „Noodzakelijk Verweer” te hebben aangetoond, hoe eenzijdig en daardoor onjuist die karakteristiek was. Mr. Hollander gaat daar niet nader op in, maar vat de kritiek op dit punt samen in de zin: „De nieuwe hemel en de nieuwe aarde zullen zonder ontwikkeling na het jongste gericht, en dat is in het hiernamaals, ons als Godsgeschenk in Christus worden geschonken”.

Mr. Hollander stelt daartegenover zijn visie: „Als we mogen geloven dat het Koninkrijk Gods in de lijn der geschiedenis is te verwachten, zich ontwikkelend uit de maatschappij en samenleving zoals die door menselijk doen en laten gemaakt wordt, als de evangelische naastenliefde, verzoening, vrede, gerechtigheid niet alleen tussen mensen moet werken, maar ook in en tussen menselijke samenlevingsverbanden en kenmerkend voor het Koninkrijk Gods zijn, als het Koninkrijk Gods een „stad van de mens” is, van de mens van zijn tijd, een stad waarin mensen aards en menselijk samenleven en samenwerken, dan tracht het christelijk geloof een woord voor onze tijd te geven, dat verstaan kan worden”.

Deze voorstelling van de komst van het Koninkrijk Gods in de lijn der geschiedenis en van dat Koninkrijk zelf als een stad van de mens, waarin mensen aards en menselijk samenwerken, wordt gegeven met een verwijzing in noten naar Berkhof, Thielicke, Kuitert en Harvey Cox. Een merkwaardig kwartet, dat volgens de door mr. Hollander gevolgde methode gemakkelijk met nog meer namen zou kunnen worden aangevuld, van Ritschl tot Dodd. Maar zo'n combinatie van namen is bedenkelijk, omdat zij

niet hetzelfde zeggen noch bedoelen. Daar zou heel wat van te zeggen zijn, maar dat zou mij te ver voeren. Ik volsta met één voorbeeld. Berkhof zegt over Eschatologie en Futurologie: „Als we zo het eschatologisch geloofsbeeld van de tekenen der tijden en het futuristisch wetenschapsbeeld van de komende decennien naast elkaar leggen, is het zonder meer duidelijk, dat ze beslist niet samenvallen. We zullen een zekere neiging bij theologen, om ze te laten convergeren, moeten weerstaan; anders lopen we gevaar, een vreemd mengsel tot stand te brengen, of het éne beeld ter wille van het andere geweld aan te doen. Ik denk hier vooral aan de wijze, waarop Harvey Cox in *The secular City* (1965) de indruk maakt, de eschatologie in futurologie te laten opgaan en dan nog wel in een futurologie van eenzijdig optimistische strekking”¹.

Wat mr. Hollander schrijft over het Koninkrijk Gods of het Koninkrijk der hemelen dat hier op aarde komt, langs de horizontale lijn, „zich ontwikkelend uit de maatschappij en samenleving, zoals die door menselijk doen en laten gemaakt wordt”, is niets meer en niets anders dan een optimistische, humanistische futurologie. Ik geloof, dat de Bijbel ons heel andere dingen over het Koninkrijk Gods openbaart.

Als het Woord vlees is geworden, dan *is* het Koninkrijk er. Het is niet door mensen gemaakt, noch door menselijk handelen ontstaan, maar het is openbaring van de handelende, de verlossende, de ontfermende God, die de Redder der wereld zendt. Mensen hebben daar niets aan gedaan en hebben het niet bedacht. Het Licht schijnt in de duisternis en de duisternis heeft het niet begrepen.

Dat Koninkrijk is er en het breekt door, het openbaart zich in de prediking van het Evangelie. Het is bezig te komen, de eeuwen door; het komt als genade en het wordt openbaar in de nieuwe gehoorzaamheid.

Dat Koninkrijk zal komen, als Christus komt om te oordelen de levenden en de doden. Dan zal Hij zich openbaren als de uiteindelijke en volkomen overwinnaar. Hij zal het doen op Zijn tijd en door Zijn macht.

Onze christelijke arbeid krijgt in deze Schriftuurlijke visie zijn plaats in het interim en die arbeid krijgt eeuwigheidswaarde door de wederkomst van Christus. Maar het is niet zo, dat het in dat interim onze beurt is en God straks weer de teugels overneemt. Ook in deze periode tussen Pinksteren en Wederkomst is de Here bezig, zijn werk voort te zetten, zijn genade te bewijzen, zijn volk te tuchtigen en te troosten. En zijn volk wéét dat, want het geloof is ook een zeker wéten, en de bede wordt vervuld: regeer ons door uw Woord en Geest.

Er is meer. In deze periode van de geschiedenis rijpt ook het kwaad voor het oordeel. „Wie onrecht doet, hij doe nog meer onrecht; wie vuil is, hij worde nog vuiler; wie rechtvaardig is, hij bewijze nog meer rechtvaar-

¹ Dr. H. Berkhof, *Gegronde Verwachting*, 1967, blz. 82.

digheid; wie heilig is, hij worde nog meer geheiligd", Openb. 22 : 11. Zo wordt de antithese verhevigd en verdiept. Voor de politiek betekent dit, dat zij zowel thetisch als antithetisch moet optreden.

Dit alles is heel iets anders dan de volstrekt diesseitige opvatting van het Koninkrijk Gods als een stad van de mens, een stad „waarin mensen aards en menselijk samenleven en samenwerken". In zijn boek *Onze Nederlandse geloofsbelijdenis* eindigt dr. A. D. R. Polman in zijn verklaring van het laatste artikel van de confessio belgica aldus: „Onze Heiland zegt ergens: Voorwaar, voorwaar, zeg ik u, *de ure komt en is nu*, dat de doden naar de stem van de Zoon van God zullen horen, en die haar horen, zullen leven (Joh. 5 : 25). Het is heilige levenskunst, beide te verbinden, zodat de verticale eschatologie de horizontale niet verdrijft noch omgekeerd. Bij alle tekortkomingen hebben de moderne eschatologieën ons toch geleerd, dat de eschatologie geen slotkapitteltje in de dogmatiek is, maar de ganse theologie en het ganse leven van de Christen op elk moment aangaat. Zij faalden geheel in de verbinding van de actuele eschatologie met de horizontale, met de komst van Christus aan het eind der dagen, als de tijden, ook van het kwaad, vol geworden zijn. Beide zijn op aangrijpende wijze in dit slotartikel van onze belijdenis verbonden. Hierin jubelt alles in blijde zekerheid: Christus en Zijn rijk is gekomen. De verzoening van God werd een feit. De vergadering van Gods uitverkorenen vindt plaats. En toch is er tegelijk het groot verlangen naar de volle verlossing en de genadige vergelding en het volop genieten van de beloften Gods in Christus Jezus. Alleen in dit samengaan zal de kerk en elke gelovige de lampen brandende houden en de lendenen omgord. Zo alleen verwacht de pelgrimsgemeente met groot verlangen de grote dag des Heren". (dl. IV, blz. 333).

In eerste termijn heb ik vooral bezwaar gemaakt tegen de geforceerde tegenstelling tussen de vroegere christenen van het hiernamaals en de tegenwoordige christenen van het hiernamaals waartoe de auteurs zich rekenen. Mijn bezwaar gold met name het onrecht, de christenen van vroeger aangedaan, als zouden zij een soort quietisten zijn geweest, die maar lijdelijk afwachtten, of het nieuwe rijk kant en klaar uit de hemel zou dalen².

Mijn bezwaar is nu ernstiger geworden, nu duidelijker is gebleken, hoe

² „En nu is het duidelijk, dat *in* alle gevarieerde beelden en apokalyptische voorstellingen, waarin ons de toekomst aan het hart wordt gelegd, de ernst en de radicaliteit van het gericht in Christus wordt aangewezen en in dat gericht het grote perspectief, waarbij de *ganse* mens en de *ganse* wereld op een beslissende wijze betrokken zijn. Omdat het niet gaat om informatieve reportage, maar om voleinding, om rijping en oogst, kán het daarbij niet mogelijk zijn de N.T. boodschap te ontmythologiseren in verband met een gewijzigd „wereldbeeld" — alsof het „uit de hemelen" dáármee zou vervallen! — om dan voorts de werkelijkheid der parousie — evenals de hemelvaart — ter zijde te stellen." Dr. G. C. Berkouwer, *Dogmatische Studiën, De Wederkomst van Christus I*, 1961, blz. 275.

mr. Hollander, o.a. in aansluiting aan Harvey Cox, het Koninkrijk Gods meent te moeten zien. Want bij dat Koninkrijk gaat het hem blijkbaar uiteindelijk om déze aardse samenleving, om een stad van de mens, waarin „alle dingen nieuw zullen geworden zijn”.

En dan? Is dan het Koninkrijk ten volle gekomen? *En wat volgt er dan nog verder?* Zal dan déze aarde en déze samenleving eindelijk haar natuurlijke dood sterven?

Hoeveel rijker en dieper is de voluit Bijbelse visie op het Koninkrijk der hemelen, waarin Christus, de Koning van dat Rijk, centraal staat, als die gekomen is, en die komen zal om een einde te maken aan deze aardse bedeling, nadat de tarwe en het onkruid samen zijn opgewassen tot de oogst.

Nu kan iemand zeggen: maar in de politiek speelt dit alles geen directe rol. De politiek heeft toch alleen met déze aarde te maken, vindt uitsluitend hier, in déze bedeling haar taak en werkterrein. Op zich zelf genomen is dat laatste juist. Maar alle werken en strijden van de christen op deze aarde staat in het teken van de grote verwachting, die ver uitgaat boven een vernieuwing van dit aardse leven. De christen heeft hier en vandaag te werken, te strijden en te bouwen, en hij is tegelijk een pelgrim, die *hier* geen blijvende stad heeft. Daarom is zijn toekomstverwachting heel iets anders dan een cultuuroptimisme, dat spreekt van een „samenleving, waarin alle dingen nieuw zijn geworden”, een samenleving, die er dan komt door de bouwactiviteit van christelijk en anders geïnspireerden, die samen bouwen aan een nieuwe maatschappij.

Maar die christelijke toekomstverwachting moet ons er toe dringen, te werken, te bouwen en te strijden, alsof het vandaag de laatste kans is.

Hier sta ik even stil bij een „verweerde handwijzer”. Op 12 mei 1891 hield dr. Kuyper zijn deputatenrede onder de titel *Maranatha*. Vooraf had hij de Bijbel geopend en voorgelezen uit Openbaring 21, en in aansluiting aan dat woord wijst hij dan op de wederkomst van Christus als het beslissende feit der toekomst „waardoor niet alleen ons *zieleleven*, maar ook onze *staatkundige* gedragslijn in volstrekte zin wordt beheerscht”.

En dan stippelt hij een *actueel* program uit: „dat er in ons Staatsbestuur een *andere* geest moge varen; dat er in onze wetgeving *een hart*, in onze ambtenaarswereld *sympathie* voor den lijdenden burger ga spreken; dat de machteloze *arbeid* tegen het koelberekenend *kapitaal* beschermd worde; en dat uitzicht op snel en deugdelijk *recht* zelfs aan den armsten burger worde verzekerd”. En dan vuurt hij de mannen-broeders aan: „Weest ruim van blik; breed van opvatting; onverzettelijk in wilskracht; en komt niet aanstropelen achter anderen, maar loopt zelf die anderen, bij het licht der profetie, bij den glans van het *Maranatha* vooruit”.

Een zondagmiddagwandeling?

De christelijke toekomstverwachting richt zich op het komende Rijk van Christus en leeft in de spanning tussen het „reeds” en het „nog niet”.

Maar omdat zij daarbij heel de Schrift tot haar recht wil doen komen, heeft zij ook volle aandacht voor alles, wat de Bijbel zegt over de rijping, de radicalisering van het kwaad, die uitlopen op de antichrist, waarin de ongerechtigheid volkomen wordt, en waarin de „ontmenselijking” zich manifesteert in de heerschappij van het béést.

Wanneer wij telkens horen, dat wij in een enorme stroomversnelling zijn terecht gekomen, dan kan dat niet maar betekenen, dat allerlei ontwikkelingen zich versnellen, maar ook, dat het kwaad snel radicaler wordt.

Daarom wordt van de christelijke politiek gevraagd, ook de zondige, de vuile, de normloze, de nihilistische tendenzen te onderkennen en te veroordelen. Het is levensgevaarlijk, en het is ontrouw, wanneer wordt toegegeven aan de neiging, om die gang naar het geradicaliseerde kwaad te bagatelliseren door alleen of in hoofdzaak slechts te spreken over het verdwijnen van taboe's, het afbrokkelen van tradities en van een soort crisis in het norm-besef.

De christelijke politiek heeft niet alleen de roeping te bouwen aan de toekomst door positieve medewerking aan bepaalde ontwikkelingen, maar zij dient ook de moed en de trouw op te brengen om heel radicaal en heel duidelijk neen te zeggen tegen wat tegen Gods gebod ingaat. Wie in dat opzicht niet meer weet dan dat de politiek niet verder kan komen dan een compromis en zich vooral niet moet „vastleggen”, schiet te kort. Het is opmerkelijk dat politiek radicalisme, ook wanneer de christelijke „inspiratie” als drijfveer wordt geproclameerd, meermalen niet thuis geeft, als het gaat om de strijd tegen de mensontwaardende en Gods geboden tartende ontwikkelingen in het moderne leven³. Het *schijnt* soms, alsof men bang is om niet voor modern te worden aangezien, maar het zal wel zijn, dat ook deze radicalen tijd moeten hebben voor een zondagmiddagwandeling. Maar christelijke politiek heeft ook dáárin radicaal te zijn, dat zij haar onverbiddelijkheid toont tegen goddeloze leer en praktijk. Wij zijn geen toeschouwers, die omtrent de radicaliteit en de ernst van het gericht informatie ontvangen uit de Bijbel, maar als degenen, die zelf uit Babel moeten gaan, om aan haar zonde geen gemeenschap te hebben. Berkouwer, *De wederkomst van Christus*, I, blz. 275.

Christelijke politiek staat niet alleen kritisch tegenover wat was en wat is, maar niet minder tegenover wat wordt, met name als de stroom versnelt.

Het tweede punt waar ik wil terugkeren, betreft het overheidsgezag. Dat is in de a.r. staatsleer altijd een belangrijk principieel punt geweest.

³ Ik noem slechts een voorbeeld. Van r.k. radicale zijde wordt er voor gepleit, dat ontucht met minderjarigen van hetzelfde geslacht niet langer strafbaar zal worden gesteld. Uit prot.-chr. kring sluiten sommigen zich daarbij aan, want zij vinden het „discrimineren” tegenover de homoseksuelen, omgang, die men volgens hen geheel ten onrechte tegennatuurlijk noemt. strafbaar te stellen.

De Antirevolutionaire Partij „beschouwt het soevereine gezag van God en niet de volkswil als grondslag van het overheidsgezag”.

„Zij erkent de Overheid als de met de zwaarmacht beklede dienaar van God, die geroepen is de gerechtigheid te handhaven en de natie te regeren, het volk ten goede.

In de vervulling van deze roeping behoort de Overheid de grenzen te eerbiedigen, welke haar zowel door het karakter van haar ambt als in de eigen roeping en verantwoordelijkheid van personen en samenlevingsverbanden gesteld zijn”. (Artt. 3 en 4 van het *Beginsel en Algemeen Staatkundig Program*).

De zes heren hebben in hun eerste bijdrage hiertegen duidelijk stelling genomen. Zij formuleerden hun standpunt kort en bondig:

„Gezag is een kenmerk van relaties tussen mensen en groepen en het heeft derhalve geen goddelijke oorsprong. Gezag is door machtsonderworpenen erkende en aanvaarde macht. In het aanvaardingsproces kunnen godsdienstige motieven een belangrijke rol spelen”.

Prof. Van Zuthem heeft deze stellingen nu nader toegelicht, omdat hij moet toegeven, dat ze wel erg kort waren. Ik heb mij over die korthed evenwel niet beklaagd. De korthed deed geen schade aan de duidelijkheid.

In zijn nadere toelichting geeft prof. Van Zuthem vooral een „sociologische benadering”. Wanneer hij er op wijst, dat het griekse woord *exousia* in Romeinen 13 verschillend wordt vertaald, dan vervolgt hij: „Een socioloog komt er dan niet meer uit en ik meen dat hij hierin dan terecht de gevoelens van het volk vertolkt”.

Als prof. Van Zuthem het gezag nader analyseert, dan volgt hij deze gedachtengang:

Macht betekent, dat de machtsmeerdere de machtsmindere naar zijn hand kan zetten.

Dat kan de machtsmeerdere, doordat hij de beschikking heeft over *machtsmiddelen*.

God is de schepper van de *machtsmiddelen*.

Macht wordt tot gezag, als die macht als gezag wordt erkend.

Het gezag komt dus niet van God, maar van de mensen. Als zij de macht legitimeren, dan wordt de macht gezag. Legitimeren zij niet meer, dan houdt het gezag op gezag te zijn en wordt het weer alleen macht.

Prof. Van Zuthem is hierin zeer consequent, als blijkt uit het volgende citaat, waarin ik de vrijheid neem, iets te cursiveren: „We kunnen ons afvragen, of bijvoorbeeld ouders dan geen gezag hebben, wanneer kinderen weigeren de ouderlijke macht te erkennen. In feite hebben zij geen gezag, al kunnen zij op grond van de bestaande wetgeving of het goddelijk gebod zich wel op de *wenselijkheid* van de aanwezigheid van het gezag beroepen. Er is echter geen toverformule die zij kunnen uitspreken waardoor het gezag er weer is. De enige zinnige weg is die, waarin de kinderen gaan beseffen dat (bijzondere omstandigheden van onverantwoordelijke ouders daargelaten) de

ouders het terecht voor het zeggen hebben. Soms kunnen ouders daar zelf veel aan doen, soms hangt het voornamelijk van de kinderen af. *In beide gevallen komt het gezag van de mensen*".

Prof. Van Zuthem is hier zeer consequent en als wij éven consequent willen blijven als hij, dan zouden wij moeten zeggen: als het bovenstaande juist is, dan is ook het slot van zondag 39 verkeerd. Daar staat: aangezien het Gode belijft ons door hunne hand te regeren. Dat moet dan zijn: aangezien het òns belijft, door hunne hand geregeerd te worden.

Dit wil allerminst zeggen, dat prof. Van Zuthem van mening is, dat God buiten de verhouding gezagsdrager-gezagsonderworpenen staat. Beide zijn ook ten opzichte van deze gezagsrelatie verantwoordelijk jegens God: „de kern van de zaak is, dat wij mensen mede of vooral op grond van de Bijbel hebben te beoordelen of de over ons uitgeoefende macht er hoort te zijn of niet hoort te zijn”. Ik moge hier opmerken, dat zo, om een voorbeeld te noemen, ook een redenering mogelijk is over het huwelijk. Of iemand wil trouwen en zo ja met wie en wanneer, dat kan hij mede of vooral op grond van de Bijbel proberen te beslissen. Als iemand wil emigreren, hetzelfde. Als iemand dienst wil nemen bij de marechaussee, idem. De mensen zijn, of zij het willen of niet, voor al hun handelingen en beslissingen rekenschap schuldig aan hun Schepper en Heer. Maar... dat is niet in discussie.

Het gaat om de vraag, of het gezag der overheid van God komt en hoe wij dat moeten verstaan. Neen, zegt prof. Van Zuthem, het gezag en ook het overheidsgezag komt niet van God. Dat staat nergens in de Bijbel, en het is „heel jammer”, dat deze uitdrukking in het christelijk-sociaal denken zo'n ingang heeft gevonden. En Romeinen 13 dan? Die vraag stelt prof. Van Zuthem en hij tracht haar te beantwoorden. Het griekse woord *exousia* wordt op verschillende manieren vertaald en „de socioloog komt er dan niet meer uit”, maar prof. Van Zuthem kan zich het best vinden in de vertaling van Dibelius: „Rechtmatige machten moeten van ieder gehoorzaamheid ontvangen”. En ... die rechtmatigheid moet door het volk worden bepaald. „Wie zegt, dat alle gezag van God komt, maakt zich wel erg gemakkelijk van de menselijke verantwoordelijkheid af”.

En Romeinen 13 dan? Dat vragen wij ook.

Laten wij maar nemen de R.K. vertaling van de Bijbelstichting St. Willibrord:

„Ieder mens moet zich onderwerpen aan de gezagsdragers, die boven hem staan. *Want er is geen gezag dan van God.* Ook het bestaande gezag is van God ingesteld”.

Maakt Paulus zich hier wel „heel gemakkelijk van de menselijke verantwoordelijkheid af”?

Prof. Van Zuthem probeert uit de impasse, waarin Romeinen 13 hem brengt als hij zijn leer van het gezag wil handhaven, te komen door zich vast te klampen aan een „vertaling” van Otto Dibelius, die ... geen vertaling

is.⁴ De beperking *rechtmatig* is er met geen mogelijkheid bij te vertalen. En het gaat er niet om, welke „vertaling” ons het beste ligt, maar welke de juiste is.

Het gaat om het Griekse woord *exousia*, dat Paulus hier gebruikt. Bij „Kittel” kan men het nodige over *exousia* vinden (*Theologisches Wörterbuch zum neuen Testament*, herausgegeben von Gerhard Kittel, Zweiter Band blz. 563).

Het woord *exousia* speelt in het Nieuwe Testament een bijzondere rol. In tegenstelling met psychisch of geestelijk voorhanden zijnde „gegenständliche Gewalt”, waarvoor het Nieuwe Testament woorden als *kratos*, *ischus* of *dunamis* gebruikt, is *exousia* werkzaam in een naar richtsnoeren geordend geheel, speciaal in de staat en alle door de staat gedragen machtsverhoudingen.

„Alle diese *exousia*-Verhältnisse sind in der gefallenen Welt Abbild der Herrschaft Gottes, in welcher nichts ohne *exousia*, Vollmacht, von seiten Gottes geschieht, sie haben ihren Bestand nur in jener Herrschaft Gottes”.

De hoofdstrekking van Romeinen 13 : 1—7 is „kennelijk geen andere dan om de Christenen tot gehoorzaamheid aan de overheidsinstanties op te wekken”.

„Op zeer nadrukkelijke en omvattende wijze eist de apostel van een ieder onderwerping aan de boven hem gestelde overheidspersonen. Het tweede lid wijst de grond voor deze onderwerping aan, door eerst negatief en daarna met een opvallende positieve herhaling te betuigen, dat er geen Overheid is dan door God en dat die er zijn door God verordend zijn. Over de herkomst van de overheidsmacht wordt niet in historische, maar in actuele zin gesproken. Waar de overheidsmacht optreedt, doet zich een goddelijke ordening

⁴ In zijn open brief aan prof. Lilje bij diens zestigste verjaardag heeft bisschop Dibelius zich bijzonder met Romeinen 13 : 1 bezig gehouden.

„Und nun, verehrter und lieber Herr Landesbischof Lilje, komme ich zu ihnen nicht mit einem Geschenk, sondern mit einer Frage. Es handelt sich um die Frage, wie im Brief des Paulus an die Römer der Anfang der 13. Kapitels zu übersetzen ist. Das ist eine Frage, die uns heute alle umtreibt. Und diese Frage, so meine ich, gehört recht eigentlich vor ihre Füße.

Genau und wörtlich übersetzt lautet der Satz, um den es geht, folgendermassen: Jedermann soll sich der Mächten unterordnen, die über die anderen emporragen. Man könnte auch sagen: Jedermann sei den übergeordneten Gewalten untertan.”

Dibelius kent de Lutherse vertaling, die hier de over ons of boven ons gestelde machten vertaalt door „die Obrigkeit”. Maar dat woord past niet meer in onze tijd. Het is een archaïsme geworden. En Dibelius wil graag een vertaling, waarmee hij nu, en tegenover de beide Duitse republieken en haar machthebbers, uit de voeten kan, en dan zegt hij aan het slot: „Welches aber ist diese „richtige” Uebersetzung? — Ich selbst könnte hier nur stümpfern. Also etwa so: „Jeder füge sich in die Ordnungen ein, die von der rechtmässigen Gewalt gesetzt sind!” oder: „Rechtmässige Gewalt soll bei jedermann Gehorsam finden!” Oder so ähnlich. Ihnen wird schon etwas Besseres einfallen.”

Alle stukken betreffende de brief van Dibelius zijn gepubliceerd in *Dokumente zur Frage der Obrigkeit*, Violett-Buch zur Obrigkeitsschrift von Bischof Dibelius, Stimme-Verlag Darmstadt, 1960.

gelden, waarvan de strekking in het vervolg nog nader wordt aangewezen, vs. 3 e.v. In deze beoordeling van de overheid als goddelijke ordening staat Paulus in de traditie, die niet alleen in het Oude Testament, Spr. 8 : 15, 16; Deut. 1 : 17; Ps. 82 : 1, 6, maar ook in Jezus' onderwijs gegrond is, Joh. 19 : 11 en in heel de christelijke paraenese terugkeert, vgl. 1 Petr. 2 : 13—17; Tit. 3 : 1 (dr. Herman Ridderbos, *Commentaar op het Nieuwe Testament, Aan de Romeinen*, Kampen 1959, blz. 287—290).

En op blz. 293 schrijft dr. Herman Ridderbos over het gehoorzamen om des gewetens wil: „Hier wordt van het geweten gesproken, omdat de eis tot gehoorzaamheid daarin als een van God komende eis gekend en beoordeeld wordt. Onderwerping aan de overheid heeft iets met de verhouding van de mens tot God te maken en zich tegen de overheid verzetten moet daarom de veroordeling van het geweten wakker roepen. De paraenese over de overheid begint niet met een beroep op het geweten, maar eindigt er mee. Want niet het geweten leert de mens de uitoefening van Gods recht in de overheidsmacht kennen, maar omgekeerd moet het rechte inzicht in de betekenis van de overheid de gehoorzaamheid van haar bestel tot een gewetens-zaak maken”.

Het schijnt mij toe, dat het niet toelaatbaar is, de duidelijke uitspraken van de Heilige Schrift zó te reduceren en aan te passen, dat zij alleen gelden van een „rechtmatige” overheid, *nadat de rechtmatigheid door het volk is bepaald*. Ook niet op grond van een suggestie van Otto Dibelius, om Romeinen 13 zo te vertalen, dat exousia daar wordt weergegeven als rechtmatige machten.

Een socioloog kan en moet zich bezig houden met het begrip gezag.

Nu heeft Karl Erdmann een duidelijk en nuttig onderscheid gemaakt tussen Wortanalyse en Wortbegrenzung.

De woordanalyse wil vaststellen, wat de betekenis van het woord zoal is in het levende spraakgebruik. Zij gaat uit van een scala van voorbeelden en zoekt zowel het gemeenschappelijke als het gedifferentieerde in de gangbare betekenissen op. Zij begint met te registreren hoe en in welke gevallen het woord wordt *gebruikt*. Daarbij zijn er verschillende hulpmiddelen, om de betekenis zo scherp mogelijk vast te stellen, b.v. de vergelijking met equivalenten in andere talen en met synoniemen. Gezag kan men *vergelijken* met overwicht, macht, het Duitse Gewalt, het Franse autorité. En dan komt de taalkundige tot een omschrijving van de gangbare betekenissen. Daarbij blijkt in de regel, dat de betekenis (de vergelijking is van Wundt) een zekere overeenkomst heeft met ons blikveld. Eén punt, waarop de gele vlek is gericht, zien we scherp, de omtrekken zijn vaag en vloeiend. We zien ook merkwaardige verschuivingen. Zo heeft Gewalt in het oudere Duits sterk de betekenis van „ausgeübte Macht” in legale zin, maar die betekenis verschuift: Und bist du nicht willig, so brauch’ ich Gewalt. Oorspronkelijk was Gewalt veelal een equivalent voor potestas, maar later ging men ook spreken van „die Gewalt der Umstände”.

Bij de Wortbegrenzung is iets heel anders aan de hand. Dan grijpt de mens

in, en zegt: in déze discussie, in déze theorie, in déze leer, in déze wet wordt dit woord gebruikt in déze, uit doelmatigheidsoverwegingen scherp geformuleerde betekenis. De Wortbegrenzung zegt dus niet, welke betekenis een woord blijkbaar hééft, maar welke inhoud men aan het woord voor een bepaald doel gééft.

Zo kan de socioloog met goed recht in deze in als een Wortbegrenzung, te gebruiken in zijn studie, een definitie van gezag geven als zijnde gelegitimeerde macht, die als zodanig door de ondergeschikte wordt erkend.

Maar zulk een sociologische definitie mag hij niet indragen in de Bijbel en vaststellen: als dus in Romeinen 13 en elders van exousia wordt gesproken, dan dient dat opgevat te worden als gezag overeenkomstig mijn definitie.

Dan kan hij beter luisteren naar „Kittel”, die geen definities geeft, maar analyseert, wat een bepaald woord in het Nieuwe Testament betekent, en daarbij let op Joodse en Hellenistische achtergronden.

De socioloog kan trouwens *zijn* definitie van gezag alleen dan overdragen, als hij er van uitgaat, dat alle gezag onder één en dezelfde definitie kan vallen, het gezag van de overheid evenzeer als het gezag van de aanvoerder van een elftal, van een ploegbaas en van een jury in kunstzaken.

En ik geloof, dat zulks niet kàn. Het overheidsgezag is wezenlijk anders dan dat van een werkgever. Het overheidsgezag is een gezag sui generis.

Nu hebben sommigen getracht, de klem van Romeinen 13 en alle teksten in dezelfde zin, b.v. 1 Petr. 2 : 13—17, weg te nemen door te stellen, dat de Bijbel zélf twee lijnen geeft, die het duidelijkst zichtbaar worden in Romeinen 13 en Openbaring 13. Wat dit laatste hoofdstuk betreft, spreekt b.v. Knopf van een „schroffe Verurteilung des Staates”. Dr. Greijdanus heeft zich in het door hem geschreven deel van hetzelfde *Commentaar*, waarin dr. Herman Ridderbos *Aan de Romeinen* behandelde, nl. over de *Brieven van de Apostelen Petrus en Johannes en de Brief van Judas*, terecht verweerd. „De draak komt in de Openbaring niet voor als insteller van de overheidsmacht, maar als die zich van de overheden meester maakt, om ze hunne macht te doen misbruiken tegen de Heere en wat hem dient”. (blz. 107).

Daarom dient art. 4 van het *A.R. Beginsel en Algemeen Staatkundig Program* onaangetaast te blijven: „Zij (de A.R. Partij) erkent de Overheid als de met de zwaardmacht beklede dienaar van God, die geroepen is de gerechtigheid te handhaven en de natie te regeren, het volk ten goede”.

En evenzeer art. 3: „Zij beschouwt het soevereine gezag van God en niet de volkswil als de grondslag van het Overheidsgezag”.

Daarbij weegt bijzonder zwaar de op Romeinen 13 steunende uitdrukking: met de zwaardmacht bekleed. Ook het lidwoord van bepaaldheid is hier van belang. Dè zwaardmacht, bij uitsluiting.

Wanneer de overheid niet van Godswege met de zwaardmacht zou zijn bekleed, dan zou ze te enenmale het recht missen om een landverrader te executeren of om ergens en aan iemand het bevel te geven om te schieten.

Terecht heeft dr. Herman Ridderbos gezegd, dat in Romeinen 13 de overheidsmacht wordt besproken niet in historische, maar in actuele zin. Momenteel is het regime in Djakarta overheid in West-Irian, al staat het historisch vast, dat de Papoea's allerminst de overdracht van de soevereiniteit door Nederland aan Soekarno hebben gelegitimeerd en al staat het evenzeer vast, dat Nederland die overdracht, waarbij honderdduizenden mensen eenvoudig onder een andere staatsmacht werden gebracht zonder ze te consulteren, door chantage van Amerika en andere wereldmachten, onvrijwillig heeft verricht. De wettige overheid van Zuid-Tirol zetelt in Rome en niet in Wenen. De wettige overheid van Helgoland zetelt in Bonn, want in 1890 is dit eiland met de bevolking door Engeland afgestaan aan Duitsland. In het verleden zijn staten met de inwoners veroverd, of verkocht of geruild. De gehele politieke geschiedenis van West-Europa is een bont verhaal van bevolkingsgroepen, die als vee werden verweid. Maar in een verworpen politieke wereld met een geschiedenis vol onrecht, blijft het overheidsgezag bestaan en blijft het woord van kracht, waarmee art. 36 van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* begint: „Wij geloven, dat onze goede God, uit oorzaak der verdorvenheid des menselijken geslachts, Koningen, Prinsen en Overheden verordend heeft, willende dat de wereld geregeerd worde door wetten en politien, opdat de ongebondenheid der mensen bedwongen worde, en het alles met goede ordinantie onder de mensen toega”.

Dat geldt evenzeer voor de staatsmacht in de Verenigde Staten als die in West-Duitsland en in Rusland. Dat is de grote fout van Dibelius, dat hij de regering in Bonn evenmin als die van de DDR *als overheid* wil erkennen. Hij vindt zelfs, dat het begrip en dus ook het woord overheid niet meer functioneert en de Lutherse vertaling van Rom. 13 : 1: Jedermann sei Unterthan der Obrigkeit, die Gewalt über ihn hat, door een meer aangepaste vertaling moet worden vervangen.

Zijn tegenstanders, vooral uit Oost-Duitsland, bleken van mening, dat de communistische dictatuur recht heeft op erkenning op grond van Rom. 13 en dat de kerk en de christenen zich positief moeten opstellen tegen het communistische bewind. In hun kritiek op Dibelius is het vooral merkwaardig, dat daarin naar voren komt de gedachte, dat Stahl met zijn legitimeitsbeginsel heeft afgedaan. Stahl fundeerde dat beginsel op Gods leiding in de geschiedenis; het is „Gottes Fügung”, dat deze overheid over ons regeert en daardoor is zij de wettige overheid. Een verwante gedachte stond van 1879 tot 1961 in het a.r. program van beginselen: „Noch in de volkswil, noch in de wet, maar alleen in God vindt zij de bron van het soevereine gezag, en verwerpt mitsdien eenerzijds het beginsel der volkssovereiniteit; terwijl zij anderzijds de soevereiniteit van Oranje eert, *als onder de leiding Gods in onze geschiedenis geworteld, enz.*”

Maar terecht heeft dr. Ridderbos er op gewezen, dat Romeinen 13 over de herkomst van de overheidsmacht niet in historische zin spreekt en dus ook in het midden laat, of een bepaald overheidsgezag zich op grond van historische

ontwikkelingen kan legitimeren. En evenmin geldt Romeinen 13 alleen, nadat een bepaald overheidsgezag door het volk is gelegitimeerd.

Hoe we het ook wenden en keren, Romeinen 13 en andere Schriftgedeelten geven ons geen kans, om aan de klem van Schriftuurlijke vermaning te ontkomen, door deze vermaning alleen te laten functioneren binnen beperkende kaders, die getrokken zijn door onze theorieën over wezen, ontstaan en betekenis van het gezag. Dr. A. C. Leendertz heeft in zijn dissertatie over *De Grond van het Overheidsgezag in de Antirevolutionaire Staatsleer* (1911) gesteld, dat de antirevolutionairen door hun verbinding van wettigheid van de overheid aan Gods leiding in de historie het voldongen feit tot norm maken. Inderdaad hebben antirevolutionairen in het verleden te gemakkelijk historisch feit en norm met elkaar verbonden, misschien mee onder invloed van Groens adagium: daar staat geschreven en daar is geschied. In het program van 1961 is dat niet gedaan. Daar wordt eenvoudig gesteld, dat de overheid de met de zwaarmacht beklede dienaar van God is, zonder deze politieke belijdenis te binden aan voorwaarden omtrent Gods leiding of de approbatie van het volk.

En zulk een politieke belijdenis kan evenzeer functioneren in een land met een autoritaire regering als in een land, waar alle overheden van het volk hun mandaat ontvangen. Daarom voegt onze partij in haar program daaraan ook toe de verklaring, dat zij geen enkele staatsvorm voor de enige aanvaardbare houdt. Maar zij wijst wel op de roeping van de overheid, om de gerechtigheid te handhaven en de natie te regeren „het volk ten goede”.

Betekent zulk een politieke belijdenis de onmondigheid van het volk? In genen dele. Zij leert alleen, wat het karakter is van het *overheidsgezag*.

Maar de A.R. Partij brengt meer Bijbelse gegevens in het geding, wanneer zij haar politieke belijdenis opstelt. In de a.r. staatsleer is ook plaats voor de leer van het verzet en van het recht van opstand. Een echt a.r. geluid gaf de Chr. Afscheiden gemeente van Arnhem in 1853 in een door ds. Brummelkamp opgesteld adres aan de Staten-Generaal tegen de voorgestelde armenwet, waarbij het ambt der diakenen onder staattoezicht zou komen. In dat adres werd aangekondigd dat de kerkeraad, mocht dit ontwerp wet worden, de genade hoopte te ontvangen om ongehoorzaam te zijn en de gevolgen daarvan te dragen. Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen.

Hoe meer we ons in deze dingen verdiepen, hoe meer ons duidelijk wordt, dat er spanningen zijn in de diepte, spanningen tussen gezag en vrijheid, beide onwaardeerbare geschenken Gods aan een zondig volk. De christen heeft te leven in gehoorzaamheid, en te staan in de vrijheid.

En het is een te gemakkelijke oplossing, waar we proberen door een sociologische theorie over het gezag, waarin dat gezag er alleen is, als en in zoverre *de mensen het maken*, uit de moeilijkheden te komen; waar we als christen alleen bovenuit komen in volle en volledige aanvaarding van wat de Bijbel ons zegt.

NAAR GERECHTIGHEID EN VREDE IN INTERNATIONALE ZAKEN

*Vertaling van het rapport van Sectie IV van de Wereldraad van Kerken
vergaderend in Uppsala*

Inleiding

1. Gods belofte, „Zie, Ik maak alle dingen nieuw” (Openb. 21 : 5), houdt voor ons de hoop in, dat God redding, rechtvaardigheid en vrede zal schenken. „Zie, het nieuwe is gekomen” (2 Cor. 5 : 17). Dit woord behelst de zekerheid, dat door Christus de nieuwe verzoende schepping reeds is aangebroken.

In deze zekerheid leeft de Kerk en naar deze hoop stuwt zij voort.

2. Dit voortstuwende houdt in, dat wij ons afwenden van datgene wat ons van Christus scheidt, dat wij afwerpen wat ons verhindert Hem te gehoorzamen. Het verandert eveneens ons politiek denken en handelen. Wij worden van angst, gelatenheid, zelfbewustheid en schuldgevoelens gevoerd naar openheid en solidariteit met ieder mens, naar de durf vertrouwen te hebben en naar bereidheid om offers te brengen voor constructieve oplossingen. Het doel van ons politiek denken en handelen is: de mens tot zegen en hulp te zijn.

3. Dit is ook het doel van vele niet-christenen, en derhalve moeten wij met hen in concrete zin samenwerken. Door zo te handelen ligt onze persoonlijke bijdrage niet louter in de realisering dat alles wat wij doen ontoereikend en beperkt is, maar ook in ons onwankelbaar vertrouwen in Hem die zegt: „Zie, ik maak alle dingen nieuw”.

Christelijke inzichten

4. Gods Woord getuigt van de eenheid der schepping en van de eenheid van alle mensen in Christus.

Wij christenen, die dikwijls deze eenheid hebben ontkend, zien, hoe door wetenschap en techniek de wereld wordt samengebonden in onderlinge afhankelijkheid. Hierdoor worden de verschillende naties bedreigd maar eveneens van elkaar afhankelijk gemaakt. Dit roept ons op tot actie, die gericht is op een broederlijk verenigen van alle mensen.

5. Gods Woord draagt de getuigenis van Christus, die zichzelf gaf voor zijn broeders.

Wij christenen, die vaak zelfzuchtig gehandeld hebben, horen vandaag vragen naar een rechtvaardiger samenleven ten behoeve waarvan verschillende landen

en naties een deel van hun macht, prestige en interesse zouden moeten opgeven. Hierdoor worden wij opgeroepen niet alleen van anderen offers te vragen, maar deze zelf te brengen.

6. Gods Woord getuigt, dat Christus partij kiest voor armen en verdrukten.

Wij christenen, die altijd voor dezelfde partij hebben gekozen als Hij, zien nu een wereldomvattende strijd voor economische rechtvaardigheid. Wij moeten werken om het recht van de armen en verdrukten te verdedigen en om economische rechtvaardigheid onder de naties en binnen iedere staat te bewerkstelligen.

7. Gods Woord getuigt, dat door Jezus Christus God de wereld nieuw maakt.

Wij christenen, die dikwijls verandering en vooruitgang hebben tegengewerkt door onze angsten en onverschilligheid, zien nu de versnelde sociale en politieke veranderingen. Wij worden tegelijkertijd opgeroepen tot kritische beschouwing en tot onverschrokken medebetrokkenheid.

8. Gods Woord getuigt, dat door Christus God vrede geeft op aarde.

Wij christenen, die dikwijls hebben geleefd in vijandigheid tegenover anderen, zien, hoe de naties, teneinde oorlogen van ondenkbare dimensies te vermijden, een weg zoeken naar coëxistentie. Dit roept ons op tot creatieve „pro-existentie”, met het welzijn van onze naaste voor ogen.

9. Gods Woord getuigt, dat het verzoenend werk van God een eind maakt aan alle verdeeldheid en vijandigheid.

Wij christenen, die vaak blijf van onverzoenlijkheid hebben gegeven, horen de roep een eind te maken aan raciale verdelingen en politieke spanningen. Hierdoor worden wij ertoe aangezet te trachten communicatie tot stand te brengen tussen rassen, leeftijdsgroepen, naties en blokken, en deze in stand te houden, teneinde verzoening te brengen.

10. In de strijd voor vrede en rechtvaardigheid moet de Kerk getuigenis afleggen. Dit getuigenis mag niet goedkoop of breedprakig zijn. Noch mag de Kerk haar getuigenis ontkrachten door vast te houden aan verouderde instellingen en door verkeerde gewoontes. Zij moet spreken daar waar geen ander waagt te spreken, of daar waar de waarheid niet wordt gerespecteerd, waar mensenlevens of de menselijke waardigheid in gevaar worden gebracht en daar waar de mogelijkheden voor een betere toekomst worden verwaarloosd. In bereidheid hun instellingen en gewoontes te veranderen, waar dit ook nodig is, moeten de Kerken voortdurend trachten de tekenen des tijds te herkennen. De oecumenische saamhorigheid kan hen helpen trouw te blijven aan hun overtuiging en niet louter de meerderheidsopinie in eigen land weer te geven.

I. HET PROBLEEM VAN VREDE EN OORLOG

De Wereldraad van Kerken herbevestigt haar verklaringen op de Amsterdamse Assemblée in 1948: „Oorlog als een methode om onenigheden op te lossen is onverenigbaar met de leer en met het voorbeeld van onze Heer Jezus Christus”.

Van iedere vorm van oorlog is een kernoorlog de zwaarste belediging voor het menselijk geweten. Het vermijden van een nucleaire, een biologische of een chemische oorlog is voorwaarde geworden voor het menselijk voortbestaan. Dit is waar, niet alleen omdat een dergelijke oorlog zelfmoordend destructief zou zijn, maar omdat, in tegenstelling tot een „conventionele” oorlog, een kernoorlog blijvende genetische schade zou aanrichten. De kerken moeten erop aandringen, dat het de eerste plicht van een regering is een dergelijke oorlog te voorkomen: een eind te maken aan de huidige wapenwedloop, overeenstemming te bereiken nooit de eerste stap te doen tot het gebruik van kernwapens, experimenten die verband houden met de productie van wapens, die een massale destructie onder de mensheid kunnen aanrichten door chemische en biologische middelen een halt toe te roepen, en de angst voor ontwapening weg te werken.

In geen enkel opzicht kan de huidige nucleaire impasse worden geaccepteerd als een blijvende oplossing of als een rechtvaardiging om de kernbewapening gaande te houden.

De kerken zouden een overeenkomst tussen de grote mogendheden inzake het non-proliferatieverdrag moeten toejuichen als een belangrijke stap naar het afwenden van nucleaire catastrofes en er zou bij alle naties, inclusief China en Frankrijk, op aan moeten worden gedrongen, een dergelijk verdrag te tekenen. Verdere stappen zullen nodig zijn, in het bijzonder de uitbreiding van het proefnemingsverbod voor ondergrondse proefnemingen en de voorkoming van het tot standkomen van anti-ballistische projectiel systemen, door middel van een overeenkomst tussen de Verenigde Staten en de Sowjet Republiek.

De concentratie van kernwapens in de handen van slechts enkele naties stelt de wereld voor ernstige problemen:

- a. Hoe wordt de veiligheid van de niet-kern-natie verzekerd;
- b. Hoe kunnen deze naties in de gelegenheid worden gesteld hun bijdrage te leveren in de pogingen oorlog te voorkomen;
- c. Hoe kunnen de kern-mogendheden ervan worden weerhouden de bestaande orde te bevriezen ten koste van veranderingen die noodzakelijk zijn voor sociale en politieke rechtvaardigheid.

Aangezien van de kleinere naties verwacht wordt, dat zij hun positie van niet-kern-mogendheid accepteren, zouden de kernmogendheden tot een vastomlijnde schikking moeten komen inzake een in fasen uitgevoerde ontwapening over alle categorieën van wapens. Tegelijkertijd zouden de kern-mogendheden het recht en de verantwoordelijkheid moeten accepteren van de niet-kern-mogendheden

om hun rol te spelen bij vitale besluitvormingen inzake hun eigen veiligheid en de wereldvrede.

Een niet-kern-oorlog, met al zijn wreedheden, heeft daarenboven nog het gevaar te ontwaarden in ongecontroleerde geweldpleging. In een wereld, die helaas nog steeds zijn toevlucht neemt tot het gebruik van wapens, zijn er mensen, die menen, dat een absoluut pacifisme het werkelijke christelijke antwoord is. Voor hen, en eveneens voor diegenen, die deze overtuiging niet delen, is er het oude probleem het gebruik van geweld te beperken. Zulk een beperken brengt met zich mee een pogen de sociale constructie van de vijand in stand te houden, de niet-combattanten te sparen, menselijk lijden te verminderen en te erkennen, dat militair geweld alleen nóóit het naar voren komen van een nieuwe orde verzekert en dit zelfs kan tegenhouden.

Een bijzonder gevaar tegenwoordig is het aanmoedigen tot oorlogshandelingen, door het om strijd leveren van wapens, waardoor de gevaren in vele explosieve situaties worden verergerd. Hierdoor ontstaat een internationaal schandaal, dat regeringen niet langer mogen tolereren of toestaan.

Het wordt een plicht voor de kerken, werk van deze tijd, in het vlak van vredesonderzoekingen te ondersteunen. Zij zouden ook ontwikkelingsprogramma's in dienst van de vrede moeten aanmoedigen.

II. BESCHERMING VAN INDIVIDU EN GROEPERINGS IN DE POLITIEKE WERELD

a. *Menselijke rechten*

De toepassing van sociale gerechtigheid op alle menselijke relaties, eist een algemeen begrip tussen de naties, voor de erkenning en bescherming van de inhaerente waardigheid van de mens en van volledige menselijke gelijkheid tussen mensen van alle rassen en naties, en respect voor de aanhangers van alle godsdiensten en ideologieën.

Alle regeringen zouden de middelen der Verenigde Naties en van andere internationale lichamen ter bescherming van de rechten van de mens, van fundamentele vrijheden en voor de gelijkwaardigheid van de vrouw en haar volledige deelname in menselijke aangelegenheden moeten accepteren en toepassen. Een effectieve realisatie van de fundamentele vrijheden eist gecombineerde inspanning op nationaal, regionaal, internationaal en oecumenisch niveau, teneinde adequate middelen te scheppen om wettelijke dwang uit te oefenen of sancties uit te voeren door middel van de publieke opinie.

Kerken zouden ernaar moeten streven hun gemeenten duidelijk te maken, dat in een moderne, wereldomvattende gemeenschap de rechten van het individu onvermijdelijk gekoppeld zijn aan de strijd voor een betere levensstandaard voor de minder bevoorrechten van de verschillende landen.

Menselijke rechten kunnen niet worden veiliggesteld in een wereld van flagrante ongelijkheden en sociale conflicten. Zelfs de slavernij is nog niet in ieder land verdwenen. Een diepgaande verandering in menselijke gewoontes is nu een vereiste. Christenen en christelijke kerken zouden in hun onderlinge

relaties een voorbeeld moeten stellen van respect voor menselijke waardigheid, gelijkheid en vrije meningsuiting, zelfs in geschrift. De actieve betrokkenheid van mensen van alle leeftijden in ontwikkeling, verzoening en sociaal werk moet bevorderd en gesteund worden, als een uiting van wereldomvattende solidariteit. De kerken moeten hun bijdrage leveren deze betrokkenheid in goede banen te leiden. De regeringen zouden zulke werkzaamheden moeten erkennen en steunen als stonden zij tenminste op één lijn met nationale dienstverlening.

De volledige toekenning van godsdienstvrijheid aan individuen en instellingen en het recht van ieder mens, wat ook zijn geloofsovertuiging is, zich vrij te uiten — iets, waarvoor de Verenigde Naties, naar wij hopen, spoedig een nader internationaal Conventie zullen voorstellen —, is van fundamenteel belang voor elke vorm van menselijke vrijheid. Wanneer deze Conventie zal zijn aangenomen is het aan iedere regering dit te bekrachtigen en hun binnenlandse wetgeving en administratieve uitwerking overeenkomstig aan te passen.

De bescherming van het geweten vraagt van de kerken, dat zij geestelijke zorg en bijstand verlenen aan diegenen, die in militaire dienst zijn, maar evenzeer aan hen die, in het bijzonder de aard van moderne oorlogsvoering in aanmerking genomen, op grond van gewetensbezwaren weigeren aan bepaalde oorlogen deel te nemen, of aan hen, die om gewetensredenen geen wapens menen te kunnen dragen of in hun land in militaire dienst te kunnen gaan. Zulk een bijstand zou moeten inhouden: druk uitoefenen, teneinde, waar nodig, veranderingen in de wet aan te brengen en zou zich moeten uitstrekken tot allen die in morele onzekerheid verkeren over wetenschappelijk werk aan wapens, die een massale vernieling onder de mensen kunnen aanrichten.

Geweldpleging tegen de menselijke rechten op één plaats, zou zich overal kunnen uitbreiden en een kwade en destructieve invloed kunnen rondzaaien. De naties zouden moeten erkennen, dat de bescherming van fundamentele menselijke rechten en vrijheden een algemeen belang is geworden voor de gehele internationale gemeenschap en zouden daarom internationale bezorgdheid over de toepassing van deze rechten niet moeten beschouwen als ongeoorloofde bemoeienis.

b. *Meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen*

„Alle volken hebben het recht van zelf-beschikking”.

Dit is een fundamentele essentie van de menselijke waardigheid en van een met elkaar verbonden zijnde groep van naties. Maar naties zijn zelden gezamenlijk één homogeen volk. De meeste naties kennen ethnologische, culturele of religieuze minderheden. Deze minderheden hebben het recht hun eigen levenswijze te bepalen, voor zover deze keuze aan andere groeperingen diezelfde keuze niet ontzegt.

Meerderheidsgroeperingen kunnen ongevoelig en tyranniek zijn en minderheidsgroepen kunnen bescherming nodig hebben. Dit is een bijzondere verantwoordelijkheid voor de Kerk van Hem, die de Strijder is voor de onderdrukten.

Maar als zij te ver worden doorgevoerd kunnen de rechten van minderheids-

groepen rechtvaardigheid teniet doen en een bedreiging vormen voor de stabiliteit of de bestaansmogelijkheden der naties. Het belemmeren van een meerderheidsgroep door een minderheidsgroep is net zo onverenigbaar met rechtvaardigheid, als het vervolgen van een minderheidsgroep door een meerderheidsgroep.

Het is onmogelijk afdoende maatregelen te treffen voor deze spanningen. Verschillende landen passen tal van tussenoplossingen toe. Geen van hen is universeel, noch bieden zij enige zekerheid voor vrede. Deze spanningen moeten geaccepteerd worden en er moet op constructieve wijze aan worden gewerkt, maar de kerken zouden klaar moeten staan enkele criteria van menselijke waarde, waarnaar geoordeeld kan worden, naar voren te brengen. Meerderheidsgroepen echter moeten erkennen dat, evenzeer als zij rechten hebben, zij ook de verantwoordelijkheid hebben om de grootst mogelijke vrijheid aan hun minderheidsgroepen toe te kennen; en minderheidsgroepen zullen op hun beurt moeten erkennen, dat ook meerderheidsgroepen rechten hebben.

De kerken moeten minderheidsgroepen verdedigen wanneer zij onderdrukt of bedreigd worden. Van tijd tot tijd echter moeten zij bij minderheidsgroepen aandringen op zelfbeheersing bij het nastreven van hun ambities. Maar ook moeten zij meerderheidsgroepen helpen op creatieve wijze tegemoet te komen aan het ongeduld van minderheidsgroepen in hun strijd voor rechtvaardigheid.

c. Onderlinge betrekkingen tussen rassen

Het racisme van deze tijd berooft alle menselijke rechten van hun betekenis en is een dreigend gevaar voor de wereldvrede. De kritieke aard van de huidige situatie wordt onderlijnd door de officiële politiek van bepaalde regeringen, door rassenonlusten in vele landen en het rassenvraagstuk in de kloof tussen rijke en arme landen. Alleen onmiddellijke actie, gericht op de grondoorzaken, kan verbreide geweldpleging of oorlog voorkomen.

Racisme is een criante ontkenning van het christelijk geloof. (1) Het ontkennt de uitwerking van het verzoenend werk van Jezus Christus, door wiens liefde alle menselijke verdeeldheid zijn scheidende kracht verliest; (2) het geeft ten onrechte aan, dat onze betekenis ligt in onze identiteit naar ras, in plaats van in Jezus Christus.

1. Racisme is nauw verbonden met economische en politieke exploitatie. De kerken moeten zich actief bezighouden met het economisch en politiek welzijn van geëxploiteerde groepen, zodat hun uitspraken en acties relevant kunnen zijn.

Teneinde ervoor te zorgen, dat slachtoffers van racisme hun gevoel van eigenwaarde kunnen terugwinnen en in staat zijn over hun eigen toekomst te beslissen, moeten de kerken economische en educatieve bronnen ter beschikking stellen van minder bevoorrechten voor hun ontwikkeling tot volledige deelname in het sociale en economische leven van hun gemeenschap. Zij zouden ook fondsen

moeten terugtrekken uit instellingen die racisme doen voortbestaan. Zij moeten er eveneens op aandringen dat gelijkwaardige bijstand wordt gegeven vanuit de publieke alsook uit de persoonlijke sectoren. Een dergelijke economische hulp is een essentiële compenseringsmaatregel om het huidige systematisch uitsluiten van slachtoffers van racisme van de regelmatige stroom van het economische leven tegen te gaan en te overwinnen.

De kerken moeten eveneens arbeiden voor de verandering van die politieke processen, die de slachtoffers van racisme beletten volledig deelgenoot te zijn in civiele en bestuurlijke instellingen van hun land.

2. Racisme wendt bedriegelijke generalisering en verdraaiingen aan, teneinde zichzelf in stand te houden en dit resulteert in het vernederen van personen, apartheid en andere vormen van isolering.

De kerken moeten alle vormen van racisme uit hun eigen bestaan uitroeien. Dat vele dit niet hebben gedaan, in het bijzonder waar institutioneel racisme subtiele vormen aanneemt, is een schandaal. De kerken moeten er eveneens voor vechten, dat een wetgeving wordt verzekerd, die racisme elimineert. Dit houdt in, dat er nieuwe wegen bewandeld zullen moeten worden, met betrekking tot het onderwijs en de massa-media, zodat valse waardebeoordelingen weggewerkt kunnen worden en de werkelijke grondslagen van de menselijke waardigheid aan de gehele mensheid duidelijk worden gemaakt.

3. Racisme veroorzaakt contra-racisme als de defensieve maatregel voor het menselijk voortbestaan. Het bestendigt zichzelf van generatie tot generatie.

De Kerk moet deze vicieuze cirkel doorbreken. Zij moet de individuen met racistische vooroordelen confronteren met de waarheid aangaande ons gemeenschappelijk menszijn en zij moet de persoonlijke waarde van ieder mens beklemtonen. Zij moet aantonen, dat de genade van God voldoende is om alle leden van het menselijk ras te verzoenen en te verenigen.

Het secretariaat voor onderlinge betrekkingen tussen rassen van de Wereldraad van Kerken moet versterkt worden om de kerken te helpen een energieke campagne tegen racisme te ondernemen.

d. *Vluchtelingen en ontheemden*

In Europa zijn de vluchtelingenkampen leeg, maar een element van onzekerheid en wrok is nog immer aanwezig. In Afrika zijn honderdduizenden ontwortelden en in Azië nog veel meer. In het Midden-Oosten is het tragische vluchtelingenprobleem groter en verwarder dan ooit. Leden van de Verenigde Naties zouden deze instelling middelen moeten doen toekomen om tegemoet te komen aan de dringende noden van ontheemden in oorlogssituaties, waar zij ook maar gevonden worden. De financiële bronnen van het bureau van de V.N. hoge commissaris voor de vluchtelingen en van het V.N. steun- en werkagentschap

voor palestijnse vluchtelingen moeten ondersteund en uitgebreid worden. Tegelijkertijd moeten de vluchtelingenprojecten van de „Christian Service Agencies” in stand worden gehouden en verder worden ontwikkeld. Maar boven financiële hulp is het het fundamentele recht van vluchtelingen naar huis terug te keren. Het is een menselijke taak om voor hen, die daartoe niet de gelegenheid hebben, integratie in een nieuwe gemeenschap te bewerkstelligen, zelfs wanneer dit een politiek compromis verlangt. Een beschouwing op lange termijn zal de omstandigheden die vluchtelingen scheppen, moeten bestrijden.

III. ECONOMISCHE RECHTVAARDIGHEID EN WERELDORDE

1. Een vollediger behandeling van economische rechtvaardigheid in de wereld wordt behandeld in Sectie III.

Sectie IV moet de relatie tussen economische rechtvaardigheid en *Wereldorde* beschouwen.

De zich verwijdende economische kloof tussen de toevloeiende minderheid en de enorme meerderheid van minderbevoorrechte volken, onderstreept de dwingende noodzaak om zich op meer effectieve wijze bezig te houden met de economische rechtvaardigheid in de wereld. Het is nu duidelijk, dat armoede, racisme en geweld zich verenigen teneinde de economische en politieke onrechtvaardigheid, die heden ten dage miljoenen mensen in vele delen van de wereld leed brengt, te laten voortbestaan.

Het lijkt zeker, dat, als de relatieve groei van ontwikkelingslanden niet aanzienlijk versnelt door een krachtige internationale actie, de ongeregelde internationale vormen zullen gaan aannemen. Er zullen ook christenen zijn, onder diegenen die, doordat zij wanhopen aan vreedzame middelen om economische onrechtvaardigheid weg te werken of te verminderen, zich gedwongen voelen hun toevlucht te nemen tot geweld als laatste redmiddel. Onder zulke omstandigheden vallen zowel gewelddadig optreden als passief nietsdoen onder Gods oordeel. Aangezien de toevlucht tot geweld kan eindigen in de ondergang van zowel recht als orde, moet speciale aandacht worden besteed aan geweldloze middelen voor het bereiken van veranderingen.

Het kan niet worden ontkend, dat vele van de ontwikkelde landen hun economische welvaart te danken hebben aan het gebruik van hulpbronnen en werkrachten uit de huidige ontwikkelingslanden. De ontwikkelde landen hebben daarom de grote verantwoordelijkheid de ontwikkelingslanden in de gelegenheid te stellen hun eigen economische doorbraak en onafhankelijkheid te bereiken en moeten eveneens een zekere verantwoordelijkheid accepteren om hun eigen economische structuur te veranderen. De meest hoopgevende weg om economisch onrecht op vreedzame wijze tegen te gaan is, de brede terreinen van gezamenlijke interessen van ontwikkelde en ontwikkelingslanden te verduidelijken en uit te breiden. De kerken zouden hieraan een hartstochtelijke zorg voor internationale rechtvaardigheid en menselijke solidariteit moeten toevoegen.

2. Enkele speciale wegen om op vreedzame wijze economische rechtvaardigheid te verkrijgen zijn:
 - a. De volledige ontwikkeling en het gebruik van een keur van nationale, regionale en wereldwerktuigen, met de Verenigde Naties als lichaam dat toezicht houdt en hen in wederkerige betrekking brengt in een algemeen werkschema voor economische en sociale ontwikkeling op wereld-niveau.
 - b. Toename van het gebruik van multilaterale hulpkanalen.
 - c. Erkenning, dat een jonge economie uitsluitend kan groeien, als een krachtige poging wordt gedaan hem in de gelegenheid te stellen zichzelf te beschermen tegen exploitatie door machtbezitters.
 - d. Het uitbreiden van de internationale handel, die al degenen die erbij betrokken zijn tot voordeel is, als een van de meest essentiële en dwingende middelen tot economische ontwikkeling.
 - e. Het benutten van de gelegenheden, gegeven door de uitbreiding van de handel, door zowel de ontwikkeling van multilaterale hulpkanalen en handelswegen, alsook door training en onderricht voor ontwikkeling om de groei van een betere samenwerking tussen de volken van verschillende landen aan te moedigen en onderlinge erkenning van menselijke waardigheid te bevorderen.
 - f. Samenwerking in en ontwikkeling van versnelde programma's, om gezinsplanning op een voor de ouders met het geweten in overeenstemming te brengen wijze, uit te breiden, in het bijzonder in gebieden waar de bevolkingsdruk het zwaarst wordt gevoeld.

Het moet beklemtoond worden, dat ontwikkeling uitsluitend tot stand kan komen, als er, zowel aan de kant van de ontwikkelde als aan de kant van de ontwikkelingslanden, de wil bestaat economische rechtvaardigheid te bereiken, en als zij beide bereid zijn samen te werken om dit doel te bereiken.

3. Om het de kerken mogelijk te maken de hen toekomende rol te spelen in de strijd voor economische rechtvaardigheid in de wereld, is het zaak, dat zij:
 - a. In hun eigen bestaan de waarheid tot uitdrukking brengen, dat alle mensen in Gods ogen gelijk zijn geschapen en een gelijkwaardige menselijkheid delen. In het bijzonder moeten zij verder gaan dan het brokkelige en vaderlijke liefdadigheidsprogramma, dat soms de christelijke missies karakteriseerde en moeten zij zich op positieve wijze opstellen tegenover het systematisch onrecht van de wereldeconomie.
 - b. Actiever en met meer klem een hervorming van wil en geweten onder de wereldvolken nastreven, die kan inspireren tot het tot stand komen van grotere internationale rechtvaardigheid. In verband hiermee zouden de kerken zich in het bijzonder bezig moeten houden met politieke partijen, vakverenigingen en andere groeperingen, die de publieke opinie

kunnen beïnvloeden. Zij zouden ook moeten benadrukken, dat economische rechtvaardigheid niet kan worden verkregen zonder offers en zij zouden de instelling van een internationale belastingheffing voor ontwikkeling moeten steunen.

- c. Grotere voorrang verlenen en meer geld geven aan lichamen, die arbitrage en hulp verlenen op internationaal niveau en in het bijzonder daar waar de meest explosieve vormen van onrecht kunnen worden verwacht.
- d. De studie van de grondoorzaken van geweld in onze samenleving voortzetten, met het doel deze te verwijderen en eveneens geweldloosheid als middel tot omwenteling en sociale verandering te bestuderen.

IV. INTERNATIONALE STRUCTUREN

Nationalisme en regionalisme

Nationalisme in een land is vaak een constructieve eenmakende kracht geweest, die een volk tesamen bindt tot één grote gemeenschap en het een gemeenschappelijke identiteit en een gevoel van loyaliteit geeft. Tot op heden speelt nationalisme deze essentiële rol, in het bijzonder onder jonge onafhankelijke naties. Het kan eveneens van nut zijn als een creatieve culturele kracht, die een opkomende maar pluralistische wereldcultuur kan verrijken. In zijn negatieve aspecten echter heeft nationalisme vaak een verdelende en destructieve invloed gehad, zowel binnen de grenzen van bepaalde landen, alsook tussen naties onderling, doordat het de verschillen scherper stelt en meningsverschillen vergroot.

Maar heden ten dage is de nationale eenheid te bekrompen geworden, in het bijzonder onder de zwakkere naties. Zowel de noodzaak van zelfbescherming tegen economische overheersing door over meer macht beschikkende naties, alsook de wederzijdse hulp in ontwikkeling, die door economische samenwerking wordt verkregen, maakt dat de wenselijkheid tot het oprichten van regionale organisaties in overweging moet worden genomen. Deze kunnen, intern als een middel tot verzoening tussen hun leden onderling en extern als een vorm van coöperatieve veiligheid, hun bijdrage leveren voor de vrede. Zij kunnen een praktische en bemiddelende stap voorwaarts doen ten behoeve van één wereldgemeenschap. Maar hun activiteiten en plannen moeten in overeenstemming zijn met het Handvest der Verenigde Naties. Regionale integratie maakt het risico, dat er een verwijdering ontstaat tussen rijke en arme landen groter. Daarom moeten deze organisaties hun rol opvatten als een taak binnen één grote wereldgemeenschap.

Het is een vereiste, dat de kerken de oprichting van agentschappen met grote bevoegdheden, ten behoeve van regionale samenwerking steunen en nauwgezet de politieke ontwikkelingen op regionaal niveau volgen. Ook zouden de kerken op regionaal niveau samen moeten werken.

Internationale instellingen en de Verenigde Naties

De positie van instellingen voor het belang van de internationale orde zou versterkt moeten worden wanneer zij arbeiden voor essentiële veranderingen ten behoeve van de wereldorde.

De verschillende landen hebben nog steeds geen universeel systeem om de vrede te bewaren. Unilaterale interventie van de grote machten geeft geen redelijk alternatief. Met het oog op de voortdurende bedreiging van de internationale veiligheid, moet de vrede door multilaterale inspanningen in stand worden gehouden.

De ontwikkeling van een werkelijke wereldgemeenschap kan alleen worden bereikt voorzover de nodige vormgevingen en instellingen worden benut om hem een betrouwbare vorm te geven.

Zulke vormgevingen en instellingen moeten gevoelig zijn voor, en loyaal aan de duurzame menselijke waarden, zij moeten vooruitstrevend zijn en beantwoorden aan de noodzaak om veranderingen te bewerkstelligen teneinde recht en vrede te dienen.

De revolutionaire, de wetenschappelijke, de technologische, de sociale, de politieke en de religieuze machten van onze tijd, hebben deze eeuw tot een periode van stormachtige ontwikkelingen gemaakt. De instellingen voor internationale zaken moeten zich gemakkelijk aan kunnen passen en moeten trachten dwingende noden te voorkomen. Dit alles hangt af van het verbreden van de overeenkomsten inzake de regels voor internationale wetgeving en van het toenemende respect voor deze regels in het internationale optreden.

De bijdrage der wet tot internationale orde en rechtvaardigheid bestaat niet uitsluitend uit zijn voortbestaan en zijn stabiliserende functie. Hij speelt ook een dynamische en een constructieve rol. Wettelijke bepalingen en internationale verdragen onthullen het dubbele aspect van de wet als ordescheppende macht, maar eveneens als een middel tot verandering en reformatie.

Christenen zouden er bij hun regeringen op aan moeten dringen, de beslissingen van het Internationale Hof van Justitie zonder terughoudendheid te aangaarden. Christenen zouden eveneens een niet nalatende steun moeten geven aan de ontwikkeling van een internationale geest.

Wij zijn er van overtuigd, dat alle mensen een gevoel voor moraal hebben, waarop een beroep kan worden gedaan, maar waarop nog steeds in het publiek de aandacht moet worden gevestigd. De V.N. spelen een essentiële rol bij het nastreven van recht en vrede in de wereld.

Ondanks grote moeilijkheden, hebben de Verenigde Naties opvallende resultaten bereikt in economische, sociale en humanitaire aangelegenheden. Hun toekomstige werking voor het in stand houden van de vrede hangt af van het morele gezag, dat zij zich zullen kunnen verwerven door een niet nalatende steun te geven aan alle mensen van goede wil bij de uitvoering van hun beslissingen, bij het geven van financiële hulp, mogelijk gemaakt door de regeringen die lid zijn en ook bij het als lid opnemen van alle naties. Het is een zaak van groot belang voor de toekomst der mensheid, de Volksrepubliek van China in

de internationale gemeenschap op te nemen. Dit vraagt de noodzakelijke studie en een weg om dit probleem op een voor alle partijen rechtvaardige wijze op te lossen, moet gevonden worden.

Het overwinnen van de huidige ontoereikendheid der Verenigde Naties, hangt voornamelijk af van de vraag, in hoeverre men hen het nodige gezag wil toekennen. Daarom bekrachtigen wij nogmaals onze, in voorgaande vergaderingen van de Wereldraad van Kerken reeds gedane uitspraak, dat wij de V.N. onze volledige steun zullen geven.

V. *Slotwoord*

De uitbreiding van de oecumenische bewegingen geven nieuwe mogelijkheden tot gezamenlijke bijdragen voor internationale betrekkingen. Bij alle christenen groeit de vraag naar gezamenlijke actie op het internationale vlak en naar nieuwe mogelijkheden in vele sectoren van de internationale situatie om samen te gaan, of overeenkomstig door christenen te voeren acties.

Ondanks het feit, dat verschillen in historische ecclesiastische structuren, in culturele achtergronden, in politieke systemen en in een algemene manier van naar buiten treden aanzienlijke belemmeringen kunnen zijn voor samenwerking, moeten al deze mogelijkheden toch grondig worden onderzocht.

Serieuze pogingen tot gesprek met de aanhangers van andere godsdiensten en met alle mensen van goede wil, kunnen mogelijke hulpbronnen op wijdere schaal opleveren.

Tegelijkertijd moet er vanuit de gemeenten een duidelijk getuigenis weerklinken in de wereld.

Geen gemeente is zo klein of ligt zo afgelegen, dat hij zich vrij kan voelen van de betrokkenheid bij deze gezamenlijke verantwoordelijkheid door gebed, onderricht, overleg met de christenen der betrokken naties en door oecumenische dienst en actie op plaatselijk niveau.

OP WEG NAAR GERECHTIGHEID EN VREDE TUSSEN DE VOLKEREN

Over het rapport van sectie IV

door

prof. dr. J. Verkuyl

Aan sectie IV was de behandeling van de internationale aangelegenheden toevertrouwd. Deze sectie, die onderverdeeld was in een aantal sub-secties, werd geleid door prof. dr. L. Raiser, een rechtsgeleerde uit Tübingen.

Uiteraard hebben de officials van de „Commission on international affairs”

van de Wereldraad, vooral dr. F. Nolde en mr. Alan Booth op de achtergrond grote invloed uitgeoefend op de tot stand gekomen formuleringen, maar de arbeid in de secties is toch op allerlei manieren verwerkt. Van sectie IV gingen ook speciale voorstellen uit tot „statements” over zeer actuele knelpunten (Vietnam, Nigeria-Biafra, de crisis in het Midden-Oosten enz.) die doorgespeeld werden naar het zgn. „policyreference committee” en van daaruit na lange interne besprekingen tussen de vertegenwoordigers van de betrokken partijen tenslotte door de Assembly als geheel werden behandeld en aanvaard.

Daarom behandel ik deze speciale statements hier niet, maar wel het rapport van de sectie.

Hoewel ik in Uppsala de Nederlandse Zendingsraad vertegenwoordigde, werd ik niet in sectie II (over zending), maar in sectie IV geplaatst. Ik verheugde mij daarover, omdat politiek m.i. alles te maken heeft met de *Missio Dei*. Het is onmogelijk binnen dit bestek het gehele rapport te behandelen. Ik kies *de belangrijkste themata*.

De paragraaf over oorlog en vrede

Het deel van de paragraaf, dat handelt over a.b.c.-wapens heeft velen niet bevredigd en tot heftige discussies aanleiding gegeven.

Het is opvallend dat in deze uitspraken wèl teruggegrepen wordt naar de uitspraak van de „Assembly” van Amsterdam van 1948, niet naar de veel scherpere uitspraken van de „Church and Society”-conferentie van Genève 1966. Ondanks een nadrukkelijk verzoek daartoe uit de sectie weigerde de voorzitter om ook naar de uitspraken van Genève te verwijzen. Wat betreft het gebruik van a.b.c.-wapens verdient het de aandacht, dat hier gevraagd wordt *nooit* het *initiatief* te nemen tot het gebruik van deze wapens, maar dat niet uitgesproken wordt dat deze wapens evenmin mogen gebruikt worden als een andere partij dat initiatief wel genomen heeft. Voorts is het opvallend, dat bij alle nadruk op het volstrekt misdadige karakter van deze wapens *niet* wordt uitgesproken, dat het aanmaken, het in bezit houden van en het *dreigen met* deze wapens in strijd is met Gods Wet en Evangelie. Ik heb in de pleno-vergadering van sectie IV daarover mijn diepe teleurstelling uitgesproken en gezegd, dat ik in dit stuk meer de stem van de Nato- en Warschaupact-ideologen hoorde, dan die van de Heer Jezus Christus en dat het mij voorkwam, dat terwijl in de andere paragrafen de „politieke haalbaarheid” beslist niet het criterium is, *deze* paragraaf vanuit de „politieke haalbaarheid” werd geredigeerd en niet vanuit de radicaliteit van het Woord. In de daarop volgende pauze hebben een aantal jongeren met mij een motie opgesteld, die in de geest van bovengenoemde uitlatingen was geredigeerd en die *door vele stemhebbende leden werd ondertekend*.

Het was onze bedoeling in ieder geval gedaan te krijgen, dat in deze paragraaf melding werd gemaakt van het verschil van gevoelens tussen een majoriteit en een minoriteit. De voorzitter, prof. dr. Raiser, weigerde echter nadrukkelijk om een dergelijke motie in behandeling te nemen, omdat hij erop stond met een „eenparige verklaring” te komen.

De voorzitter van de desbetreffende subsectie, prof. dr. C. L. Patijn poogde, hoewel hij het niet eens was met de motie, toch recht te doen aan het minderheidsstandpunt. Ook zijn poging mislukte, evenals een laatste poging van een jongere om deze zaak alsnog aan de orde te stellen bij de eindbehandeling voor de gehele Assembly.

De wijze waarop in een sectie zulke paragrafen tot stand komen en erdoor gejaagd worden in bliksem-tempo, is bepaald onbevredigend en roept om herziening der procedures. In deze paragraaf heeft de Assembly de kans gemist om in de historische zitting, waarin ze gehouden werd een nieuwe weg te wijzen door de wildernis. Dat ze dat niet deed heeft meer te maken met „realpolitik” dan met de profetische taak der kerk in de wereld.

De paragraaf over de mensenrechten

In deze Assembly is in het jaar van de „human rights” veel aandacht geschonken aan de strijd om realisering der mensenrechten. De zwanenzang van de aftredende dr. Nolde was er geheel aan gewijd in een avondzitting van de gehele Assembly.

In het sectierapport wordt over de mensenrechten ook uitvoerig gesproken. Ik ontleen daaraan één element, dat voorzover ik weet *nieuw* is:

„Bescherming van het geweten vraagt van de kerken, dat ze niet alleen geestelijke zorg en steun geven aan hen, die dienen in de gewapende macht, maar ook aan hen die, vooral in het licht van de aard van moderne oorlogvoering bezwaar hebben tegen deelname aan *bepaalde oorlogen*, omdat ze zich om des gewetens wil daartegen verzetten of die in het algemeen bezwaar hebben tegen de militaire dienst om des gewetens wil.

Deze steun houdt ook de taak in om druk uit te oefenen om de wetten veranderd te krijgen, waar dat nodig is.”

De context, die tot deze formuleringen aanleiding gaf, werd in de eerste plaats gevormd door de aanwezigheid van Amerikaanse „deserteurs” in Zweden, die bezwaren hebben tegen een *bepaalde* oorlog, nl. de oorlog in Vietnam.

Die context werd ook gevormd door het groeiend verzet onder jongeren om de dreiging met a.b.c.-wapens als een *fait accompli* te aanvaarden in ons „*cultuurpatroon*”.

In Uppsala is dus niet voor of tegen pacifisme partij gekozen. Maar er is op aangedrongen dat het geweten van allen gerespecteerd moet worden en dat de wetgeving op de dienstplicht rekening moet houden met hen, die gewetensbezwaren hebben tegen deelname aan *bepaalde* oorlogen en tegen het voeren van een oorlog met *bepaalde* wapens.

Op dit punt heeft Uppsala iets nieuws gezegd en hebben de gedelegeerden huiswerk meegekregen.

Over de verhouding van majoriteiten en minoriteiten in jonge staten

Onder het thema: *Bescherming van enkelingen en groepen in de politieke wereld* (II) valt ook (onder *b*) een paragraaf gewijd aan de verhouding van

majoriteiten en minoriteiten in jonge staten. Het nieuwe en actuele in deze perikoop is, dat hier het in de verklaringen van de Wereldraad van Kerken zo vaak benadrukte „recht tot zelfbeschikking” niet verabsoluteerd wordt en dat nu vooral gewezen wordt op de noodzaak om te komen tot een rechtvaardige relatie tussen majoriteiten en minoriteiten in jonge staten.

De subsectie die o.a. deze paragraaf formuleerde, werd geleid door de gepensioneerde generaal Simatupang uit Indonesië. Er waren o.a. ook vertegenwoordigers van Nigeria, Ceylon, Zuid-Afrika in deze sectie, zodat het niet moeilijk was aanschouwelijk onderwijs te ontvangen over de moeilijkheden die dit thema tot uitdrukking brengt.

De paragraaf eindigt met de oproep aan de kerken om het op te nemen voor de rechten der minderheden, maar ook om bij de minderheden op zelfbeheersing aan te dringen in het nastreven van hun verlangens. Anderzijds wordt erop aangedrongen, dat de kerken de meerderheden stimuleren om op een creatieve wijze antwoord te geven op het ongeduld van de minderheden in hun worsteling om gerechtigheid.

Het komt mij voor, dat deze formuleringen een wijze en verantwoorde indicatie geven aan landen, waarin de relaties tussen majoriteiten en minoriteiten de gehele samenleving ten diepste bewegen en dat ze schok-matisch spreken tegen degenen, die met een beroep op het recht tot zelfbeschikking de balkanisering van Afrika najagen of het stichten van lilliput-staatjes als een ideaal beschouwen.

Over de relatie tussen rassen

Reeds vele malen hebben vergaderingen van de Wereldraad van Kerken zich beziggehouden met „race relations”. Nog nooit zijn de uitspraken zo diepborend geweest als nu. Daar was ook veel reden toe.

Rassenrellen in vele landen, vooral in de Verenigde Staten, rokende ghetto's, de raciale politiek van Zuid-Afrika en Rhodesië, de raciale component in de kloof tussen rijke en arme landen, gaven de stoot tot nieuwe bezinning en maanden tot onmiddellijke acties, gericht op de diepste oorzaken van de raciale tegenstellingen.

De aangrijpende toespraak van James Baldwin, die met heel zijn gepijnigde hart en met heel zijn scherpe verstand een appèl deed op de christelijke kerken in die landen, waar „christianity has the power to change the situation if it will”, de causerie van Lord Caradon (de voormalige minister Foot), die met de Bantoe-hoogleraar Matthews door heel Afrika rondging en het beroep dat de Afrikaan R. K. A. Gardiner op de vergadering deed om de vertreding van menselijke rechten, zoals die vooral in Zuid-Afrika geïnstitutionaliseerd is in talloze wetten, bewogen de Assembly niet alleen tot de uitspraken over racisme in sectie IV, maar ook tot een veel bredere statement over allerlei concrete vormen van blank en zwart en bruin racisme, die voorzien werd van knappe en weloverwogen documentatie.

Treffend was, dat aan de samenstelling van de uitspraken van sectie IV

krachtig werd meegewerkt door vertegenwoordigers van alle raciale groepen. Onvergetelijk zal behalve het optreden van James Baldwin, die de stigmata van de rassenconflicten draagt in zijn gehele manier van zijn, blijven het optreden van vrouwelijke studenten uit de negerbevolking van de Verenigde Staten.

Nooit tevoren is zo sterk beleefd dat racisme alle menselijke rechten van hun zin berooft en de vrede in de huidige wereld bedreigt. Er is aanleiding tot het woord waarmee deze paragraaf van sectie IV begint:

„Slechts onmiddellijke actie, die gericht is op de diepste oorzaken kan de verspreiding van raciaal geweld of oorlog voorkomen.”

Ik heb getracht in dit artikel de meeste urgente onderdelen uit het rapport van sectie IV aan te duiden.

Hoewel niet iedere formulering de instemming van ieder zal hebben, valt niet te ontkennen dat sectie IV bezig is geweest met het zoeken naar wegen in de wildernis en dat het de moeite loont om de handelingen en publikaties van de Commissie voor Internationale zaken van de Wereldraad en de Nederlandse Raad van Kerken met kritische belangstelling te blijven volgen.

DUITSLAND EN DE KOUDE OORLOG

door

dr. G. van Roon

Al hebben tegenstemmen nooit ontbroken, het is vooral de laatste jaren onder Amerikaanse historici¹ tot een revisie van het tot dusver gangbare beeld van de Koude Oorlog gekomen. Niet langer wordt deze uitsluitend als een Amerikaanse reactie op een Russische uitdaging beschouwd, maar men kreeg oog voor het feit dat beide partijen tot de spanningen hadden bijgedragen. Deze veranderde visie die in sterke mate door de gebeurtenissen in Vietnam beïnvloed is, had tot gevolg dat men tal van gebeurtenissen anders ging zien en meer aandacht schonk aan tot dusver als secundair beschouwde gegevens. Al heeft de wijziging van het beeld van de Koude Oorlog zijn consequenties voor diverse terreinen, we zullen ons in dit artikel beperken tot de invloed die de Koude Oorlog naar de mening van deze historici op de regeling van het Duitse probleem heeft gehad, al bij de voorbereiding tijdens de tweede oorlog en bij de uitvoering in de eerste jaren daarna. Ook al kan nog niet overal van een

¹ Vgl. D. F. Fleming, *The Cold War and Its Origins*, New York 1961, met andere literatuur over dit onderwerp besproken in het *Journal of Contemporary History* 3 (1968), blz. 169--198.

sluitende bewijskracht worden gesproken, toch is het van groot belang ook voor de huidige ontwikkelingen van deze gewijzigde visie kennis te nemen.

I. PLANNEN TIJDENS DE TWEDE WERELDOORLOG

Dat er na een periode van spanning tussen West en Oost sinds de Westelijke interventie in het communistisch geworden Rusland van na de eerste wereldoorlog niet direct sprake kon zijn van een hartelijke verstandhouding tussen de bondgenoten spreekt haast vanzelf. Dat het toch enige tijd tot een „wapenstilstand” en tot een vorm van samenwerking is gekomen, is vooral te danken aan Roosevelts toenemend streven, al sinds zijn ambtsaanvaarding in 1933 toen de diplomatieke betrekkingen met de Sowjet-Unie werden hersteld, naar verbetering van de betrekkingen met dit land. Gedurende een groot deel van de oorlog is Roosevelt in feite als bemiddelaar opgetreden tussen de Engelsen met hun anti-Russische gezindheid en de Sowjet-Unie met haar wantrouwen tegen het Westen. Deze achtergrond beheerste het verloop van de bondgenootschappelijke samenwerking. Zij leidde er toe — om dit met één voorbeeld te illustreren — dat toen de Sowjet-Unie (verder SU) eind 1941 tijdens 2 conferenties te Moskou aan Groot-Brittannië (verder GB) en de Verenigde Staten (verder VS) voorstelde dat het om redenen van veiligheid de in 1939 geannexeerde gebieden zou mogen behouden — de grens van deze gebieden liep bijna gelijk met de na de eerste wereldoorlog overeengekomen Curzonlijn waar Polen zich toen niet aan gehouden had —, GB, dat nog in juli van dat jaar door sterke druk gedaan had weten te krijgen dat in de Pools-Russische overeenkomst niet over de grenskwestie werd gesproken, — een standpunt dat toen gesteund werd door de Amerikaanse onderminister van buitenlandse zaken Sumner Welles —, dit verzoek afwees. Toen GB door de inspanning die voor de oorlogvoering nodig was en de betekenis van de SU als bondgenoot ten oosten van Duitsland er toe gebracht werd in 1942 op een hernieuwd verzoek in te gaan, intervenueerde de VS wat vooral een gevolg was van de activiteit van de minister van buitenlandse zaken Cordell Hull, zij het dat zijn weigering op andere gronden berustte dan de houding van GB. Pas in het laatste gedeelte van de oorlog kwamen de westelijke bondgenoten aan de Russische wens tegemoet.

Het Russisch verlangen de in 1939 geannexeerde gebieden te mogen behouden, maakte een einde aan wat men de eerste fase van de oorlogsdoeleinden zou kunnen noemen. In deze fase ging het initiatief vooral van de Engelse regering uit, die daarbij gesteund werd door verscheidene regeringen in ballingschap (vooral door de Poolse) en door diverse personen uit de VS (o.a. door Sumner Welles). De doeleinden uit die tijd kunnen omschreven worden als het streven naar Europese samenwerking, naar een regionale Europese Unie na de nederlaag van Hitler-Duitsland². Hieraan kwam door twee factoren een

² Drie gebeurtenissen uit 1940 ter illustratie: toen verscheen het boek van Davies,

einde: de houding van de SU en — wat op dat moment voor GB nog zwaarder woog — de steun die Hull gaf aan het Russische standpunt; deze zag in de regionale Europese Unie een belemmering voor het goed functioneren van de toekomstige wereldorganisatie. Roosevelt die zelf de macht van de grote mogendheden belangrijker achtte gaf Hull gelijk. In de tweede fase domineerde het Russische verlangen naar versterking van de nationale veiligheid — een houding vanuit de omstandigheden waarin de SU verkeerde maar al te begrijpelijk —, tot dat de westelijke geallieerden na een periode van beraad ondanks duidelijke aarzelingen aan de Russische wens toegaven³. Die beperkte zich toen niet meer tot wat in 1939 geannexeerd was, maar betrof nu alle gebieden die het Rode Leger veroveren zou. Het wenste zich met een ring van „bevriende” staten als een soort invloedssfeer van het Westen te isoleren⁴.

Door de afwijzende houding van twee van de drie grote mogendheden zou er van een Europese samenwerking voorlopig niets komen. Daardoor echter en door het langer duren van de oorlog en de toenemende haat tegen Duitsland als gevolg van de door de Nazi's begane wreedheden, kwam de te voeren Duitslandpolitiek meer geïsoleerd te staan en kreeg ook een sterker accent. Dat was de derde fase van de oorlogsdoeleinden, een fase waarin de standpunten der grote mogendheden domineerden.

Voordat de besluiten van de conferenties der Grote Drie ten aanzien van Duitsland aan de orde gesteld zullen worden, volgt eerst iets over de interne gedachtenwisseling over deze zaak in hun eigen landen. In de VS ging Roosevelt er bij al zijn plannen als een soort axioma van uit, dat in de VS na de oorlog weer het isolationisme de kop zou gaan opsteken en dat men daarom zo min mogelijk verplichtingen op zich moest nemen. Daarom was hij voor een snelle maar straffe aanpak van Duitsland, zodat Amerikaanse troepen niet langer dan twee jaar na de nederlaag van Hitler-Duitsland nog in Europa gelegerd hoefden te zijn. Zelf ontwikkelde hij geen initiatieven op dit gebied, was het gauw met iemand eens en onttrok hem weer zijn steun als er veel kritiek loskwam. In tegenstelling tot het State Department, dat al in 1942 tegen de Russische plannen gewaarschuwd had, wilde hij tijdens de oorlog het bondgenootschap niet in gevaar brengen; moeilijke kwesties waar verschillend over werd gedacht hetzij in de VS hetzij daarbuiten, wilde hij liefst maar uitstellen. Zo stelde hij

A Federated Europe, dat grote opgang maakte; werd te Londen het „Federal Union Research Institute” opgericht, waarin vooraanstaande politicologen en economen samenwerkten en werd door Churchill op 16 juni aan Frankrijk het verrassende aanbod gedaan om een Frans-Engelse natie te vormen met een gemeenschappelijk parlement als kern van verdere Europese federatie, een aanbod, dat enkele weken te laat kwam.

³ Daarbij speelde ook de angst, dat de SU een aparte vrede met Hitler-Duitsland zou sluiten een rol.

⁴ Vgl. het door Djilas meegedeelde gesprek van Stalin met Tito in april 1944: „Deze oorlog is heel anders dan die uit het verleden; wie een gebied bezet, legt het ook zijn eigen maatschappelijke stelsel op. Ieder voert zijn eigen stelsel in, zover als zijn leger komt. Het kan niet anders.”

nog in december 1944 na de discussies rond het Morgenthauplan aan Stalin voor, de regeling van de Duitse grenzen maar tot na de oorlog uit te stellen.

Wat de bij de gedachtenwisseling betrokken ministeries betreft, kan in het algemeen gezegd worden dat het State Department behalve Sumner Welles tegen een Duitse deling was en een gematigde politiek en een intergeallieerde regeling op lange termijn voorstond. Het ministerie van oorlog en vooral de sinds begin 1943 ingestelde afdeling „Civil Affairs”, wilde een meer gedecentraliseerde opzet met grotere bevoegdheden voor de militaire bevelhebbers der zones. We moeten daarbij bedenken dat in die tijd verdeling en indeling in bezettingszones niet identiek waren. Vergeleken met diverse van zijn ondergeschikten nam de minister van oorlog Stimson een nogal gematigd standpunt in. De radikaalste ideeën kwamen van het ministerie van financiën dat door Morgenthau geleid werd. Door hem geïnspireerd stelde een speciale commissie van zijn departement het zogenaamde Morgenthauplan op, dat niet zozeer veel nieuwe ideeën bevatte, maar een samenvatting was van alle radikale voorstellen. Wat het een tijd zo belangrijk en gevaarlijk maakte, was het feit dat Roosevelt er aanvankelijk wel voor voelde. Wat de indeling in bezettingszones betreft had het ministerie van oorlog voorgesteld om de zones als stukken van een taart in Berlijn te laten samenkomen, maar hier had het State Department bezwaren tegen. Een Engels voorstel om Duitsland niet in bezettingszones in te delen, maar door gemengde troepencontingenten te laten bezetten, een voorstel dat door een commissie uit de staf van Eisenhower opgenomen werd in een eigen memorandum, vond bij beide ministeries geen genade. Op basis van de gedachtenwisseling in de VS kwam daar tenslotte het document JCS (Joint Chiefs of Staff, 1067) tot stand, waarin zowel het gematigde standpunt van het State Department als het radikale van Morgenthau terug te vinden is, maar dat in zijn verschillende redacties steeds verder afweek van de grondideeën van het Morgenthauplan. Dit document was een bindende richtlijn voor de Amerikaanse opperbevelhebber in Duitsland en de Amerikaanse bezettingstroepen. In zijn definitieve redactie (14 mei 1945) was sprake van demilitarisatie, industriële ontmanteling, herstelbetalingen, denazificatie en decentralisatie, werd uitdrukkelijk het in stand houden der economie ter voorkoming van honger en epidemieën vermeld en werd gesproken van „voorbereidingen voor een later herstel van het Duitse politieke leven op democratische basis”. Gedurende de bezettingstijd moest Duitsland als een „overwonnen vijandelijke staat” worden beschouwd.

De algemene zorg van Groot-Britannië gold zijn economische situatie na de oorlog. Daarom toonde het zich toegankelijk voor argumenten die een versterking van de Engelse economie betekenden. Maar van het Morgenthauplan wilde bijna niemand iets weten, al had dan Churchill tegen de bedoeling van het oorlogskabinet een magere samenvatting van dit plan te Quebec medeondertekend. De Engelse minister van financiën Anderson keerde zich tegen iedere Duitse deling en drong aan op een voortzetting van de produktie voor niet militaire doeleinden. Hij was met name zeer bezorgd voor een Russisch over-

wicht in een naoorlogs Europa, als men te harde maatregelen zou nemen. Het meest radicale voorstel van Engelse zijde kwam van Lord Vansittart. In 1943 begon een speciale uit de diverse delen van het gemeenbest samengestelde commissie verdere details betreffende de bezettingspolitiek uit te werken.

Tot nu toe is weinig bekend over de standpunten van de diverse Russische instanties. Eind 1942 schreef het Amerikaanse ministerie van buitenlandse zaken, dat de Russen geen totale ontmanteling van de industrie wensten, alleen maar ingrijpende sociale en politieke hervormingen. Kort daarop zei echter Maisky in Moskou tegen Harriman, dat Duitsland verdeeld en de zware industrie sterk gereduceerd moest worden. Overigens was de Sowjet-Unie het enige geallieerde land, dat via de radio de Duitsers het voortbestaan van een zelfstandig Duitsland toezegde, terwijl de meest wilde geruchten de ronde deden over wat de Westelijke geallieerden van plan waren. Hierdoor nam de sympathie voor de Sowjet-Unie in Duitsland sterk toe.

Te Teheran kwam het op de bijeenkomst van de Grote Drie eind 1943 tot een eerste discussie tussen de regeringsleiders over de vraag wat er in Duitsland zou moeten gebeuren. Nadat Churchill als zijn mening had te kennen gegeven dat Pruisen moest worden geïsoleerd en dat er verder een gebied Zuid-Duitsland en/of een Donau-federatie moest worden gevormd, kwam Roosevelt met een uitgewerkt plan om Duitsland in vijf delen te splitsen (Pruisen, Hannover met N.W.-Duitsland, Saksen met het gebied rond Leipzig, Hessen en het gebied ten zuiden van de Rijn en Zuid-Duitsland) en twee gebieden onder toezicht van de Verenigde Naties te plaatsen (Kiel met het Kieler kanaal en Hamburg en het Roer- en Saargebied). Stalin reageerde hierop met de mededeling, dat de Sowjet-Unie het gebied rond de ijsvrije haven Koningsbergen wilde hebben en dat hij het verder in het algemeen met het plan van Roosevelt eens was. De uitwerking van verdere details werd aan een speciale commissie opgedragen (European Advisory Commission). Deze stelde op 12 september 1944 een protocol samen over de grenzen der verschillende zones en op 14 november van dat jaar werd de organisatie van de intergeallieerde controleraad vastgelegd. Deze commissievoorstellen werden op de conferentie van Yalta in februari 1945 goedgekeurd na enkele wijzigingen. Daar ook Frankrijk tot de bezettende mogendheden zou gaan behoren, werd Duitsland in 4 in plaats van in 3 zones verdeeld, terwijl voor Berlijn een aparte regeling zou gelden.

II. TOENEMENDE VERVREEMDING: DE BEZETTINGSTIJD (TOT 1949)

a. *Tot de conferentie van Potsdam*

Toen begin mei de officiële capitulatie van Duitsland getekend was, waren er tussen de bondgenoten al duidelijke verschillen zichtbaar. Deze hadden vooral te maken met de Poolse kwestie. Nu de oorlog in Europa geëindigd was, bleek pas goed hoe grote gebieden in de SU als gevolg van de oorlogshandelingen volkomen ontredderd waren; daarom had dit land dringend behoefte aan econo-

mische hulp. Tevens en met het voorafgaande nauw verbonden wilde het grote aandacht schenken aan de versterking van zijn veiligheid. Dit verlangen liet het door de ondervinding geleerd boven alles prevaleren en maakte er de belangen van de door het Rode Leger bezette gebieden aan ondergeschikt. Daarom had de SU er groot belang bij, dat de traditionele Poolse-Russische tegenstelling plaats zou maken voor een tegenover de SU vriendschappelijke houding en of hier nu maar een minderheid van het Poolse volk voor voelde, was voor Stalin van weinig belang; bijzonder argwanend stond hij tegenover pogingen van zijn bondgenoten zich met de Poolse zaken in te laten⁵. Hier evenals in de andere door de SU bezette gebieden moest de communistische partij en moesten met name in de SU opgeleide communisten het instrument zijn om de gewenste veiligheid te garanderen. Ook de VS en GB hadden immers hun eigen „invloedsferen”, waarom zou de SU, die in deze oorlog het zwaarst te lijden had gehad, er geen mogen hebben, vooral als hierdoor zijn veiligheid werd vergroot? Deze ontwikkeling aan Russische kant werd weer beïnvloed door tekenen van een toenemende anti-Russische houding in het Westen. Hierdoor was de SU geneigd bepaalde maatregelen van een van haar bondgenoten als alleen tegen haar gericht te beschouwen. Dat deed zich o.a. voor bij het plotseling afbreken van de Leen- en Pachthulp, waardoor ook GB gedupeerd werd.

Het valt namelijk niet te ontkennen dat veranderingen in de houding der bondgenoten ook tot deze spanning bijdroegen. Nadat in april 1945 Roosevelt overleden was, werd de invloed van de anti-Russische groepen in de VS op het politieke beleid steeds groter. Terwijl iemand als de minister van oorlog Stimson er nog blijk van gaf de houding van de SU te willen begrijpen, drongen anderen als Byrnes (buitenl. z.), Forrestal (marine), Harriman (ambass. in Moskou) en het State Department⁶ er bij Truman op aan aan de Russen minder toe te geven en nu de VS de sterkste mogendheid waren en de Amerikaanse troepen zich nog in Europa bevonden hen eens flink op hun nummer te zetten. Beter nu dan later. De uitvinding van de atoombom versterkte deze houding nog⁷. Truman zelf, hoewel aanvankelijk van plan de politiek van Roosevelt voort te zetten en een vergelijk te zoeken, droeg van zijn kant tot de toeneming van de tegenstelling bij door de wijze waarop hij Molotow ontving en hem eens flink de waarheid zei. Het sterkste wantrouwen tegenover de SU koesterde echter Churchill, die bij Truman op gemeenschappelijke eenzijdige beslissingen aandrong. Vooral de kwestie-Polen was voor hem een moeilijk te verteren zaak. Hij was nog altijd

⁵ Het is onjuist hier de „realist” Stalin al te zeer tegenover de „princiële” houding van het Westen te plaatsen.

⁶ Zowel Byrnes als het State Department waren tegen de bijzondere missie van Hopkins naar Moskou.

⁷ Vgl. voor deze stelling: Gar Alperovitz, *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*, New York 1967. De haast van Churchill zal mede beïnvloed zijn door de naderende Engelse verkiezingen; het uitstel door de koppeling van de ontruiming der veroverde gebieden aan de bezetting door de Westelijke geallieerden van de overeengekomen sectoren in Berlijn.

bang, dat de VS en de SU hierover samen een akkoord zouden sluiten en hem voor voldongen feiten plaatsen. Om de gerezen moeilijkheden tot een oplossing te brengen voor het te laat was, stelde Churchill een nieuwe ontmoeting tussen de drie regeringsleiders voor waar de anderen mee instemden. Hoewel Churchill er op aandrong de ontmoeting zo spoedig mogelijk — liefst nog in juni — te laten plaatsvinden, werd het op voorstel van Truman half juli. In hoeverre argumenten van atomaire diplomatie dit uitstel ook reeds beïnvloed hebben, is nog niet voldoende bewezen. Ten slotte was er dan nog Frankrijk dat in de persoon van De Gaulle kans gezien had bij de bezetting van Duitsland betrokken te worden, waarbij De Gaulle er niet voor terugdeinsde, Stalin tegen zijn bondgenoten op te hitsen.

Welke invloed had nu dit alles op de politiek der bondgenoten tegenover Duitsland? De SU en toen ook nog de VS⁸ wilden de eenheid van Duitsland handhaven en GB ook, al stond Churchill toen gezien de houding van de SU in de Poolse kwestie sceptischer ten aanzien van de mogelijkheid ervan; Frankrijk, dat zijn veiligheidspolitiek van na de eerste wereldoorlog wilde voortzetten, was er een duidelijk tegenstander van. In deze tijd drong Churchill er tevergeefs herhaaldelijk bij Truman op aan — dit was inderdaad *de* kans voor het Westen —, dat de Amerikaanse troepen in het door hen veroverde gedeelte van de Sowjetzone zouden blijven en zich niet op de eigen zone zouden terugtrekken, voordat de Russen zouden hebben toegegeven en over alle problemen een akkoord was bereikt. Hij had liever ook geen verantwoordelijkheid willen aanvaarden voor Duitsland en er daarom de voorkeur aan gegeven met Duitse instanties te werken, die dan zelf moesten zorgdragen voor de uitvoering van de door de Geallieerden gegeven bevelen. Daarom speelde hij aanvankelijk met de mogelijkheid, de regering-Dönitz voorlopig als zodanig te gebruiken tot hij dit plan na protest van de Russen weer moest laten varen. Toen de 4 opperbevelhebbers (Eisenhower, Zjoekow, Montgomery en de Lattre de Tassigny) de hoogste verantwoordelijkheid in Duitsland na een bewust vacuüm van enkele weken op zich namen (5 juni) legden zij er in een verklaring de nadruk op, dat er in Duitsland geen centrale regering of instantie meer was, die „de verantwoording voor de handhaving van de orde, voor het bestuur van het land en voor de uitvoering van de eisen der overwinnaars op zich kon nemen.”

Terwijl in het protocol van de EAC van 14 november 1944 nog gesproken werd over een „centraal Duits bestuur”, was in de verklaring der opperbevelhebbers door toedoen van Frankrijk alleen sprake van „Duitse instanties”. Tevens werd bij die gelegenheid het verloop van de diverse bezettingszones en -sectoren en de oprichting van de Geallieerde Controleraad bekendgemaakt.

b. *De conferentie van Potsdam*

Te Potsdam kwamen wel de Grote Drie bijeen, maar waren maar drie van de

⁸ Zo wees Truman een verzoek van Morgenthau hem naar Potsdam te vergezellen van de hand, waarop deze zijn ontslag aanbood dat hem direct werd verleend.

vier bezettende mogendheden vertegenwoordigd; een mogelijkheid voor de vierde, Frankrijk, om zich van eventuele besluiten te distantiëren. Van een „overeenkomst van Potsdam” is evenmin sprake als van een statuut voor of tegen de Duitse eenheid; in het „Report of the Tripartite Conference of Berlin” (2 augustus) is slechts ten dele van bepaalde beslissingen sprake; voor het overige worden divergerende opvattingen weergegeven. De regelingen voor Duitsland in dit document bieden geen uniform beeld. Indirect wordt b.v. wel verscheidene malen een Duitse eenheid gesuggereerd, maar dit wordt door andere bepalingen weer gerelativeerd. Een directe verklaring over de Duitse eenheid ontbreekt. Die werd al bemoeilijkt door het feit, dat de bondgenoten van mening verschilden of dit het Duitsland van 1937 of dat van 1945, dus minus de gebieden ten Oosten van de Oder en Neisse moest zijn. Na een uitgebreide discussie werd men het er tenslotte over eens, dat Polen deze gebieden „tijdelijk in afwachting van het vredesverdrag” mocht besturen, maar niets wees er op, dat dit nog eens zou veranderen. In het document komen de volgende — indirecte — verwijzingen naar een Duitse eenheid voor: er zou een vredesverdrag met een Duitse regering gesloten worden; in de mededeling over de oprichting van de Raad van Ministers van Buitenlandse Zaken van de vijf grote mogendheden werd gesproken over een vreedzame regeling voor Duitsland en een accepteren van deze regeling door een Duitse regering; verder moest Duitsland gedurende de bezettingstijd als een economische eenheid worden beschouwd, moest de burgerbevolking in de verschillende zones gelijk behandeld worden en moesten in heel Duitsland alle politieke partijen worden toegelaten. Een zeer belangrijke bepaling — in feite een compromis — betrof, bij het ontbreken van een Duitse regering, de vorming van een aantal centrale Duitse bestuursorganen (voor financiën, transport, verkeer, buitenlandse zaken en industrie) onder leiding van staatssecretarissen en onder toezicht van de Controleraad. Uitdrukkelijk werd aangegeven, dat de met name genoemde organen nog met andere konden worden uitgebreid. De bepaling, dat de politieke structuur gedecentraliseerd moest worden, behoeft niet als een aanwijzing tegen de eenheid te worden opgevat. Veel van het overeengekomene kon echter weer ongedaan gemaakt worden door de mededeling dat de geallieerden „in onderlinge overeenstemming nu en in de toekomst ook andere maatregelen nemen konden, die nodig zouden zijn opdat Duitsland nooit weer . . . een bedreiging voor de wereld zou kunnen zijn”. In het document stond verder nog de bekende uitspraak van Stalin, dat men het Duitse volk „noch vernietigen noch tot slaven wilde maken”. Was Duitsland, zij het in een gereduceerde betekenis, een politiek begrip gebleven, voor een van voor de SU als gevolg van de grote verwoestingen belangrijkste problemen, dat van herstelbetalingen, werd geen oplossing gevonden. Nadat al in januari een verzoek van de SU om een lening geweigerd was, werden nu in strijd met vroegere toezeggingen van Roosevelt de Russische aanspraken op de helft hiervan niet meer erkend. Hierdoor werd nu reeds een gemeenschappelijke bezettingspolitiek onmogelijk gemaakt en maakte men zich indirect medeverantwoordelijk voor het leeghalen van haar zone door de SU.

c. *Tot de vorming van B.D.R. en D.D.R.*

De consequenties van de tegenstellingen tussen de bondgenoten voor de eenheid van Duitsland begonnen zich niet pas in 1947, maar al direct in 1945 af te tekenen. Ogenschijnlijk was de aanleiding hiertoe de houding van Frankrijk. In een nota van 7 augustus keerde de Franse regering zich tegen het plan om politieke partijen toe te laten en maakte zijn toestemming voor centrale Duitse instanties van de vraag afhankelijk of behalve het Saargebied en het Rijnland ook het Roergebied buiten het nieuwe Duitsland zou komen te liggen, met de mogelijkheid voor deze gebieden om zich af te scheiden. In september vatte de Franse minister van buitenlandse zaken Bidault het Franse standpunt nog eens samen voor een bijeenkomst van de Raad van de ministers van buitenlandse zaken. Deze eis, die Frankrijk in het belang van zijn nationale veiligheid meende te moeten stellen, ontmoette bij de drie andere bezettende mogendheden fel verzet. Even overwogen ze om Frankrijk verder niet aan de bezetting te laten deelnemen, maar gaven dit weer op. De reactie van Frankrijk op de weigering dit verlangen in te willigen, was dat het bij alle voorstellen in de Controleraad die de eenheid van Duitsland betroffen, van zijn vetorecht gebruik maakte. Daardoor maakte het deze instantie het werken vrijwel onmogelijk en dreigde de eenheid van Duitsland een eenheid op papier te worden. De houding van Frankrijk maakte voorlopig een einde aan wat de eerste fase van de Amerikaanse en Russische Duitslandpolitiek genoemd kan worden: een regeling van de op Duitsland betrekking hebbende zaken in een gemeenschappelijk overleg van de vier grote mogendheden. Alles hing nu van de reactie der andere bezettende mogendheden af.

Twee van de drie anderen, de VS en de SU, namen al vrij snel maatregelen, die een consolidering van hun macht in hun eigen bezettingszones betekenden. Het lijkt als zagen de VS, daarin overigens snel door Engeland gevolgd, en de SU een scheiding onontkoombaar, konden zij het noodzakelijke wederzijds vertrouwen niet meer opbrengen en benutten zij de door de Franse houding gegeven kans om alvast hun maatregelen te nemen. Truman, die al zonder illusies naar Potsdam was gekomen, had immers daar al de vorming van een voorlopige Duitse centrale onmogelijk gemaakt. In de weken en maanden daarna gaf hij er herhaaldelijk blijk van, de samenwerking met de SU te willen verbreken⁹. Deze opvatting, hem ten dele door verscheidene van zijn adviseurs gesuggereerd, droeg hij over op zijn medewerkers. Met verscheidene van hen, die het hier niet mee eens waren, brak hij¹⁰. Het was overigens een opvatting, die ook door leidende Amerikaanse militairen in Duitsland¹¹ en vooraanstaande Duitsers¹² gedeeld werd.

Ook van Russische zijde werd verrassend snel op de Franse houding gereageerd. In de Sowjetzone werd een systeem van centrale bestuursorganen opge-

⁹ Zo bracht Dulles op 30 september 1945 als speciale afgezant van Truman aan de Amerikaanse delegatie te Londen de opdracht over met de samenwerking te stoppen.

¹⁰ O.a. Stimson en Wallace.

¹¹ Een zeer extreem voorbeeld was wel generaal Patton.

¹² O.a. door Adenauer (*Erinnerungen I*, blz. 39).

bouwd, die alleen verantwoording schuldig waren aan het Russische militaire bestuur. Daarnaast handhaafden de Russen echter hun recht van inspraak bij de regeling van zaken in de rest van Duitsland; zowel om economische als om ideologische redenen waren zij voorstander van een Duitse eenheid. Tegen hun wens bij het bestuur van het Roergebied te worden betrokken, verzetten zich de Engelsen, die daarin door de Amerikanen werden gesteund¹³. Van hun kant weigerden de Russen voedsel uit hun zone voor de andere zones beschikbaar te stellen. Zo zouden er diverse voorbeelden te noemen zijn, die wijzen op gevoeligheden van weerskanten. Uit memoires van vooraanstaande Amerikanen, die bij deze ontwikkeling nauw betrokken waren, weten we, dat de VS er al vrij snel, al vóór de rede van Byrnes (september 1946) op uit waren, een Westduitse anticommunistische politieke gemeenschap te vormen¹⁴. Van de andere kant verklaarde maarschalk Zjoechow begin februari 1946 tegenover sociaal-democratische leiders uit de Sowjetzone, dat alle Russische pogingen om de eenheid van Duitsland te bewaren, door de houding van de andere mogendheden mislukt waren en dat ze er mee moesten rekenen, dat de zonegrenzen nog heel wat jaren zouden bestaan. De bezettende mogendheden konden het op de — tweede — conferentie van de ministers van buitenlandse zaken in de zomer van 1946 niet eens worden over een verdrag van samenwerking voor de tijd na Potsdam. Ook kwamen ze niet tot overeenstemming over de vraag of er eerst een vredesverdrag met Duitsland (voorstel VS) of eerst met centrale Duitse instanties gevolgd door een Duitse regering (voorstel SU) moesten komen. Daardoor konden op de Parijse vredesconferentie eind juni wel vredesverdragen met Duitslands vroegere satellietstaten ondertekend worden, maar geen vredesverdrag met Duitsland.

Nu namen de VS, spoedig door GB en later ook door Frankrijk gevolgd, dat zich maar met het Saargebied tevreden stelde, het initiatief in eigen handen en gingen van hun kant nog meer tot een politiek van de status-quo over. In september hield de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken Byrnes in Stuttgart een opzienbarende rede, waarin de VS het isolationisme vaarwel zeiden, meedeelden zich niet uit Europa terug te trekken, een positieve houding tegenover de Duitsers aannamen en o.a. de vorming van een eigen Duitse regering toezegden. Met betrekking tot de Duitse eenheid legde Byrnes de nadruk op het voorlopig karakter van de Duitse Oostgrens en deelde mee, dat Frankrijk wel het Saargebied, maar niet het Roergebied en het Rijnland zou kunnen krijgen. In zijn rede kwam nog een heel belangrijke zin voor: „Wanneer een volledige eenheid niet kan worden bereikt, zullen wij alles doen, wat in ons vermogen ligt om zeker te zijn van een zo groot mogelijke eenheid”. In diezelfde maand hield Churchill in Zürich zijn bekende rede over het thema „De Verenigde Staten van Europa”¹⁵. Een maand later stelde de Engelse minister van buitenlandse zaken Bevin zich in

¹³ Die daarmee ook weer in strijd handelden met het vroeger door Roosevelt ingenomen standpunt.

¹⁴ Vgl. de memoires van Clay en Murphy.

¹⁵ Vgl. de tekst bij aant. 2. Na de dood van Roosevelt had Hopkins Truman gewaar-schuwd voor Churchills Europese politiek. Ook memoires van andere „medespelers” be-

een rede in het Lagerhuis achter de nieuwe Amerikaanse koers; in december deed de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken het voorstel, dat de Raad van ministers van buitenlandse zaken, een van de belangrijkste door Potsdam geschapen organen, voorlopig niet meer zou bijeenkomen; op 1 januari 1947 trad de economische samenwerking tussen de Amerikaanse en de Engelse zone (Bi-zone) in werking, waarmee definitief een einde kwam aan wat er van economische eenheid van Duitsland nog was overgebleven. Op 4 maart hernieuwde Frankrijk de Entente met GB en voortaan trokken de drie westelijke geallieerden in hoofdzaak één lijn. Deze hele ontwikkeling maakte deel uit van de politiek van „containment” (Kennan), waarvan Trumanleer en Marshallplan belangrijke onderdelen waren¹⁶.

Alvorens op de Russische reactie nader in te gaan, dienen eerst nog twee pogingen om de eenheid van Duitsland te bewaren te worden gememoreerd. Op de vierde conferentie kwamen de ministers van buitenlandse zaken tot een discussie over centrale Duitse instanties, een grondwet, verkiezingen en een voorlopige Duitse regering, maar werden zij het vrijwel alleen eens over de uitspraak, dat aan het bestaan van Pruisen een einde was gekomen, een uitspraak, die eigenlijk in het voordeel van alle vier bezettende mogendheden was, maar in het nadeel van de Duitsers, omdat hiermee indirect weer een stukje eenheid doorgeknipt werd. De andere poging was een initiatief van Duitse zijde. In de zones was het politieke leven in de verschillende gevormde deelstaten hier wat sneller, daar wat langzamer en nog meer aan banden gelegd, weer op gang gekomen. Daaruit groeide het verlangen naar contact met de Duitsers uit de andere zones en naar politieke gemeenschap, waarvan de Duitsers uit alle vier de zones deel zouden uitmaken. In augustus 1946 namen de minister-presidenten van de Britse zone het initiatief tot een bijeenkomst van al hun collega's met vertegenwoordigers van de bezettende mogendheden. Begin oktober kwam de conferentie bijeen, maar de minister-presidenten uit de Franse en Russische zones ontbraken. Besloten werd aan de Controleraad de vorming van centrale Duitse vertegenwoordigende lichamen voor te stellen. Van die Raad kreeg men echter geen antwoord en de harde winter en de voorbereidingen van Bi-zone vroegen en kregen meer aandacht. Uit een initiatief van de Beierse min.-pres. Erhard ontstond een plan om in 1947 een nieuwe bijeenkomst te beleggen, maar deze dan zorgvuldiger voor te bereiden, zodat alle zones konden deelnemen. Men wilde een economische en politieke chaos verhinderen en bij de geallieerde militaire besturen met concrete voorstellen komen. Nu kwamen inderdaad alle ministers-presidenten; die uit de Franse zone echter alleen op voorwaarde, dat niet over de Duitse eenheid zou worden gesproken, maar die uit de Russische zone met de opdracht deze eenheid

vatten aanwijzingen, dat men aan Amerikaanse zijde tijdens de oorlog oog had voor de nadelen van de Engelse buitenlandse politiek.

¹⁶ Voor de visie van Kennan zijn befaamde artikel *Sources of Soviet Conduct*. In: *Foreign Affairs*, juli 1947, de reactie van Lipmann: *The Cold War*, 1947, de studie van Reiss: *George Kennans Politik der Eindämmung*, Berlijn 1967 en de in aant. 1 genoemde literatuur.

direct aan de orde te stellen. Tegenover hun collega's uit de Russische zone trokken de meeste anderen vrijwel één lijn; die verlieten toen voordat de conferentie goed en wel begonnen was, München weer, nadat ze een in Oost-Berlijn voorbereid perscommuniqué hadden achtergelaten. Daarmee was ook de tweede poging mislukt om nog een zekere, in elk geval economische, eenheid te redden. Ook aan Duitse zijde ontbrak bij velen de bereidheid elkaar op een compromis te vinden. Te zeer kreeg de gedachte de overhand, dat men toch vooral niet aan de andere „partij” moest toegeven. De eenheid van Duitsland verstikte in de ideologische tegenstellingen van de Koude Oorlog¹⁷. In het Westen spoorden de Amerikanen en Engelsen, later ook de Fransen, tot vormen van onderlinge samenwerking aan en in een tempo, dat ze zelf nauwelijks bij konden houden. Op een zesmogendhedenconferentie te Londen (voorjaar 1948) werd tot de oprichting van een Westduitse anticommunistische staat besloten, wat duidelijk in strijd was met de gedachte van de viermogendhedenpolitiek en met de besluiten van Potsdam.

Op de Westelijke stappen bleven de Russen het antwoord niet schuldig. Midden 1947 werd in Warschau de Kominform opgericht om het van het Westen dreigende gevaar te keren. Tijdens de oprichtingsvergadering sprak Malenkov van een „gevaarlijk spel” van de VS en GB. Op 10 maart 1948 werd Tsjechoslowakije door een staatsgreep geheel binnen de Russische invloedssfeer getrokken¹⁸, op 20 maart verliet de Russische generaal Sokolowski de vergadering van de Controleraad en in diezelfde maand begon de blokkade van West-Berlijn, die tot juni duurde. Nu de Russen geen kans kregen in het Roergebied hun invloed uit te oefenen, wilden ze van de vage afspraken over Berlijn gebruik maken om het de Westelijke geallieerden daar moeilijk te maken. Bovendien had het hun misnoegen gewekt, dat uitgerkend in Berlijn de vroegere secretaris-generaal van de KPD Ernst Reuter, nu een conservatieve sociaal-democraat, tot eerste burgemeester gekozen was. Al voor Reuters verkiezing had de Russische commandant meegedeeld, dat dit niet de goedkeuring van de geallieerde commandanten zou krijgen, maar de Amerikaanse en de Engelse commandant hadden laten merken, dat een nieuwe verkiezing niet nodig was. De actie van de Russen was echter een misrekening. Berlijn bleek niet meer te vergelijken met het Roergebied en in Ernst Reuter vonden zij een tegenspeler, die de Westelijke geallieerden voor Berlijn wist te interesseren en de stad, waar Hitler en Goebbels luide toegejuicht hun brallende redevoeringen hadden gehouden als een „voorpost van de vrijheid” wist voor te stellen, waar velen buiten Duitsland nog wel enige moeite mee hadden¹⁹. Terwijl de Russen hun eenheidspolitiek bleven voortzetten en herhaaldelijk op de uitvoering van de besluiten van Potsdam aandrongen, ging in

¹⁷ Nog in april 1947 had Molotov op de conferentie van de min. v. buitenlandse zaken in Moskou vrije verkiezingen in heel Duitsland voorgesteld, wat door de andere zijde werd afgewezen.

¹⁸ Fleming (aant. 1), blz. 497 geeft ter adstructie van zijn stelling ook een — afschuwelijk — voorbeeld uit deze tijd („oh, come on, America, Get tough. Use the threat of the atom bomb while it's still our secret, and the bomb itself if necessary” — *New York Herald Tribune*, 4 april 1948, lezerbrief).

¹⁹ Naast Adenauer heeft wel geen ander van Westduitse zijde dan Reuter een zo

hun eigen zone de communistische partij, door de gedwongen oprichting van de SED versterkt, aan de Russische hand een dominerende rol spelen; censuur en terreur lieten, ook uit reactie, andere opvattingen weinig aan het woord komen. Terwijl niet-politieke figuren uit het burgerlijk kamp nog vrij lang betrekkelijk ongestoord hun werk konden doen, moesten vooral de „handlangers” van het Westen als Jakob Kaiser en Ernst Lemmer en de sociaal-democraten, die tegen de SED waren, het zwaar ontgelden.

Zo groeiden twee gebieden uit elkaar, werden aparte Duitse staten die zich bij twee tegenover elkaar staande machtsblokken aansloten, een door de Koude Oorlog van weerskanten gestimuleerde ontwikkeling. Ook in de periode Adenauer werden de kansen om met de Sowjet-Unie tot een vergelijk te komen, vrijwel niet benut²⁰. En toen de VS zich tot een verzoenlijker houding geneigd toonden en zelfs Forster Dulles de noodzaak van een wijziging in de tot dusver gevoerde politiek ging inzien, was het Adenauer, die vol wantrouwen de nieuwe koers in de VS, waar hij niet het minste vertrouwen in had, volgde en zich ondanks bepaalde verschillen steeds hechter bij De Gaulle aansloot. Van Westduitse zijde is hier onder Erhard (Schröder) en onder de grote coalitie (Brandt) pas verandering in gekomen, maar nu leek het wel alsof de SU geen belangstelling meer had voor een regeling van de Duitse kwestie. Die scheen al geregeld.

In een referaat op de 13e Evangelische Kirchentag in Hannover heeft Carl Friedrich von Weizsäcker ten aanzien van het in dit artikel behandelde thema het volgende gezegd: „Die feindliche Bipolarität des Kalten Krieges hat beide Weltmächte weltpolitisch gelähmt. Im Schutz dieser Lähmung sind andere Machtzentren entstanden, und eine polyzentrische Weltstruktur bahnt sich an. Diese ihrerseits beflügelt den Versuch der beiden Grössen, zu einer kooperativen Bipolarität, einer zu zweit abgesprochene Weltordnung für die nächsten Jahrzehnte zu kommen. Ich meine, wir haben sowohl die Bildung regionaler Zentren wie die Zusammenarbeit der beiden Grössen aktiv zu unterstützen; es fällt uns zu, beide Tendenzen — die polyzentrische und die kooperativ-bipolare — miteinander zu versöhnen”. Eenzelfde taal spreekt het memorandum van de Russische atoomgeleerde Sacharow, dat momenteel in de Sowjet-Unie circuleert: „Die Strategie der friedlichen Koexistenz und friedlichen Zusammenarbeit muss in jeder Weise vertieft werden. Wissenschaftliche Methoden und Prinzipien für internationale Politik müssen ausgearbeitet werden; sie müssen auf der wissenschaftlichen Vorhersage unmittelbarer und mittelbarer Folgen beruhen”²¹, een citaat om juist in de dagen van de interventie in Tsjecho-Slowakije dit artikel mee te besluiten.

grote invloed op het tot stand komen van de Bondsrepubliek gehad; Reuter, die op de conferentie van de min.pres. in Niederwald (1948) Berlijn vertegenwoordigde, zei bij die gelegenheid: „Die Spaltung Deutschlands wird nicht geschaffen, sie ist bereits vorhanden”.

²⁰ Zie het belangrijke boek van Klaus Erdmenger, *Das folgenschwere Missverständnis — Bonn und die Sowjetische Deutschlandpolitik 1949—1955*. Freiburg i. Br. 1967.

²¹ Een volledige vertaling van het memorandum in *Die Zeit* van 8 augustus 1968.

NEDERLAND, INDONESIAË EN DE PAPUA'S

door

Mr. P. J. A. Idenburg

Inleiding

Op 15 augustus 1962 ondertekenden vertegenwoordigers van Nederland en Indonesië een akkoord dat een einde moest maken aan wat de „kwestie-Nieuw Guinea” heette. Het wordt echter steeds duidelijker dat met de ondertekening van deze overeenkomst voor de toekomst een nieuwe Nieuw Guinea-kwestie werd gecreëerd.

Vóór het einde van het volgend jaar zal het volk van West-Irian zich uitgesproken moeten hebben over de vraag of het bij Indonesië wil blijven of niet. Er is alle reden om te betwijfelen of ook inderdaad deze uitspraak, in de zin waarin het in het akkoord werd vastgelegd, volgend jaar zal plaats vinden. Ja erger, er zijn vele berichten die er op wijzen dat dit Papuavolk er thans slechter aan toe is dan ooit te voren.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat hier een soort travestie wordt opgevoerd. Door de Indonesische regering in de eerste plaats, maar toch ook door volk en regering van Nederland. Een bepaald patroon van gebeurtenissen tekent zich af. Een Indonesische hoogwaardigheidsbekleder verklaart tegenover eigen achterban dat er geen sprake van kan zijn dat de raadpleging van het Papuase volk zal leiden tot een afscheiding van dit gebied. Naar aanleiding hiervan worden er vragen gesteld in het Nederlandse parlement. De Nederlandse regering vraagt om opheldering bij de Indonesische regering. Van Indonesische kant wordt verzekerd dat Indonesië zich natuurlijk zal houden aan de letter en de geest van het akkoord van 1962. Een dag later kan men echter weer uit de krant kennismaken van weer een andere verklaring tegenover het eigen Indonesische publiek dat zulks nimmer kan betekenen, dat de Papua's zich uit zullen kunnen spreken vóór afscheiding. Wederom vragen in het Nederlandse parlement enz.

Men leze er de kranten maar op na. *Trouw* van 12 juli 1968: Onze minister van Buitenlandse Zaken teruggekeerd van een bezoek uit Indonesië: „Malik heeft me verzekerd dat hij het accoord naar letter en geest zal uitvoeren.” Daarnaast een ANP-bericht: „De Indonesische minister van Buitenlandse Zaken, Adam Malik, heeft gisteren te kennen gegeven, dat de nieuwe militaire commandant van West-Irian, brigade-generaal Sarwo Edhie er zorg voor moet dragen dat de volksstemming over de toekomstige status van West-Irian een duidelijke uitspraak voor aansluiting bij Indonesië oplevert.” De *Nieuwe Rotterdamse*

Courant van 16 augustus j.l.: „De wijze waarop Indonesië, samen met de Verenigde Naties, het akkoord inzake de „daad van vrije keuze” van de bevolking van West-Irian uitvoert, is een van de zaken waarvoor onze delegatie bijzondere belangstelling heeft, zo heeft de leider van de Nederlandse parlementaire delegatie naar Indonesië, Tweede-Kamervoorzitter mr. F. J. F. M. van Thiel, gezegd aan een diner dat het Indonesische parlement de bezoekers aanbood.” Elders in hetzelfde blad: „West-Irian moet Indonesisch blijven, zegt Suharto” en „... heel Indonesië zal schouder aan schouder met het volk van West-Irian, blijven strijden om het gebied te behouden,” en „Onder het gehoor van President Suharto was ook mr. Van Thiel, de voorzitter van de Tweede Kamer, die dezer dagen heeft gezegd dat Nederland de ontwikkelingen wat betreft de vrije keuze voor de inwoners van West-Irian met de grootste belangstelling volgt.”

Is het een wonder dat velen in ons land zich afvragen hoe ver die belangstelling van Nederland eigenlijk gaat? En is het een wonder dat steeds meer stemmen opgaan die verklaren dat „de zakenbelangen het wel weer zullen gaan winnen van de morele overwegingen”?

Wat wil men eigenlijk in Nederland? Doorgaan met deze vorm van protest, waarbij men de verhouding met Indonesië niet wezenlijk in gevaar wil brengen, maar tegelijkertijd het eigen geweten sauveert, zonder dat de Papua's er een steek verder mee komen? Terwijl men zich bij voorbaat alvast dekt voor het geval Indonesië zich niet werkelijk zal houden aan het akkoord? Want hoe anders moet men de volgende uitspraak van onze minister van Buitenlandse Zaken uit het al eerder geciteerde verslag van zijn persconferentie in *Trouw* van 12 juli j.l. interpreteren: „Mr. Luns zei nog eens dat het oordeel over de rechtsgeldigheid van de stemming niet aan Nederland, maar aan de V.N. is. Hij constateerde dat de belangstelling voor de volksraadpleging bij derde landen zeer gering is”?

Of wil men inderdaad op een gegeven moment aan de protesten kracht bijzetten door Indonesië te gaan dreigen met sancties of door op een krachtige wijze in de Verenigde Naties voor deze zaak te gaan pleiten, zodat de verhouding met Indonesië wel verstoord zal worden, het eigen geweten op een ondubbelzinnige manier gesust zal worden, maar waarmee vermoedelijk de Papua's nog niet veel verder zullen komen.

Het wordt tijd dat men zich in Nederland af gaat vragen wat wij moeten en *kunnen* doen in deze zaak. Met andere woorden: dat er een beleid komt dat voor iedereen duidelijk is. Een beleid waarbij overwogen wordt wat de situatie is, wat men precies wil bereiken, welke de middelen zijn waarover men beschikt en wat de vermoedelijke consequenties van de verschillende beleidslijnen zullen zijn.

Het akkoord

De eerste vraag die gesteld moet worden is waartoe precies het akkoord verplicht. Verschillende artikelen van de overeenkomst hebben nog slechts historische betekenis. Zij regelen o.m. de overdracht van het bestuur aan de V.N., het overgangsbewind van de V.N. zelf, en de overdracht aan Indonesië. Thans

nog van belang zijn de artikelen 14 t/m 23, welke een regeling geven voor het Indonesisch bestuur, de zelfbeschikking en de rechten van de inwoners. Het kernartikel is artikel 20, dat als volgt luidt: „Het uitoefenen van de zelfbeschikking zal voltooid zijn voor het einde van 1969.” Van groot belang is ook artikel 18 dat Indonesië opdraagt om „met de hulp en deelneming van de V.N.-vertegenwoordiger en zijn staf, regelingen te treffen om de bevolking van het gebied de gelegenheid te verschaffen om een vrije keuze te maken”. Voor wat die regelingen zullen omvatten zijn met name de punten *c* en *d* van belang. Punt *c* legt vast dat de formulering van de vragen zodanig moet zijn „dat de inwoners kunnen beslissen *a.* of zij bij Indonesië willen blijven, *b.* of zij hun banden willen verbreken”. Punt *d* spreekt onder meer over „het recht om deel te nemen aan het uitoefenen van de zelfbeschikking in overeenstemming met het internationale gebruik van *alle* volwassen, mannelijke en vrouwelijke . . . inwoners”. Er kan dus niet volstaan worden met het horen van stamhoofden.

Het is duidelijk dat men zich wel in vreemde juridische bochten zou moeten wringen om te kunnen bestrijden dat het akkoord volgend jaar een normale volksstemming, waarbij de Papua's de kans krijgen of zij wel of niet bij de Republiek willen blijven, heeft vastgelegd. Minder duidelijk is het akkoord over wat er zou moeten gebeuren indien de uitslag van de volksstemming voor Indonesië negatief zou uitvallen. Art. 21 zegt het volgende: „Na de uitoefening van het recht van zelfbeschikking zullen Indonesië en de V.N.-vertegenwoordiger eindrapporten indienen bij de secretaris-generaal, die bij de Algemene Vergadering zal rapporteren over het verloop van de uitoefening der zelfbeschikking en de resultaten daarvan. De partijen bij de huidige overeenkomst zullen de resultaten van de uitoefening der zelfbeschikking erkennen en zich daaraan houden”. Er wordt dus slechts een procedure op gang gezet, welke echter geenszins garandeert dat een negatieve uitslag een afscheiding van West-Irian tengevolge zal hebben. De geringe belangstelling van derde landen voor deze hele affaire maakt dit zelfs hoogst onwaarschijnlijk.

De Papua's

Typerend voor de halfslachtigheid van de gevoelens — van het kwade geweten zou men haast zeggen — van de grote meerderheid van het Nederlandse volk ten opzichte van de Papua's is de geringe aandacht welke de berichten over het huidige lot van de Papua's, zo ze al in de pers komen, krijgen.

Nu zijn de berichten schaars en misschien zijn de berichtgevers bevooroordeeld. Toch steekt de lauwheid waarmee de grote meerderheid van pers en publiek en de regering op de berichten reageren, schril af bij de geweldige pretenties welke Nederland bij zijn Nieuw Guinea-beleid steeds heeft gehad.

Op 19 september 1967 zond het Vrijheids Comité van West Papua (van de heer Nicolaas Jouwe en de zijnen) een tweede „most urgent appeal” (een jaar eerder was ook een brief gestuurd) aan de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties, waarin onder zijn aandacht een „wanhoopskreet van West-Nieuw Guinea” werd gebracht. De geciteerde brief geeft een gedetailleerd verslag van

wat er zich in het afgelopen jaar in West-Irian heeft afgespeeld. Schokkende berichten. Om een greep te doen: In oktober 1966 schoten de Indonesiërs 19 mensen in het dorp Bunggiak neer; 28 januari 1967: 80 mannelijke inwoners van Gulunu vermoord; in Ajamaru en twee andere districten 1500 mannen en vrouwen door Indonesische militairen vermoord. Op 22 februari 1967 werd E. J. Bonay, voormalig Indonesisch gouverneur, in West-Irian gearresteerd en gevangen gezet.

Nogmaals, berichtgeving van een bron die bevooroordeeld kan zijn. De geciteerde schrijver van de „noodkreet” wordt ook niet met name genoemd, maar deze kan ook om begrijpelijke redenen niet worden genoemd. Maar wat daarvan zij, het bericht heeft Nederland nauwelijks beroerd.

Andere berichten, uit onverdachte hoek. Het *Bulletin van de Internationale Commissie van Juristen* no. 25 van maart 1966: „Far from taking active steps towards achieving this goal (self determination in 1969), instances are numerous of violations of human rights in West Irian by Indonesia and even of attempts to suppress all nationalist movements in that country.” *Newsweek* 8 januari 1968: „Indonesian troops have been reinforced and Indonesian gunboats have shelled smaller towns and villages that have risen against the Djakarta government. While the fighting spreads, famine threatens settled areas because guerilla's are interdicting supplies from the interior and the highlands.” Frank de Jong, correspondent van ANP in de *Haagse Courant* van 23 augustus 1966: „De minister (Malik) heeft er tijdens zijn verblijf in West Irian geen doekjes om gewonden, dat het vorige bestuur, geleid door de thans gearresteerde minister Subandrio, een wanbestuur is geweest, dat op grote schaal corruptie heeft bedreven in plaats van het gebied tot ontwikkeling te brengen.”

De gegevens zijn schaars en lang niet altijd op hun betrouwbaarheid te toetsen. Met elkaar geven zij toch voldoende indicatie dat de Papua's er slecht aan toe zijn en dat de Indonesische regering in strijd met de bepalingen van het akkoord bezig is een vrije keuze te bemoeilijken.

Indonesië

Kennelijk gaat het Nederlandse beleid er van uit dat een open en eerlijke volksstemming, *wat daarvan ook de uitslag moge zijn*, de meest wenselijke gang van zaken zou zijn. Dit schijnt een vast uitgangspunt voor regering en de overgrote meerderheid van het publiek te zijn. Verschil van opvatting rijst eerst bij de vraag tot hoever de druk van Nederlandse kant op de Indonesische regering moet gaan, opdat zij zich hier ook werkelijk aan zal houden en, in verband hiermee, in hoeverre de goede verhouding met Indonesië uiteindelijk niet moet prevaleren.

Of is men in ons land ten diepste toch niet zo zeker van dit uitgangspunt? En is de halfslachtigheid, waarmee door de Nederlandse regering deze druk wordt uitgeoefend en de betrekkelijke gelatenheid waarmee het Nederlandse publiek van dit alles kennis neemt, toch mede te verklaren uit de onzekerheid over de onaantastbaarheid van dit uitgangspunt.

Men zal zo eerlijk en objectief als mogelijk deze zaak moeten benaderen. Dat betekent aan de ene kant dat men niet de ogen mag sluiten voor wat er thans in West-Irian gebeurt. Maar aan de andere kant zal men dan ook, indien men bij Indonesië aandringt op naleving van het akkoord, voor zichzelf de vraag beantwoord moeten hebben of men deze gang van zaken tot in al zijn consequenties aanvaardbaar acht.

Het is duidelijk: de kans is bepaald niet uitgesloten dat de uitslag voor Indonesië negatief zal uitvallen — anders zou immers over dit probleem hier niet geschreven behoeven te worden. Eerlijk en consequent doorredenerend zal men zich de vraag moeten stellen wat de vermoedelijke gevolgen hiervan zouden zijn. Wat denkt men zich van de positie van het huidige bewind? Waar het prestige, terecht of ten onrechte, van het gehele Indonesische volk door de loop der gebeurtenissen zozeer verbonden is aan de aansluiting van West-Irian, zou een verlies van dit gebied zeer waarschijnlijk de positie van het huidige Indonesische bewind onmogelijk maken. Op zichzelf al een uitkomst waar de gevolgen nauwelijks van zijn te overzien. Maar dan nog, wat voor een regering denkt men dat men er voor in de plaats zou krijgen? Zeker niet een regering die een losmaking van West-Irian meer welgezind zou zijn. En laat men zich ook eens voorstellen wat de gevolgen van een afscheiding van West-Irian voor Indonesië zouden zijn. Het zou het begin kunnen zijn van een staatkundige desintegratie van dit land. Laat men wel bedenken dat er vele en zeer sterke krachten zijn, welke Indonesië als staat bedreigen: communistische guerilla's in Java en Borneo, separatistische bewegingen in Sumatra en Celebes. Nu kan men over deze zaken oordelen zoals men wil. Men kan het betreuren dat er in Indonesië een „generaalsbewind” bestaat en niet een pro-communistisch bewind (maar ook een pro-communistisch bewind zou niet anders oordelen over de rechten van de Papua's) of men kan het betreuren dat de Republiek Indonesië vanuit Java geregeerd wordt en niet een meer federale structuur heeft. Het zijn echter zaken welke nauwelijks vanuit ons land beoordeeld kunnen worden. Maar waar het hier om gaat is om duidelijk te maken dat wie een waarschijnlijke afscheiding van West-Irian bepleit tevens bereid moet zijn een grote kans op desintegratie van de Republiek Indonesië als een soort neveneffect op de koop toe te nemen.

West-Irian en Biafra

Hoeveel begrip men echter op kan brengen voor de positie van de Indonesische regering, men ontkomt niet aan een vergelijking met de kwestie-Biafra. De parallellen springen in het oog. Een grote uit verschillende bevolkingsgroepen opgebouwde staat, waarvan de grenzen bepaald zijn door zijn voormalige koloniale status en die ook bewust zijn identiteit van het begin af aan gezocht heeft in zijn voormalige koloniale lotsverbondenheid. Een dominerende bevolkingsgroep en ook hier een andere bevolkingsgroep welke reden heeft om deze vorm van domineren als een nog erger vorm van kolonialisme te ervaren.

Zoals de zaken zich nu in Nigeria ontwikkeld hebben kan onze sympathie

alleen aan de kant van de Biafranen staan. Zou het niet een meten met twee maten zijn om dan tegelijkertijd ten aanzien van de kwestie West-Irian ons begrip voor de positie van de Indonesische regering te laten prevaleren?

Het is goed om hier een aantal overwegingen van de in dit verband onverdachte President van Tanzania, Julius Nyerere, te citeren. Overwegingen, die hem in tegenstelling tot de grote meerderheid van de Afrikaanse leiders, deden kiezen voor de erkenning van Biafra. Zij zijn te vinden in een artikel dat verscheen in *Jeune Afrique* van 6 mei 1968, onder de titel *Waarom wij Biafra hebben erkend*.

Wij kunnen niet beter doen dan Nyerere zelf aan het woord te laten: „De Tanzaniaanse leiders hebben ongetwijfeld meer dan wie ook gesproken over de Afrikaanse eenheid. De beslissing tot formele erkenning van nog meer scheiding was moeilijk te nemen. En wij onderhielden zeer goede betrekkingen met de Federatie Nigeria.

Maar de eenheid kan slechts gebaseerd zijn op de instemming der betrokken volken. De volken moeten voelen, dat de Staat of de Unie de hunne is. Ze moeten accepteren, dat hun meningsverschillen zich binnen dat verband afspeelen.

Vanaf het moment, waarop een belangrijk deel van het volk ophoudt te geloven dat de Staat de zijne is, dat de regering niet meer te zijnen dienste staat, is de eenheid niet langer levensvatbaar.

Nu is in Nigeria het bewustzijn van een gemeenschappelijke burgerij vernietigd door de gebeurtenissen van 1966, met name door de progroms in de loop waarvan 30.000 Oost-Nigerianen zijn gedood en een nog groter aantal gewond, terwijl er twee miljoen werden gedwongen het noorden van het land te verlaten.

Deze progroms en niet minder de onbekwaamheid — als dat geen kwaadwilligheid is geweest — van de autoriteiten om de bescherming der slachtoffers te verzekeren, hebben bij de mensen van het Oosten de overtuiging gewekt, dat ze werden verworpen door de andere Nigerianen en in de steek gelaten door de federale regering.

Hebben de Oost-Nigerianen gelijk? Dat is een andere kwestie.

Een feit is, dat ze geloven, te zijn verworpen.

Als ze ongelijk hebben, zullen ze van hun ongelijk overtuigd moeten worden.

De kogels zullen hen niet overtuigen, evenmin als het bombarderen van scholen en ziekenhuizen.”

En even verder in hetzelfde artikel: „Ongetwijfeld zou Tanzania nog altijd gaarne een zekere samenwerking of een zekere eenheid zien ontstaan tussen alle volken van Nigeria en dat van Biafra. Maar dat kan alleen resulteren in een akkoord tussen de betrokken volken. Niet door een woord van Tanzania. Wij geloven, dat de eenheid van vitaal belang is voor de toekomst van Afrika. Maar dat moet dan ook een eenheid zijn ten dienste van het volk en een eenheid, die vrijwillig door het volk is aangegaan. Gedurende tien maanden hebben wij het recht op onze steun voor de federale regering erkend voor „een politionele actie ten einde de integriteit van de staat te verdedigen.”

Men ziet het, Nyerere kiest voor erkenning van Biafra. Men kan niet met

kogels en met het bombarderen van scholen en ziekenhuizen een bevolkingsgroep dwingen zich burger te voelen van een staat.

Toch moet het duidelijk zijn dat men maar niet zonder meer Nyerere als kroongetuige voor de losmaking van West-Irian zou mogen citeren. „De beslissing tot formele erkenning van nog meer scheiding was moeilijk te nemen” en „Ongetwijfeld zou Tanzania nog altijd gaarne een zekere samenwerking of een zekere eenheid tussen alle volken van Nigeria en dat van Biafra zien.” Het besluit tot erkenning is door Nyerere na lange overweging genomen met alle besef voor de gevaren die de erkenning voor alle Afrikaanse staten met zich meebrengt en wel degelijk streeft hij naar een oplossing welke op enigerlei wijze de grenzen van de Nigeriaanse Federatie intact houdt. Voor de meeste andere Afrikaanse leiders wegen, zoals uit de onlangs gehouden conferentie van de Organisatie van Afrikaanse Eenheid bleek, de gevaren die een formele erkenning met zich meebrengt nog steeds het zwaarst.

En nu West-Irian. Indien de kwestie-Biafra iets leert dan is het niet dat in pas ontstane staten iedere bevolkingsgroep aangemoedigd moet worden om indien ze dat wenst zich af te scheiden. Integendeel, de les van Biafra moet zijn dat in de jonge staten van Azië en Afrika afschuwelijke bloedige conflicten kunnen ontstaan wanneer de noodzaak dat iedere bevolkingsgroep instemt met het burgerschap van de staat waarvan zij deel uitmaakt en de noodzaak om desintegratie van een jonge staat te voorkomen met elkaar in een onoplosbaar conflict komen.

Deze les zal in de eerste plaats door de Indonesische autoriteiten moeten worden getrokken. Het valt niet te ontkennen dat, wanneer er een Biafraanse situatie ontstaat, de Indonesische regering dit voor een belangrijk deel aan zichzelf te wijten zal hebben. Uit de berichten die over West-Irian ons bereiken en waarvan wij hierboven een aantal citeerden, kan men niet anders dan concluderen dat de Papua's in West-Irian sinds de overdracht van dit gebied aan Indonesië slecht behandeld zijn. Dat er een vorm van kolonialisme is en nog steeds wordt bedreven, welke slecht afsteekt bij wat Nederland (zij het dan in de allerlaatste jaren) presteerde.

Voor de grote meerderheid van de staten in Afrika en Azië geldt dat de grenzen willekeurig zijn en dat in de meeste gevallen bij gebrek aan beter deze grenzen geen andere zijn dan die van wat eertijds koloniën waren. Scheidslijnen welke door de voormalige koloniale mogendheden werden getrokken, waarbij nauwelijks rekening werd gehouden met ethnologische, religieuze, linguïstische en andere factoren. De kaarsrechte lijn welke Nieuw Guinea in tweeën snijdt is hiervan trouwens het duidelijkste voorbeeld. Met name in Afrika beseft men de willekeurigheid van deze grenzen zeer goed. Men beseft echter evenzeer dat, waar het overheidsgezag nog zulk een labiele zaak is en het gevaar voor chaos het grootste van alle gevaren is dat Afrika in dit stadium van ontwikkeling bedreigt, men nauwelijks een andere keus heeft. Vandaar dat een begrip als zelfbeschikking zoals wij dat in Europa pas sinds kort (en nog lang niet consequent) hanteren, voor deze landen tabu is.

Hiermee is het probleem echter geenszins opgelost. Ook dat beseffen de Afrikaanse leiders wel, maar zij zien de oplossing van het probleem eerder in het geleidelijk aan creëren van grotere verbanden dan in de wijziging van de bestaande grenzen en het ontijdig introduceren van het begrip zelfbeschikking. Er zijn echter grenzen aan de sacro-sanctheid van de status quo. En voor een enkele verlichte staatsman als Nyerere van Tanzania en Kaunda van Zambia is deze grens overschreden door de beestachtige mishandeling door de ene groep van Nigerianen van de andere groep van Nigerianen, welke het minimum aan instemming van de laatste groep met de bestaande staat onmogelijk heeft gemaakt.

Wij zijn uitvoerig op deze parallel met Biafra ingegaan, omdat hier ons inziens de kern van het probleem van West-Irian ligt — een probleem dat veruitgaat boven de al of niet toepassing van een zeer recent Westers juridisch begrip als zelfbeschikking en zeker boven het prestige van Nederland als medeondertekenaar van het verdrag. Het gaat erom dat een bloedbad als in Biafra niet ontstaat. Dit is een zaak waar in de eerste plaats de Indonesische leiders voor verantwoordelijk zijn en diegenen die zich opwerpen als leiders van de bevolking van West-Irian. Maar die ook de Nederlandse regering nú nog enigszins in de hand heeft.

Nederland

Want wat heeft Nederland met deze hele kwestie nog te maken? Men kan er zich op formele gronden van afmaken en stellen dat Nederland voor wat betreft de nakoming van het akkoord geen partij meer is en in dat opzicht in geen andere positie verkeert dan de 124 andere leden van de Verenigde Naties. Hoogstens zou er een „morele plicht” voor Nederland bestaan om Indonesië zo nu en dan aan zijn verdragsverplichtingen te herinneren. Naar buiten toe althans is dit tot nog toe zo ongeveer het standpunt dat door de Nederlandse regering is ingenomen. Een beleidslijn welke — wij merkten het reeds op — erop gericht is de relatie met Indonesië niet wezenlijk in gevaar te brengen, de morele gevoelens van Nederland moet bevredigen (maar dat voor vele Nederlanders toch niet zal doen) en eigenlijk geen rekening houdt met de consequenties voor het Papuavolk zelf.

Natuurlijk heeft Nederland van alles met deze kwestie te maken. Het probleem is door Nederland zelf gecreëerd. Aan Nederland om voorzover het in zijn vermogen ligt mee te werken aan een oplossing welke in de eerste plaats voor de Papua's ook werkelijk een oplossing is. Wij hebben gesproken over de tragische situatie waar de Papua's thans in verkeren. Wij hebben proberen duidelijk te maken wat het probleem voor de Indonesische regering is. Wij zullen thans proberen duidelijk te maken dat de hele kwestie ook een Nederlands probleem is. En wil Nederland in deze kwestie een nuttige bijdrage leveren dan zal men moeten beginnen met voor zichzelf duidelijk te maken waar het eigen probleem ligt.

Het heeft geen zin om de oude Nieuw Guinea-kwestie weer op te rakelen.

Laten wij het juist zien te vermijden. Het zou alle mogelijke personen en groepen om prestigeredenen in een positie dwingen waarin zij zich verplicht zouden gaan voelen aan hun vroeger ingenomen standpunt vast te houden. Dit geldt voor „links” zowel als „rechts”. Voor de voorstanders van het toenmalige regeringsbeleid en voor de tegenstanders van dat beleid. Ja, ook de tegenstanders die het van het begin af aan oneens waren met de regering, dat zij, zonder het waar te kunnen maken, het zelfbeschikkingsrecht van West-Nieuw Guinea vooropstelde. Hun dreigt het gevaar dat zij om maar gelijk te krijgen de situatie waarin de Papua's thans verkeren gaan bagatelliseren — zij waren immers voor een aansluiting bij Indonesië.

Maar juist de voormalige voorstanders en bovenal natuurlijk zij die indertijd voor dit beleid verantwoordelijk waren en dat nu nog zijn, zullen moeten proberen eigen vermeende prestige-overwegingen buiten beschouwing te laten.

Toch zouden wij uit de geschiedenis van de Nieuw Guinea-kwestie een paar punten naar voren willen halen, welke wellicht verhelderend kunnen zijn. In de eerste plaats dient men te bedenken dat bij de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949 een afzonderlijke regeling voor Nieuw Guinea werd getroffen mede omdat anders een vereiste tweederde meerderheid in het Nederlandse parlement niet mogelijk geweest zou zijn. Het ging om de steun van een gedeelte van de CHU- en VVD-fracties, welke in die tijd een middenstandpunt innamen. Vervolgens dient men te bedenken, welke motieven er in het begin voor niet-afstand van Nieuw Guinea aan de Republiek ook bestonden — en het waren er vele en steeds andere — het zelfbeschikkingsrecht van de Papua's hierbij niet voorop stond. Eerst in de loop van de Nieuw Guinea-kwestie werd dit het voornaamste motief. Een beginsel waaraan de Nederlandse regering tot het einde toe heeft vastgehouden en dat zij tenslotte, er van reddend wat er nog te redden viel, zoveel als mogelijk heeft proberen vast te leggen in het bewuste akkoord van 1962. Maar ook toen weer gold dat, behalve dan dat in dit geval de regering duidelijk door het beginsel van zelfbeschikking werd geleid, dit akkoord geworden is wat het geworden is, omdat het anders niet haalbaar geweest zou zijn in het Nederlandse parlement. In dit geval was het de Anti-Revolutionaire Partij die de middenpositie innam en als meest kritische regeringspartner in belangrijke mate haar stempel op de compromisoplossing drukte.

Slechts één citaat uit de parlementaire debatten van die dagen, maar dat mischien het meeste recht doet aan het standpunt van de toenmalige regering. Tijdens het debat van 5 april 1962 zei de minister-president, de heer De Quay, onder meer het volgende: „Het gaat hier niet om een stuk grond of zaken, maar om mensen; mensen aan wie wij . . . in de afgelopen 12 jaar met voortdurende instemming van de Staten-Generaal en geheel in overeenstemming met doelstellingen en beginselen van de V.N., een zeer concreet toekomstperspectief in het uitzicht hebben gesteld met alle consequenties van dien, ook voor ons vandaag.”

Nu zou men kunnen zeggen dat, als dit argument in 1962 gold, het a fortiori straks in 1968 zou moeten gelden. En inderdaad, er is alle reden om aan te

nemen dat dit toekomstperspectief nu nog sterker leeft bij de vele Papua's dan toen. Maar evenzeer zal in 1969 gelden dat het een toekomstperspectief is dat door ons gecreëerd is, maar waarvan door ons de vervulling niet gegarandeerd kan worden. Hier komt bij, dat aan de ene kant het toekomstperspectief voor de Papua's sterker geworden mag zijn, maar tegelijkertijd, doordat het akkoord nu eenmaal vanaf 1963 de feitelijke soevereiniteit over dit gebied aan Indonesië gaf, het gevoel bij de Indonesiërs versterkt is dat het bij Indonesië behoort.

Het akkoord moge indertijd naar de gevoelens van de zelfbewuste Papua's het minste van de kwaden geschenen hebben; het moge een aanvaarding door het Nederlandse parlement en het Nederlandse volk mogelijk gemaakt hebben, het heeft niets opgelost. Het heeft integendeel, doordat het de moeilijkheden naar de toekomst verschoof, de problemen alleen maar verscherpt.

Van het begin af aan heeft Nederland ten aanzien van Nieuw Guinea een „ijskastpolitiek" gevoerd. Dit was een politiek van de regering, maar evenzeer een politiek van het parlement. Op die manier was de situatie welke het voor West-Irian schiep een resultante van uiteenlopende Nederlandse opvattingen. En ook met het akkoord van 1962 heeft men niets anders gedaan dan de ijskastpolitiek voortzetten.

Wat kan Nederland doen?

Ons land zal zich niet kunnen onttrekken aan de verplichting alles te doen om een voor de Papua's meest bevredigende oplossing te bewerkstelligen. Maar wat kan Nederland doen? Alvorens men deze vraag kan beantwoorden moet men eerst een duidelijk antwoord gegeven hebben op de vraag wat men eigenlijk wil, wat men gezien de situatie de meest bevredigende oplossing acht.

Verskillende overwegingen zullen hierbij aan bod moeten komen. Men zal moeten uitmaken welke overwegingen men het zwaarst wil laten wegen, m.a.w. men zal een keus moeten maken.

Een belangrijke overweging behoort ongetwijfeld te zijn dat de internationale rechtsorde eist dat verdragen naar de letter en geest worden uitgevoerd. Te meer waar het hier „niet om een stuk grond of zaken, maar om mensen gaat", die hun hoop op de nakoming van dit verdrag hebben gevestigd.

In de tweede plaats zouden wij willen verwijzen naar de argumenten welke Nyerere aanvoerde voor zijn erkenning van Biafra: men kan een volk niet dwingen met bommen en kogels om zich burgers te voelen van een staat. Er moet *instemming* zijn. De hantering van dit beginsel lijkt ons voor deze landen juister dan het beginsel van zelfbeschikking. Het principe van instemming gaat uit van de handhaving van de bestaande grenzen — een levensnoodzaak voor de jonge staten — maar legt binnen dit kader de plicht op aan de autoriteiten om er voor te zorgen dat elk der minderheidsgroepen zich thuis voelt in deze staat. Een koloniale houding van de dominerende bevolkingsgroep tegenover deze minderheidsgroepen is hiermee dan ook in strijd.

De volgende overweging verwijst naar de vorige. Er zal gestreefd moeten worden naar een oplossing, welke voor Indonesië aanvaardbaar is en daardoor

voor de Indonesische regering mogelijk is. Iedere oplossing die niet voor Indonesië aanvaardbaar is kan alleen rampzalige gevolgen hebben. Voor Indonesië zelf, waarvoor een afscheiding het begin zou kunnen betekenen van een proces van desintegratie, maar waarschijnlijker nog voor de Papua's, omdat geen verantwoordelijke Indonesische regering het zover zal laten komen. *En daarom zal ieder verder doordrijven naar een oplossing welke niet voor Indonesië aanvaardbaar is, in de eerste plaats rampzalige gevolgen hebben voor de Papua's zelf.*

Laat men de gevolgen van een negatieve uitslag niet onderschatten. Voor Indonesië zal dit volstrekt niet betekenen dat het een afscheiding van dit gebied zal toestaan. En zoals wij zagen laat het verdrag ook in het midden wat er moet gebeuren indien de uitslag negatief zal zijn. Maar er zullen Papua's zijn die zich hier weer niet bij neer zullen leggen. Een bloedig proces van verzet en onderdrukking kan beginnen.

Wij menen dan ook dat in het belang van Indonesië, maar vooral in het belang van de Papua's, voor alles gezocht moet worden naar een oplossing welke voor Indonesië aanvaardbaar is. En deze oplossing zal daarom dan ook moeten uitgaan van de eenheid van West-Irian en de rest van Indonesië, m.a.w. van de soevereiniteit van Indonesië over dit gebied. Eerst dan kan men gaan zoeken naar oplossingen welke een gelukkige toekomst voor het Papuavolk garanderen, welke de „instemming” van dit volk met het feit dat zij deel uitmaken van Indonesië bewerkstelligen.

Wanneer het beleid van de Nederlandse regering hierop gericht zal zijn, dan zal zij ook voor de Papua's veel kunnen doen. Want laten wij de positie van Nederland niet onderschatten. Het is niet voor niets dat de Indonesische regeringsleiders zich gedrongen voelen tegenover Nederland de schijn hoog te houden dat zij de naleving van het akkoord ernstig nemen. Juist omdat Nederland medeondertekenaar was van het akkoord verkeert het, ook in de ogen van de Indonesische regering, in een moreel sterke positie. Er zijn meer redenen waarom Nederland in een bijzondere positie verkeert. Sinds het herstel van de betrekkingen tussen Nederland en Indonesië is er een speciale relatie gegroeid, welke het mogelijk maakt dat Nederland op niet onaanzienlijke wijze Indonesië financieel steunt — direct maar ook indirect, door de rol welke Nederland bij de donor-conferenties speelt —, maar welke het ook mogelijk maakt dat Nederland en Indonesië met meer begrip voor elkaars moeilijkheden dan tussen landen gebruikelijk is, tot oplossingen komen.

Men kan het akkoord hierbij niet zonder meer negeren, uit het oogpunt van de handhaving van de internationale rechtsorde niet en voor het prestige van de V.N. niet. Wel zal het mogelijk zijn aan dit akkoord een ander karakter te geven. Juist Nederland bevindt zich in de positie om dit te bewerkstelligen. Men zal hiertoe met de Indonesiërs aan één tafel moeten gaan zitten. Van Indonesische zijde worden er wel degelijk aanknopingspunten geboden voor zulk een gesprek. Wij citeren in dit verband de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 27 juni j.l.: „De Indonesische krant *Ampera*, die wordt beschouwd als een

spreekbuis van de regering Suharto, pleit voor Nederlands-Indonesische samenwerking ter ontwikkeling van West-Irian" en „Het blad schrijft dat gemeenschappelijke Nederlands-Indonesische pogingen om het levenspeil van de West-irianezen op te voeren, zowel in politieke, economische als in culturele zin, positief de vestiging van een nieuw tijdperk van goede, gezonde en uitgebreide betrekkingen en begrip tussen Nederland en zijn voormalige kolonie, zullen vergemakkelijken."

Sinds 1950 is Nederland doende geweest met een toekomstperspectief voor de bevolking van West-Irian te creëren. Met alle goede bedoelingen, een toekomstperspectief waarvan het de vervulling niet heeft kunnen garanderen. Indien het lot van de Papua's de Nederlanders werkelijk ter harte gaat, laat het dan niet een perspectief van het volk van Biafra zijn.

RUSLAND'S OPTREDEN IN TSJECHO-SLOWAKIJE
EEN VERKLARING „VAN BINNEN UIT”

door

Drs. S. van Popta

Over het bovenstaande zou ik een aantal opmerkingen willen maken, dit o.a. naar aanleiding van de discussie in het algemeen over dit probleem, welke werd gestimuleerd door verklaringen van een aantal kerken van zondag 25 augustus j.l., maar ook naar aanleiding van een viertal publikaties, waarvan hieronder nader sprake.

In de eerste plaats wijs ik op het redactionele artikel van *Het Parool* van 4 september j.l.: „De consequenties voor het Westen”. Het zoekt de sleutel van het verstaan van het gebeuren van 21 augustus, de inval in Tsjecho-Slowakije, en de sleutel voor het bepalen van het eigen beleid primair in een interne kwestie, nl. de aard, het wezen van het Russische bewind. Het stelt deze visie meer principieel voorop, zonder er een materiële uitwerking aan te geven. Een materiële uitwerking, in de vorm van korte aanduidingen, vinden we wel in de drie andere, door ons bedoelde publikaties.

We willen van deze publikaties iets weergeven. Enkele opmerkingen, teneinde een en ander meer te concretiseren, voegen we er zelf aan toe.

Eerst dus *Het Parool* d.d. 4 september 1968. Met enkele zinnen raakt het mijns inziens de kern van de zaak. Met het gebeuren van 21 augustus, is er

„sprake . . . van de logische reactie van een mogendheid, die zich bij haar beslissingen laat leiden door de eigen communistische interpretatie van de geschiedenis en de politiek, met inbegrip dus van categorieën als macht, belang en veiligheid.”

Even verder luidt het:

„Niet de datum van 21 augustus 1968 is daarvoor beslissend, maar het karakter van het regime in de Sovjet-Unie.”

Vandaar de conclusie:

„Als dat zo is, dan moet het Westen daarvan bij het bepalen van het eigen beleid steeds uitgaan.”

Wat mag dan wel de kern van de zaak zijn; met andere woorden welke is het karakter van het regime van de Sovjet-Unie? Geven we daartoe thans het woord aan de andere door ons bedoelde publikaties.

Ten eerste ds. L. H. Ruitenberg in *Hervormd Nederland* d.d. 31 aug. j.l.¹:

„Ten eerste: wat Rusland doet ligt in de lijn van zijn eeuwenoud machtsstreven. Rusland is voor de Rus een mythe. De woorden waarin deze (mythe v. P.) is uitgedrukt, zijn in de loop der eeuwen anders geworden. Eerst christelijk, nu marxistisch. Maar de harde kern is gebleven. Rusland is het heilige rijk, dat een taak in de wereld heeft en door demonen bedreigd wordt. Waar die bedreiging fervent wordt slaat men toe. Polen in de vorige eeuw, en wat deze eeuw gebeurd is, weten wij . . . Maar wat in menig Europees land gebeurd is, met meer of minder moeite, nl. dat in de plaats van de mythe (van het vaderland nl., v. P.) de waarde kwam, het besef iets waardevols bij te dragen aan een groter geheel, heeft in Rusland niet plaats gevonden. Zijn nationalisme bleef fervent. Het riep tegenkrachten op, die met gelijke munt betaalden. De koude oorlog, de ontspanning op zakelijk vlak daarna, maar zonder wezenlijke verandering, volgde en in dat kader past deze inquisitie, dit vernietigen van ketters onder het oog van de gehele wereld. Want Dubcek en de zijnen hadden iets „heiligs” geraakt en moesten vernietigd worden. Zo niet goedschiks, dan kwaadschiks.”

Terecht stelt mijns inziens ds. Ruitenberg, dat er ontspanning was op het zakelijke vlak, *zonder dat er wezenlijke verandering volgde*. In wezen sluit dit aan bij de visie van *Het Parool*, volgens welke het Russische optreden *logisch* te verklaren is uit het karakter van het regime.

Zeer interessant is voorts nog, dat ds. Ruitenberg verband legt met het verleden van Rusland, met opvattingen die voorheen reeds in Tsaristisch Rusland leefden. Dit is een kant van de zaak, die slechts weinigen zich realiseren. Maar er zijn allerlei sterke overeenkomsten tussen het huidige totalitaire communistische regime en het eveneens in vele opzichten totalitaire tsaristische regime. Er zijn historische constanten. In de eerste helft van de vorige eeuw bijvoorbeeld bestonden er allerlei opvattingen volgens welke de slavische cultuur superieur was aan die van het Westen, opvattingen van Moskou als het derde Rome, een vierde zou er niet meer zijn e.d.². Welnu, heeft Moskou zich de afgelopen decennia niet gedragen als het Rome van het Leninistische communisme over de gehele wereld?

Vervolgens is er de publikatie van dr. Bruins Slot in *Trouw* van 7 september j.l. Ook hij geeft een typering van het Sovjet-regime en wel in een drietal punten.

„Het communisme heeft nu al 50 jaar lang in Rusland zijn macht gevestigd. Binnenslands gebruikte het daarvoor twee middelen. In de eerste plaats pogde het de bevolking te indoctrineren met een absolutistische commu-

¹ Als geciteerd in *Kerknieuws*, Den Haag, 6 september 1968, blz. 667.

² In een vroegere publikatie heb ik hieraan enige aandacht gewijd. Zie S. van Popta, *Rusland en het Westen*. Het vraagstuk van „De eigen weg”. Bijdrage in de bundel *Marxisme en Revolutie*, Amsterdam, 1967. Zie in het bijz. blz. 126, 127; 133 e.v.

nistische ideologie. In de tweede plaats door de bevolking met uitwendige machtsmiddelen (censuur, terreur) onder de duim te houden.”

Het derde punt is het militair-strategische. De Sovjet-Unie voelde zich bedreigd.

„Maar zij stelde zichzelf als draagster van de idee der wereldrevolutie en als tegenstelling van de kapitalistische wereld zelf ook vijandig op. De bedreiging werd in Oost en in West dan ook wederkerig gevoeld en er was wederkerige vijandschap. Dit bracht de Russen tot een enorme militaire machtontwikkeling . . .”

Even verder:

„Het ingrijpen in Tsjecho-Slowakije heeft betrekking op al deze drie aspecten.”

Na dit te hebben toegelicht vervolgt Bruins Slot:

„Welke overwegingen bij de Russen het zwaarst wegen is moeilijk te beoordelen. Mij dunkt zij vormen een geheel.”

Wij zijn het hier gaarne mee eens. Even verder spitst de schrijver de kwestie nog toe in de volgende vraag:

„Waarom hebben de Russen zulk een overdonderend geweld toegepast in Tsjecho-Slowakije? Was dat nodig . . . ?

Het antwoord op die vraag ligt in het feit dat wat in Tsjecho-Slowakije aan de gang was nog maar een aarzelend begin was van wat steeds meer mensen in Rusland zelf wensen.”

Inderdaad, hier komt de kwestie naar voren welke we gewend zijn aan te duiden als de kwestie van de *grondrechten*. In Tsjecho-Slowakije groeide, onder het bewind van een communistische partij iets van de vrijheid van het woord, de vrijheid van vereniging en vergadering, de persvrijheid e.d. Het blad der jongeren sprak zijn eigen taal; zo ook het blad van de vakvereniging, het orgaan van de schrijvers enz. Verenigingen o.a. van slachtoffers van de terreur, bijvoorbeeld van de schijnprocessen, werden gesticht. Zeker hebben alle drie aspecten, genoemd door Bruins Slot, de Russen tot hun optreden gebracht, dus o.m. het militair-strategische aspect. Maar dit bepaald niet alleen. Men kan het zelfs wegdenken. D.w.z. ook zonder dit derde aspect had Rusland moeten ingrijpen. *Hoe zou het de Tsjechen en de Slowaken vrijheden kunnen toestaan, die het de inwoners van het eigen land niet toestaat?* Terwijl deze vrijheden daar duidelijk en dringend gewenst worden. Men zie de mededelingen van dr. Bruins Slot over de geleerde, drager van de Stalin-prijs, Sachárov³. En

³ In *Econ.-Stat. Berichten* van 25 sept. 1968, blz. 882—886, geeft drs. R. Wetsteyn een vrij uitvoerig overzicht van de inhoud van de betreffende brochure van prof. Sachárov, in zijn artikel *Het andere Rusland: de denkbeelden van Professor Sachárov* (I). In een tweede artikel wil W. de opvattingen van prof. Sachárov vergelijken met prof. Tinbergens convergentie-theorie, hun overeenkomsten en verschillen belichten.

het regime kan de inwoners van het eigen land deze vrijheden niet toestaan: het zou als dynamiet werken onder dit totalitaire regime. Het was „een logische reactie” zegt dan ook *Het Parool*.

Hier ligt dan ook naar mijn gevoel de tragische vergissing, misschien moeten we zeggen, de historische fout van Dubcek. Hij heeft de vrijheidsmarge, die de Russen hem konden toestaan, maximaal geïnterpreteerd; zij was minimaal (overigens alle respect voor deze bijzondere man).

Totalitair, aldus betitelen wij het regime in Sovjet-Rusland. (Als variant hiervan zie men dr. Bruins Slot's uitdrukking: absolutistische communistische ideologie) ⁴.

Over dit totalitaire karakter willen we nog enkele opmerkingen ter toelichting maken en wel onder tweeërlei gezichtspunt:

- waaraan valt het totalitaire karakter te ontwaren?
- waar liggen de oorzaken?

De lezer bedenke hierbij voortdurend, dat de lijn van ons betoog deze is, dat de reactie van Rusland op het gebeuren in Tsjecho-Slowakije niet in het minst *van binnen uit* beoordeeld moet worden. Waaraan valt het totalitaire karakter te ontwaren? We noemen enkele onderwerpen als het ware in telegramstijl. Het zijn onderwerpen die in wezen (het zou in Nederland hoogst nuttig zijn) permanent afzonderlijke studies waard zijn.

Ik denk dan aan de politiek van het regime:

- t.a.v. kerk en religies (Orthodoxe Kerk, Baptisten, Joodse gemeenschap, Moslims); nog steeds worden, formeel wellicht officieuze, anti-religieuze acties gevoerd; er is een beleid van geleidelijk doen uitsterven;
- t.a.v. de intelligentsia, de schrijvers enz. (Pasternak, Sinjawski, Daniel, Ginzburg e.a.);
- t.a.v. de nationale minderheden (Esten, Letten, de Aziatische volkeren); geleidelijke Russificering ⁵;
- t.a.v. de Oosteuropese „verbonden” landen (Tsjecho-Slowakije e.d.); sovjetisatie, dat is invoering van een analoog regeringsstelsel; in de toekomst mogelijk of waarschijnlijk ook russificatie;
- t.a.v. de industrie en landbouw en de aandelen van het nationale inkomen, besteed aan investeringen, vooral in de zware industrie en aan defensie (zeer hoog);
- t.a.v. de levensstandaard (laag), vrouwenarbeid (hoog), inkomensverdeling (ongelijk; wordt geheim gehouden) ⁶;

⁴ Over het begrip „totalitair” zie de bijdrage van R. Willems, *Totalitaire samenleving*, in de bovengenoemde bundel, blz. 193, alsmede ons opstel in deze bundel, blz. 172 e.v.

⁵ Zie drs. W. H. Roobol, *De Russen en hun minderheden*. In: *Internationale Spectator*, Den Haag, 22 juli 1968. Zijn conclusie luidt (blz. 1199): „Zolang geen zeer ernstige politieke crisis de centrale overheid verzwakt of de mentaliteit der leiders zich ingrijpend wijzigt, ziet het er niet naar uit dat de minderheden het geleidelijke proces van russificatie duurzaam kunnen stuiten.”

⁶ Zie I. Deutscher, *De Onvoltooide Revolutie*, blz. 40, 51, 61, 64.

— militaire presentie in de Middellandse Zee en het gebied van Aden (Rusland heeft ca. 400 onderzeeërs en bouwt er jaarlijks bij; Nazi-Duitsland heeft er maximaal ooit ca. 70 gehad).

Hierbij hoort dan ook nog de kwestie van de grondrechten, waarop hierboven reeds werd gewezen. We vermelden ze niet opnieuw. In de plaats daarvan verwijzen we naar een artikel van de Oost-Duitse prof. Rob. Havemann, „vertegenwoordiger van de humanistische communisten”, vertaald en gepubliceerd in *Trouw* van 7 september j.l. Een bepaalde passage, die de hierboven weergegeven typering van Rusland (ds. Ruitenberg, dr. Bruins Slot en ons zelf) compleeteert, is de volgende.

Eerst citeert hij het bekende woord van Rosa Luxemburg: „Vrijheid is de vrijheid van anders denkenden”. En even verder zegt hij:

„Beslissend voor de democratie is de democratische controle van de regering van anderen af. Dit betekent het recht op oppositie zowel in de openbaarheid, in de pers, radio en televisie, als ook in het parlement en de andere volksvertegenwoordigingen, waarvan de leden door middel van vrije en geheime verkiezingen worden aangewezen. Dit betekent ook onafhankelijkheid van de rechter en de instelling van speciale rechtbanken, waarbij de burger tegen willekeur van de overheid in beklag kan gaan.”

Tot zover over de vraag: waaraan valt het totalitaire karakter te ontwaren. Thans over de oorzaken. Twee momenten zijn hier mijns inziens belangrijk. In de eerste plaats is hier van het grootste belang de conceptie van Lenin omtrent het karakter van de communistische partij, haar beleid en haar praktijken. De partij is geen massa-partij.

Op rond 230 miljoen inwoners heeft de partij ca. 13 miljoen leden. Er is een Centraal Comité van ca. 350 leden en kandidaat-leden. Er is een Politburo en een secretariaat van enkele tientallen leden. De partij fungeert als een elite. Zij is de voorhoede, de stoottroep, de avant garde van het volk, het proletariaat. Zij weet wat goed is voor het proletariaat. Het proletariaat volgt de leiding van de partij. Alle organisaties, zoals jeugd-, sport-, vakbewegings-, schrijvers- en kunstenaarsorganisaties, enz. enz., fungeren als aandrijfriemen tussen de partij en „de massa's”. In de partij, en in alle mogelijke organisaties in Rusland, past men toe het door Lenin geformuleerde principe van „het democratisch centralisme”. Dit wil o.a. zeggen, dat in de partij over allerlei onderwerpen gediscussieerd kan worden; is echter eenmaal een besluit gevallen dan is een ieder absolute gehoorzaamheid geboden (en een andere politieke partij, een andere vakbewegingsorganisatie, een andere schrijversorganisatie dan die van de partij is er niet). Het centralisme heeft altijd het democratisch moment verslonden. De top heerst welhaast absoluut, totalitair, zeker naar haar principe en naar haar pretentie. Echter, de mededelingen omtrent de geleerde Sachárov, in *Trouw* van 7 september j.l. laten zien, dat dit niet geheel lukt en waarschijnlijk ook steeds minder lukt.

Als tweede factor ter verklaring van het totalitaire karakter van de Russische samenleving, noemen we het door het regime „verklaarde” doel. Dat doel, verklaard door Lenin, Stalin en Chroestjow is: het inhalen en voorbijstreven van de Verenigde Staten, technisch, industrieel-economisch en daarmee ook militair en politiek. De redevoeringen van hogere en hoogste autoriteiten wemelen van oproepen tot een onverbiddelijke, alomvattende economische, politieke en ideologische strijd (tegen bijvoorbeeld de Verenigde Staten en het imperialisme, tegen West-Duitsland en het revanchisme, tegen Israël en diens agressie, tegen het revisionisme in socialistische kringen, tegen het nationalisme bijvoorbeeld in Tsjecho-Slowakije of in de Ukraine, enz.). De samenleving is als het ware nog steeds een samenleving in oorlog. Haar economie is te zien als een „oorlogseconomie”. Het regime vergt enorme offers aan vrijheid en aan welvaart van het volk. Vandaar de punten hierboven opgesomd: lage levensstandaard, hoge bedragen aan investeringen en militaire uitgaven, veel vrouwenarbeid; vandaar geen vakverenigingsvrijheid, geen persvrijheid; vandaar een parlement dat nauwelijks fungeert (noch bijvoorbeeld bij de oorlog Israël-Egypte in het vorig jaar, noch bij de kwestie Tsjecho-Slowakije is het Sovjet-parlement ook maar enigszins bij de gang van zaken betrokken geweest). Enige vergelijkingen dringen zich op. O.a. de vergelijking met de R.K. Kerk, maar dan met de R.K. Kerk in de beperkte zin van de hiërarchie, de „ecclesia docens”, de lerende kerk. Buiten haar is de schare, die de wet niet kent en die geleid moet worden. De „massa's”, in Russische termen.

Een andere vergelijking. Een bewind, dat totalitair en absolutistisch beslag wil leggen op alle sferen en sectoren van het leven, gaat een religieus karakter krijgen. Zo wordt Lenin als een halfgod vereerd. De geschriften van Marx en Lenin zijn „heilige schrift”. De partij is pseudo-kerk, tegelijk anti-kerk. Ze brengt een pseudo-evangelie, tegelijk een anti-evangelie. Geen duimbreed is er op het hele terrein van het menselijk leven waarvan de communistische partij niet zegt: „Mijn”. Althans hetzij nogmaals gezegd, in principe en naar haar pretentie. Maar het lukt haar niet en misschien lukt het haar steeds minder.

Tenslotte nog een historische vergelijking. Historisch gezien is het communisme van Rusland volop een reactionaire beweging. Gezien in de Russische geschiedenis gaat het communisme qua stelsel van onvrijheid terug tot de eerste helft van de 19e eeuw, de regeringsperiode van Nicolaas I (ook toen verbanningen naar Siberië en verdwijningen in krankzinnigengestichten)⁷. Europees-historisch gezien, gaat het communisme terug tot de tijd voor de Franse Revolutie, de tijd van de absolute monarchie (Lodewijk XIV, le roi soleil; l'état c'est moi: „de Zonnekoning; de staat ben ik”) en van het verlicht despo-

⁷ Over Rusland in de 19e eeuw zie de bijdrage van drs. H. G. Leih, blz. 67 in de genoemde bundel, *Over de ideologische oorsprongen van de Russische revolutie*, alsmede ons opstel, het paragraafje *De 19e en de 20e eeuw. Dilemma toen en nu*, blz. 159.

Aan deze bundel werkten voorts mede dr. J. van der Hoeven, prof. mr. P. H. Kooijmans, drs. J. D. Thijs en dr. J. Stellingwerff.

tisme in Pruisen en Oostenrijk, de tijd van het mercantilisme en het kameralisme, dat is de door de overheid geleide en op de overheidsdoelen en/of nationalistische doelen gerichte economie.

Hardere partijlijn?

Er zijn enige verschijnselen te noemen, waaruit wellicht tot een hardere partijlijn besloten kan worden. Mogelijk betekent dit ook, dat Breznjew zich in vergelijking met Kosygin meer naar voren werkt: een voor Sovjet-Rusland gebruikelijk verschijnsel. In telegramstijl vermeld ik:

- De processen tegen de schrijvers vertonen een toenemend hard, gemanipuleerd karakter (eerst Sinjavsky en Daniel; vervolgens Ginzburg, Galanskow, Dobrowolsky en Vera Laschkowa).
 - De maarschalken Worosjilow en Boedjonnie verkregen eretekens in het Kremlin (dagblad 30-4-'68). Zij waren metgezellen van Stalin in de terreur met name in de jaren ca. 1917—1920.
 - Volgend jaar zal in Moskou een Tsjeka-museum geopend worden, (dagblad 24-7-'68). Aan de naam Tsjeka, organisatie van de geheime politie onder leiding van de wrede Pool Djerzjinsky, eveneens ook in 1917 en volgende jaren is het begrip terreur verbonden.
 - De Rus Sjtemenko wordt stafchef der strijdkrachten van het Warschau-pact (dagblad 6-8-'68). Sjtemenko bekleedde hoge militaire posities onder Stalin. Na diens dood 1953 werd hij teruggezet en geraakte op de achtergrond. Thans, in rang hersteld, komt hij weer naar voren.
 - Recente redevoeringen van Breznjew.
- Bij deze aanduidingen willen wij het laten.

Hoe lang?

Het stuk van Bruins Slot, handelende over het programma van Sachárow, *Rode Crisis*, eindigt met de zin:

„Het kan lang duren mogelijk, maar hier is, wat er ook uitkomt, een de wereldsituatie veranderend proces aan de gang.”

Zeker is in Rusland een proces in meer algemene zin aan de gang, zo bijvoorbeeld ook onder de economen. Economische publikaties worden meer zakelijk, minder ideologisch van aard. De moderne, wiskundige, beoefening leidt er toe een aantal marxistische dogmata los te laten. Men uit zich ook vrij kritisch ten aanzien van de gang van zaken. In andere wetenschappen zijn analoge verschijnselen te constateren⁸. Hoe lang nog? Er zijn beschouwingen, zelfs voorspellingen hierover. Michel Garder, die o.a. een boek over de geschiedenis van het Sovjet-leger op zijn naam heeft staan, schreef een werkje *L'Agonie du*

⁸ Zie ons meer genoemd opstel blz. 146 en 162.

régime en Russie Soviétique (Duits: *Die Agonie des Sowjetregimes*. Ullsteinbuch 620, 1965). Hij voorspelt een verandering tegen omstreeks 1970, o.a. omdat dan het huidige 5-jarenplan afloopt. Dan zal blijken dat Breznjew en Kosygin het ook niet kunnen, nl. de economie behoorlijk doen lopen. En overigens zijn er ook allerlei andere moeilijkheden en spanningen. Initiatieven of stimulansen tot verandering zouden kunnen komen uit de (eigenlijke) regering; het parlement (de „Sovjets”), de vakverenigingen, uit wetenschappelijke kringen, misschien politie- of legerkringen. De bekende schrijver Valery Tarsis, die een tijdlang tot een verblijf in een inrichting voor geesteszieken werd veroordeeld en aan wie, toen hij in Engeland was, het russische staatsburgerschap werd ontnomen, mikt op iets langere termijn. Van de huidige heersers verwacht hij voor het proces van liberalisering niet veel. Er zal nogmaals een personenwijziging in het regime moeten plaatsvinden. Nieuwe, jongere figuren, niet belast met het Stalinistisch verleden, kunnen dan naar voren komen. Daarom denkt hij aan ca. 1975.

Vele Rusland-kenners houden het echter op een ontwikkeling meer langs evolutionaire weg⁹. Maar een personenwisseling omstreeks 1975 (of misschien eerder? v. P.) zou hierin zeer wel kunnen passen. „Het kan lang duren mogelijk”, merkte Bruins Slot op. Zeker, maar in 8 of 10 jaren kan er heel wat gebeuren. Het is de vraag of 10 jaren geleden een programma als van Sachárov had kunnen verschijnen¹⁰. Overal in de wereld zijn versnelde processen aan de gang. Waarom ook niet in Sovjet-Rusland? Bruins Slot eindigde met te stellen: „Hier is, wat er ook uitkomt, een de wereldsituatie veranderend proces aan de gang.” Inderdaad, als we de tijd maar krijgen. Wat West-Europa nodig heeft is uithoudingsvermogen, dit in het belang van West en van Oost. Tot zolang zullen we wel „met de pecten moeten leven”. Mocht de „richting Sachárov c.s.” zich een keer kunnen doorzetten, dan is waarschijnlijk de tijd van de pecten er ook geweest. En daaruit zal dan hun karakter van „*uitingsverschijnsel*”, van „*begeleidingsverschijnsel*” blijken.

Aantekening 1

Het optreden van Rusland in Tsjecho-Slowakije moet dus en kan *van binnenuit* verklaard worden. De door mij geciteerde bronnen (*Het Parool*, ds. Ruitenberg, dr. Bruins Slot en mr. Biesheuvel, zie aantekening 2), doen dit mijns inziens ook. Daarom is het als een manco te beschouwen dat in het stuk der 7 kerken d.d. 25 augustus j.l. alleen op de pecten gewezen wordt. De pecten zijn geen oorzaak, nog minder hoofdoorzaak, zoals de heer J. Terlaak schrijft in *Trouw* van 29 augustus j.l. Oorzaak en gevolg worden hier verward. Qua karakter zijn de pecten *uitingsverschijnsel*, *begeleidingsverschijnsel*, *symptoom*

⁹ Men zie bijvoorbeeld de diverse artikelen hierover in de jaargang 1966 van *Problems of Communism*, Washington.

¹⁰ Ook dit doet denken aan de vorige eeuw, toen ook allerlei hervormingsvoorstellen opgesteld werden en circuleerden.

van een politieke tegenstelling. Natuurlijk is het zo, dat pacten, als ze er eenmaal zijn, iets als een eigen leven gaan leiden. Maar steeds domineert de politieke tegenstelling. Deze is primair. Het bewuste stuk heeft dan ook een zekere mate van eenzijdigheid en oppervlakkigheid. Alles hangt er van af wat verstaan moet worden onder „een hervorming der bestaande militaire pacten”. Maar omtrent de manier waarop deze woorden verstaan moeten worden, omtrent de voorwaarden waaraan eerst voldaan zal moeten zijn, enz., laat het stuk ons geheel in het duister. Hier ligt in elk geval het goed recht van de op het stuk aangebrachte kritiek. Of de Oost-Europese volkeren ooit nog eens zelf hun eigen politieke structuren zullen kunnen bepalen, hangt niet, zeker niet primair, af van de pacten of van een hervorming daarvan. Het hangt vooral af van de binnenlandse politieke toestanden en ontwikkeling in Rusland. Het stuk zegt „mede afhankelijk”. Het erkent dus het bestaan van andere factoren. Deze blijven echter ongenoemd. Maar dat zijn nu juist de belangrijkste. Mr. Biesheuvel heeft in zijn rede in de Tweede Kamer op 27 augustus j.l. gepleit voor een internationale orde, gebaseerd op rechtsverhoudingen en niet op machtsverhoudingen. Daar kan men het van harte mee eens zijn. Zo zouden wij bijvoorbeeld het stuk der kerken kunnen verstaan. Echter, rechtsverhoudingen veronderstellen verdragen en verdragen veronderstellen wilsovereenstemming. Er moet bereidheid zijn bij de betrokken partijen verdragen te sluiten en zich aan de bepalingen ervan te houden.

Hoe zit het hiermede bij de huidige regeerders in Moskou?

Aantekening 2

Ook mr. Biesheuvel verklaart het optreden van Rusland in Tsjecho-Slowakije „van binnen uit”. Ook hij stelt de kwestie der „vrijheden” aan de orde; „...ontwikkelingen in de richting van een vrije meningsuiting en van een vrije *meningsvorm* (vorming? v. P.) moeten echter worden onderdrukt. De vrijheid van het woord durft men in Moskou niet aan. Deze vrijheid ziet de Sovjet-communistische „establishment” als een uiterst besmettelijke ziekte, waaraan men zou kunnen bezwijken, als men er aan bloot gesteld werd. De machthebbers in Moskou achtten het daarom geboden, de zo hoopgevende ontwikkelingen, die wij gedurende de laatste jaren achter het IJzeren Gordijn mochten waarnemen, met de macht der wapenen terug te dringen of zelfs geheel de kop in te drukken”¹¹.

Aantekening 3

Roemenië bleef tot nog toe ongedeerd. Dit is ook weer verklaarbaar aan de hand van de 3 punten van dr. Bruins Slot. Gezien zijn ligging weegt de militair-strategische kant voor Rusland minder zwaar. En in het binnenland oefent de partij een zeer strak regime uit, ideologisch, politiek, economisch enz. Van de vrijheden, waarover we hierboven handelden (vrijheid van het woord,

¹¹ *Nederlandse Gedachten*, Den Haag, 31 aug. 1968, blz. 4.

van vereniging, vergadering enz.) is in Roemenië geen of nagenoeg geen sprake ¹².

Aantekening 4

Nieuwe Russische spreekwoorden.

In 1963 verscheen in Halle (Oost-Duitsland) een boekje met „1200 Neue Russische Sprichwörter”, in Russische en in Duitse tekst.

Enkele zijn bijvoorbeeld (ik vertaal weer uit de Duitse tekst):

- 768, Voor de Sovjet-macht geeft ieder gaarne zijn leven.
- 769, Voor moedertje Moskou te sterven heeft voor ons niets verschrikkelijks (afschrikkends).
- 470, Je kracht, je leven hoor je aan het Vaderland te geven.
- 466, Het welzijn (het geluk) van het Vaderland is meer waard dan je leven.
- 784, De Sovjet-patriot is tot elke heldendaad gaarne bereid.
- 776, De roem van de partij stijgt zonder vleugels.
- 777, De partij-waarheid staat boven alle waarheden.
- 778, De communisten wijzen je je levensweg.
- 779, Levenskracht geeft je de moederborst — verstand de partij.
- 780, Volg de partij, opdat je geluk in het leven bloeit.
- 781, Met allen gaat het voorwaarts, want de partij leidt ons.

Aantekening 5

Na het afsluiten van dit artikel kregen wij kennis van no. 3, 1968 van het tijdschrift *De Heerbaan*, een speciaal nummer handelende over de ideologieën in ontwikkelingslanden. Dit nummer bevat o.m. een artikel van prof. dr. J. Verkuyt, *Enkele notities over ideologieën en de functie van ideologieën in ontwikkelingslanden*. In dit artikel geeft hij op eigen wijze een karakteristiek van de totalitaire, pseudo-religieuze ideologieën, waarbij hij verwijst naar het nationaal-socialisme en naar de communistische ideologie. De betreffende passage (blz. 106—108) eindigt met een paar zinnen, die m.i. een treffende karakteristiek en samenvatting vormen:

„Pseudo-religieuze ideologieën eisen van mensen en samenlevingen een loyaliteit die alleen aan de levende God toekomt. Zij ontwikkelen hun eigen cultus-object, hun eigen credo, hun eigen dogma en hun eigen moraal en hun eigen vormen van cultus. Pseudo-religieuze ideologieën leven altijd op gespannen voet met de gehoorzaamheid aan het *Evangelie*.”

De betreffende passage in haar geheel luidt als volgt:

„Ideologieën spelen echter ook vaak een pseudo-religieuze rol, nl. wij hebben dit gevaar in het Westen aan den lijve ervaren, zowel door de ontmoeting met het nationaal-socialisme als met de communistische ideo-

¹² Men zie ook het artikel van drs. R. Th. Jurriens in *Nederlandse Gedachten* van 31 aug. 1968: *Waarom Tsjecho-Slowakije wel en Roemenië niet?*

logie. Ideologieën spelen in de secundaire maatschappijstructuren heel vaak een „Ersatz”-rol voor een diep en echt fundament. Ze hebben de neiging de plaats van de religie in te nemen en over te nemen.

Wanneer ideologieën zulk een pseudo-religieuze rol gaan spelen, vertonen ze de volgende trekken, waarin ze te herkennen zijn voor ieder, die oren heeft om te horen en ogen om te zien.

a. Ideologieën en ideologen hebben dan de tendens om het gehele leven der mensen, de gehele samenleving om te vormen. Ze laten totalitaire aanspraken gelden. Ze willen het leven kneden, drillen, gelijkschakelen, richten. Ze willen, wat ze niet kunnen, nl. nieuwe mensen creëren en een nieuwe aarde.

b. Zulke pseudo-religieuze ideologieën bevatten wel waarheidselementen, of halve waarheden, maar de waarheden worden omgeven door leugens. De waarheden worden geëxploiteerd, tot blikvanger gemaakt, tot slagwoord, tot leuzen om de scharen mee te krijgen.

c. Zulke pseudo-religieuze ideologieën zijn naar het woord van Mannheim en Lammers en Van Doorn in *Moderne Sociologie*, blz. 195—197, instrumenten der zelfhandhaving van de leidende of naar de leiding grijpende groep (terwijl daarentegen utopieën de rationalisaties der verdrukten zijn). Dan leveren de ideologieën wachtwoorden om de scharen te verzamelen en tot scheiding der geesten te bewegen. Ze worden en verworden dan tot wapenen tot verdediging en aanval. De ideologie is dan de boog in de hand van de politieke boogschutter om de „vijanden” dodelijk te treffen.

d. Pseudo-religieuze ideologieën voeden zich en drinken zich dronken aan de *haat tegen de vijanden* der ideologie (de „vijanden” wisselen naar gelang van de ideologie: het kan zijn „de Jood”, „de Koelak”, „de imperialist”, de „contra-revolutionair”, „de revisionist”, „de Chinees”, „de neger”, „de blanke”). Deze haat dient om de dynamica der ontwikkeling op gang te brengen.

e. Pseudo-religieuze ideologieën flirten alle met de „wetenschap”. Zelfs het nationaal-socialisme pretendeerde nog zich als wetenschap aan te dienen en probeerde de wetenschap als prostituée te gebruiken. Het Stalinisme wilde ook wetenschap zijn. De Rode Gardisten zwaaien met boekjes van Mao, die als hoogste wetenschap worden aangeduid en in feite meer als toverboeken fungeren. Alle pseudo-religieuze ideologieën liggen echter in werkelijkheid overhoop, niet alleen met het geloof, maar ook met een wetenschap die niet te koop is.”

Aantekening 6. Nogmaals: Hoe lang?

a. „*Wait and See*” (*wacht en zie*).

De *International Economic Association* hield begin september haar 3e congres in Montreal. Het was gewijd aan de problemen van de internationale handel. Dr. M. Weisglas gaf een verslag in *Econ.-Stat. Berichten* van 18 en 25 sep-

tember 1968. Over de problematiek van de Oost-West-handel refereerden drie personen, nl. T. S. Khachaturov, directeur van het Sowjet Economic Scientific Institution te Moskou, A. Nove, Engelsman, bekend auteur, hoogleraar te Glasgow en J. Vajda, hoogleraar te Budapest. De handel van Rusland met het Westen is in wezen zeer beperkt. Nove bepleitte een aantal concrete maatregelen en Vajda bepleitte moedig „grote stappen”. Weisglas moet echter zijn (eerste) artikel als volgt besluiten:

„Khachaturov's uitspraak dat de „politieke” politiek uiteindelijk ook de internationale handelspolitiek bepaalt, biedt te dien aanzien onder de huidige omstandigheden weinig hoop. Het op de toekomst gerichte Montreal-congres moest zich dan ook inzake de Oost-West handelspolitiek verenigen onder het motto „wait and see”.”

Dus: afwachten. We zijn afhankelijk van de ontwikkeling binnen Rusland, binnen de andere Oost-Europese staten.

Nog een woord ter toelichting op het begrip „politiek”, voor zover nodig.

„Politiek” in de bredere zin van het woord betekent ongeveer: beleid. (Inkooppolitiek van een bedrijf, of ontwikkelingspolitiek van een universiteit, enz. enz.). „Politiek” in engere zin slaat op de leiding en de besturing van de staat, de provincie, enz. (vgl. de uitdrukking: „in de politiek” gaan of zijn). Khachaturov's uitdrukking wil dus zeggen: of Rusland meer of minder internationale handel zal hebben, *hangt af van politieke gezichtspunten*. T.a.v. de Sowjet-samenleving kunnen we dan ook zeggen: alles is „*verpolitiek*”, de verenigingen, de wetenschap, de pers, enz. enz.

b. A. Sachárov, 1968 — 1980 — 1985 — 1990 — 2000

Sachárov heeft iets als „futuurologie” bedreven. Zijn kijk op de mogelijke toekomstige ontwikkeling, als beschreven in de weergave van Wetsteyn, kan als volgt worden samengevat.

Eerste etappe 1968—1980

In Rusland en de andere socialistische landen verwacht hij: heftige ideologische strijd, overwinning van de realisten, het meer-partijensysteem, versterking van het streven naar vreedzame coëxistentie, van de democratie en uitbreiding van de economische hervormingen. „De data hebben betrekking op de meest optimistische loop der gebeurtenissen.”

Tweede etappe 1972—1985

Voor de Verenigde Staten en de andere kapitalistische landen verwacht hij: overwinning van de linkse, hervormingsgezinde vleugel van de bourgeoisie door de invloed van de interne progressieve krachten, d.i. van de werkers en de intelligentsia; toenadering tot het socialisme (convergentie); sociale hervorming, vreedzame coëxistentie, samenwerking met het socialisme op wereldniveau, een wijziging van de structuur van de eigendom. De rol van de intelli-

RUSLAND'S OPTREDEN IN TSJECHO-SLOWAKIJE

gentsia neemt sterk toe; een oorlogsverklaring aan racisme en militarisme. (Opmerking: het is ietwat eenzijdig bezien als zou bv. het militarisme uitsluitend in het Westen voorkomen, v. P.).

Derde etappe 1972—1990

De USSR en de USA zullen, na overwinning van het isolement, het probleem oplossen hoe de „armere” helft van de aarde te redden. S. denkt aan een belasting van 20% op het nationale inkomen. Parallel hiermede zal een proces van ontwapening plaats vinden.

Vierde etappe 1980—2000

„De socialistische convergentie zal leiden tot vervaging van de verschillen in sociale structuur, tot een opbloeien van de intellectuele vrijheid en de wetenschap, tot verdere ontwikkeling van de productieve krachten, tot de creatie van een wereldregering en tot vervaging van nationale tegenstellingen”, aldus de weergave van Wetsteyn.

Over een aantal punten van Sachárov zou nog wel iets op te merken zijn. We willen dit niet doen. Het gaat ons immers om de vraag: „Hoe lang?” Het leek ons interessant te laten zien, dat er ook in Rusland personen zijn, niet de eersten de besten, die zich hieromtrent gedachten hebben gevormd.

We verwijzen nog naar de mening van Valerie Tarsis, hierboven vermeld, die een keer ten goede eerst ca. 1975 verwacht, nl. na een generatiewisseling in het regime. De meningen van Tarsis en Sachárov vormen geen tegenstellingen, maar sluiten veeleer op elkaar aan.

BOEKBESPREKING

Dr. W. de Kwaadsteniet, *Het recht van Kamerontbinding*. Proefschrift V.U. 356 blz. + literaturopgave. Uitg. Kluwer, Deventer. Prijs f 32,50.

De schrijver, die deze dissertatie in mei van dit jaar met succes aan de V.U. verdedigde, bekleedt in de organisatie van de A.R.P. een belangrijke post. Dat hij naast zijn werk als partijsecretaris de tijd heeft weten te vinden voor deze breed opgezette studie, getuigt van een energie, die bewondering afdwingt.

Het zou niet helemaal conform de werkelijkheid zijn te beweren, dat het recht van kamerontbinding in onze tijd in het middelpunt van de staatsrechtelijke en politieke discussies staat. Toch is het een onderwerp, waarover in de loop der jaren heel wat te doen is geweest. Uit De Kwaadsteniet's boek krijgt men de indruk, dat er nauwelijks een staatsrechtskenner van enig kaliber is of is geweest, die zijn licht niet over het ontbindingsrecht heeft laten schijnen. We vernemen de zienswijze van historische figuren als Buys, Thorbecke, Kappeyne, Krabbe en Opzoomer, en eveneens passeren de antirevolutionaire „vaderen” het kritisch oog van de auteur. Natuurlijk zijn onze tijdgenoten niet vergeten: wie weten wil hoe Van Raalte, Stellinga, Donner, L. W. G. Scholten e.a. over kamerontbinding denken, wordt bij het raadplegen van deze dissertatie niet teleurgesteld. De schrijver geeft van al die meningen een kritische beoordeling. Zelf kwalificeert hij het recht van ontbinding als een organisch-technisch middel om uit een impasse te komen (blz. 182), een middel waarvan het bestaan bijzonder nuttig is, maar niet essentieel voor de democratie (blz. 178). Van ouds werd het recht alleen toepasselijk geacht in geval er sprake was van een conflict tussen regering en parlement en men althans het vermoeden had, dat de band tussen kiezers en gekozenen verbroken zou kunnen zijn (blz. 204). Zelf verdedigt de schrijver een wat ruimere opvatting: hij vindt — met Oud — ontbinding steeds geoorloofd als de regering in een bepaalde situatie de inzichten van de kiezers wil weten (blz. 205); de kaarten worden geschud en het spel kan opnieuw beginnen, nadat er klaarheid in de verhoudingen is ontstaan (blz. 223). Die opvatting is nog wel geen communis opinio, maar de regering — zo constateert de auteur — heeft er in 1933 zowel als in 1959 naar gehandeld. (In 1933, toen de aanneming van een motie-Boon tot schorsing van de beraadslaging over wetsontwerpen tot opheffing van een aantal rechtbanken de onmiddellijke aanleiding tot het ontbindingsbesluit vormde; in 1959 na de aanneming van een onaanvaardbaar verklaard amendement betreffende de werkingsduur van een belastingverhoging — een feit, dat tot aftreden van de socialistische bewindslieden en vorming van het rompkabinet-Beel leidde, welk kabinet de Kamer op termijn ontbond).

Intussen betoogt De Kwaadsteniet, dat van het recht alleen bij wijze van uitzondering gebruik mag worden gemaakt. Dit volgt z.i. al uit de regel, dat de kamerleden voor een bepaalde periode gekozen worden, en bovendien moet men

BOEKBESPREKING

rekening houden met de ervaring, dat het veel moeite en tijd kost om een nieuw kabinet in het leven te roepen.

De Kwaadsteniet noemt nòg een reden om bij de toepassing van het ontbindingsrecht met grote zelfbeperking te werk te gaan: als de regering de Kamers te vaak ontbindt, doet zij afbreuk aan het gezag van het parlement en gaan we de kant van het referendum op (blz. 209). Dat brengt de schrijver ertoe een aparte paragraaf aan „ontbinding en referendum” te wijden, waarin hij zich géén voorstander van het referendum toont: „als het volk bij referendum verwerpt wat zijn vertegenwoordiging aanvaard heeft, wat blijft er dan nog van de kracht van die vertegenwoordiging over,” aldus zijn retorische vraag (blz. 230). En hier wordt ook nog een principieel argument in stelling gebracht: komt men met het referendum niet terecht bij de volkssoevereiniteit? (blz. 230).

De auteur ziet het recht van ontbinding als een praktisch vraagstuk, niet als een zaak van beginsel. Toch verloochent het antirevolutionaire bloed zich niet, want de verhouding tussen „ontbinding en beginsel” wordt aan een vrij uitvoerig onderzoek onderworpen. Daarbij komt de auteur tot de stelling, dat het ontbindingsrecht niet de uitdrukking is van de zg. volkssoevereiniteit (blz. 232). Op het eerste gezicht doet het recht daar naar mijn gevoel ook niet aan denken, daar het nu eenmaal een machtsmiddel van de regering is. In 1848 noemde de regering het dan ook „een hoogst belangrijk recht, waarvan de toekenning een groote uitbreiding van de macht des monarchs daarstelt.” En ook de discussies bij de grondwetsherziening van 1887 toonden aan, dat kamerontbinding dikwijls wordt gevoeld als een slag, door de regering aan het zittend parlement toegebracht (blz. 239). Ik heb de indruk, dat deze opvatting ook in onze tijd nog wel opgeld doet. Althans wijst de wens van D'66 om het ontbindingsrecht uit de grondwet te schrappen (zie *Ned. Staatscourant* van 22 mei 1968, blz. 4) sterk in die richting.

Niettemin, het gevolg van ontbinding is, dat een beroep op het volk wordt gedaan over het hoofd van zijn vertegenwoordiging heen, zodat de gedachte aan de volkssoevereiniteit allerminst misplaatst is. Zo zag bv. Buys het ook (blz. 237), en dat maakt het ook begrijpelijk, dat iemand als De Savornin Lohman er nogal gereserveerd tegenover stond (blz. 238).

De Kwaadsteniet zelf ziet geen direct verband tussen ontbindingsrecht en volkssoevereiniteit. Hij vindt het eerder in strijd met dat principe. Zijn conclusie is dan ook, dat het ontbindingsrecht als praktisch middel vanuit het oogpunt van allerlei beginselen kan worden toegepast (blz. 242).

Ook deze bespreking moet tot een conclusie komen. We mogen naar mijn overtuiging de schrijver dankbaar zijn voor zijn gedegen en goed gedocumenteerde studie. Zijn boek geeft een vrijwel uitputtend overzicht van de geschiedenis van het ontbindingsrecht, beginnend bij de grondwet van 1814 en eindigend bij de *Proeve* van 1966; het behandelt alle kamerontbindingen tussen 1850 en 1967; het gaat in den brede na hoe de formele gang van zaken bij kamerontbinding pleegt te zijn; het verschaft interessante gegevens over theorie en praktijk van de parlamentsontbinding in Engeland, Frankrijk, België en Duitsland.

BOEKBESPREKING

Een bezwaar tegen het boek kan wellicht zijn, dat het wat al te uitvoerig is. Men mag natuurlijk het belang van het besproken onderwerp niet onderschatten, maar een studie daarover van ruim 300 bladzijden lijkt haast van het goede te veel. De vraag komt bij het lezen op, of het nodig was naast de opvattingen van gerenommeerde geleerden en politici ook de mening te vermelden (en kritisch te bespreken!) van zoveel mindere goden en van auteurs, wier namen al lang vergeten zijn.

De breedvoerigheid mag de schrijver echter niet al te zeer verweten worden; menigeen zal haar juist als een verdienste beschouwen. De dissertatie van De Kwaadsteniet is zonder twijfel een welkome verrijking van onze staatsrechtelijke literatuur, en het lijkt wel zeker, dat er geen kamer meer ontbonden zal worden, of het boek van De Kwaadsteniet zal druk geraadpleegd worden! En er is weinig kans, dat het ooit in de steek zal laten.

In de eer die de jonge doctor toekomt voor zijn bewonderenswaardige prestatie, behoort ook zijn promotor te delen. Van prof. Scholten is bekend, dat hij een sterke voorkeur heeft voor korte geschriften en hij zal dan ook niet zonder bezorgdheid hebben geconstateerd, dat de onder zijn leiding tot stand gekomen proefschriften steeds omvangrijker zijn geworden. Maar het zal hem een bijzondere genoegdoening hebben gegeven, kort voor zijn emeritaat nog als verloskundige te hebben mogen fungeren bij de geboorte van dit historisch en staatsrechtelijk belangrijke werk.

A. C. de Ruiter

EEN INJECTIE VOOR DE P.B.O.?

(Naar aanleiding van het ingediende ontwerp van wet tot wijziging van de Wet op de Bedrijfsorganisatie¹)

door

Mr. K. Groen

Ideeën over vormgeving aan publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties vóór 1940 in het algemeen nog vaag

Het is zeker geen boude uitspraak, te stellen, dat, hoewel tussen de beide wereldoorlogen veel aandacht werd gewijd aan de gedachte van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, niet zo heel velen er toen een enigszins concrete voorstelling van hadden, hoe zulk een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, wanneer zij eenmaal verwezenlijkt zou gaan worden, er nu wel zou moeten uitzien, en evenmin, of nog minder, hoe publiekrechtelijke bedrijfsorganen tot stand zouden moeten worden gebracht. Daarmede wil niet gezegd zijn, dat er geen plannenmakers zijn geweest, die min of meer gedetailleerde blauwdrukken van de p.b.o., zoals die hun voor ogen stond, hebben gepubliceerd, maar in de publieke opinie van die jaren beperkte de belangstelling voor en het gesprek over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zich, althans volgens mijn herinnering, vrijwel geheel tot de vrij vage voorstelling, dat „het” bedrijfsleven in de onderscheidene takken van bedrijf dan zou zijn toegerust met zekere bevoegdheden om „eigen aangelegenheden” met gezag over alle bedrijfsgenoten te kunnen „regelen”. Over het „waarom” van de wenselijkheid tot zulk een figuur te komen, bestonden dan overigens de nodige verschillen van inzicht: socialisten, liberalen, rooms-katholieken en antirevolutionair/christelijk-historisch gezinden dachten daarover bepaald niet gelijk; maar in de opzet van dit artikel kan dat thans gevoegelijk terzijde blijven.

In a.r. kring vóór 1940 geen blauwdruk voor vormgeving aan publiekrechtelijke bedrijfsorganen

Van de antirevolutionaire kring moet zelfs worden gezegd, dat daar officieel ook geen blauwdrukken bestonden voor een toekomstige p.b.o. Dat was ook niet zo'n wonder. In a.r. kring was altijd de gedachte voorgestaan, dat publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie „uit het bedrijfsleven zelf moet opkomen”. Men

¹ De redactie van *Nederlandse Gedachten* verzocht mij, iets te schrijven over „wat er met de p.b.o. moet gebeuren”. Afsproken werd, dat het te verwachten wetsontwerp, dat inmiddels is ingediend, als aanleiding tot het artikel zou dienen. Toen het verhaal gereed was, bleek het door opzet, inhoud en omvang meer geschikt voor publikatie in *A.R.S.* dan in *Ned. Gedachten*.

leze b.v. Colijn in *Saevis*, blz. 417 v.v. — in het hoofdstuk waarvan bekend is, dat het sterk door Smeenk is geïnspireerd, zo het al niet geheel van diens hand was —: „De groote vraag is nu, *hoe* deze bedrijfsorganisatie tot stand moet komen. Moet de overheid haar zonder meer *opleggen*? . . . Of wel behoort men ook van overheidswege te bevorderen, dat allengs het organisch verband op het terrein van arbeid en bedrijf wordt hersteld, waartoe veel kan worden bijgedragen door de *vrije* corporaties van werkgevers en arbeiders, die zich in de maatschappij hebben gevormd? Wij houden nog steeds de laatste methode principieel voor de eenig juiste . . .” „Bij een gaan in de lijn der bedrijfsorganisatie, waarbij aan een in het leven te roepen orgaan, onder zekere voorwaarden verordenende bevoegdheden worden toegekend, zijn vele moeilijkheden te overwinnen . . .” „Stellig zit aan dit alles meer vast, dan de meesten denken, die zich thans ontpoppen als voorstanders van de corporatieve gedachte . . . Toch blijven wij als antirevolutionairen het streven naar een betere organisatie van het bedrijf steunen. Alleen maar: wij willen hier aansluiting aan het bestaande, aan het in de maatschappij reeds gegroeide.” „De taak van den wetgever moet intusschen vooralsnog beperkt blijven tot het steunen, aanmoedigen, waken tegen verkeerde tendenzen. Het komt vooral aan op den *geest*, die werkgevers en arbeiders bezielt.” „Ontbreekt bij werkgevers en arbeiders de bereidwilligheid tot loyale samenwerking, dan kan men misschien wel *van boven af* een zekere organisatie *opleggen*, maar dan wordt geen duurzaam resultaat bereikt . . .” (Volgt een passage waarin wordt gesteld, dat er hier te lande ten deze inderdaad een ontwikkeling gaande is als van antirevolutionaire zijde sinds 1878 reeds voorgestaan; en vervolgens een afwijzing van het fascistische corporatieve systeem, dat in feite staatsorganen brengt en geen maatschappelijke verbanden; en dan volgt:) „Daarentegen begeren wij weer wèl aan het organische leven van arbeid en bedrijf klare vorm en gestalte te geven, óók opdat de overheid haar rechtstreeksche bemoeiingen met het bedrijfsleven zal kunnen beperken.”

Het a.r. ordeningsrapport van 1936 en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie

Van een duidelijk denkbeeld omtrent die „klare vorm en gestalte” blijkt intussen nog niet veel, ook niet in het *Rapport inzake ordening van het bedrijfsleven*, dat een door het Centraal Comité van A.R. kiesverenigingen ingestelde commissie, onder voorzitterschap van Jan Schouten, en waarin voorts o.m. zitting hadden Smeenk, H. Diemer, prof. Anema, Ruppert sr., Kruithof en Gerbrandy, in 1936 uitbracht. Van „forcering” van de ontwikkeling der „bedrijfsorganisatie” wil dit rapport niets weten, de „drang om door telkens nieuwe wettelijke maatregelen de geleidelijke ontwikkeling der bedrijfsorganisatie te doorbreken” wordt kennelijk niet gewaardeerd (blz. 18), veel nadruk valt op de collectieve arbeidsovereenkomst en de voor- en nadelen van mogelijke verbindendverklaring daarvan (toen een actueel onderwerp), alsmede op de daarvoor te stellen eisen, enige aandacht wordt gewijd aan het verbindend en onverbindend verklaren van ondernemersovereenkomsten. Als over de bedrijfs-

raden wordt gehandeld, dan gebeurt dat welbewust in aansluiting op de c.a.o., want éérst waren er de collectieve bedrijfsregelingen en daarna pas hier en daar uit particulier initiatief voortgekomen bedrijfsraden, en van de Bedrijfsradenwet van 1933 wordt vragenderwijs gesteld, dat zij voortijdig is tot stand gebracht en dat het beter was geweest, eerst de verbindendverklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten mogelijk te maken (blz. 34). Dat neemt niet weg, dat men aan deze bedrijfsraden wel een zekere verordenende bevoegdheid wil toekennen met betrekking tot instellingen en onderwerpen die een regeling van blijvende aard vereisen, zodat regeling bij c.a.o. daarvoor minder aangewezen is (blz. 38). Aan die voorzichtig geopperde gedachte gaat dan echter vooraf een met nadruk voorgedragen betoog, dat „pas inzoover de overheid de overtuiging heeft, dat een dergelijke geestesgesteldheid (te weten „dat niet de rechtmatige belangen van het volksgeheel of van minderheden in het bedrijf aan groeps- of individueel belang zullen worden ten offer gebracht”) in een bedrijfsorgaan bij het nemen van beslissingen den doorslag geven zal, zij het ook onder de noodige waarborgen tegen misbruik van bevoegdheid, het toekennen van publieke bevoegdheden, met name die tot het vaststellen van voor alle bedrijfsgenoten bindende verordeningen, overwogen (kan) worden.” En van die vereiste geestesgesteldheid wordt dan nog weer gezegd, dat zij „vrucht (is) van een langzame ontwikkeling” en „niet door allerlei overheidsmaatregelen als met tooverslag in het leven (kan) worden geroepen. Zou verordenende bevoegdheid aan bedrijfsraden worden toegekend, dan zouden daarin ook personen van buiten de bedrijfstak zitting *moeten* hebben (blz. 44). Tegen toekenning van verordeningbevoegdheid inzake economische aangelegenheden aan bedrijfsorganen, waarin dan ook vertegenwoordigers van de werknemers zitting zouden hebben, maakt de commissie in beginsel geen bezwaar (blz. 59 v.); maar zij acht de tijd daarvoor nog niet aangebroken: de bovenbedoelde geestesgesteldheid is daarvoor in economisch nog al te zeer afwezig, en bovendien „zijn er (nog) nauwelijks bedrijfsorganen aan te wijzen, die als dragers van deze bevoegdheid zouden kunnen optreden”. Voorshands moet eerst maar eens worden „afgewacht de ontwikkeling van de bedrijfsorganisatie, mede onder den invloed van den steun krachtens de wet betreffende de ondernemersovereenkomsten”. Is daarmee ervaring opgedaan, dan zal het aan de hand daarvan wellicht mogelijk zijn, „enkele richtlijnen voor het toekennen van verordeningbevoegdheid aan bedrijfsorganen te geven”.

Uit het aangehaalde is wel duidelijk, dat in antirevolutionaire kring vóór 1940 de gedachte kennelijk deze was, dat uit het bedrijfsleven zelf regelingen dienden voort te komen die de overheid dan algemeen verbindend zou kunnen verklaren, en dat daarnaast *en daarna* aan eveneens uit de bedrijfstakken zelf voortgekomen „bedrijfsorganen” *wellicht* in bescheiden mate zekere verordenende bevoegdheden konden worden verleend, *mits* in zulke organen een juiste, niet uitsluitend op groeps- en individueel belang gerichte geestesgesteldheid aanwezig is, en dan nog onder forse waarborgen van overheidstoezicht e.d., terwijl dan voorts ook niet-bedrijfsgenoten in het orgaan zitting zouden

moeten hebben. Bij zulk een opvatting past het hebben van een gedetailleerde blauwdruk voor de wijze van totstandkoming en inrichting van bedrijfsorganen niet. Die moeten (geheel) aan het bedrijfsleven zelf worden overgelaten. De overheid komt hier eerst aan te pas, wanneer het er om gaat, aan zo'n bedrijfsorgaan publiekrechtelijke bevoegdheden, met name bevoegdheid tot het bij verordening stellen van regelen, te verlenen.

Het a.r. rapport over de bedrijfsorganisatie van 1947 over de voorwaarden waaraan met verordenende bevoegdheden te bekleden bedrijfsorganen zouden moeten voldoen

Tegen en kort na het einde van de bezetting kwamen er enige uitgewerkte projecten van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie van de pers, waarvan het voorontwerp-Vos en de „Proeve” van het (r.k.) Centrum voor Staatkundige Vorming de meest bekende zijn gebleven. Maar het a.r. rapport inzake het vraagstuk der bedrijfsorganisatie, dat op 17 oktober 1947 was gedateerd, had aan zulk een uitwerking wederom geen behoefte, al gaf het wel een verder uitgewerkte schets van zijn ideeën omtrent de inrichting van publiekrechtelijke bedrijfsorganen dan vóórdien uit antirevolutionaire kring was voortgekomen. Haar uitgangspunt omschreef de subcommissie die het rapport opstelde aldus (blz. 4): „Het bedrijfsleven is niet een functie van den staat. Daarom moet de bedrijfsorganisatie primair zijn een vrijwillige samenwerking der vrije organisaties van patroons en arbeiders. Zij moet uit het bedrijf zelf opkomen. Zoveel mogelijk moeten de regelingen uit vrijwillige samenwerking tot stand komen. De verordenende bevoegdheid — kenmerk der „publiekrechtelijke” bedrijfsorganisatie — kan niet meer dan een sluitstuk zijn.” De commissie was — bij verschil van mening over karakter en herkomst van die verordenende bevoegdheid — eenstemmig „hierover a. dat de vrijwillige samenwerking primair is, b. dat de verordenende bevoegdheid moet worden gebonden aan bepaalde voorwaarden van ontwikkeling van die vrijwillige samenwerking, en c. dat, ter waarborging van de door de overheid te behartigen belangen, een nauwlettend toezicht op de uitoefening der verordenende bevoegdheid noodzakelijk is.” Dat zijn dus dezelfde klanken als van vóór 1940.

Telkens weer legt het rapport er de nadruk op, dat „het leidende beginsel moet zijn: vrijwillige samenwerking, uit het bedrijf zelf opkomend” (blz. 6). „Alvorens aan een bedrijfstak verordenende bevoegdheid kan worden toegekend zal de vrije organisatie in dien bedrijfstak in niet onaanzienlijke mate tot ontwikkeling moeten zijn gekomen en zullen de bedrijfsgenoten een behoorlijke scholing in gerichtheid op het gemeenschappelijk belang moeten hebben gekregen. Dit zal geenszins in alle bedrijfstakken gelijktijdig het geval zijn. Daarom valt niet te denken aan gelijktijdige instelling van publiekrechtelijke lichamen voor alle gebieden van het gehele bedrijfsleven noch aan een uniforme regeling te dezen aanzien. Geleidelijke voortschrijding is hier nodig. Dit neemt niet weg, dat wenselijk is een algemene wet, welke op het stuk van toekenning en hantering van publiekrechtelijke bevoegdheden alge-

EEN INJECTIE VOOR DE P.B.O.?

mene voorschriften bevat" (blz. 7). „... dat de bedrijfsorganisatie primair moet opkomen uit de vrije samenwerking der vrije organisaties van patroons (ondernemers) en arbeiders en dat haar bekleding met publiekrechtelijke bevoegdheden niet naar een uniform schema maar naar de voor elken bedrijfstak gebleken omstandigheden dient te geschieden..." (blz. 11).

Het rapport onderkende intussen zeer wel, dat „de vrijwillige bedrijfsorganisatie, die vrij is in haar inrichting en die tot aansluiting kan toelaten al de organisaties in een bedrijfstak, die zij aan haar doel bevorderlijk acht, aan zekere van overheidswege te stellen eisen moet gaan voldoen, zodra zij met publiekrechtelijke bevoegdheden wordt bekleed. Het is een figuur die parallel is met die der bedrijfsraden. Vrije organisaties van patroons en arbeiders in een bedrijfstak zijn volkomen vrij haar vormen van incidentele of permanente samenwerking te kiezen door het leggen van contacten, het houden van gezamenlijke bestuursvergaderingen, het vormen van federaties of wat dan ook, maar wanneer een bedrijfsraad wordt ingesteld, bepaalt de Kroon zijn aantal leden en de minister wijst de organisaties aan, die bevoegd zijn een door hen te bepalen aantal leden in den bedrijfsraad te benoemen, terwijl ook overigens de inrichting, de werkwijze en de bevoegdheden van den bedrijfsraad bij de wet zijn geregeld. Zo zal ook een bedrijfsorgaan, aan hetwelk zekere publiekrechtelijke bevoegdheden worden verleend, aan zekere voorwaarden moeten voldoen, o.a. met betrekking tot de vrije organisaties, die er in (zullen) zijn vertegenwoordigd" (blz. 11 v.).

De bevoegdheid tot aanwijzing zal dienen te worden gegeven aan representatief te achten vrije organisaties. Representatief zijn de bij een vakcentrale van werkgevers of werknemers aangesloten vakbonden; daarnaast kunnen er ook nog andere organisaties zijn aan welke een zeker representatief karakter niet kan worden ontzegd, bijvoorbeeld sterke regionale of kategoriale organisaties, en dan mogen ook die niet zonder meer worden uitgesloten. „Voor deze gevallen worde den minister de mogelijkheid gelaten de toekenning van publiekrechtelijke bevoegdheden aan een bedrijfsorgaan afhankelijk te stellen van het vertegenwoordigd zijn ook van een zodanige organisatie."

Het is duidelijk, dat nog in 1947 een representatieve a.r. commissie voorstandster was van een uit het bedrijfsleven zelf vrijwillig voortgekomen, niet uniforme bedrijfsorganisatie, aan welke naar behoefte zekere publiekrechtelijke — waarbij dan werd gedacht aan verordenende — bevoegdheden zouden kunnen worden verleend, mits de inrichting en samenstelling van het bedrijfsorgaan aan hetwelk die bevoegdheden zouden worden verleend, aan zekere vereisten van representativiteit zou voldoen, en voorts met overheidstoezicht op de hantering van die bevoegdheden.

Naar a.r. opvatting de p.b.o. niet uniform maar polyform

Het voorgaande kan aldus worden samengevat, dat naar antirevolutionaire opvatting, zoals die in de jaren dertig en veertig werd geformuleerd, bedrijfsorganisatie primair een zaak was van de vrije organisaties van patroons/onder-

nemers en arbeiders in een bedrijfstak; dat eerst wanneer de ontwikkeling in de bedrijfstak daartoe aanleiding gaf en de organisatie daar voldoende was voortgeschreden, aan zulk een bedrijfsorgaan publiekrechtelijke — en daarbij werd dan gedacht aan verordenende — bevoegdheden zouden dienen te kunnen worden verleend; dat het bedrijfsorgaan daartoe dan echter in zijn samenstelling aan zekere van overheidswege te stellen vereisten van representativiteit zou moeten voldoen; en dat het bij de hantering van die bevoegdheden aan toezicht van overheidswege onderworpen zou moeten zijn. Kortom, in de a.r. opvatting was er geen sprake van uniforme, doch van veelvormige (polyforme) bedrijfsorganisatie.

De bedrijfslichamen van de Wet op de Bedrijfsorganisatie

De wet van 1950 op de bedrijfsorganisatie deed het anders. Zij hield niet alleen maar in voorwaarden waaraan een uit de bedrijfstak opgekomen vrij orgaan moest (gaan) voldoen om in aanmerking te komen voor toekenning van publiekrechtelijke bevoegdheden, alsmede de regeling van het toezicht op de hantering daarvan. Neen, zij gaf precies aan, dat er konden zijn twee soorten bedrijfslichamen: horizontale (bedrijfschappen) voor een bedrijfstak, verticale (produktschappen) voor een bedrijfskolom; zij gaf aan, hoe deze tot stand zouden komen: de verticale bij de wet, de horizontale bij de wet of bij algemene maatregel van bestuur, in beide gevallen dus door overheidsbesluit; hoe de procedure der totstandkoming zou zijn; zij gaf een algemene taakomschrijving voor deze bedrijfslichamen; regelde in grote trekken hun samenstelling en inrichting, waarbij de detaillering — aantal leden van het bestuur, organisaties die hen aanwijzen — door de Kroon of door de minister geschiedt; de zittingsduur van bestuursleden en voorzitters; de bevoegdheden en de werkwijze van de onderscheidene organen van het bedrijfslichaam; de mogelijkheid van verplichting tot medewerking aan de uitvoering van overheidsvoorschriften; de financiële verplichtingen en bevoegdheden. Voorts bevat de wet van 1950 onder meer nog regelen omtrent de uitoefening van de verordenende bevoegdheden; omtrent de mogelijkheid van toekenning van de bevoegdheid, straffen tuchtrechtelijke sancties te stellen op de naleving van verordeningen; omtrent het toezicht op de uitoefening van de bevoegdheid tot het maken van verordeningen; en omtrent het toezicht op de financiën. Zulke voorschriften zouden ook nodig zijn geweest in een wet waarbij de voorwaarden werden gesteld waaraan bedrijfsorganen zouden moeten voldoen in wat hiervóór een polyforme bedrijfsorganisatie werd genoemd. Het is echter duidelijk, dat de wettelijke regelen die hierboven éérder werden vermeld niet, of niet zó, of niet in deze mate en omvang op haar plaats zouden zijn geweest in een wet op een polyforme p.b.o. Zij brachten zoal geen uniforme p.b.o., dan toch een (tamelijk) ver uitgewerkt eenvormig kader binnen hetwelk alle tot stand te brengen bedrijfslichamen zouden moeten passen. Niet ten onrechte is de Wet op de Bedrijfsorganisatie vergeleken met de gemeentewet: wettelijk zijn al onze Nederlandse gemeenten, van Amsterdam tot de kleinste toe, gelijk van

inrichting, hebben zij gelijke bevoegdheden en zijn zij aan hetzelfde toezicht onderworpen. Bij de bedrijfslichamen is dat veelszins eender.

Veelszins, niet in alle opzichten evenwel. Daar is allereerst de per bedrijfslichaam iedere twee jaar plaatsvindende aanwijzing van de organisaties die bevoegd zullen zijn, bestuursleden te benoemen; waarbij dus, voorzover technisch mogelijk, doch overigens ten volle, rekening kan worden gehouden met het organisatorische patroon, dat de bedrijfstak of -kolom alsdan vertoont.

En daar is voorts het toekennen van materiële verordenende bevoegdheden per bedrijfslichaam. Bedoeld is hier de bevoegdheid, regelen te mogen vaststellen die de bedrijfsgenoten (en soms ook anderen) binden. De onderwerpen waarop zulke regelen betrekking mogen hebben, worden *per bedrijfslichaam* toegekend. Voorzover dat bij de wet gebeurt — zoals bij de verticale bedrijfslichamen (produkt-schappen) en bij één horizontaal, te weten het bedrijfsschap voor de steenkolenmijnindustrie —, is de wetgever daarin vrij; voorzover dat door de Kroon bij algemene maatregel van bestuur geschiedt — bij alle overige horizontale bedrijfslichamen (bedrijfschappen) — moet de Kroon daarbij blijven binnen de, overigens ruime, opsomming van onderwerpen die artikel 93 van de Wet op de Bedrijfsorganisatie geeft.

In de praktijk de bedrijfslichamen toch polyform

En hier ligt nu al één omstandigheid waardoor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in feite een veel minder uniform patroon is gaan vertonen dan men op grond van het voorgaande wellicht geneigd zou zijn te verwachten. Van den beginne af zijn in het overleg tussen de Sociaal-Economische Raad — die over de instelling van bedrijfslichamen heeft te adviseren — en de organisaties in de onderscheidene bedrijfstakken en bedrijfskolommen, en vervolgens door de Kroon — dat is dus door de Regering — in de onderscheidene instellingswetten en -besluiten de verordenende bevoegdheden sterk — zoals dat pleegt te worden genoemd: — gedoseerd. Uit de katalogus van mogelijke verordenende bevoegdheden van artikel 93 kreeg het in te stellen bedrijfslichaam slechts diegene toebedeeld waarvan aannemelijk was, dat er voor de bedrijfstak binnen afzienbare tijd behoefte aan zou kunnen bestaan, en waarvan verwacht mocht worden, dat de bedrijfstak voor de hantering ervan ook rijp zou zijn. Daarbij werd niet alleen niet voor alle wettelijk mogelijke onderwerpen verordenende bevoegdheid toegekend, maar veelal werd die bevoegdheid ook nog beperkt tot onderdelen van die onderwerpen. Deze toedeling naar behoefte deed dus reeds een grote differentiatie tussen de bedrijfslichamen ontstaan. Maar er is meer.

Eerder werd reeds opgemerkt, dat in de jaren dertig, en trouwens ook nog na de bevrijding, het publiekrechtelijke karakter van een komende publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie hierin werd gezien, dat met publiekrechtelijke bevoegdheden beklede bedrijfsorganen zouden kunnen *verordenen*, dat zij voor allerlei voor de bedrijfstak van belang zijnde onderwerpen regels zouden kunnen stellen, en dat de naleving van die regels door er op gestelde straf-

EEN INJECTIE VOOR DE P.B.O.?

of tuchtsanctie zou zijn verzekerd. De praktijk pakte echter geheel anders uit en het publiekrechtelijke karakter van de bedrijfslichamen is, zoals bijvoorbeeld in de Kamerstukken uit de jaren 1957 tot 1963 meermalen is opgemerkt, in feite heel ergens anders in komen te liggen.

De activiteit der bedrijfslichamen

Om dit goed te verstaan is het nodig, de werkzaamheden der bedrijfslichamen, zoals die zich op de grondslag van de wet van 1950 in de praktijk hebben ontwikkeld, nader in te delen en onder het oog te zien.

Men spreekt dan allereerst van autonome bevoegdheden naast medebewind. Van *autonomie* is sprake daar waar het gaat om een (*niet*: soevereine, maar door hoger gezag „overgelaten”, dat is: toegekende of erkende) bevoegdheid, waarvan degene die haar heeft zelf kan uitmaken, of hij haar zal gebruiken, *wanneer* hij dat zal doen, en *op welke wijze* hij dat zal doen; dat hij, indien hij haar gaat hanteren, daarbij aan toezicht van hoger gezag is onderworpen, doet aan deze autonomie als zodanig niet af. Van *medebewind* spreken we, als hoger gezag een lager geplaatst gezag er toe roept, zijn medewerking te verlenen bij de detaillering en/of uitvoering van een regeling die dat hoger gezag zelf heeft uitgevaardigd; al naar gelang die regeling van hoger gezag het lagere gezag meer of minder vrijheid laat bij die nadere regeling of uitvoering, is dat medebewind minder of meer gebonden, of wellicht zelfs zo vrij, dat het vrijwel tot autonomie nadert.

Medebewind kan dus betrekking hebben zowel op wetgeving: nader regelen, als op bestuur: uitvoering, hantering, toepassing.

Datzelfde geldt ook voor de autonomie. Zij heeft niet alleen betrekking op regelen, doch ook op bestuur.

Dat brengt ons op een andere indeling, die voor het doorzichtig maken van de werkzaamheden van bedrijfslichamen nog wel zo belangrijk is als de onderscheiding van autonomie en medebewind, en wel die in a. regelen, b. besturen, c. adviseren.

Het *regelen* kan, zoals uit het voorgaande blijkt, zowel in autonomie als in medebewind gebeuren; in autonomie ten aanzien van die onderwerpen ten aanzien van welke het bedrijfslichaam bevoegd, en daarmee tevens vrij is, al dan niet te regelen; in medebewind ten aanzien van die onderwerpen welke hoger gezag ter nadere regeling aan het bedrijfslichaam heeft opgedragen.

Het *besturen* kan eveneens in autonomie of in medebewind plaatsvinden. De onderscheiding is dezelfde als bij het regelen, met dien verstande dat het besturen uit een verordening kan voortvloeien, maar dit geenszins altijd het geval behoeft te zijn.

In het spraakgebruik met betrekking tot de p.b.o. duikt hier de term „verrichten van daden van vrij bestuur” op. In plaats van deze nogal zwaar klinkende term te bezigen spreekt men veelal van „de belangen-behartigende taak” van de bedrijfslichamen, maar behalve weinig fraai is deze laatste uitdrukking ook zeer onnauwkeurig. Immers ook door te verordenen en door wetten en

verordeningen besturend uit te voeren — een en ander hetzij in autonomie hetzij in medebewind — is een bedrijfslichaam „belangen-behartigend” bezig. Men doelt echter op, en dat wordt met de term „daden van vrij bestuur” nauwkeurig uitgedrukt, al die in het belang van de (bedrijfsgenoten in) bedrijfstak of bedrijfskolom uitgeoefende activiteiten van een bedrijfslichaam die *niet* bestaan in verordeningen, uitvoeren en toepassen. Men kan hier denken aan het bevorderen van nuttige zaken als vakopleiding, produktiviteitsbevordering, spuurwerk, propaganda voor de bedrijfstak en zijn produkten of diensten, voorlichting van bedrijfsgenoten en/of afnemers, enz. enz.; het veld is schier onbegrensd. Niet altijd worden deze werkzaamheden door of namens het bedrijfslichaam zelf verricht; niet zo zelden gebeurt dit door op andere wijze vanuit de bedrijfstak ingestelde of bestuurde instellingen en stichtingen; maar ook dan zijn deze voor haar financiering hetzij geheel, hetzij in belangrijke mate, hetzij althans mede, aangewezen op de steun van het bedrijfslichaam. En dat kan deze steun verlenen, dank zij zijn bevoegdheid tot het opleggen van heffingen aan alle ondernemingen in de bedrijfstak of -kolom, die dan ook *verplicht* zijn, deze te betalen.

Tenslotte is daar dan nog de *adviserende* taak, die doorgaans naast autonomie en medebewind, en uiteraard steeds naast regelen en besturen wordt genoemd, doch die deels van autonome aard kan worden geacht: bevoegdheid om van raad te dienen, deels als medebewind kan worden aangemerkt: verplichting om hoger gezag desverlangd van bericht en raad te dienen.

Overziet men nu de praktijk van ongeveer veertien jaren bedrijfslichamen, dan blijkt allereerst, dat enkele — geenszins alle! — verticale bedrijfslichamen (produktschappen) nogal eens verordeningen — overigens veelal nadere uitvoeringsverordeningen — uitvaardigen, en nogal wat medebewindstaken hebben te vervullen; hetgeen begrijpelijk wordt voor ieder die zich te binnen brengt, dat het hier gaat om lichamen die zich veelal met marktaangelegenheden in de voedselvoorzieningssector bezig houden; doch dat de (horizontale) bedrijfschappen over het geheel genomen slechts weinig of zelfs zeer weinig verordeningen hebben tot stand gebracht: bij sommige blijft het zelfs bij de jaarlijkse verordening ter vaststelling van de begroting en bij een (al dan niet jaarlijkse) heffingsverordening. Van „keuromanie” blijkt geen sprake te zijn.

Voorts blijkt, dat althans de (horizontale) bedrijfschappen vrijwel geen taken in medebewind uitoefenen en daarvoor in het geheel niet verordenen. Met hun instemming, zelfs op hun verzoek, zijn enige bedrijfslichamen betrokken bij de uitvoering van de door de regering gegeven vestigingswetgeving ten aanzien van hun bedrijfstak.

Adviseren komt voor, maar heeft geen grote omvang. Wel worden er heel wat rapportages tot stand gebracht, maar het wereldkundig maken van de resultaten van zekere onderzoeken is veeleer een daad van vrij bestuur dan dat het als adviseren kan worden aangemerkt.

Vèruit de hoofdzaak is het verrichten van daden van vrij bestuur.

Trekken wij de conclusie, dan zien wij, dat niet, zoals indertijd veelal werd

verwacht, in de bevoegdheid tot dwingend regelen het kenmerkend publiekrechtelijke van een publiekrechtelijk bedrijfsorgaan is komen te liggen, doch hierin, dat bij het bedrijfslichaam alle bedrijfsgenoten zijn betrokken — ook zij die geen lid zijn van een vrije organisatie —, dat het lichaam ten bate van hen allen werkzaam is, en dat het daartoe in staat is, omdat alle ondernemingen heffingsplichtig zijn. Niet het „ordenen” werd hoofdzaak, maar het anders dan ordenend behartigen van velerlei belangen van alle bedrijfsgenoten.

En daarin kreeg elk bedrijfslichaam „zijn eigen gezicht”.

Geen geforceerde invoering van publiekrechtelijke bedrijfsorganen

Nog een punt verdient in het verband van de opzet van dit verhaal aandacht, en wel dat er geenszins sprake is geweest van een min of meer geforceerd tot stand brengen van bedrijfslichamen voor alle, of althans voor zoveel mogelijk, bedrijfstakken. Dwang tot invoering van een bedrijfslichaam is er nooit toegepast. Zelfs druk is achterwege gebleven: de commissie van de Sociaal-Economische Raad die met de voorbereiding van de instelling van bedrijfslichamen is belast, heeft een enkele maal wel eens een initiatief genomen, aangemoedigd, getracht er achter te komen, wat de bezwaren in bepaalde bedrijfstakken waren, en hoe die zouden zijn te overwinnen, maar verder dan dat is zij nooit gegaan: als een maar enigszins betekendend deel van de bedrijfsgenoten afwijzend was en bleef, heeft zij daarin op den duur berust. Het door de achtereenvolgende bewindslieden der Kroon ingenomen standpunt, door de Kamers gedeeld, was daarmee geheel in overeenstemming. Zo is het bijvoorbeeld in de bouw, een zo belangrijke bedrijfstak, met zo sterke organisaties, en zo oude en veelvormige organisatorische ervaring, zelfs tegen de wens van de meerderheid der organisaties in, als gevolg van de weigerachtigheid van bepaalde zijde, aan de instelling van een bedrijfschap in de zin der wet mede te werken, nooit tot de instelling van zulk een bedrijfschap gekomen.

Stagnatie

Was er in a.r. kring wel eens uitdrukking gegeven aan een zekere bezorgdheid, dat niet in elke bedrijfstak waar men graag in het bezit van verordenende bevoegdheden zou komen, de juiste geestesgesteldheid aanwezig zou zijn om de toevertrouwing van verordenende bevoegdheden aan een bedrijfsorgaan verantwoord te doen wezen, de praktijk van de Wet op de Bedrijfsorganisatie heeft een aanvraag uit vele, daarvoor al dan niet rijpe, bedrijfstakken om toch maar zo spoedig mogelijk in het bezit te komen van publiekrechtelijke bevoegdheden, in werkelijkheid *niet* doen zien.

Een enkele maal schijnt het te zijn voorgekomen, dat een verzoek om instelling van een bedrijfslichaam vooral of uitsluitend was ingegeven door de bij de indieners ervan levende gedachte, dat langs die weg verlangens zouden kunnen worden doorgedrukt, waarvoor de privaatrechtelijke organisaties nooit voldoende steun zouden hebben gevonden; in het enkele geval waarin het zo lag, is dan echter de instelling van een bedrijfslichaam uiteraard niet bevorderd.

Maar overigens is aan de verzoeken als regel gevolg gegeven, zij het dat in de aanvang aan aanvragers die, doorgaans vermoedelijk omdat zij niet beter wisten, een ruime keuze uit de wettelijke katalogus van autonome verordenende bevoegdheden hadden gemaakt, moest worden duidelijk gemaakt, dat te dezen opzichte het reeds eerder vermelde doseringsbeginsel moest gelden: overlating aan het bestuur van het bedrijfslichaam van alleen die autonome verordenende bevoegdheden waaraan binnen afzienbare tijd behoefte zou kunnen bestaan en waarvan mocht worden verwacht, dat zij op verantwoorde wijze zouden worden gehanteerd, b.v. omdat de vrije organisaties waarop het bedrijfslichaam zou steunen met de desbetreffende materie reeds vertrouwd waren geraakt.

Is dus aan de gedane verzoeken om instelling van een bedrijfslichaam als regel gevolg gegeven, uitzonderlijk vele zijn dat er niet geweest. Behalve 15 produktschappen — waarvan er inmiddels één, klein, is opgeheven, met overbrenging van de nog resterende taken naar twee andere bedrijfslichamen —, die alle werkzaam zijn op het gebied van wat wij, zij het in ruime zin, de voedselvoorziening noemen, zijn er in de loop der jaren 42 bedrijfschappen tot stand gekomen, waarvan er inmiddels één weer is opgeheven. Van de 41 overblijvende zijn er drie werkzaam op het gebied van de agrarische produktie — die daarmee geheel wordt omvat —, 12 op het gebied van de groothandel in niet-industriële produkten, 13 op industrieel of semi-industrieel gebied, en 13 op het gebied van detailhandel, ambacht en dienstverlening.

Van de 57 bedrijfslichamen die er ten tijde van de tot nog toe grootste omvang van de p.b.o. waren, waren er toen 17, drie produktschappen en 14 bedrijfschappen, niet veel meer dan orgaan van overleg tussen werkgevers en werknemers. En onder de overige veertig waren er verscheidene, wier verordenende activiteit — ten aanzien van andere onderwerpen dan begroting en heffing, waarvoor nu eenmaal formeel verordeningen vereist zijn — zeer bescheiden of zelfs minimaal of nihil was, en die zich vrijwel geheel beperkten tot het verrichten van daden van vrij bestuur; welke laatste overigens ook voor de wel wat meer verordenende bedrijfslichamen een belangrijk deel, zo niet de hoofdzaak, van het geheel van hun activiteiten vormen.

Van die 57 bedrijfslichamen waren er 45 tot stand gekomen tot in de zomer van 1956, te weten alle 15 produktschappen en 30 bedrijfschappen. De overige dateren van nadien: 1 uit 1957, 1 uit 1958, 4 uit 1959, 2 uit 1960, 2 uit 1961, 1 uit 1962 en 1 uit 1965. Het is duidelijk, dat sinds ongeveer 1956 in de verdere verbreiding van het instituut van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie *stagnatie* is opgetreden.

In het bijzonder valt daarbij op, dat de industrie zo achterbleef. Er mogen dan dertien meer of minder industriële bedrijfschappen zijn, en de agrarische industrieën — als b.v. en met name de zuivelindustrie — mogen wel betrokken zijn in de onderscheidene produktschappen, doch de gehele metaal- en electrotechnische industrie, het bouwbedrijf — afgezien van schilders en stukadoors —, de baksteenindustrie, de rubberindustrie, de textielindustrie, de papierindustrie, de sigarenindustrie, het grafische bedrijf — notabene juist dit, met zijn oude

organisatorische tradities, en met oud-secretarissen als Veraart, Van Rhijn en Borst! — zijn nog altijd zonder (horizontaal) bedrijfschap.

Oorzaken van de stagnatie in de verdere verbreiding van het instituut van de p.b.o.

Aan de oorzaken van de stagnatie, en dan in het bijzonder in de industrie, is in de loop der jaren nogal wat aandacht besteed. Als bezwaren die het industriële bedrijfsleven ervan weerhouden, tot het „aanvragen” van een bedrijfschap over te gaan, zijn wel genoemd: dat de wet de besturen van de bedrijfslichamen te onafhankelijk doet zijn van de privaatrechtelijke organisaties in de bedrijfstak; dat de wet een te uniform schema geeft voor de inrichting der bedrijfslichamen; dat de wet geen eenstemmigheid, maar voor verordeningen (slechts) een meerderheid van twee derden der stemmen en voor andere besluiten een volstreekte meerderheid van stemmen voorschrijft — met andere woorden dat niet aan elke groep een veto toekomt —; dat er bij alle vergaderingen ministeriële vertegenwoordigers aanwezig kunnen zijn; dat als regel openbaarheid van de behandeling van allerlei aangelegenheden is vereist; dat er niet een rechtstreekse verantwoordingsplicht voor de besturen der bedrijfslichamen tegenover de bedrijfsgenoten en/of hun privaatrechtelijke organisaties bestaat. Het is in het beknopte bestek van dit artikel niet mogelijk, op al deze bezwaren in te gaan; volstaan moge daarom worden met de aantekening: dat deze bezwaren deels overdreven zijn; dat er, voorzover ze redelijk zijn, binnen het kader van de huidige wet nog mogelijkheden zijn, er aan tegemoet te komen; en dat ze deels uiting zijn van een opvatting die er onvoldoende oog voor heeft, dat publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie nu eenmaal aan zekere eisen voor publiekrechtelijk werkzaam zijn moet voldoen. Een deel van deze bezwaren kan worden beschouwd als een uiting van een zekere angst voor functieverlies bij de privaatrechtelijke organisaties. Zij zien het bedrijfslichaam als een concurrerende organisatie in plaats van als een „eigen” orgaan, waarin zij gezamenlijk werkzaam zijn. De werkelijkheid wijst echter uit, dat daar waar de privaatrechtelijke organisaties niet te benauwd zijn om het bedrijfslichaam armslag te geven en daar waar een voortdurende communicatie is tussen de privaatrechtelijke organisaties en het bestuur van het bedrijfslichaam, dit laatste voortdurend vanuit de eerste wordt gevoed met ideeën voor initiatieven waarmede de bedrijfstak en de bedrijfsgenoten ten zeerste kunnen zijn gebaat.

Achter de naar buiten aangevoerde bezwaren gaat echter althans in de industriële sector het maar zelden openlijk toegegeven standpunt schuil, dat men een bedrijfslichaam niet wil, omdat dan ook de werknemers mede overleggen en mede-zeggenschap krijgen op economisch terrein. Het bestuur van een bedrijfslichaam kan zich immers bezighouden met alle aangelegenheden welke voor de bedrijfstak van belang zijn, ook met die ten aanzien waarvan het geen verordenende bevoegdheid heeft. Het hiertegenover aan werkgeverszijde ingenomen, afwijzende „Herr im Hause”-standpunt is soms wel begrijpelijk, b.v.

EEN INJECTIE VOOR DE P.B.O.?

en met name in die bedrijfstakken waar (nog) (grote) familie-vennootschappen opereren, of die uit nogal wat gekartelleerde kleinere groepen bestaan, vooral als die elkaars leverancier en afnemer zijn: in zulke gevallen zijn er al voldoende spanningen binnen de ondernemersgroep om die er niet al te zeer op gesteld te doen zijn, ook de werknemers in het overleg over economische aangelegenheden te betrekken.

Daarbij komt dan nog een zekere angst voor consequenties. „Neemt” men eenmaal een bedrijfslichaam, is dan de gedachte, dan heeft men het paard van Troje binnengehaald: het begint met een „vederlicht” bedrijfschap met nauwelijks verordenende bevoegdheden en het eindigt met een volkomen gereglementeerde bedrijfstak. Een merkwaardige beduchtheid, als men bedenkt: dat de besturen van bedrijfslichamen in het algemeen gelijkelijk uit werkgevers- en werknemers-leden zijn samengesteld; dat voor het vaststellen van verordeningen een meerderheid van twee derden der stemmen is vereist; dat verordenende bevoegdheden alleen op verzoek van de bedrijfsgenoten zelf, en dan nog maar mondjesmaat, worden toegekend. Wellicht is deze angst dan ook meer een façade voor de feitelijke onwil, de werknemers te laten deelhebben aan de behartiging van de economische aangelegenheden in de bedrijfstak. Bij dit alles komt dan nog tweeërlei.

In de jaren dat er over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie werd gediscussieerd vóórdat zij er nog was, viel de nadruk vooral op de noodzaak van ordening binnen de bedrijfstak. Daaraan kan op onderdelen ook nu nog wel behoefte bestaan — men denke b.v. en met name aan het belang, zowel voor de bedrijfsgenoten in hun onderlinge concurrentieverhoudingen als voor de afnemers, van het stellen van kwaliteits- en inrichtingseisen, van verkoops- en leveringsvoorwaarden —, doch voor de „grote” ordening is intussen de nationale overheid gaan zorgen, die daarvoor een heel arsenaal van althans deels veel meer globaal werkende bevoegdheden ter beschikking heeft gekregen. De behoefte aan bedrijfstaksgewijze ordening is daardoor sterk verminderd: zij zou trouwens op de gebieden waar de meer globale overheids-ordening moet werken ook veel minder effectief zijn dan deze. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat in het kader van die nationale — en bovennationale: EEG! — ordening de verticale bedrijfslichamen, de produktschappen dus, wel een belangrijke rol spelen, evenwel in afnemende mate autonoom verordenend, doch meer en meer in advies over, voorbereiding en uitvoering van hogere regelingen. Tegen medewerking in verticaal verband hebben de bezwaren van werkgeverszijde zich in het algemeen dan ook niet gericht. Daarbij dient te worden bedacht, dat deze verticale organisatie tot nog toe alleen bestaat op het gebied van de voedselvoorziening (in de ruimste zin).

In de tweede plaats is er dan de gunstige conjunctuur. Toen het oorlogspuin in 1956 zo ongeveer was opgeruimd, bestond er ook wat dat betreft bij de werkgevers in de industriële sector weinig behoefte meer aan een organisatorisch apparaat dat dwingend zou kunnen ordenen. En de werknemers hadden wel andere zorgen en belangen, dan zich daarover in een opgaande conjunctuur

bijzonder druk te maken. Hun druk op de werkgevers was dus slechts matig, meer principieel dan effectief; begrijpelijk was, dat zij voor het bereiken van dit doeleinde niet tot het uiterste middel konden gaan: en dat waren de werkgevers zich uiteraard ook uitstekend bewust.

Aanbevelingen ter opheffing van de stagnatie

Uiteraard heeft het van de zijde van de voorstanders van de gedachte van publiekrechtelijke organisatorische samenwerking van patroons/ondernemers en arbeiders met betrekking tot alle voor de bedrijfstak en de bedrijfsgenoten van belang zijnde aangelegenheden niet ontbroken aan bezinning op de oorzaken van deze stagnatie en aan aanbevelingen omtrent hetgeen tot opheffing daarvan zou kunnen leiden. Veel leverde die bezinning niet op. Uiteraard niet, kan men wel zeggen, aangezien het immers niet zo zeer ging om reële bezwaren tegen de vorm die de p.b.o. wettelijk had gekregen, als wel om onwil en apathie. Dat zijn kwesties van *gezindheid* en die heft men met wettelijke maatregelen niet op.

Aan één middel is in elk geval nauwelijks ooit serieus gedacht: aan het *opleggen* van de instelling van bedrijfslichamen. Regering en Staten-Generaal hebben dit steeds afgewezen, al heeft althans de eerste principieel wel de mogelijkheid open gehouden, dat er bij uitzondering toe zou moeten worden overgegaan, als een minderheid die groot genoeg was om de representativiteit der voorstanders twijfelachtig te maken, op niet reële gronden zich bleef verzetten. Gedacht werd hierbij uiteraard aan het geval, dat alle werknemersorganisaties plus de meerderheid der werkgeversorganisaties voorstander van instelling van een bedrijfslichaam waren doch één grote organisatie aan werkegeverszijde zich bleef verzetten zonder daarvoor in feite andere gronden te hebben dan eigen onwil. Maar zelfs in zo'n geval is het in werkelijkheid nooit tot oplegging van een bedrijfslichaam gekomen.

Behalve uiteraard op bewerking van de geestesgesteldheid en op wijziging der wettelijke regeling op ondergeschikte punten is overigens wel aangedrongen op het in de wet opnemen van een „lichtere constructie” dan die van de daarin voorziene bedrijfslichamen, „hierin b.v. bestaande”, — zei het rapport *De P.B.O. en de industrie*, uit 1961, van een commissie uit het Katholieke Verbond van Werkgeversvakverenigingen onder voorzitterschap van prof. dr. P. A. J. M. Steenkamp, blz. 44 —, „dat een orgaan van samenwerking tussen werkgevers en werknemers, dat in een bepaalde bedrijfstak optreedt, onder bepaalde voorwaarden, in de Wet te omschrijven, formeel als representatief voor die bedrijfstak en voor die aangelegenheden, die tot het werkterrein van dat orgaan behoren, erkend kan worden en daarbij eventueel bepaalde bevoegdheden kan verkrijgen.”

Daarnaast werd de begin 1964 door de toenmalige minister van Economische Zaken prof. Andriessen gelanceerde gedachte, dat naast de centrale planning van het Centraal Planbureau behoefte bestaat aan in samenwerking met het bedrijfsleven op te stellen sectorprognose met betrekking tot de economische

EEN INJECTIE VOOR DE P.B.O.?

groei op middellange termijn, in de kring van het Nederlands Katholiek Vakverbond opgevangen met de gedachte, dat hiervoor dan uit werkgevers en werknemers bestaande bedrijfstak-commissies in het leven dienden te worden geroepen, die deze planning ter hand zouden kunnen nemen. De bedrijfstak zelf zou daarvan veel nut kunnen hebben en deze vorm van samen overleggen zou wellicht een soort „voorportaal” voor de p.b.o. kunnen blijken te zijn.

Volstaan zij met het vermelden van deze suggesties; andere beschouwingen, als die in een rapport van de Teldersstichting — dat sterk negatief ten aanzien van de p.b.o. was — en in een door een commissie van de Dr. Wiardi Beckman Stichting uitgebracht rapport van 1962, kunnen thans ter zijde blijven, niet omdat deze rapporten op zichzelf van onbelang zouden zijn, maar omdat nog zal blijken, dat de jongste regeringsvoorstellen via een S.E.R.-rapport zijn geïnspireerd op de vermelde suggesties uit rooms-katholieke kring.

De Sociaal-Economische Raad over de stagnatie in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie

Uiteraard heeft, toen die stagnatie eenmaal onmiskenbaar bleek, ook de SER zich met dit verschijnsel en zijn oorzaken bezig gehouden. Het zijn immers de SER en zijn Organisatie-Commissie die bij de voorbereiding van de instelling van nieuwe en van uitbreiding van bevoegdheden van bestaande bedrijfslichamen wettelijk en feitelijk een belangrijke rol spelen. In zijn openbare vergadering op 28 april 1961 besprak de SER een aantal deels uitvoerige nota's aangaande de omstandigheden welke de totstandkoming van bedrijfslichamen bemoeilijken. Deze behandeling eindigde met de aanneming van een resolutie-Van Thiel, waarin werd uitgesproken,

„dat een verbreding en verdieping van de samenwerking van en het overleg tussen ondernemers en werknemers in de lijn van de maatschappelijke ontwikkeling ligt,

dat de bedrijfslichamen, welke krachtens de Wet op de Bedrijfsorganisatie kunnen worden ingesteld, door hun structuur en door hun taak in beginsel aangewezen zijn om aan deze ontwikkeling organisatorisch gestalte te geven,

dat in grote delen van het bedrijfsleven een zodanige verhouding bestaat tussen organisaties van ondernemers en van werknemers, dat van de instelling van een bedrijfslichaam een vruchtbaar resultaat kan worden verwacht”,

waarin op die grond een beroep werd gedaan op de organisaties van ondernemers en werknemers in de bedrijfstakken waar nog geen bedrijfslichamen waren totstandgekomen, zich op korte termijn grondig over het totstandbrengen daarvan te beraden,

waarin de Organisatie-Commissie o.m. werd uitgenodigd, met de organisaties in die bedrijfstakken in overleg te treden,

en waarin tenslotte o.m. ook werd geduid op de wenselijkheid van een wetswijziging welke de SER het adviseren tot de instelling van een bedrijfslichaam in geval van een enkele „dwarssliggende” organisatie zou vergemakkelijken.

De Organisatie-Commissie heeft de haar in deze resolutie opgedragen aan-

moedigings-arbeid inderdaad verricht, maar boekte bij de (nogmaals) benaderde industriële bedrijfstakken, op een enkele na, geen enkel resultaat.

Inmiddels was men zich ten departemente gaan bezig houden met een technische herziening van de Wet op de Bedrijfsorganisatie. Ruim tien jaar praktijk had een aantal punten opgeleverd die tot zo'n technische herziening alleszins aanleiding konden geven. Tevens zouden dan een aantal meer politieke punten kunnen worden meegenomen. Voor grote wijzigingen van principiële aard werden echter geen voldoende redenen gezien. Een voorontwerp werd door de bewindsman die toenmaals met de aangelegenheden van de p.b.o. was belast, staatssecretaris Schmelzer, op 14 mei 1963 om advies aan de SER voorgelegd. Hij vroeg daarbij tevens het oordeel van de SER omtrent een zestal punten die in het wetsontwerp nog niet waren verwerkt, maar die in verloop van tijd wel eens waren aangeroerd; enkele daarvan hadden betrekking op mogelijke psychologische weerstanden met betrekking tot de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Een half jaar later werd staatssecretaris Schmelzer als bewindsman voor de p.b.o. opgevolgd door staatssecretaris De Meijer. In zijn publieke uitlatingen tijdens zijn ambtsperiode heeft deze zich in het algemeen nogal kritisch met betrekking tot de p.b.o. uitgelaten: hij vond dat ze, mede gezien de weerstanden die ze in sommige kringen opwekte, kennelijk aan een flinke dokbeurt toe was. Op 2 oktober 1964 gaf hij de SER te kennen, dat met de adviesaanvraag van zijn voorganger niet meer kon worden volstaan. Hij liet weten, dat de Regering op het standpunt stond, „dat de verdere ontwikkeling der bedrijfsorganisatie opnieuw doordacht moet worden enerzijds in het licht van de omstandigheid der stagnatie, anderzijds in het licht van de kritische vraagstelling of de vormgeving der bestaande wettelijke regeling adequaat is voor de huidige maatschappelijke ontwikkeling in verschillende sectoren van het sociaal-economische leven”. Onder handhaving van de reeds lopende adviesaanvraag werd de SER verzocht, „omtrent deze brede vraagstelling van advies te dienen, bij welke advisering de geldende wettelijke regeling ware te betrekken”.

De voorstellen van de SER

Op 21 januari 1966 bracht de SER zijn advies uit. De technische wijzigingen van staatssecretaris Schmelzer worden daarin zeer kritisch bejegend en grotendeels afgewezen; naar mijn mening ten onrechte, maar het zou mij, gezien het aandeel dat ik in het ontwerpen der voorgestelde technische herziening heb gehad, niet passen, daarop hier thans in te gaan.

De door staatssecretaris Schmelzer aan de SER voorgelegde overige punten worden in het rapport besproken, hetgeen tot een enkele suggestie leidt. Maar het voornaamste, en ook het belangrijkste, in het rapport en zijn bijlagen zijn de *voorstellen voor meer gedifferentieerde organisatievormen* voor (publiekrechtelijke) bedrijfsorganisatie. De SER beoogt een gradatie in „veredlicht” (de term is in dit verband van mij, en niet van de SER), „licht” en

EEN INJECTIE VOOR DE P.B.O.?

„zwaarder”. In de gedachtengang van de SER zouden er, na wetswijziging, in de toekomst moeten kunnen zijn:

a. *commissies van overleg en samenwerking*. Deze zouden zijn blijvende organen van overleg en samenwerking, doch geen bedrijfslichaam in de zin van de Grondwet. Ze zouden worden ingesteld (niet bij wet of algemene maatregel van bestuur, maar) bij verordening van de SER. Daarbij zou overeenstemming met de organisaties van werkgevers en van werknemers waarbij een voldoende meerderheid van de georganiseerde — dus niet van alle — bedrijfsgenoten is aangesloten voldoende zijn. De taak der commissies zou zijn het bevorderen van overleg en samenwerking voor hun terrein en het adviseren van overheid en SER, en in het bijzonder ook het rapporteren aan de SER over de sociaal-economische omstandigheden van het deel van het bedrijfsleven waarvoor zij zijn ingesteld (dat is dus het op een suggestie van minister Andriessen geënte idee uit N.K.V.-kring, waarvan eerder sprake was);

b. *„lichte” bedrijfschappen* — de SER houdt sinds jaar en dag hardnekkig vol te spreken van „schappen”, maar een schap is een plank, en van een achtervoegsel als „schap” kan men in goed Nederlands evenmin een zelfstandig naamwoord maken als van b.v. het achtervoegsel „heid”². Hun taak is het bevorderen van het belang van de bedrijfstak binnen het kader van het belang van het Nederlandse volk door middel van overleg en samenwerking in de bedrijfstak, door het geven van advies aan de Overheid en aan de SER en andere meer-omvattende bedrijfslichamen, en door het uitvoeren van overheidsmaatregelen (medebewind) zonder daarbij zelf te verordenen. De autonome verordenende bevoegdheid van deze lichte bedrijfschappen zou beperkt blijven tot registratie c.a. en het bijeenbrengen van geldmiddelen (heffingen). Zij zouden worden ingesteld bij algemene maatregel van bestuur op advies van de SER, die over dat advies, evenals bij de commissies van overleg en samenwerking, slechts overeenstemming zou behoeven te hebben bereikt met een voldoende meerderheid van de georganisêerde bedrijfsgenoten;

c. *„zwaardere” bedrijfschappen*. Deze zouden dezelfde taken en bevoegdheden hebben als de „lichte”, maar daarenboven autonome verordenende bevoegdheid ten aanzien van de onderwerpen waarvoor hun die zou worden toegekend, terwijl zij ook zouden kunnen worden belast met het stellen van nadere regelen bij de uitvoering van door hoger gezag uitgevaardigde regelingen (medebewind). De bevoegdheid in autonomie en medebewind verordeningen vast te stellen, zou in een instellingsbesluit alleen kunnen worden opgenomen

² De motivering gaf ik in *A.R.S.* XXV (1953), blz. 183, onder verwijzing naar het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Daaraan kan worden toegevoegd een verwijzing naar het *Nederlands Etymologisch Woordenboek* door Jan de Vries, aflevering 5, Leiden, 1964, blz. 608. Dat de achtste druk van Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, van 1961, het woord „schap” als „geabstraheerd uit bedrijfsschap, produktschap enz.” wel heeft (de zevende druk, van 1950, had het in die betekenis nog niet), bewijst niets voor de taalkundige toelaatbaarheid van dit gebruik; een woordenboek als Van Dale approuveert niet, maar registreert alleen.

op door de SER in overeenstemming met een voldoende representatieve organisatorische vertegenwoordiging van alle bedrijfsgenoten uitgebracht gunstig advies. Dat is dus dezelfde eis als thans geldt voor de instelling van alle bedrijfsschappen, ongeacht de bevoegdheden die zij verkrijgen.

Dit alles betreft dus horizontale lichamen en organen voor de bedrijfstakken, dat zijn groepen van ondernemingen die in het bedrijfsleven een gelijke of verwante functie vervullen. Voor de instelling en toerusting met bevoegdheden van verticale lichamen voor bedrijfskolommen, dat zijn groepen van ondernemingen die in het bedrijfsleven een verschillende functie (productie, verwerking, handel) vervullen ten aanzien van bepaalde produkten of groepen van produkten, zou er niets veranderen.

Aan zijn voorstellen deed de SER voorafgaan een algemene beschouwing waarin nog eens uiting werd gegeven aan zijn reeds in eerdere rapporten geformuleerde opvatting, „dat maatschappelijke groepsvorming nog steeds een kenmerkend verschijnsel vormt in de ontwikkeling der maatschappelijke verhoudingen”, en voorts, dat deze „slechts tot voltooiing komt wanneer alle bedrijfsgenoten, ondernemers en werknemers, elkander vinden in instituten die gericht zijn op blijvende samenwerking en op het gemeenschappelijk dragen van verantwoordelijkheid”. Voorts werd gewezen op de bij de overheid bestaande behoefte, de omvangrijke overheidstaak te verlichten door de verzorging van bepaalde aangelegenheden zo mogelijk aan de onmiddellijk betrokkenen te laten. Daarnaast heeft de overheid in toenemende mate belang bij „een vaste en welgerichte mogelijkheid tot communicatie met en delegatie aan de daarbij betrokken maatschappelijke groepen. Een orgaan van blijvende samenwerking van ondernemers en werknemers is daarom een belangrijk gegeven.”

De motivering van de voorstellen van de Regering

Het rapport van de SER d.d. 21 januari 1966 wordt thans gevolgd door een bij Koninklijke boodschap d.d. 8 augustus 1968 ingediend wetsontwerp, waarbij een aantal wijzigingen in de Wet op de Bedrijfsorganisatie wordt voorgesteld. Dit artikel beperkt zich tot de voornaamste van die welke van principiële betekenis zijn voor de vormgeving aan de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie; dat zijn die welke zijn geënt op de hiervoren kort samengevatte aanbeveling van de SER voor een gradatie in de organen van de bedrijfstak.

In het algemeen gedeelte van haar memorie van toelichting op de ingediende voorstellen stemt de Regering in met de zoëven vermelde uitgangspunten van de SER voor diens aanbevelingen. De Regering voegt er aan toe, dat hoewel men meer dan vroeger heeft geleerd, het economische leven te beheersen met globale maatregelen die uitsluitend van de centrale overheid kunnen uitgaan, en hoewel thans allerlei regelingen in Europees verband tot stand komen, daarmede de behoefte aan bedrijfstaksgewijze ordening nog geenszins geheel is verdwenen. Genoemd worden onderwerpen als lonen en andere arbeidsvoorwaarden, mededinging (waaronder normalisatie, leverings- en betalingsvoorwaarden, cadeau-stelsel), kwaliteitsbevordering, technische inrichting van ondernemingen, vakantie-

sluiting, allemaal onderwerpen die thans inderdaad door bedrijfslichamen worden geregeld. Ook in Europees verband is er bij de uitvoering van allerlei regelingen zeker een taak voor bedrijfslichamen. Er wordt voorts op gewezen, dat er naast regelen nog zoveel anders te doen is: niet alleen overleg en advisering — daarvoor zouden nog niet beslist publiekrechtelijke bedrijfslichamen nodig zijn —, maar vooral op het vrijwel onbegrensde gebied van het vrije bestuur. Er zijn dus taken genoeg, en de gedachte die aan publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie ten grondslag ligt, is bepaald niet achterhaald. Maar het bedrijfsleven heeft, met medewerking van de overheid, nog zoveel andere mogelijkheden, dat het de weg naar de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie nog niet altijd vindt, ook niet daar waar die, omdat de belangen van alle bedrijfsgenoten erbij zijn betrokken, eigenlijk toch de voorkeur zou verdienen. De overheid zou zich, aldus nog steeds de toelichting op de regeringsvoorstellen, wel eens moeten kunnen gaan afvragen, of zij haar medewerking aan de andere wegen die thans nog worden gebruikt, op den duur niet moet gaan beëindigen. Zij kan dat doen, zo laat de toelichting blijken, door de figuur van de algemeen-verbindend-verklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten en van ondernemersovereenkomsten niet langer te hanteren (deze parafrasering is niet van de toelichting zelf, maar van mij) en door de uitvoering van bepaalde overheidsregelingen niet langer toe te vertrouwen aan allerlei privaatrechtelijke instellingen (zoals, voeg ik er aan toe, o.a. en met name op agrarisch gebied geen uitzondering is). Momenteel is het echter, naar het oordeel der Regering, zo ver nog niet. Het verdient de voorkeur, eerst nog eens af te wachten, welke stimulans er uitgaat van de invoering van de door de SER aanbevolen differentiatie.

De voorstellen van de Regering

De Regering blijkt de voorstellen van de SER in geest en hoofdzaak te hebben overgenomen. Haar eigen voorstellen komen op het volgende neer:

Er komen naast de „zwaardere” ook „lichte” bedrijfschappen en voorts „bedrijfscommissies”, en deze laatste dan nog in twee soorten.

De „zwaardere” *bedrijfschappen* zijn de bedrijfschappen zoals de wet die ook thans reeds kent. De instelling ervan geschiedt (bij — hoge — uitzondering) bij de wet of (als algemene regel) bij algemene maatregel van bestuur. Aan de instelling gaat steeds een advies van de SER vooraf. Uit eigen beweging mag de SER slechts een gunstig advies tot instelling uitbrengen, als hij daarover overeenstemming heeft bereikt met een voldoende representatieve organisatorische vertegenwoordiging van de bedrijfstak. Voor het toevertrouwen van autonome verordenende bevoegdheden gelden dezelfde regels als ten aanzien van de instelling van het bedrijfslichaam zelf. Indien deze bevoegdheden bij algemene maatregel van bestuur worden toegekend, is de Kroon gebonden aan (een keuze uit) de thans reeds in de wet opgenomen catalogus van mogelijke autonome verordenende bevoegdheden; deze blijft praktisch ongewijzigd. Nieuw is, dat de in de praktijk aldus genaamde hulpbevoegdheden, dat is de autonome verordenende bevoegdheid ten aanzien van

registratie, het verstrekken van gegevens en boekenonderzoek, voortaan van rechtswege aan alle bedrijfslichamen — „lichte” zowel als „zwaardere” — zullen toekomen, en dus niet meer opzettelijk behoeven te worden verleend. Wel blijft de hantering van alle verordenende bevoegdheden als regel aan toezicht van de minister of van de SER onderworpen.

„Lichte” *bedrijfschappen* zullen op dezelfde wijze totstandkomen als de „zwaardere”. Uit eigen beweging zal de SER tot instelling (ook) van een „licht” bedrijf slechts kunnen adviseren in overeenstemming met een representatieve organisatorische vertegenwoordiging van de (gehele) bedrijfstak. De SER had aanbevolen, dat, zolang aan een bedrijf geen verordenende bevoegdheid anders dan met betrekking tot registratie, het verstrekken van gegevens en boekenonderzoek zou worden verleend, zijn eigener beweging uitgebracht advies tot instelling zou kunnen worden gegeven in overeenstemming met een meerderheid van de *georganiseerde* ondernemers en werknemers in de bedrijfstak. De Regering is echter van oordeel, dat, nu ook de „lichte” bedrijfschappen als volledige bedrijfslichamen in de zin der wet dienen te worden beschouwd, de instellingseisen dezelfde moeten zijn als voor de „zwaardere” bedrijfschappen. Men bedenke daarbij trouwens, dat een „licht” bedrijf op den duur kan worden getransformeerd in een „zwaarder” alleen door daaraan alsnog (meer) autonome verordenende bevoegdheden toe te kennen, en dáárvor geldt dan toch in elk geval, dat de SER er eigener beweging alleen toe kan adviseren in overeenstemming met een voldoende representatieve organisatorische vertegenwoordiging van de gehele bedrijfstak.

De „lichte” bedrijfschappen zullen geen andere autonome verordenende bevoegdheden hebben dan de zoëven bedoelde hulpbevoegdheden, en voorts die ten aanzien van heffing en begroting, alles onder het gebruikelijke toezicht van minister of SER.

De SER had aanbevolen, dat hun de medewerking aan de uitvoering van door hoger gezag gestelde regelingen normaliter slechts in beperkte mate zou kunnen worden opgedragen, n.l. voorzover dat *niet* zou betreffen het stellen van nadere regelen. Dit laatste zou slechts mogelijk zijn, als het instellingsbesluit daarin voorzag. En die voorziening zou daarin slechts kunnen worden opgenomen, als aan dezelfde eisen was voldaan als voor het opnemen van autonome verordenende bevoegdheden in het instellingsbesluit gelden. De Regering vindt het niet nodig, deze beperking aan te brengen, aangezien zodanig medebewind dat het maken van verordeningen meebrengt vrijwel nooit voorkomt, en als het voorkomt aan bedrijfslichamen alleen met hun volledige instemming wordt opgedragen.

Voor alle bedrijfslichamen, zowel de verticale (produktschappen) als de horizontale (bedrijfschappen), bevat de Wet op de Bedrijfsorganisatie nu reeds als algemene omschrijving, dat zij tot taak hebben de bevordering van een het belang van het Nederlandse volk dienende bedrijfsuitoefening door de ondernemingen waarvoor zij zijn ingesteld, alsmede de behartiging van het gemeenschappelijk belang van die ondernemingen en de daarbij betrokken personen.

EEN INJECTIE VOOR DE P.B.O.?

Met een aan de SER — die haar in enigszins ander verband opnam — ontleende redactie stelt de Regering voor, daaraan nu toe te voegen: Zij bevorderen de goede verhoudingen, het overleg en de samenwerking tussen de bedrijfs-genoten en tussen hun organisaties in de onderdelen van het bedrijfsleven, waarvoor zij zijn ingesteld.

Met deze nieuwe volzin, doch dan zonder wat er ten aanzien van de bedrijfs-lichamen aan voorafgaat, wordt volgens de voorstellen der Regering, die ook daarin aansluiten bij wat de SER had aanbevolen, ook de taak omschreven van de *bedrijfscommissies* die de Regering als „lichtste” vorm van min of meer publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie wil mogelijk maken. De SER had aan deze figuur de naam „commissies van overleg en samenwerking” toebedacht, doch de Regering geeft de voorkeur aan de benaming „bedrijfscommissies”, die uit de wetgeving op de ondernemingsraden reeds bekend is voor de lichamen die de instelling van ondernemingsraden moeten bevorderen. De naam lijkt mij gelukkig gekozen, ook al omdat ze meer aansluit op die van „bedrijfschap” voor de zwaardere lichamen.

Een bedrijfscommissie zal geen enkele verordenende bevoegdheid hebben, zelfs niet met betrekking tot registratie c.a.

Zij zal ook geen heffingen aan de bedrijfs-genoten kunnen opleggen; de organisaties die er de leden van benoemen zullen haar werkzaamheden moeten bekostigen.

Bedrijfscommissies worden voor een bedrijfstak ingesteld, en wel bij besluit van de SER, dus niet bij wet of algemene maatregel van bestuur. Instelling kan plaats vinden als de SER daarover overeenstemming heeft bereikt met een voldoende meerderheid van de *georganiseerde* bedrijfs-genoten.

Vanzelfsprekend kan een bedrijfscommissie niet worden ingesteld voor een bedrijfstak waar al een bedrijfschap is.

De leden van de bedrijfscommissie worden benoemd door de organisaties van ondernemers en werknemers die de SER representatief acht voor de bedrijfstak; de samenstelling is paritair: evenveel werknemers- als werkgevers-leden.

Zonder dit in zijn (ook overigens nogal summiere, en derhalve door de Regering bij het in geest en hoofdzaak overnemen ervan uitgewerkte en vervolledigde) redakties te regelen, had de SER in zijn voorstellen reeds aangegeven, dat de instelling van een bedrijfscommissie eventueel ook zou kunnen bestaan in het *erkennen van reeds bestaande organen van samenwerking*. Men kan hier denken aan vakraden in het kader van de Stichting van den Arbeid en ook aan hier en daar wellicht bestaande commissies van overleg — tussen ondernemers en werknemers in de bedrijfstak — over economische aangelegenheden. De regeringsvoorstellen bevatten hiervoor een regeling met zoveel woorden: Als bedrijfscommissie kan de SER op verzoek ook *erkennen* een privaatrechtelijk, rechtspersoonlijkheid bezittend, orgaan, dat zichzelf eenzelfde doel heeft gesteld als het wettelijke doel dat zoëven voor de bedrijfscommissies werd vermeld. Uiteraard zal ook de erkenning van zulke organen als bedrijfs-

commissie alleen mogelijk zijn in bedrijfstakken waar geen bedrijfsschap bestaat. Zo'n erkenning kan alleen plaats vinden, indien de naar het oordeel van de SER representatieve organisaties van bedrijfsgenoten in het orgaan vertegenwoordigd zijn. Onderonsjes waaruit onwelgevallige organisaties worden geweerd, komen dus niet voor erkenning in aanmerking. En de SER zal uiteraard ook op de sterkte-verhoudingen in het orgaan letten, maar heeft ten deze overigens volle vrijheid. De regeling van de financiering is ook vrij; al zal ze uiteraard niet uit verplichte heffingen van alle bedrijfsgenoten kunnen geschieden.

Ten aanzien van alle bedrijfslichamen en bedrijfscommissies wordt uitdrukkelijk in de wet vastgelegd, dat de Regering en de SER hen horen omtrent alle belangrijke maatregelen op sociaal of economisch gebied die Regering of SER voornemens zijn te treffen of te bevorderen en die uitsluitend of in hoofdzaak van belang zijn voor dat deel van het bedrijfsleven waarvoor het bedrijfslichaam of de bedrijfscommissie is ingesteld. Als beginsel is deze verplichting belangrijk; voor de praktijk zal zij, althans voor de bedrijfsschappen en bedrijfscommissies, behalve b.v. voor vestigingsregelen e.d., niet zoveel betekenen, omdat ordening van hogerhand in het algemeen niet per bedrijfstak plaats vindt.

Voor de bedrijfscommissies wordt voorts bepaald, wat voor de bedrijfslichamen al gold, dat zij de ministers en de SER zowel op verzoek als eigener beweging van advies kunnen dienen over alle aangelegenheden betreffende het deel van het bedrijfsleven waarvoor zij zijn ingesteld.

De SER had omtrent de rapportage aan hem zelf door bedrijfslichamen en bedrijfscommissies bepalingen geformuleerd, inhoudende: dat de SER zich — allicht met het oog op zijn eigen halfjaarlijkse rapportage aan de Regering over de economische toestand — periodiek inzicht zou verschaffen in de sociaal-economische situatie en de vooruitzichten daaromtrent in de verschillende onderdelen van het bedrijfsleven, en daartoe gegevens zou vragen aan de bedrijfslichamen en (wat de Regering nu noemt:) de bedrijfscommissies; dat deze lichamen en commissies die gegevens zouden neerleggen in een, als regel openbaar, rapport, dat tevens een oordeel zou bevatten over de sociaal-economische situatie en de vooruitzichten daaromtrent in de betrokken onderdelen van het bedrijfsleven; en dat de SER zo nodig over deze rapporten overleg zou plegen met die lichamen en commissies.

Deze door de SER geformuleerde bepalingen heeft de Regering niet overgenomen. Zij achtte ze overbodig naast de regelen die de wet over het horen van de SER en van de bedrijfslichamen en bedrijfscommissies reeds bevat en zal gaan bevatten. Jegens de in de door de SER ontworpen bepalingen vervatte gang van zaken staat de Regering echter sympathiek. De SER zal zonder meer zo kunnen handelen.

Wel wijdt de Regering nog een uitvoerig betoog aan de mogelijkheid, dat bedrijfslichamen en bedrijfscommissies de taak van de werkcommissies voor het Centrale Plan met betrekking tot het voorbereiden van sociaal-economische

prognose op middellange termijn zouden kunnen overnemen, het door het N.K.V. opgevangen idee-Andriessen aangaande de medewerking van het bedrijfsleven bij de opstelling van economische prognoses op middellange termijn. Deze werkcommissies hebben naar het oordeel van de Regering een zodanige taak, volgen uit hoofde van die taak een werkwijze en zijn met het oog daarop zo samengesteld, en bestrijken zoveel grotere delen van het bedrijfsleven dan de bedrijfslichamen en -commissies, dat het vermoedelijk niet mogelijk zal zijn, ze daarmee te doen samenvallen.

Aan de bedrijfscommissies denkt de Regering voorts nog, evenals dat ten aanzien van de bedrijfsschappen reeds het geval is, de taak toe van veiligheidscommissies in de zin van de Veiligheidswet, en die van bedrijfscommissies in de zin van de Wet op de Ondernemingsraden.

Waardeschatting der voorstellen

Tot slot volge tegen de achtergrond van wat eerder werd medegedeeld omtrent de opvattingen in antirevolutionaire kring over en omtrent de ervaring van ongeveer vijftien jaren p.b.o. in de bedrijfstakken, een bescheiden waardeschatting van de regeringsvoorstellen.

Het antirevolutionair beginsel- en algemeen staatkundig program van 1961 treedt in zijn artikelen 15 en 17 terecht niet in bijzonderheden van de vormgeving aan de bedrijfsorganisatie op sociaal en economisch gebied. Met wat het er daar over zegt verdragen zich de regeringsvoorstellen geheel en al.

Hetzelfde geldt met betrekking tot hetgeen paragraaf XVIII van het program van actie 1967-1971 omtrent de bedrijfsorganisatie stelt. De erkenning van de werknemers als volwaardige bedrijfsgenoten wordt er wellicht een stukje verder mee gebracht en daardoor bevorderd, de gedachte van overleg en samenwerking evenzo. De huidige instituten op het gebied van de p.b.o. worden niet aangetast en de huidige voorstellen worden gedaan op de grondslag van een nadere overweging van wat er ten aanzien van de p.b.o. aan de hand is. Als het program van actie verlangt, dat „de gehele materie van de p.b.o. opnieuw onder de ogen wordt gezien”, maar dan met handhaving van de gedachte van overleg en samenwerking en met behoud van de bestaande bedrijfslichamen, dan klinkt het eerste wel heel fors, maar kan het toch nauwelijks iets anders betekenen dan wat nu door SER en Regering is gedaan en waaruit hun aanbevelingen en voorstellen thans zijn voortgekomen.

Zullen de antirevolutionaire Kamerleden bij de beoordeling van die voorstellen dus geen hinder hebben van geformuleerde antirevolutionaire programpunten, dan hebben ze des te meer vrijheid, die voorstellen te beoordelen op haar nut in de concrete situatie van stilstand in de verdere verbreiding van de p.b.o.

Psychologie

De voorstellen tot differentiatie en gradatie in de p.b.o. hebben vrijwel uitsluitend politiek-psychologische betekenis.

Ook binnen het kader van de Wet op de Bedrijfsorganisatie zoals die thans nog luidt, kan iedere bedrijfstak zijn bedrijfslichaam net zo „licht” krijgen als hij zelf wil. Wil men een lichaam enkel voor overleg en samenwerking en het bevorderen van goede verhoudingen, dan kan dat. Autonome verordenende bevoegdheid wordt niet opgedrongen, medebewindstaken al evenmin, het verrichten of niet verrichten van daden van vrij bestuur is vrij, wil het bestuur geen heffingen aan de bedrijfsgenoten opleggen, dan is zelfs dat mogelijk. M.a.w. onder de naam van bedrijfsschappen kan men ook thans „zwaardere” of „lichte” bedrijfsschappen of zelfs wat straks „bedrijfscommissie” gaat heten tot stand brengen. Het enige wat thans nog niet kan, is het „erkennen” van bestaande privaatrechtelijke organen.

Nu heeft wel altijd de indruk bestaan, dat de wettelijke catalogus van autonome verordenende bevoegdheden vele ondernemers nogal kopschuw maakte. Mag men echter de mededeling geloven van een der ondernemers-leden van de SER in de vergadering waar diens rapport werd behandeld, dan beseffen de ondernemers in het algemeen zeer wel, dat die opsomming van mogelijke verordenende bevoegdheden in de Wet op de Bedrijfsorganisatie in het geheel niet inhoudt, dat alle bedrijfsschappen al die bevoegdheden nu ook krijgen. Dat zouden die ondernemers trouwens uit de praktijk ook heel goed kunnen weten. Men mag rustig aannemen, dat hun gedachte veeleer is: begin er niet aan, want van het een komt het ander: als je begint, heb je nog een bedrijfsschap met weinig of geen bevoegdheden, maar over een aantal jaren kijken ze je overal op je vingers. En zal die gedachtengang verdwijnen, wanneer er wettelijk wat meer uitdrukkelijk wordt gedifferentieerd? De bedrijfscommissies worden vrij openlijk aangeduid als mogelijke voorportalen voor een bedrijfsschap.

Anderzijds, al valt te vrezen, dat de voorgestelde differentiatie degenen die vanwege een ingewortelde „Herr-im-Hause”-mentaliteit de p.b.o. nu eenmaal niet willen, er niet licht toe zal brengen, hun medewerking wel aan een lichtere vorm te geven, dat behoeft de wetgever er nog niet van te weerhouden, die lichtere vormen met een zekere psychologische nadruk in de wet vast te leggen. Te meer niet, waar de beoogde differentiatie inderdaad beantwoordt aan de meerdere of mindere mate van rijpheid tot samenwerking in een bedrijfstak en aan de behoeften met betrekking tot de omvang van het veld van samenwerking, die van bedrijfstak tot bedrijfstak verschillen. In de anti-revolutionaire vertogen over p.b.o. is deze differentiatie en gradering, waaraan een differentiatie in de vormgeving aan de p.b.o. zou behoren te beantwoorden, van oudsher erkend.

„Erkenning” als bedrijfscommissie

Interessant is de figuur van „erkenning” als bedrijfscommissie van privaatrechtelijke organen die zich ten doel stellen het bevorderen van de goede verhoudingen, het overleg en de samenwerking in de bedrijfstak, en waarin dan de representatieve organisaties van ondernemers en werknemers in die bedrijfstak vertegenwoordigd moeten zijn. Deze mogelijkheid doet enigszins denken

aan wat het antirevolutionaire rapport van 1947 nog als algemeen beeld van een komende publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie had: dat uit de vrije organisaties opgekomen organen, mits die voldoen aan eisen van representativiteit, zouden kunnen worden bekleed met die verordenende bevoegdheden waaraan voor de bedrijfstak behoefte zou blijken te bestaan.

Alleen maar, toen was dat een gedachte over iets dat er nog niet was. Maar met wat nu wordt voorgesteld, en dat geldt in feite voor het gehele complex voorstellen, wordt een stap terug gedaan. Er wordt als het ware gezegd: „Als ge dan (nog) geen volwaardige publiekrechtelijke bedrijfsorganen wilt, hoewel daarbij vrijwel alle differentiatie mogelijk is die ge u maar zoudt kunnen wensen, dan zullen we u bovendien nog een figuur bieden waarvoor ge toch werkelijk geen enkele schroom meer behoeft hebben.” De bedoeling is daarbij uiteraard — het komt in een tweetal passages in de memorie van toelichting der Regering ook duidelijk genoeg tot uitdrukking —, dat bedrijfscommissies en „lichte” bedrijfschappen „voorportalen” kunnen zijn voor „een zwaardere vorm van samenwerking”, t.w. onderscheidenlijk het „lichte” bedrijfschap (nog) zonder en het „zwaardere” bedrijfschap met autonome verordenende bevoegdheden.

De vraag is daarom, of de weerstand van de ondernemerskringen waar men nog op het „Herr-im-Hause”-standpunt staat, tegen de lichtere vormen niet even groot zal blijken te zijn als die daar nu aanwezig is tegen het medewerken aan de instelling van een „normaal” bedrijfschap, hoe „licht” dat ook nu al zou kunnen zijn. Men is daar nu eenmaal van het standpunt, dat „ce n'est que le premier pas qui coûte”: alleen de eerste stap kost moeite, de andere volgen vanzelf.

Allicht betekent dit niet, dat de regeringsvoorstellen beter zouden kunnen worden afgewezen. Zij beantwoorden immers aan een werkelijke stand van zaken, die in antirevolutionaire kring reeds sinds jaren is onderkend. Het ware beter geweest, wanneer de Wet op de Bedrijfsorganisatie van den beginne af zo ware opgezet, dat daarin uitdrukkelijk was neergelegd, dat men „klein kon beginnen” en in verloop van tijd, naarmate het onderling vertrouwen en de behoeften groeiden, naar uitbreiding van taken en bevoegdheden kon streven. Maar dat is napeleiten: ondanks haar juridisch uniformerende opzet biedt de bestaande wet daartoe voldoende mogelijkheden, doch er is met name in de industrie geen gebruik van gemaakt. Het is dus goed, de deuren nu zó wijd open te zetten, dat iedereen wel móet zien, dat ze open staan en wat er wérkelijk achter ligt. Van wie dan nóg niet wil binnengaan zal dan des te duidelijker komen vast te staan, dat hij inderdaad alleen maar niet *wil*.

De taakomschrijving der bedrijfsorganen

Ten aanzien van het nieuwe element in de taakomschrijving van de bestaande lichamen, tevens dienend als taakomschrijving van de bedrijfscommissies, t.w. het bevorderen van de goede verhoudingen, het overleg en de samenwerking binnen de bedrijfstak, kan weliswaar worden gezegd, dat het ook in de be-

staande taakomschrijving, met name in het daarin opgenomen element: het behartigen van het gemeenschappelijk belang van de ondernemingen en de bedrijfsgenoten, reeds lag opgesloten, maar dat was dan toch wel wat verborgen. Het is goed, dat dit element, dat ook in antirevolutionaire kring van oudsher veel aandacht heeft gehad, nu uitdrukkelijk naar voren wordt gehaald.

Geen ministeriële vertegenwoordigers (meer) bij de „lichte” organen. Openbaarheid bij de produkt- en bedrijfschappen

Of het uitdrukkelijk formuleren van het bevorderen van goede verhoudingen, overleg en samenwerking als taak van bedrijfslichamen en -commissies tegenover hardnekkige „Herr-im-Haus”-ers veel zal helpen, is uiteraard een tweede.

Misschien, heel misschien laten die zich tot medewerking aan het vragen van erkenning van een privaatrechtelijk orgaan (vakraad of commissie voor economisch overleg) als bedrijfscommissie, of tot medewerking aan de instelling van een bedrijfscommissie of zelfs van een „licht” bedrijfschap echter bewegen door de omstandigheid, dat bij alle deze geen sprake (meer) zal zijn van de aanwezigheid van ministeriële vertegenwoordigers in de vergaderingen! Anderzijds zal allicht juist hun weer tegen de borst stuiten de voorgestelde opneming in de wet van een voorschrift, waarop van sommige zijden, en ook in het a.r. program van actie, in het verleden is aangedrongen, t.w. dat de vergaderingen van de besturen van produkt- en bedrijfschappen als regel openbaar zijn; bedrijfscommissies zijn echter bevoegd, zelf in haar reglement te regelen, of haar vergaderingen al dan niet openbaar zullen zijn.

Eindoordeel

Het eindoordeel over de ingediende voorstellen kan instemmend zijn. Maar men hebbe van het resultaat geen juichende verwachtingen. Het in gezamenlijk overleg tussen ondernemers- en werknemersvertegenwoordigers behartigen van de belangen van de bedrijfstak, en het daarbij eventueel uitoefenen van zekere bevoegdheden, is van oudsher onderkend als een zaak van mentaliteit. Waar die mentaliteit nog onvoldoende is gerijpt, brengt zelfs de meest differentiërende wettelijke regeling weinig of geen baat.

TWEE VRAGEN INZAKE DE POLITIE

(een anthropologische benadering)

door

Mr. G. W. von Meyenfeldt

I. Eerst leven dan filosoferen

Van het primum vivere deinde philosophari is voor onze tijd van fundamenteel belang, dat wij bij de blijdschap over de immense ontwikkeling van steeds meer nieuwe wetenschappen en van steeds meer daarbij passende nieuwe technieken, disciplines zo men wil, voor die blijdschap vervolgens ook een deugdelijk bestand garanderen, door een toewijzend vonnis op de claim van het primaat van het vivere.

Wanneer men daarom allerwegen terecht het reilen en zeilen van het strafrecht, zowel in wetgeving als in rechtspleging als in executie, niet zonder kritische begeleiding van wetenschap en openbare mening wil laten plaats vinden, zal men toch op straffe van een dodelijke arrogantie, welke goede bedoelingen men overigens hebben en ook expliciet kenbaar maken moge, het savoir vivre van een calculatie die het volle leven, het leven in zijn totaliteit, in rekening brengt, in die kritiek gewetensvol hebben te verwerken, te beleven.

Een huismoeder die in haar relatie tot haar kinderen met hart en ziel haar verbondenheid met en verplichting aan die kinderen gestalte weet te geven, zal zich gerust wel enige tekortkomingen in haar kennis en kunde van b.v. de gedragswetenschappen kunnen permitteren. Een mogelijke schade immers zal juist in de eigenlijke, echte en zuivere gezinssfeer, die deze moeder door haar houding in elk geval weet te realiseren, vrij gemakkelijk bijtijds gesignaleerd en gecorrigeerd kunnen worden.

De praktijk van het strafrecht, zowel in wetgeving als in rechtspleging als in executie, is niet anders dan die moeder, dan het volle leven zelf, en wel één der wisselpunten daarin, één der punten waar de versnelling of de koers veranderd moet worden of waar het gezelschap-onderweg zich wijzigt, zoals het kinderen krijgen, het kinderen opvoeden, het volwassen worden, het trouwen, het vader en moeder zijn, de visite en zo meer.

En natuurlijk zal die praktijk, wil ze goed zijn, wil ze eigenlijk, echt en zuiver zijn en blijven, de kennis en de kunde van allerlei wetenschappen en haar disciplines niet kunnen verwaarlozen. Een huismoeder b.v., in een stad op een flat wonend, die het op houtskool en ouderwetse wasmethoden en kaarslicht zou blijven houden, zou door de moeilijkheden die zij in haar eigen gezin

daarmee oproepen zou, in weerwil van een machtige levensdrang, desondanks, de lust tot *vivere* wel eens spoedig kunnen vergaan.

Maar ook zal men er op bedacht behoren te zijn, dat van hoeveel belang die wetenschappen en haar disciplines mogen zijn, nooit aan die wetenschappen en haar disciplines een zelfdoel, anders dan in dienst van een betere service aan er buiten gelegen doelen, opgegeven worden mag, zeker niet door die wetenschappen zelf! Haar vraagstelling en pogingen tot een antwoord hebben hun bestaansredenen en geldigheid uitsluitend door het *vivere*. Terwijl uitsluitend door het *vivere* ook weer haar doellijnen aangegeven moeten worden.

Een samenleving die door wetenschappen en disciplines met een zelfdoel overwoekerd worden zou, zou een multidisciplinaire ondergang onvermijdelijk tegemoetgaan.

Dit laatste brengt mede, dat voor al die wetenschappen en haar disciplines, voorzover zij tot een multidisciplinaire samenwerking gebundeld zijn, de heilige plicht bestaat, al vanwege het *vivere* dat de problematiek opgeeft en dat de opmarswegen en de doelen bepaalt, zich onderling op ondubbelzinnige wijze voor elkander verstaanbaar te maken.

Zou het niet de taak van de anthropologie zijn om als aller tolk te fungeren? Maar dan tegelijk als tolk voor die rechter: het volle leven, voor die rechter, die als alle rechters aan het gesprek de leiding zal behoren te geven?

Vanuit deze uitgangspunten zal ik thans iets over twee vragen de politie aangaande willen opmerken, over — even grof aangeduid — de politieorganisatie en over de internationale politiewerking.

II. *Het strafrecht*

Een eerste gegeven, dat dan de aandacht vraagt, is dat men de politie, zonder haar levende samenhang met het strafrecht in rekening te brengen, nooit levensrecht zal vermogen te kenschetsen of op juiste waarde te schatten of in de zuivere kritische belichting te beoordelen en te begrijpen. Als organisatie en als organisme is zij niet meer en niet minder dan een zekere samenballing, concretisering, dan een levende verschijningsvorm van het strafrecht.

Het is wellicht daarom verstandig eerst eens een schematische karakteristiek van het strafrecht te geven. Aan de hand van de drie gestalten waarin alle menselijke leven zich aan ons oog voordoet, te weten de maatschappelijke verschijningsvorm, de zede en het gewetensvolle oordeel worden daarbij de verschijningsvormen van het strafrecht in hun samenhang grafisch voorgesteld. Indien wij dan telkens wat de letter A en het cijfer 1 aangeven als een strafrechtelijke verbijzondering van het eerste lid van die reeks van drie zien, van de *maatschappelijke verschijningsvorm*, wat de letter B en het cijfer 2 aangeven als een strafrechtelijke verbijzondering van het tweede lid, van de *zedede* en wat de letter C en het cijfer 3 aangeven als een strafrechtelijke verbijzondering van het derde lid, het *gewetensvolle oordeel*, krijgen wij het volgende overzicht:

TWEE VRAGEN INZAKE DE POLITIE

A <i>Straf</i>	B (<i>Straf</i>) <i>rechtspleging</i>	C (<i>Straf</i>) <i>executie</i>
1. Verbodsbepaling en strafbedreiging	1. Staandehouding t/m gevangenneming	1. Dwang door vrijheidsbeneming
2. Administratiefrechtelijke regelingen en instellingen, complementair aan verbodsbepaling	2. Onderzoek	2. Boete
3. Politietoezicht	3. Gewijsde	3. Vergelding

Deze voorstelling kan ook visueel enkele standen van zaken duidelijk maken.

Om te beginnen is er telkens van 1 tot en met 3 en dan van A tot en met C een perspectivische samenhang. A is in ieder geval altijd reëel present. Of B en vervolgens ook C gerealiseerd zullen worden, is gewoon een kwestie van de levensprocessen. Maar stellig bepalen de mogelijkheden van B en C, die door de zede en door het gewetensvolle menselijke oordeel in de weg van institutionalisering werkelijkheidswaarden bezitten, de intrinsieke waarde, óók, van A.

Verder blijkt uit A 1/m 3, dat elke burger een gestrafte is. Niet alleen immers leeft hij onder de permanente bedreiging van de straf, aan welke bedreiging in het maatschappelijke leven door optekening in wetten en door waarschuwingen en zo meer gestalte gegeven is, maar ook is door de zede zijn leven met een haag van administratiefrechtelijke bepalingen en instellingen, complementair aan de strafrechtelijke verbodsbepalingen; omtuind, terwijl een voortdurend politietoezicht een effectief gewetensvol oordelend ingrijpen van de gemeenschap garanderen moet.

Onder B 1 is dan als een vorm van arrest ook de staandehouding vermeld. De naam alleen reeds rechtvaardigt dit, maar bovendien zal een ieder die wel eens, van het plegen van zelfs een lichte overtreding verdacht, staandegehouden werd, als een existentiële schok ervaren hebben, hoe zachtaardig het ook overigens zich toegedragen hebben moge, dat hij tot een halt gedwongen werd en tot een zekere vorm van identificatie, dus tot het medewerken aan een onderzoek (B 2), voorts dat hij op zijn mildst het gewijsde (B 3) te horen kreeg, de aanwijzing: ga heen en zondig niet weer! In deze vorm zijn derhalve èn onderzoek (B 2) èn gewijsde (B 3) representatief voor iedere vorm van strafrechtelijk onderzoek en voor iedere vorm van een beschikking die, oordelend, dit onderzoek bekroont.

Geen executie (C) tenslotte zal zonder dwang-door-vrijheidsbeneming (C 1) iets vermogen uit te richten. Zelfs b.v. de straf van berisping vergt dat de te berispen persoon persoonlijk ter terechtzitting aanwezig zal zijn, óók een vorm van vrijheidsbeneming. Voor elke dwang vormt het boeten, het uitboeten van de opgelegde straf (C 2), de afperking waarbinnen zich de vrijheidsbeneming zal hebben te voltrekken. En de vergelding (C 3) geeft voor iedere straf de enig juiste maat, de enig juiste zingeving aan. Want vergelding zal men alleen maar als het te gelde maken, als het in klinkende munt omzetten van wat de

gemeenschap aan goeds voor deze falende mens in zijn falen en ter uitbanning van toekomstig falen te bieden weet, mogen opvatten!

Voor ons eigenlijke betoog moeten nu alvast enkele conclusies getrokken worden.

a. Uit A 1 t/m 3 springt in het oog, dat zal de straf in het leven van mensen, in hun samenleven iets willen uitrichten, de maatschappelijke verschijningsvorm sprekend zal behoren te zijn, voorts dat èn de administratief-rechtelijke regelingen en instellingen èn het politietoezicht met wat de maatschappelijke zede en het oordeel van de samenleving vereisen, een levend en zinvol verband in praktijk moeten brengen. Door gebrek aan zulk een verband zullen bepalingen kunnen défungeren. Hieruit vloeit voort, dat met de evoluering van de maatschappij ook de strafbepalingen èn het complement van de administratiefrechtelijke regelingen en instellingen èn het politietoezicht reconstructie zullen behoeven en dat men anders allerlei misdadigheid de wind van de vooruitgang exclusief in de zeilen geven zou.

b. Vervolgens is de gevolgtrekking gewettigd, dat strafrecht iets intiems is, dat het op onze vrijheid om in de samenleving aan een eigen leven een gezicht te geven, om op de paden van de nationale zede te gaan en te staan waar wij willen en om aan de oordeelsvorming mee te doen, een inbreuk vormt. Dergelijke intimiteiten zullen wij niet gaarne aan maar iedereen toestaan, zeker niet aan overheden die onze nationale overheden niet zijn.

III. *De politie*

In deze context, in deze levenssamenhang heeft de politie (A 3) dus een eigen plaats, een levensechte functie. En het is mogelijk om ook hiervan in een schets een schematische tekening te geven, waarbij weer de letters A t/m C en de cijfers 1 t/m 3 representeren wat hierover onder II reeds aangegeven werd.

A <i>Organisatie</i>	B <i>Administratie</i>	C <i>Executieve</i>
1. agenten-surveillance	1. informatie	1. rechercheren
2. diensten	2. documentatie	2. verhoren
3. inspecties	3. rekening en verantwoording	3. notuleren

In deze schets zal moeten opvallen, dat er tussen A tot en met C niet slechts een perspectivische, maar een wederkerig bevruchtende samenhang bestaat en dat zonder die samenhang het politietoetreden eenvoudig niet functioneert, niet efficiënt is, op zijn zachtst gezegd.

Tussen enerzijds de agenten-surveillance (A 1), zoals zij onder het régime van de diverse diensten (A 2), om iets te noemen de straatpolitie, de verkeerspolitie, de kinderpolitie, de zedenpolitie, de bijzondere-wetten-politie verricht wordt, en wel kritisch door de diverse inspecties (A 3), over die diensten aangesteld, begeleid en anderzijds de recherche-executieve (C) is een innige wisselwerking levenseis, hetgeen in de administratie (B) zichtbaar worden kan.

TWEE VRAGEN INZAKE DE POLITIE

Over en weer is er via die administratie een bevruchting, die niet gemist worden kan, met informatie (B 1), die zorgvuldig en doelmatig gedocumenteerd (B 2) worden moet, waarbij in een constante rekening en verantwoording (B 3) beider oordeel, dus èn dat van de agenten-surveillance plus zijn bovenbouw èn dat van de recherche-executieve, de kritische toets vormen moet.

Weer zal even een conclusie moeten worden vastgelegd.

In een politieorganisatie zal men niet dan ten koste van de eisen die het leven stelt een scheiding tussen A, B en C kunnen aanbrengen. Hetzij dat men naast gemeentepolitiekorpsen ook rijkspolitie wenst of dat men voor de politieorganisatie een andere oplossing nastreeft, men zal nooit naar centralisatie of decentralisatie mogen streven door bundelingen voor te staan, die A, B en C uit elkander trekken. Het zou de politie ten dele blind en doof maken, voorts eenzijdig crimineel of eenzijdig op ordedienst-doen ingesteld, tenslotte te weinig kritisch; agenten-surveillanten aan de ene kant en rechercheurs aan de andere kant zouden elkander onvoldoende niet alleen met ieders specifieke informatie maar ook met ieders specifieke gezichtspunten partij kunnen geven; de agenten-surveillanten zouden als vanzelf de neiging krijgen om zich eenzijdig op de dienstenverlening in het kader van zijn eigen dienst en inspectie toe te leggen, terwijl de rechercheurs eenzijdig op repressie ingesteld zouden geraken; èn de agenten-surveillanten èn de rechercheurs zouden verregaand onvoldoende kritisch distantie tot hun eigen ambtelijke situatie kunnen nemen en de rekening en verantwoording, over en weer, door middel van de administratie, ten detrimente van de voor het strafrecht hoogstnoodzakelijke kunst van het relativeren, van het kunnen zien uit diverse gezichtshoeken, moeten missen.

IV. *Politie-organisatie en internationale samenwerking*

Twee vragen komen in dit onderdeel ter sprake.

a. Onze Nederlandse politie-organisatie is zeer versnipperd. Er is rijks- en gemeentepolitie. Van de rijkspolitie is de organisatie tamelijk strak. Maar aan die strakheid wordt afbreuk gedaan, doordat de per gemeente, die zich dat ergens in Nederland permitteren kan, in het leven geroepen gemeentepolitiekorpsen op de zotste wijze in de ressorten van de rijkspolitie verspreid liggen.

Het criterium dat voor deze organisatie opgeld gedaan heeft is zeker niet op het strafrecht afgestemd. Aan het strafrecht heeft men eigenlijk hoogstens als iets dat men tegelijk wel meenemen kon willen denken, als men er aan gedacht heeft anders dan voor de formele regelingen, die het strafrecht wel noodzakelijk doet zijn.

Gelukkig komt er wat kritische bezinning. Het is ook hoog tijd!

De onderwereld van de grote steden opereert steeds intensiever in de provincies, hetgeen zowel voor de inbrekers als voor de prostituties geldt. Trouwens de bevolking van die steden gaat er op grote schaal toe over om of een deel van het jaar of het gehele jaar in de provincie te wonen, waarbij zij haar criminaliteit echt niet voor die grote steden reserveren blijft. De industrieën

voeren een spreidingsprogramma uit, met als noodzakelijk gevolg opnieuw migraties naar de provincies. Bovendien werkt dit in de hand, dat recherche-technisch zeer moeilijke delicten als verduistering en valsheid in geschrifte en oplichting in boerenplaatsjes hun localisatie krijgen.

Tegelijkertijd ervaren wij, dat de politie, vooral in de grote steden, maar even goed elders met uiterst moeilijke problemen van veiligheid op straat, van verkeersveiligheid, van goede zeden, van vrijheid voor de jeugd worstelt, en dat ook dit weer problemen zijn, die echt niet alleen per gemeente hun oplossing vinden kunnen, b.v. alleen al omdat de moderne verkeersmiddelen Amsterdamse jongeren een gemakkelijke en verleidelijke gelegenheid bieden om hetzij in Soesterberg, hetzij in Limburg, hetzij waar ook hun demonstraties te houden. En ook omdat de moderne communicatiemiddelen een publiek creëren, dat zijn solidariteit niet aan gemeentegrenzen ontleent.

Er wordt door deze oorzaken in de Nederlandse politie met mensen en materiaal geknoeid. Dure toestellen om snelheden in het verkeer te meten, dure auto's, dure recherche-apparatuur worden aangeschaft, hoewel men bij de burens hetzelfde doet en hoewel men bij een samenwerking met minder genoegen zou moeten en kunnen nemen. Kostelijke personeelsleden verdoen hun leven in een onbenullige carrière, die hen veel te spoedig bij een plafond brengt.

Het zal ook duidelijk moeten zijn, dat in bepaalde plaatsen aan strafzaken die een hoge graad van specialisatie vereisen, niet die gespecialiseerde zorg bewezen worden kan.

Naar welke oplossing zal men moeten streven?

Zou detachering een verbetering betekenen? Of bundeling van hetzij de agenten-surveillanten, hetzij de recherche-diensten afzonderlijk?

Ik meen van niet.

Onze conclusie onder II sub a. inzake de samenhang van maatschappij en strafrecht zal tot het uitgangspunt moeten leiden, dat men de politie-organisatie aan de gewijzigde structurering en localisatie van de criminaliteit zich doet aanpassen. Men zal van de kleine korpsjes moeten afstappen en zich naar het voorbeeld van de grote steden hebben te voegen in deze zin, dat men nog grotere politie-eenheden, b.v. een provincie omvattend, zal proberen in het leven te roepen. Dit brengt het voordeel, dat men dan ook geen geweld aan het onder III gevonden principe van de onscheidbaarheid van de surveillerende, administrerende en rechercherende politiediensten zal behoeven te doen.

In Utrecht, in het provinciale gebied, dit zij als leerzame anecdote vermeld, heb ik tot tweemaal toe een zeer omvangrijke inbraak met behulp van de Amsterdamse „volgers"-ploeg kunnen oplossen! Dit mag werkelijk wel eens in de krant. Met een volgersploeg voor geheel Nederland, of alleen maar voor de zuidelijke provincies, zou m.i. de „grafschenner" veel eerder gevonden zijn!

Nooit zal men de politie onder een departementale leiding moeten brengen. Het departement en, vooral, de departementale mentaliteit past niet in de intieme sfeer van het goede huwelijk van de diverse politiediensten, zoals deze

TWEE VRAGEN INZAKE DE POLITIE

hun zingeving en levende realiteit in het strafrecht hebben. Het strafrecht gedooft eenvoudig niet het starre politieke klimaat van het departement, waar men over nette zaken in nette, lange termijnen denken kan en waar het handelen daarbij aangepast is. Het strafrecht is te velde. Het kent óók zijn lange termijnen, maar béter nog zijn akelige korte termijnen. Wie bij de politie gediend heeft, zal er over mee kunnen praten, hoe bliksemsnel men dikwijls de ingrijpendste beslissingen te nemen heeft.

Het zou daarom bijzonder nuttig zijn als men de directeur-generaal van politie de status b.v. van procureur-generaal geven zou en zijn dienst bij een te creëren provinciale politie onderbrengen zou. Het is al fout, dat men een dienst als interpol, die de functie van recherche-administratie bezit, uit het levende verband van de politie losgemaakt heeft!

In de plaats van de burgemeesters zou men voor wat de leiding van de politie betreft, zeggenschap aan de commissarissen van de koningin kunnen geven.

b. Onze conclusie onder II b over het strafrecht als hoogst intieme aangelegenheid wees al in de richting, dat wij de hantering van het strafrecht alleen aan intimi, aan de politie van de eigen natie in handen zullen kunnen geven. Terecht heeft men daarom de samenwerking op strafrechtelijk gebied tussen de verschillende staten in tractaten op plechtige wijze met eerbiediging van ieders intimiteit geregeld. Laten wij met die intimiteit vooral zuinig zijn! Er is echter een grens!

Wij zijn in Europa bezig de grenzen van onze landen steeds wijder voor andere Europeanen open te stellen. Laten wij ons niet ontveinzen, dat dit de misdadigers ook niet is ontgaan. En dat wij, met onze nationaal opgezette strafrecht-systemen op de misdaad met de dag achter komen te liggen. Want de tractaten houden geen misdadigers tegen. Zij beschermen alleen maar onze nationale intimiteit.

Wat zullen wij er aan doen?

Op de duur zullen wij mentaal en nationaal zó naar elkander moeten toegroeien, dat wij onze nationale preutsheid met een gerust hart zullen kunnen prijsgeven.

Maar zover is het nog niet.

Ik meen een oplossing aan de hand te kunnen doen, die èn de praktijk van het ogenblik zal kunnen dienen èn die al iets aan de noodzakelijkste mentaliteitsbeïnvloeding zal kunnen doen.

Zou men niet per Europees land een klein aantal rechercheurs kunnen aanwijzen, die, per land onder het wakend oog van wat bij ons een procureur-generaal is, met elkander een commissie vormen, gedomicilieerd centraal, b.v. in Brussel, met als dagtaak de bestrijding van de internationale misdaadigheid? Deze commissie zou dan tegelijk het voor interpol zo noodzakelijke complement van de executieve recherche kunnen vormen.

Dit is dus geen kritiek op interpol, die bedoelt haar in gebreke te stellen. Deze kritiek bedoelt integendeel de efficiency van interpol op te voeren door

TWEE VRAGEN INZAKE DE POLITIE

haar beter in het levend verband van de politie en van het strafrecht in te voegen.

Ik heb mij ook laten vertellen, dat voor het departement van Economische Zaken en in het bijzonder voor de daaronder ressorterende Dienst van de (E)conomische (C)ontrol(e) (D)ienst, ten behoeve van de Europese politietaken van die dienst, reeds iets dat lijkt op de door mij voorgestelde recherche-commissie voor internationale criminaliteit, bestaat.

Deze commissie zal verder door haar samenstelling in staat zijn om per land met politie- en justitie-autoriteiten blijvende contacten te leggen. Zij kan ook voor een efficiënte documentatie de geëigende organisatorische maatregelen treffen.

Men zal voorkomen dat per land andere personen dan de eigen politiemensen het recherchewerk zullen verrichten, zodat de nationale intimiteit niet in gevaar komen kan. Maar de collega's uit de andere landen, die het aangaat, zullen op de kortste termijn elk gewenst onderzoek kunnen laten instellen en van de resultaten van het onderzoek het nodige profijt trekken.

En zal men van deze samenwerking op de duur ook niet kunnen verwachten, dat men over elkanders intiemste nationale opvattingen de beste inside-information ontvangen zal? Mijn ervaring is dat b.v. gastarbeiders die een voor justitie maar ook voor henzelf profijtelijke strenge maar rechtvaardige confrontatie met politie en justitie meegemaakt hebben, in die weg dikwijls de doeltreffendste en snelste ontwikkelingshulp van hun leven hebben mogen ervaren!

Het strafrecht fungeert in het volle leven als één der belangrijkste wisselpunten. Het kan voor dat volle leven een enorme invloed ten goede betekenen. Laat het dit ook, zij het nog op bescheiden wijze, in elk geval op enigerlei wijze voor de onderlinge verstandhouding van de volken in Europa mogen hebben!

BOEKBESPREKING

B. Zylstra, *From pluralism to collectivism: The development of Harold Laski's political thought*. Assen 1968.

Deze door de auteur aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verdedigde dissertatie geeft een bijzonder verhelderende uiteenzetting van de denkbeelden door de Engelse socialist Laski (1893-1950) voorgedragen. De in Nederland geboren Amerikaanse auteur die de verlangde doctorsgraad cum laude behaalde, zal stellig met voldoening op zijn in Nederland doorgebrachte studie-tijd terugzien, welke hem tot zulk een vruchtbare arbeid in staat stelde, gelijk zijn promotor, de emeritus hoogleraar Dooyeweerd zeker bevreemding zal putten uit het feit peet te hebben gestaan aan de wieg van een dermate veelbelovende wetenschappelijke boreling.

De indeling van het boek is overzichtelijk. Het gelukte de schrijver in het algemeen in bondige samenvattingen de door Laski ontwikkelde staatsleer te tekenen. Dat is te verdienstelijker omdat met reden van een „ontwikkelde” staatsleer gesproken werd: Laski is zich zelf weliswaar niet ontrouw geworden, maar heeft dan toch een proces doorlopen; zijn ideeën namen geleidelijk een radicaler karakter aan en dr. Zylstra heeft het scherp vastgelegd. Er is wel eens geprobeerd tussen staatkundige inzichten en leeftijd een verbinding te leggen. Omwentelingszucht, of iets ingebondener, vooruitstrevendheid, liberalisme, enge behoudzucht, radicale of — sterker uitgedrukt — absolutistische opvattingen zouden zich achtereenvolgens openbaren. Een en ander is gedeeltelijk gezocht, vindt gedeeltelijk bevestiging in de levensgang van sommigen. Al zou hoogst waarschijnlijk Laski nimmer als absolutist zijn geëindigd, dat ook wetenschapsmensen bij het klimmen der jaren niet verzoenender behoeven te worden, heeft hij wel bewezen. Zelfs is de schrijver hier niet volledig geweest, veronachtzamd hoe zijn hoofdpersoon tegen het einde van zijn leven vanwege zeer felle uitlatingen in juridische moeilijkheid geraakte.

Ik schreef: „zijn hoofdpersoon”, niet: „zijn held”. Het siert een wetenschappelijk geschrift, wanneer aan romantiek, aan wat litterair gekleurde, dikwijls enigszins gewaagde schetsen van iemands persoon geen plaats wordt ingeruimd. Echter ook te grote soberheid is mogelijk. Het ware aanbevelenswaardig geweest in een enkele beknopte passage iets meer over Laski's leven te vermelden, dan geschiedde. Wat gezegd wordt over de invloed van zijn verblijf op jeugdige leeftijd in Amerika, maakt alleen nieuwsgierig. Er moet een merkwaardige vriendschap met de grote Amerikaanse jurist Oliver Wendell Holmes hebben bestaan, een verwijdering ten opzichte van Walter Lippmann hebben plaats gevonden. Terloops vindt mededeling, dat Laski geen nadruk op het anti-semitisme legde bij zijn bestrijding van het nationaal socialisme. Over zijn

positie in de Labour Partij wordt niets aangetroffen, al heeft hij haar zelfs als voorzitter gediend. Zou het niet goed zijn geweest, juist zoals de breuk met Macdonald, kort doch inzicht verrijkend behandeld werd, iets meer achtergrond-informatie te verschaffen? Men kan redeneren: aan 's mans overtuiging heb ik alles, aan zijn aard en aanleg niets. Ik betwijfel dit: radicalisering van de denkbeelden heeft ook iets met psychologie te maken. Drie of vier alinea's meer zouden veel hebben uitgemaakt door een aantrekkelijke diepte-werking.

Uitgangspunt voor de weergave van Laski's inzichten aangaande de staat vormt zijn verwerping van de soevereine staat. Het soevereiniteitsbegrip valt volgens hem historisch goed te verklaren, ontstaan als het is uit de behoeften der 16e eeuw toen de nationale staten aanzijn verkregen. Men kon niet buiten een stuk eenheidsgezag, maar de vergissing werd begaan om het te verabsoluteren, verwaarlozend dat internationale betrekkingen zowel als interne staatkundige realiteit — binnen de staat waren van hem onafhankelijke verbanden aanwezig — zich daartegen verzetten. Wijsgerig wilde Laski aanvankelijk slechts van een op de afzonderlijke mens, op diens wil en consciëntie gebouwde staat weten. Juridisch deed naar zijn zienswijze de gangbare soevereiniteitsopvatting, het recht tot de staatswil herleidend, tekort aan de sociale krachten die op het recht inwerkten. Politiek beschouwd was er geen tot de wil van de machthebber terug te brengen onbeperkte autoriteit: iedere staatsorde kende een spreiding van bevoegdheden.

Laski bouwt zijn staat op vanuit de afzonderlijke mens. Vooral in het begin sterk onder de indruk van Gierke, de duitse jurist, die aan de verschillende niet statelijke verbanden evenals aan de staat een zelfstandige persoonlijkheid toekende, was hij later er van overtuigd dat wij de staat — en insgelijks de andere verbanden — louter als eenheid denken. Dit gaat te gemakkelijker omdat de staat zich de belangen van allen ten doel stelt: hij is er voor het geluk der nederigen. Ieder voor zich weet wel wat hem ten goede komt als hij in een groter verband is opgenomen of zich daartoe met anderen verenigde. Absolute macht behoort er over de enkeling niet te worden geoefend. Zijn belang wordt echter door bepaalde gemeenschappen zo zeer gediend, dat hij zich vrijwillig voegt, gehoorzaamend uit overtuiging aan een gezag dat er ook te zijnen bate is. De drijfveren mogen bij deze en gene verschillen. Toch kunnen de staat, het gezin of de familie en de kerk door velen worden gesteund omdat zij zich daartoe in hun geweten verplicht gevoelen. 's Mensen aard is samengesteld en het zijn onderscheiden innerlijke zijden van zijn persoon die in de verschillende levensverbanden zich kunnen openbaren. Wat hem beweegt, vindt in een veelheid van groepen het best uitdrukking. Deze bestaan om hem, niet hij om hen. Dus is ook de staat niet het doel van de mens, doch omgekeerd de mens het doel van de staat. Moeilijkheid rijst volgens dr. Zylstra, wanneer de wil van de gemeenschap en van de enkeling botsen. Kan men geloven aan het wijs uitoefenen van de macht in een staat, die een veelheid van sociale krachten moet bundelen? Wat ook als groep en groep met elkaar in conflict raken?

Ondertussen is Laski een aantal jaren van zijn leven aanhanger geweest van

de „pluralist state”, de aan het maatschappelijk leven in zijn verscheidenheid diensten verlenende staat, die als het ware in activiteiten opgaat. Dat past Laski uitnemend want in het begrip staat proeft hij steeds iets van een „metafysische”, een boventijdelijke grootheid, die hij niet erkennen wil. Hij is met de tot dusver aanwezige feitelijke toestand verder niet ingenomen, want de parlementariërs zijn slecht tegen hun taak opgewassen, in de onmogelijkheid verkerend met kennis van zaken te beslissen.

De staat zoals hij heden reilt en zeilt, kan door de middenklasse om haar belangen te bevorderen, heel aardig worden benut. Verbetering is alleen te verwachten van een decentraliseren van de staatstaak: splitsing naar de territoriale omvang en naar de aard der verrichtingen — met een vakterm functioneel — is gewenst. De Verenigde Staten laten zien wat er plaatselijk en regionaal aan volkskracht leeft en hoe de publieke zaak stevig kan worden bevorderd. Omdat het staatsapparaat als zodanig gevaarlijk is, moet de samenleving de sociale doeleinden aangeven, welke behartigd zullen worden. Zo komen vrijheid en gelijkheid tot hun recht, krijgt het kapitalisme niet langer kans, is er een aansluiting bij de afzonderlijke mens en zijn sociale behoeften.

Achter deze met stelligheid voorgedragen oplossingen schuilen uiteraard twijfelpunten. Wie de staat tot uitvoerder van maatschappelijke verlangens maakt, moet aangeven hoe er bij uiteenlopende wensen eenheid wordt bereikt. Zullen alle doeleinden nagenoeg verwerkelijking vinden of zou dit op ernstige bezwaren stuiten? Laski, de „volonté générale” verwerpend, en anderzijds afkerig van versplintering, kent in zijn in 1925 verschenen hoofdwerk: „A Grammar of Politics” de staat ruimer betekenis toe dan hij voorheen had gedaan. Deze is een verband naast andere, maar tegelijkertijd de gemeenschap bij uitnemendheid, de gemeenschap der gemeenschappen, die gezaghebbend coördineert en dit ook doen kan omdat hij boven maatschappelijke verschillen uitreikt, geen advocaten, mijnwerkers, protestanten of katholieken erkennend, maar niet nader ingedeelde personen wier belangen hij zich aantrekt. Hij moet de algemene harmonie bevorderen en zal daartoe op grote schaal nationaliseren. De privé-eigendom van essentiële industrieën dient een einde te hebben; daarnaast kan er verbruikcoöperatie zijn voor die gebieden welke de belanghebbenden goed vermogen te beoordelen. Ook is in een kleine omvang de particuliere ondernemerswerkzaamheid geoorloofd. De staat zal de sociale rechten die ieder afzonderlijk toekomen, erkennen, maar omdat ze sociaal zijn en terwille van de gelijkheid soms een grens aan hen stellen, wat tevens de vrijheid dient, omdat verkeerde machtsvorming niet kan optreden, zo bijvoorbeeld een parasiteren op geërfd overvloedig bezit met een terugdrukken van anderer kansen gepaard gaande.

Na de „Grammar” heeft Laski een overgangperiode doorgemaakt, waarin hij enkele tot dusver aangehangen denkbeelden prijs gaf. In 1931 meende hij dat louter constitutionele middelen niet langer volstonden om het socialisme te realiseren. Hier zet de radicalisering heel duidelijk in, die zich reeds eerder aankondigde: vanaf 1927 twijfelde hij aan de houdbaarheid van zijn staatsidee

in het licht der harde praktijk. Het egoïsme van enkeling en groep, de klassenstrijd, de worsteling om de politieke macht noopten hem tot het betrekken van meer vooruitgeschoven stellingen.

Vandaar de geringere terughouding tegenover Marx, van wie hij eerder verklaard had: „... ik verafschuw die vent, ofschoon zijn gaven erkennend”. Meer dan voorheen was hij er van overtuigd dat door toedoen van de het kapitalisme begunstigende staat, grote ongelijkheid in persoonlijke vrijheid heerste. De rechtsstaat gelijk deze ook in Engeland werd aangetroffen zowel als het door hem gehandhaafde recht, resulteerden in de bevoorrechtiging van een enkele klasse, die der gegoeden. Zo wordt begrijpelijk dat Laski een nieuwe gedachtengang — met een tijdelijke afbuiging in 1939 en de eerstvolgende jaren, toen zijn afkeer van Rusland krachtig werkte — afliep. Terwille van de sociale gelijkheid behoorde er te worden ingegrepen; naar te hopen was, vreedzaam, als het niet anders kon gewelddadig. Want een nieuwe maatschappelijke orde moest er, het kostte wat het kostte, komen en zij kon alleen worden gegrondvest door de staat, die zich houdend aan een internationale orde, voor absolutisme gevrijwaard bleef. Een naar plan geordende publieke samenleving, waarin ook aan een niet socialistische partij, als zij zich bij het grote geheel aanpaste, een bepaalde vrijheid tot optreden werd gegund, zou recht en billijkheid, een menswaardig en zelfs een gelukkig bestaan waarborgen. Uiteindelijk wenkte de ideale samenleving, de internationale gemeenschap, de „civitas maxima”, die alle volken in een generale voorspoed aandeel verschaft.

Reeds bij zijn beschrijving van Laski's opvattingen bood dr. Zylstra af en toe een eigen inzicht, of leverde hij tenminste, zij het gematigd, kritiek. Hij beëindigt zijn boek met een wat uitvoeriger „waardeschatting”. Op een aantal punten is Laski tekort geschoten. Niet duidelijk werd wat nu de wezenlijke structuur van de staat in onderscheiding van andere verbanden, vormde. De menselijke persoon neemt ook een tweeslachtige positie in, beurtelings de staat funderend en dan weer van de staat zijn eigenlijke ontplooiingsmogelijkheden ontvangend. Veel waarde wordt gehecht aan de economische gelijkheid, doch nergens ontdekt men een rem op de staatszorg om deze gelijkheid tot stand te brengen. De staat de menselijkheid, welke medemenselijkheid is, verwerkeliijkend ontmoet geen grenzen. Laski begon met de autonomie van de enkele mens om, daar hij hem allengs alleen rechten toekende bij vervulling van zijn sociale plichten, geheel van de gemeenschap, en dat is dan toch weer de staat afhankelijk te maken. Hij dacht met een aangeven van verscheiden staatsdoel-einden een bevredigende constructie te leveren. Wanneer de gehele staatswerkzaamheid onder het „sociaal” welzijn was ondergebracht, bespeurde hij geen moeilijkheid meer, veronachtzamd dat echte objectieve maatstaven door hem nergens werden aangegeven: noch zijn vrijheids- noch zijn gelijkheidsidee vertoonden vastheid. Een op de scheppingsorde teruggaande norm ontbrak.

Uit het bovenstaande mag blijken, dat dr. Zylstra zich beijverd heeft Laski recht te laten wedervaren en dat hij steeds bewijsmateriaal voor zijn weergave

leverend een gewichtige bijdrage tot de kennis van deze oorspronkelijke socialist heeft geleverd. Onnauwkeurigheden in strikte zin zijn afwezig of men zou als zodanig moeten aanmerken dat op bladzijde 173 een woord van de Engelse liberaal Grey — volledig Lord Grey of Fallodon — afkomstig aan Laski wordt toegedacht. De compositie schiet op enkele onderdelen slechts tekort. Nadat op pagina 20 over een viertal categorieën van het souveriniteitsbegrip gesproken is in de volgorde van historische, wettelijke, politieke en wijsgerige categorie, verkiest de auteur daarop de behandeling van de reeks historische, wijsgerige, wettelijke en politieke categorie. In het hoofdstuk dat zich met de „Grammar of Politics” inzonderheid bezig houdt, wordt het recht op bezit onder de sociale rechten geplaatst. Deze houden met de gelijkheid verband. Daarna krijgt men een kleine beschouwing over de vrijheid, in persoonlijke, politieke en economische vrijheid uiteengaande, waarna opnieuw over de gelijkheid en het bezit wordt uitgeweid. Volkomen klaar is de opstelling niet.

Enig bezwaar valt ook te maken tegen wat dr. Zylstra de tussenliggende jaren — *the interim years* — heeft genoemd, de periode na 1925 tot 1931. Want wat hier wordt vermeld hoort gedeeltelijk na 1933 thuis. Laski verhaalt in een terugblik van 1939 daterend zijn reacties op het fascisme, op de republiek van Weimar en met name op het nationaal socialisme. Meer bedenking is in te brengen tegen de rubricering van de „Grammar”. Dit boek zou met andere publicaties van omstreeks 1925 behoren tot de climax van Laski's pluralisme — men zie bladzijde 15. Tevens wordt in de „Grammar” reeds een fundamentele verandering in de conceptie aangewezen. De aandacht wordt zelfs sterker op de afwijzing van het pluralisme dan op de plurale denkwijze zelf gericht.

Dit brengt op een algemene opmerking. Houdt men de schrijver aan zijn woorden en ook aan de tekst van zijn boek, dan is Laski een denker, die uitgaande van de zelfverwerkelijking van het individu tot de aanvaarding van samenlevingsvormen komt. Later ontdekt hij dat vanuit de enkele mens geen bevredigende sociale situatie te scheppen is. Dus schuift hij het gemeenschappelijke welzijn naar voren, waarin door wijziging van bezitstegenstellingen de gelijkheid economisch een feit werd, zonder dat echter aan dit gelijkheidsstreven ergens een limiet werd gesteld. Interessant ware geweest een bredere bespreking van de vraag of men Laski nu moet beschouwen als een man die zijn uitgangspunt ontrouw werd dan wel als iemand die van meet af het collectivisme huldigde. De schrijver betoogt met klem dat Laski's individualisme met diens universalisme niet behoeft te strijden daar het individu toch tevens als doel der gemeenschap wordt beschouwd — bladzijde 39-40. Als dat zo is, kan men evengoed spreken van de verstolen collectivist die Laski in zijn beginperiode is geweest, als van de zijn eerste liefde verlaten hebbende pluralist, gelijk dr. Zylstra ons hem in zijn latere levensperiode beschrijft.

Op één punt overtuigt de geboden voorstelling niet. Dr. Zylstra oordeelt dat in Laski twee beginselen om de overwinning kampen: het persoonlijkheidsideaal en het monistisch ideaal. De aanwezigheid van het eerste motief openbaart zich helder in het individualisme van de engelse geleerde. Met be-

trekking tot het monistisch ideaal als drijvende kracht zal menigeen aarzelen. Is het monisme waarin de staat als uitdrukking van 's mensen totale horizon wordt gevat een voldoende sprekende tegenstelling met het persoonlijkheidsideaal? Van een volstrekt contrast is geen sprake daar het persoonlijkheidsideaal en het monistisch ideaal weer tezamen tot het humanistisch natuur-vrijheid-schema worden herleid. Ik moet verklaren, dat dit mij weinig toespreekt: niet de polen persoonlijkheid en monisme, nog minder de tweedeling van vrijheid en natuur, veeleer de tegenstelling van enkeling en gemeenschap, van vrijheid en gezag lijkt mij in de werkelijkheid aanwezig.

Maar iets te wensen en een reden om van mening te verschillen moeten er altijd overblijven. Het behoeft na hetgeen werd aangevoerd geen verder bewijs dat de auteur zijn kunnen op overtuigende manier bewees en terzake van Laski's geschriften voortaan als een kenner gelden zal. *I. A. Diepenhorst*

SECTIE III - ECONOMISCHE EN SOCIALE ONTWIKKELING VAN DE WERELD

*Vertaling van het rapport van sectie III van de Wereldraad van Kerken
vergaderend in Uppsala*

I. *De christelijke bezorgdheid voor ontwikkeling in de wereld*

1. Wij leven in een nieuwe wereld van opwindende vooruitzichten. Voor het eerst in de geschiedenis kunnen wij de eenheid van de mensheid als een werkelijkheid zien. Voor het eerst weten wij, dat alle mensen deel zouden kunnen hebben aan het gebruik van de natuurlijke bronnen der aarde. De nieuwe technische mogelijkheden maken dat wat eens dromen waren werkelijkheid wordt. Aangezien wij tegenwoordig alles weten over de omstandigheden waarin de mensen over de gehele aarde leven, hebben wij geen enkele verontschuldiging meer. Er is één wereld en de flagrante ongelijkheden tussen volken van verschillende naties en verschillende continenten zijn even onverschoonbaar als de geweldige ongelijkheden binnen de naties.

2. Wij leven ook in een wereld waar mensen elkaar uitbuiten. Wij kennen de realiteit der zonde en wij weten hoezeer deze de mensen in zijn greep kan hebben. Politieke en economische structuren zuchten onder de last van zware ongerechtigheden, maar wij wanhopen niet, omdat wij weten, dat wij niet zijn overgeleverd aan een zekere ondergang. Door Christus is God binnengetreden in onze wereld vol structuren en heeft vorstendommen en machten overwonnen. Zijn koninkrijk komt met Zijn oordeel en barmhartigheid.

3. Het overgrote deel der mensen en ook van de christenen is zich bewust van de verantwoordelijkheid die zij dragen ten opzichte van hun eigen nationale gemeenschappen, die in nood verkeren. Weinigen echter realiseren zich, dat wij thans in een wereld leven, waarin mensen in nood, in alle delen van deze wereld, onze naasten zijn, voor wie wij verantwoordelijkheid dragen. Christenen, die uit de Heilige Schrift weten, dat alle mensen door God naar zijn beeld en gelijkenis zijn geschapen en dat Christus voor ieder mens is gestorven, zouden bij de strijd om een kleingeestig en eng gevoel van solidariteit te overwinnen en om een gevoel van medebetrokkenheid te doen ontstaan in een wereldomvattende gemeenschap waarin verantwoordelijkheid bestaat en waar rechtvaardigheid heerst voor allen, in de voorste gelederen moeten staan.

4. Onze hoop is gevestigd op Hem, die alle dingen nieuw maakt. Hij beoordeelt onze wijze van denken en handelen en beschouwt deze als verouderd. Als ons vals vertrouwen op het oude en onze angst voor ingrijpende veranderingen

ons ertoe verleiden de status quo te verdedigen of deze op slordige en half-slachtige wijze aan te pakken, zouden wij allen ten onder kunnen gaan. De afschaffing van het oude zou sommigen pijn kunnen doen, maar het in gebreke blijven bij de opbouw van een nieuwe wereldgemeenschap zou voor ons allen de dood kunnen betekenen. Door hun geloof in het naderende koninkrijk van God en door hun zoeken naar zijn gerechtigheid, hebben de christenen de plicht hun taak te vervullen in de strijd van miljoenen mensen voor meer sociale rechtvaardigheid en ontwikkeling in de wereld.

II. *De dynamiek der ontwikkeling*

5. Wij behoeven in deze uiteenzetting niet de technische analyse van de toestand in de wereld, noch de discussie over de specifieke maatstaven die nodig zijn voor de bevordering van de wereld-economische en sociale ontwikkeling, te herhalen; deze zijn opgetekend in het Rapport van de Wereld Conferentie voor Kerk en Samenleving (Genève 1966), *Populorum Progressio* en in het rapport van de Conferentie voor Wereldwijde Samenwerking in Ontwikkelingsvragen, dat door de Rooms-Katholieke Kerk en de Wereldraad van Kerken gezamenlijk werd uitgebracht (Beirut, april 1968). Wij bevelen deze rapporten ter bestudering bij de kerken aan. In het licht van deze bevindingen hebben wij gepoogd zekere perspectieven te omlijnen om bepaalde morele verplichtingen vast te stellen en om te wijzen op enkele fundamentele richtlijnen voor een christelijke, sociaal voelende getuigenis in de geest van onze tijd.

6. Onze wereld heeft een kritiek punt bereikt in internationale economische betrekkingen. De eerste ontwikkelingsdecade is, ondanks alles wat er bereikt is, geworden tot een tiental jaren van desillusie, omdat de gebeurtenissen de verwachtingen hebben verloochend.

7. Het rapport van Algiers, opgesteld door de 77 ontwikkelingslanden, werd goed ontvangen door de ontwikkelde landen; er is hoop voor positieve onderhandelingen in de toekomst en vele ontwikkelde landen zijn teleurgesteld door het mislukken van de Tweede Handelsconferentie der Verenigde Naties in New Delhi. Hiermee is echter nog geen hulp geboden aan de ontwikkelingslanden in hun strijd tegen onderontwikkeling.

8. De waarheid is, dat de meeste ontwikkelde landen geneigd zijn hun financiële bijdragen aan de ontwikkelingslanden te verlagen en daarbij niet genegen schijnen te zijn om veranderingen in handelspatronen, investeringen, technische bijstand en hulp, evenredig aan de eisen voor ontwikkeling in tweederde van de wereld, aan te brengen.

9. Het neo-isolationisme wint in vele landen terrein.

10. Dit alles vindt plaats in een tijd, waarin wij over het technische ver-

mogen beschikken om armoede en ellende uit te roeien. Daarom zou het onrealistisch, zelfs onverantwoordelijk zijn te spreken van een tweede ontwikkelingsdecade, van een nationaal en internationaal beleid om ontwikkeling te bevorderen en van de rol die de kerken hierbij spelen, zonder zich af te vragen waarom het optimisme van het begin der zestiger jaren plaats heeft gemaakt voor wederzijdse beschuldigingen en frustraties.

11. Zowel ontwikkelde als ontwikkelingslanden zijn zich gaan bezig houden met de internationale economische samenwerking met foute vooronderstellingen. Zij namen aan dat alleen de overdracht van kapitaal en techniek automatisch een zichzelf in stand houdende en een zichzelf bevorderende groei tot leven zou kunnen roepen. Maar effectieve ontwikkeling in de wereld verlangt radicale veranderingen in instellingen en structuren op drie niveaus: binnen de ontwikkelingslanden, binnen de ontwikkelde landen en in de internationale economie. Juist omdat zulke structurele veranderingen niet tot stand zijn gekomen, zijn wij als een gemeenschap van landen niet in staat het goede te doen en pogingen tot internationale samenwerking dreigen gearalyseerd te worden.

12. Op deze drie niveaus is het noodzakelijk, sociale en economische procedures te injecteren met een nieuwe dynamiek van menselijke solidariteit en rechtvaardigheid. In verscheidene ontwikkelingslanden leggen heersende groeperingen beslag op alle voortbrengselen van hun economie en staan buitenlandse hulpbronnen toe hen te helpen bij zulke handelingen en laten zich door hen ophitsen. In de internationale economie wordt de hoeveelheid hulp die werd ontvangen dikwijls teniet gedaan door oneerlijke handelsverdragen, buitensporige tegenprestaties bij privé-investeringen en door de last van het terugbetalen van schulden.

13. De ontwikkelde landen moeten van hun kant responderen door veranderingen aan te brengen in hun productiepatroon en investeringsvoorwaarden en zij moeten meer en meer een nieuwe internationale arbeidsverdeling accepteren, zodat landen, die schulden hebben, groeiende markten kunnen vinden voor hun nieuwe export. Hulp is dynamisch wanneer hij de mogelijkheid geeft zichzelf onnodig te maken en wanneer hij een weg baant naar een zichzelf in stand houdende groei. Zo kan de overdracht van kapitaal en techniek van één land aan het andere een proces in beweging brengen dat alleen dan positief dynamisch kan zijn, als beide naties bereid zijn veranderingen aan te brengen in de structuur van hun onderlinge relaties. Hierom ook moet onze steun van tenminste 1% van het nationale inkomen van ontwikkelde landen, dat ter beschikking wordt gesteld als hulp aan de ontwikkelingslanden, gezien worden in het raam van een billijk patroon van handel en investering.

III. *Politieke voorwaarden voor ontwikkeling in de wereld*

14. Aangezien de strijd tegen de armoede in de wereld en de bevordering

van ontwikkeling het beleid van een regering beïnvloedt en veranderingen in de economische, de sociale en de wettelijke instellingen van de verschillende naties met zich mee brengt, wordt het scheppen van politieke werktuigen ten behoeve van de ontwikkeling een actuele kwestie. Omdat de mensheid politiek is georganiseerd in staten, moeten deze werktuigen worden aangepast aan de politiek van soevereine staten.

Ontwikkelingslanden

15. Om de essentiële voorwaarden voor ontwikkeling te scheppen, moeten ontwikkelingslanden hun politieke structuur op een dusdanige wijze herformeren, dat gelegenheid verkregen wordt de massa van het volk te mobiliseren om deze een rol te laten spelen in het politieke en economische leven en alle hulp voor ontwikkeling op efficiënte wijze te benutten, om op deze wijze als partners een concurrentiepositie in de internationale markt te kunnen innemen. De staat zou moeten voorzien in onder meer een wettelijk raam van macht, waarbinnen de nationale identiteit gekoesterd, nationale eenheid bevorderd kan worden en waarbinnen transcendentale stamloyaliteit, kaste-binding en andere vormen van enge verbondenheid, zowel als de aan traditie gebonden gemeenschap door middel van geschikte hervormingen met betrekking tot landbezit, ontwikkeling en belastingen, omgevormd kunnen worden. In een ontwikkelingsland zou de staat het volk moeten kunnen opwekken offers te brengen en maatregelen te accepteren, die nodig zijn voor ontwikkeling, door middel van een programma voor distributief recht. De opbouw van politieke structuren, die geschikt zijn om de nationale ontwikkeling te bevorderen, brengt revolutionaire veranderingen met zich mee. Revolutie moet echter niet synoniem worden geacht met geweldpleging. In landen waar heersende groeperingen het volk onderdrukken of onverschillig staan tegenover de aspiraties van het volk, terwijl deze groepen, die zich vaak gesteund zien door buitenlandse invloeden, elke vorm van verandering trachten tegen te gaan door gebruikmaking van dwangmaatregelen of geweld, inclusief „wet en orde”, die op zichzelf al een vorm van geweld kunnen zijn, zouden revolutionaire veranderingen gewelddadige vormen kunnen aannemen. Zulke veranderingen zijn moreel tweeslachtig. De kerken leveren een bijzondere bijdrage voor de ontwikkeling van effectieve niet-gewelddadige strategieën voor revolutie en sociale veranderingen. Niettemin zijn wij geroepen om op creatieve wijze bij te dragen tot de opbouw van politieke instellingen ter verkrijging van de sociale veranderingen waaraan een zo dringende behoefte bestaat.

16. In sommige landen moeten, wegens analfabetisme, wegens een gebrek aan sociaal gevoel en sterke weerstand van diep gewortelde machtsstructuren tegen verandering, besluiten met betrekking tot ontwikkeling door een relatief kleine, gecentraliseerde groep worden genomen, voordat een volwaardige democratische structuur kan worden verkregen. Zo'n ontwikkelingsproces kan uitsluitend worden gerechtvaardigd als het om een tijdelijke oplossing gaat en als duidelijk kan

worden aangetoond, dat hierdoor ontwikkeling wordt bevorderd en dat het volk geleidelijk aan meer en meer bij dit proces betrokken kan worden.

Ontwikkelde landen

17. Er bestaat een verschil in politieke structuren en ideologieën tussen ontwikkelde landen en zo ook in hun politiek inzake de ontwikkeling in de wereld. In al deze ontwikkelde landen moet er verandering komen in het huidige politieke klimaat teneinde de nationale politiek te oriënteren op de ontwikkeling in de wereld. Het is in onze tijd moreel noodzakelijk, dat aan zulk een politieke oriëntering prioriteit wordt verleend. De politieke structuren van ontwikkelde landen moeten alle tendenzen tot economische exploitatie of domineren van de armere en dus zwakkere economie van andere landen afwerpen en, meer positief: de ontwikkelde landen moeten hun ondersteunings- en handelspolitiek zo structureren, dat deze niet uitsluitend de instrumenten zijn voor hun eigen politieke en ideologische belangen en voor hun eigen veiligheid; dit alles in de meest enge zin: er is een feitelijke behoefte een politiek klimaat te ontwikkelen, dat een ontwikkelingsbeleid, dat boven puur ideologische en politieke belangen uitgaat, kan onderbrengen. De opheffing van de economische blokkade om Cuba zou een goed voorbeeld zijn van de veranderingen die wij zojuist hebben beschreven.

De internationale politieke structuur

18. Een collectieve actie om de omstandigheden, die tot ontwikkeling kunnen leiden te verbeteren, is beslist noodzakelijk; bijvoorbeeld: het scheppen van een supra-nationale structuur, die zich bezig houdt met het regionale en wereld-economische beleid, alsmede met de stabilisering van de wereldmarkt; een internationaal belastingsysteem om fondsen voor ontwikkeling op te kunnen bouwen; de uitbreiding van multilaterale hulpprogramma's en het in leven roepen van regionale genootschappen voor economische samenwerking tussen verschillende landen, als een stap in de richting van een grotere internationale eenheid.

Publieke opinie

19. Sociale structuren en denkwijzen belemmeren vaak de evolutie van een verlichte positieve houding tegenover ontwikkeling. De overgrote meerderheid in ontwikkelde landen en in ontwikkelingslanden weet weinig of niets van de eisen voor ontwikkeling. Ontwikkelingslanden moeten ontwikkelde landen bijstaan in een zich ontwikkelend besef, oprechte interesse en het zich inzetten voor ontwikkeling. De zo machtige politieke wandelgangen zijn een essentiële schakel bij het scheppen van de nodige voorwaarden.

Vakverenigingen, politieke partijen en andere krachten, die in het verleden werktuigen zijn geweest voor politieke en economische veranderingen in zoveel ontwikkelde landen, tonen tegenwoordig niet voldoende belangstelling voor ontwikkeling. De studenten en de intelligentsia kunnen een doorslaggevende rol

spelen bij de vorming van de publieke opinie. In veel landen zou de christelijke gemeenschap een effectief werkende kracht kunnen zijn.

IV. *Enkele menselijke kwesties bij ontwikkeling*

20. Het centrale punt bij ontwikkeling wordt gevormd door de menselijke criteria. Wij verwerpen een definitie van ontwikkeling, die de mens tot lijdend voorwerp van mechanische krachten maakt, doch zien dit als een proces dat de mogelijkheden in zich bergt om sociale en economische rechtvaardigheid en een wereldgemeenschap te bevorderen en tevens als potentieel voor ontmoeting tussen mensen.

Vorming en onderwijs op een goed niveau, aangepast aan iedere cultuur, zijn essentieel als dit miljoenen kinderen van God kan bevrijden van slavernij.

21. Economische ontwikkeling heeft zijn dubbelzinnigheden. Binnen bepaalde gemeenschappen heeft ontwikkeling spanningen en ontworpingen tewege gebracht. Projecten die niet duidelijk waren geformuleerd zijn de oorzaken geweest van menselijk lijden. Uitgebreide schema's, die sommigen hebben bevrijd van armoede, deden dit dikwijls ten koste van anderen. De techniek heeft veel gekoesterde leefgewoonten tot primitieve stelsels gemaakt.

Discriminatie

22. In de strijd van onderdrukte mensen voor economische rechtvaardigheid is blank racisme vaak een agressieve macht die ontwikkeling tegenhoudt en verstoort. Gevoelens van superioriteit onder blanken — een acuut symptoom van geestelijk ziekzijn en onderontwikkeling — tasten de menselijkheid aan en maken deze mensen ongeschikt voor een zinvolle ontmoeting met mensen van een andere huidskleur. Racisme, zoals het zich institutioneel heeft gevestigd in politieke en economische systemen alsook in bepaalde onderwijsstructuren, brutaliseert en vernietigt diegenen, die onder discriminatie lijden en weerhoudt hen ervan om als mens, als burger en als participant in de economie tot volledige ontplooiing te komen. In vele delen van de wereld heeft ontwikkeling ook het zelfbewustzijn van religies en van kleine volksgroepen doen toenemen, hetgeen tot discriminatie en conflicten heeft geleid. Discriminatie van de vrouw is een andere zware belemmering voor persoonlijke ontplooiing en ontwikkeling in de gemeenschap.

23. De kerk moet op actieve wijze, zonder enige vorm van discriminatie, de herverdeling van macht voorstaan, zodat alle mensen, inclusief vrouwen en kinderen de voordelen van vooruitgang kunnen genieten.

Voedsel en bevolking

24. Nieuwe vorderingen op het gebied van de landbouw houden een belofte in de honger te doen verdwijnen. Maar vandaag aan de dag moet de honger in de wereld een fundamenteel probleem zijn, dat ieder mens aangaat. De kerken

moeten erop wijzen, dat voedsel iets is wat God toebehoort en dat alle middelen te baat moeten worden genomen om zeker te stellen dat de aarde voldoende voedsel voor ieder mens kan voortbrengen. De landbouwpolitiek zou in de allereerste plaats de nadruk moeten leggen op het stillen van de honger overal op aarde.

25. De verwickelingen van de bevolkingsexplosie die zonder precedent is, hebben verstrekende gevolgen voor een economische planning op de lange duur; dit geldt ook voor de voedselvoorziening, werkgelegenheid, huisvesting, onderwijs en gezondheidsvoorzieningen.

Vele kerken zijn zich bewust van de dringende noodzaak om gezinsplanning en geboortetrôle te bevorderen. Een voortdurend groeiend aantal ouders geeft de wens te kennen de fundamentele menselijke rechten aan te willen wenden om hun gezin te mogen „plannen”. Wij erkennen echter dat sommige kerken morele bezwaren kunnen hebben tegen bepaalde methoden met betrekking tot bevolkingstrôle.

Werkloosheid en geringe werkgelegenheid

26. Plannen tot het scheppen van mogelijkheden voor het vinden van een baan en de toepassing van programma's tot het aanwenden van mankracht, die bedoeld zijn om opleiding, herscholing en werkgelegenheid te geven, zouden de grootst mogelijke steun moeten krijgen. Men zou zich met behulp van regeringen en vrijwillige agentschappen meer moeten inspannen voor immigrantenarbeiders, in het bijzonder met betrekking tot discriminatie, hun behoefte aan pastorale bijstand en hun recht op de voordelen van sociale veiligheid. Het probleem is niet uitsluitend de immense beweging naar de voornaamste investeringscentra; van meer gewicht nog is een vloeiender ontplooiing van ontwikkelingsplannen voor die gebieden waar reeds mensen wonen.

27. Wanneer de mens te maken krijgt met een nieuwe beheersing van zijn omgeving, die de techniek met zich meebrengt, zal hij de veranderingen in de houding tegenover de natuur, werk, vrije tijd, menselijke betrekkingen, gemeenschap, sociale, legale en institutionele patronen, die voorwaarde zijn voor een creatief leven, moeten begrijpen.

28. Christenen zouden een beleid, waarin de technische revolutie de balans tussen rijk en arm kan herstellen in plaats van de rijken alleen maar nog rijker te maken, moeten voorstaan.

V. *De taak van christenen, kerken en de Wereldraad van Kerken*

De uitdaging

29. De kerk wordt geroepen om te arbeiden voor een wereldomvattende verantwoordelijke gemeenschap en om mensen en naties tot inkeer te brengen. Zelfingenomenheid tegenover de noden van de wereld betekent schuldig zijn aan ketterij. Als wij trachten deze uitdaging aan te nemen, moeten wij het belang

van samenwerking op elk niveau met de Rooms-Katholieke kerk, met andere niet-aangesloten kerken, met niet-kerkelijke organisaties, met aanhangers van andere geloofsovertuigingen, met mensen zonder geloof, ja met alle mensen van goede wil waar ook ter wereld, erkennen.

30. Wij steunen het geprojecteerde van het Gezamenlijke Onderzoekingscomité voor Gemeenschap, Ontwikkeling en Vrede en moedigen voortgezette samenwerking met ledenkerken van de Wereldraad van Kerken en de Rooms-Katholieke kerk aan.

De herderlijke en vormende taak

31. De kerken worden geroepen om in hun prediking en onderricht alsmede in de theologische vorming de bijbelse opvatting van de door God gegeven eenheid der mensen voort te zetten en te wijzen op de concrete implicatie van de wereldomvattende solidariteit van de mens en het beheer van de natuurlijke bronnen der aarde. Een zelfzuchtige concentratie op welvaart binnen een land of streek is een ontkenning van deze roeping. Nader uitgewerkt: de kerken zouden hun leden bekend moeten maken met de adviezen betreffende ontwikkeling, genoemd in het document waar in par. 5 van dit rapport naar werd verwezen en met het advies van deze assemblee. Iedere kerk zou de concrete implicaties van deze aanbevelingen moeten uitwerken en toepassen op basis van een analyse van de locale, regionale en nationale situaties. De kerken hebben de taak de mensen bij te brengen hoe men politiek effectief moet zijn.

Dienstbaarheid

32. De kerken zijn reeds betrokken bij missie en hulpprojecten voor economische en sociale ontwikkeling en sommige van deze middelen zouden op strategische wijze gebruikt kunnen worden op basis van prioriteit voor baanbrekende en leidinggevende projecten, als een belangrijke response op de meest directe noden van bepaalde mensen en van bepaalde gebieden. Dit zou een herbestudering van de voornaamste doeleinden van kerkelijke programma's en budgets, in het licht van de dwingende taak om een natie te bouwen in ontwikkelingslanden, met zich mee brengen.

33. Iedere kerk zou voor ontwikkelingshulp zo'n percentage van haar regelmatige inkomen ter beschikking moeten stellen, dat men van een offer kan spreken; dit bedrag zou los moeten staan van de bedragen die reeds ter beschikking worden gesteld van de zending en van andere programma's.

34. De kerken zouden hun middelen moeten gebruiken om Gods bedoeling, een rijk leven voor ieder mens, werkelijkheid te laten worden. Zij zouden moeten onderzoeken hoe er internationale stichtingen kunnen komen, waardoor schenkingen en andere kerkelijke fondsen op verantwoorde wijze geïnvesteerd kunnen worden ten behoeve van ontwikkelingswerk.

De profetische en kritische taak

35. Geen enkele structuur — kerkelijk, industrieel of internationaal — ligt buiten het terrein van de taak der kerken als zij hun profetische rol bij het verstaan van Gods wil door alle mensen trachten te vervullen; dit geldt ook voor overheidsstructuren. De kerken moeten de waarde van zulke structuren bepalen en bereidheid tonen veranderingen te accepteren en deze zelfs te bevorderen.

36. Zij zouden zich in het bijzonder bezig moeten houden met de vraag, hoe de huidige economische structuren, waarin de nationale souvereiniteit zulk een beslissende rol speelt, getransformeerd kunnen worden tot een structuur waarin besluiten met betrekking tot de welvaart van alle mensen op internationaal niveau worden opgenomen.

37. Een van de grote noden der kerk is, meer effectieve wegen te vinden om leidinggevende personen te ontdekken, te werven en klaar te maken om ontwikkeling in kerk en samenleving te dienen.

De politieke taak

38. De kerken moeten:

1. helpen, om te waarborgen dat alle politieke partijen ontwikkeling tot een der voornaamste punten van hun programma's maken;
2. er bij de regeringen van geïndustrialiseerde landen op aandringen dat zij:
 - a. internationale maatregelen met betrekking tot ontwikkeling nemen, die overeenstemmen met de naar voren gebrachte interessen van ontwikkelingslanden (b.v. in het rapport van Algiers);
 - b. direct stappen ondernemen om het jaarlijkse percentage van het nationale inkomen, dat officieel wordt overgedragen als hulp voor ontwikkelingslanden, te verhogen tot een minimum van 1%, dat in 1971 bereikt zou moeten worden;
 - c. tot overeenstemming komen om op een acceptabel niveau de prijzen van producten, nodig om in de eerste levensbehoeften te voorzien, te stabiliseren en bij voorkeur de goederen van ontwikkelingslanden verkoopbaar laten stellen op de markten van de ontwikkelde landen;
 - d. de adviezen der Verenigde Naties betreffende de tweede ontwikkelings-decade accepteren.
3. op verantwoordelijke wijze deel uit gaan maken van bewegingen die radicale structurele veranderingen, nodig om meer rechtvaardigheid in de gemeenschap te verkrijgen, voorstaan;
4. er bij regeringen op aandringen, voorwaarden voor vrijwillige dienst bij ontwikkelingswerk — in het land van de vrijwilliger zelf of in een ander land — te accepteren;

39. Vele van de bovengenoemde taken zijn bij uitstek geschikt voor kerken in ontwikkelde landen. Kerken in ontwikkelingslanden moeten:

1. hun sociale en vormende diensten integreren in een gezamenlijk pogen het geweten van de mensen wakker te schudden en te wijzen op de realiteit van de bestaande situatie en deze zorg ook te reflecteren in hun normale godsdienstige werkzaamheden;
2. zich de taak van ontheemden persoonlijk aantrekken en het volk gelegenheid geven zich te uiten;
3. een open en officieel standpunt innemen en een beroep doen op hun gemeenten om de noodzaak van een revolutionaire verandering in te zien.

De taak van de Wereldraad van Kerken

40. De Wereldraad van Kerken moet zijn samenwerking met de „agencies” der Verenigde Naties op het gebied van de ontwikkeling voortzetten en uitbreiden.

41. In overeenstemming met de adviezen van de Wereldconferentie voor Kerk en Samenleving en *Populorum Progressio*, zouden de Wereldraad van Kerken en de Rooms-Katholieke kerk, gezamenlijk arbeidend, de invloed van alle christenen en van alle mensen van goede wil moeten benutten om de uitgaven voor bewapening te beperken en de hieruit voortvloeiende besparingen de ontwikkeling ten goede te doen komen.

42. Het is beslist noodzakelijk, dat bij de herstructurering van de Wereldraad van Kerken een gezamenlijke benadering van economische en sociale ontwikkeling als eerste en belangrijkste punt wordt gesteld, — dit in verband met de ervaringen, opgedaan door zendingsinstanties, interkerkelijke hulpverlening en bij sociale studie en acties — om zo een nieuw en uitgebreid ontwikkelingsplan in werking te laten treden.

De taak van de individuele mens

43. Van de individuele christen wordt verlangd dat hij:

1. op de hoogte is met de armoede in verschillende gebieden en de verantwoordelijkheid kent, die iedere christen heeft voor economische rechtvaardigheid;
2. bidt om de noden van de mensen overal op aarde te lenigen en om wijsheid vraagt en moed om deze tegemoet te kunnen treden;
3. zich voortdurend betreft bij dialogen met anderen en zich bij hen voegt om groeperingen te vormen, die zich binden op constructieve wijze te arbeiden voor vorming en ontwikkeling;
4. autoriteiten op het gebied van het onderwijs wijst op de noodzaak informaties over ontwikkeling in hun programma's op te nemen;
5. zich betreft bij projecten voor gemeenschapsontwikkeling;

6. het punt van ontwikkeling tot een criterium maakt bij het bepalen van zijn electorale keuze en bij andere politieke verbintenissen;
7. in ontwikkelde landen een percentage van zijn inkomen, getoetst aan het verschil tussen wat zijn regering uitgeeft aan ontwikkelingshulp en wat hij voor dit deel zou moeten uitgeven, beschikbaar stelt voor ontwikkelingshulp;
8. de eisen voor ontwikkeling in de wereld in overweging neemt bij het nemen van besluiten inzake zijn roeping en carrière;
9. zich persoonlijke verplichtingen stelt met betrekking tot zijn persoonlijke en materiële middelen, om de strijd voor menselijke waardigheid, vrijheid en gerechtigheid te aanvaarden.

De dwingende noodzaak van een nieuwe theologische instelling

44. Het doorlezen van dit rapport moet een gevoel geven van dwingende noodzaak, misschien zelfs wel van wanhoop. Twee factoren spelen hierbij een grote rol: de omwenteling in de techniek en de vraag om sociale rechtvaardigheid.

45. De techniek geeft radicaal nieuwe mogelijkheden om de heerschappij over de aarde uit te oefenen. Het is een discontinuïteit in de miljoenen jaren van onze geschiedenis. Het is derhalve van vitaal belang voor het theologisch denken, dat dit zich richt op de constructieve en destructieve mogelijkheden van deze centrale bron van verandering, als ook op de zichtbare gevolgen hiervan.

46. De theologie moet pogen een greep te krijgen op de betekenis en het doel van de volken over de gehele aarde, die zijn ontwaakt tot een nieuw besef van menselijkheid. De wisselwerking tussen techniek en sociale rechtvaardigheid vormt inderdaad een centraal thema in onze tijd.

47. Het theologisch denken kan alleen tegemoet treden aan deze uitdaging als mensen die werkzaam zijn in administratie, industrie en techniek, zich tezamen met theologen inspannen om antwoorden uit te werken. Zij moeten kennis overdragen en algemeen inzicht trachten te verkrijgen.

48. Wij vragen de Wereldraad van Kerken hun leden-kerken met klem te wijzen op de dringende noodzaak hun eigen structuren zorgvuldig te bestuderen, hierbij de fundamentele studies van de Wereldraad van Kerken, zoals die over het wezen van de mens, in het oog houdend.

ENKELE NOTITIES

bij het rapport van sectie III van de algemene vergadering van de Wereldraad van Kerken, gehouden in Uppsala in juli 1968

door

Prof. Dr. J. Verkuyl

Het belangrijkste thema van Uppsala

Het thema, dat in sectie III aan de orde werd gesteld was zonder twijfel het belangrijkste thema van deze „Assembly”. De verhouding tussen dat een-derde deel van de wereld, dat vaak met de term „rijke landen” wordt aangeduid en dat twee-derde deel van de wereld, dat met termen als „arme landen”, „derde wereld”, „ontwikkelingslanden” enz. wordt aangeduid (wie helpt ons aan betere termen?) is zonder twijfel een van de meest urgente themata van deze tweede helft van de twintigste eeuw. Het is God zelf, die dit onderwerp plaatst op de agenda van kerk en wereld. Daarom moet dit onderwerp ook op de agenda van kerken en politieke partijen staan.

Velen vragen zich af, waarom een vergadering van *kerken* geroepen is tot bezinning op deze vragen en of dat niet primair tot de taak van de politieke partijen behoort. Zowel om *pragmatische* als om *principiële* redenen is het mijns inziens juist, dat de Wereldraad van Kerken aan dit thema een hoge prioriteit geeft.

De *pragmatische reden* is, dat de Wereldraad tot nu toe de enige organisatie is waarin mensen uit oost en west en noord en zuid elkander in vrijheid kunnen ontmoeten om zonder aan mandaten van bepaalde regeringen gebonden te zijn te zoeken naar de wil van *God*.

De *principiële reden* is, dat aan de kerken de taak is toevertrouwd om heel het *Evangelie* en heel de wet *Gods* te verkondigen voor heel de samenleving. En wie van mening is dat de relatie tussen rijke en arme landen buiten de aktieradius van de Wet en de profeten valt, heeft de Wet en de profeten nooit verstaan.

De voorwaarde voor de bezinning op dit thema vanuit de kerken is echter, dat die bezinning dan niet alleen door theologen geschiedt, maar tevens door sociologen, economen, politici enz., die samen met de anderen zich mede geroepen weten te zoeken naar de wil van God in deze vragen.

Aan die voorwaarde is in Uppsala voldaan, meer dan in synodale vergaderingen het geval pleegt te zijn. Er is geen enkele reden om het resultaat van die bezinning te bekleden met het aureool der onfeilbaarheid. Er is wél reden om voor het resultaat van deze bezinning *aandacht* te vragen, niet alleen van alle kerken, maar ook van alle politieke partijen.

Samenstelling en leiding van sectie III

In sectie III waren 92 stemhebbende gedelegeerden en 110 andere deelnemers uit 58 landen. 32 leden van deze sectie kwamen uit Azië, Afrika en Latijns Amerika. Voorzitter was de Tsjechische hoogleraar prof. dr. J. Lochman (de opvolger van Hromadka), als secretaris fungeerde M. M. Thomas uit India, die voorzitter geweest is van de „Conferentie voor Kerk en Samenleving” in juli 1966 en nu benoemd is tot voorzitter van het Centrale Comité van de Wereldraad van Kerken. De staf van de Wereldraad was vertegenwoordigd door de uiterst bekwame dr. Paul Abrecht en frater George Dunne, de secretaris van het comité dat door de Wereldraad en het Vaticaan samen benoemd is om onderzoekingen te doen over „samenleving, ontwikkeling en vrede”.

De meest invloedrijke figuren in deze sectie waren: ds. Emilio Castro uit Uruguay, Lady Jackson (Barbara Ward), de beroemde Engelse economete, die nu hoogleraar is aan de Columbia Universiteit in New York en prof. dr. Samuel Parmar, hoogleraar in de economie aan de universiteit van Allahabad, een van de bekwaamste economen uit India.

Dat de aanwezigheid van een groot aantal werkelijk deskundigen in een dergelijke sectie *conditio sine qua non* is, werd in het begin wel overduidelijk. Toen een aantal ondeskundigen met het opbouwen van het sectierapport werd belast en het resultaat van hun arbeid ver bleef beneden het peil van de voorbereidende documenten, greep Parmar krachtadig in en werd een wending aan de arbeid gegeven die tot verrassende resultaten leidde. In die resultaten werd de oogst van bijzonder zorgvuldig voorbereidend werk ingezameld. Daarover laat ik nu ook enkele aantekeningen volgen voor degenen, die daarin geïnteresseerd zijn.

Voorbereidende documenten en toespraken

Geen enkele sectie in Uppsala was voorzien van zoveel uitstekende documenten als sectie III. Ik laat hier de titels van enkele van deze documenten volgen, omdat ze de aandacht verdienen van ieder die zich met de ontwikkelingsproblematiek bezighoudt.

1. Het officiële rapport van de „*Conferentie voor Kerk en Samenleving*”, gehouden in Genève in juli 1966.
2. De verklaring van de consultatie over de theologische themata in de relatie: kerk-samenleving van Zagorsk in maart 1968.
3. Het belangwekkende rapport van de „*Conferentie voor Wereldwijde Samenwerking in Ontwikkelingsvragen*”, die — voor het eerst — gezamenlijk uitging van de Wereldraad van Kerken en de Commissie over rechtvaardigheid en vrede van het Pontificaat van Rome, gehouden in *Beiroet*, april 1968.
4. Het „*Charter van Algiers*” dat door 77 ontwikkelingslanden werd ontworpen ter voorbereiding van de tweede handelsconferentie.
5. „*Line and plummet: The churches and development*”, een evaluatie van

de rol van de christelijke gemeenschappen in de ontwikkelingslanden, geschreven door de Amerikaanse socioloog prof. dr. R. Dickinson in opdracht van „SASP”, het „Comité tot bijstand voor sociale projecten”.

Verder behoorden ook tot de voorbereiding *twee opmerkelijke redevoeringen*, die in de avondbijeenkomsten werden gehouden.

De eerste redevoering was van *president Kenneth Kaunda* van Zambia. In deze rede werd in het bijzonder aandacht geschonken aan de rol van het westerse bedrijfsleven in ontwikkelingslanden. President Kaunda legde grote nadruk op de betekenis daarvan, maar sprak met even grote nadruk over de noodzaak om deze activiteiten te binden aan zodanige *voorwaarden*, dat het doel: de opbouw van nationale en regionale economieën werkelijk gediend wordt, een aspect, dat ook in het nieuwe rapport ontwikkelingspolitiek van de A.R. partij voor het eerst aandacht heeft verkregen.

De tweede toespraak was van dr. Barbara Ward. Op basis van een voortreffelijk gedocumenteerd stuk, dat zij op tafel had gelegd, leverde zij à l'improviste een indrukwekkend betoog, dat diepe indruk maakte. Zoals Shaftesbury en Wilberforce in de tijd van de afschaffing van de slavernij vanuit de kerken het publieke geweten zo in beweging brachten, dat er eindelijk gehandeld werd en de slavernij werd afgeschaft, zo wil deze Engelse economiste de gewetens net zo lang wakker roepen dat de rijke landen uit een verdovingstoestand ontwakken en de overbrugging van de kloof tussen rijk en arm de hoogste prioriteit geven in hun handel en wandel. Voorzien van uitstekende documentatie en het getuigenis van bovengenoemde sprekers zette de sectie zich tot de arbeid.

Enkele aantekeningen bij de inhoud van het rapport

Het lijkt mij overbodig om commentaar te leveren op die paragrafen van het rapport die handelen over de christelijke *bezorgdheid* voor ontwikkeling in de wereld en over de *dynamiek* der ontwikkeling. Deze paragrafen zullen vermoedelijk zonder meer de instemming hebben van de lezers van dit blad. Wij willen echter enkele aantekeningen plaatsen bij dat deel van het rapport, dat handelt over de structurele veranderingen die nodig zijn in de ontwikkelingslanden, in de internationale rechtsorde en in de „ontwikkelde landen”.

a. De noodzaak van structurele veranderingen in de ontwikkelingslanden.

Het rapport legt grote nadruk op het onloochenbare feit, dat, wil de wereld groeien tot een verantwoordelijke mondiale maatschappij, in de ontwikkelingslanden zelf ook structurele wijzigingen moeten plaatsvinden, die fundamenteel zijn en die in snel tempo zullen moeten worden gerealiseerd. Uiteraard kwam daarbij ook het vraagstuk van de verhouding van middelen en doeleinden ter sprake. Ik wil er echter gaarne op wijzen dat noch in de voorbereidende documenten, noch in de „statements” van de jongeren enig spoor te vinden is van de verheerlijking van gewelddadige revoluties die momenteel zo modicus dreigt te worden in landen, die weinig weet meer hebben van bloedige revolutie.

Sectie III vestigde evenwel terecht de aandacht op het feit dat vooral in Latijns Amerika de hulp uit het Westen vaak steun betekent voor die machthebbers die blind en doof zijn voor de noodzaak van structurele veranderingen. Dat betekent, dat de wijze van hulpverlening zal moeten inspelen op die krachten, die streven naar structuurverandering, zoals ook het nieuwe rapport van de A.R. partij over ontwikkelingspolitiek mijns inziens terecht onderstreept. De kerken hebben daarbij de taak een speciale bijdrage te leveren tot de stimulering van effectieve, niet-gewelddadige strategieën voor omwending en sociale verandering.

De „statement” der jongeren van 9 juli in Uppsala over dit onderwerp eindigde met een paragraaf die dezelfde geest ademt en die als volgt luidde:

„Aangezien geweld, indien het al ooit een geschikt middel is, in ieder geval slechts een laatste toevlucht kan zijn, zijn wij het erover eens dat het de speciale verantwoordelijkheid van de kerken is om bij te dragen tot de ontwikkeling van effectieve, alternatieve strategieën van revolutie en sociale verandering.

Speciale aandacht moet worden geschonken aan de vraag hoe niet-gewelddadige strategieën kunnen worden gebruikt. Een belangrijk aspect daarvan is om empirische research te verschaffen over het effect van verschillende strategieën in verschillende situaties”.

De desbetreffende paragraaf moet leiden tot een conclusie en tot een vraag.

De conclusie is, dat men in de ontwikkelingspolitiek letten moet op de vraag of deze politiek de noodwendige structuurveranderingen in de „arme landen” bevordert dan wel stagneert of saboteert.

De vraag is op welke wijze assistentie kan worden geboden aan bewegingen, die van binnen uit de structuren kunnen beïnvloeden. Het komt mij voor, dat niet alleen kerken, maar ook politieke partijen en maatschappelijke organisaties (agrarische organisaties, vakbonden enz.) zich in toenemende mate met deze vraag moeten bezighouden.

b. De noodzaak van structurele veranderingen in de internationale rechtsorde en organen.

In het rapport van sectie III zijn de ideeën van o.a. prof. dr. J. Tinbergen (die voorzitter was van de bovengenoemde Beiroetconferentie) te herkennen.

Coördinatie van internationale hulpverlening, de organisatie van evenwichtige arbeidsverdeling in de wereldproductie, het bedwingen van de willekeur en chaos in de internationale handelspolitiek, de aanvaarding van een wereldbelastingstelsel, dat de quota voor ontwikkelingshulp niet afhankelijk laat van de grillen en luimen van de nationale politiek, deze en dergelijke ideeën zijn voluit in het rapport opgenomen.

Het belang daarvan is, dat deze ideeën nu niet alleen uitgedragen worden door die deskundigen die bezig zijn de plannen voor een tweede ontwikkelingsdecade voor te bereiden, maar dat ze nu ook via de kerken en — naar wij hopen — via politieke partijen doorgespeeld worden naar de volksgemeenschappen. Het valt mij op, dat bij de suggestie over het percentage van het nationaal inkomen, dat

beschikbaar zou moeten komen voor overdracht aan ontwikkelingslanden, uitgegaan wordt van het „Charter van Algiers”.

Ik geef gaarne toe, dat de bescheiden wensen van het „Charter van Algiers” al moeilijk binnen de kring der „politieke haalbaarheid” te brengen zijn en dat het al zeer verheugend zou zijn als die wensen gehonoreerd werden. Toch vraag ik mij af of men in Uppsala niet een veel hoger percentage van het internationaal inkomen had moeten noemen. De radicale eisen van de Bergrede over het *delen* van het bezit met de bezitlozen zouden in een *kerkelijke* vergadering sterker moeten doorklinken dan de nogal gematigde wensen van het „Charter van Algiers”.

Ik ben bevreesd, dat ten aanzien van deze gematigde wensen het Westen spoedig zal zeggen dat eraan voldaan zal worden, terwijl het wel eens kon zijn, dat de Heer, die de Bergrede uitsprak ook dan nog zegt: „Tenzij uw gerechtigheid overvloediger is . . .”.

c. Verandering van structuren in de „ontwikkelde landen”.

Dit onderdeel van het sectierapport is niet breed uitgewerkt. Maar wel is — mijns inziens terecht — de nadruk gelegd op de roeping van de kerken en van de politieke partijen om invloed uit te oefenen. Er wordt op gewezen dat zij moeten uiteenzetten wat solidariteit en rentmeesterschap betekenen in internationaal verband. Zij moeten de eis stellen dat aan de ontwikkelingspolitiek hoge prioriteit wordt gegeven. Vooral wordt de nadruk gelegd op de zgn. „selftax”, d.w.z. de aanbeveling dat de burgers van rijke landen zich vrijwillig bereid verklaren om boven de gaven voor wereldzending en werelddiakonaat jaarlijks een bedrag beschikbaar te stellen voor ontwikkelingsdoeleinden in ruimere zin, zo groot als het verschil is tussen wat de desbetreffende nationale overheden zouden behoren te doen en wat ze in feite doen.

De suggestie om de idee van „selftax” in het rapport op te nemen kwam van Nederlandse gedelegeerden en werd reeds overgenomen door de NOVIB. Nadere informaties over de effectuering van deze gedachte zijn momenteel nog niet bekend. De realisatie ervan zal veel en zorgvuldig overleg vereisen tussen alle organisaties, die op dit terrein bezig zijn.

Voorts is van belang de suggestie om de bewapeningswedloop, die miljarden verslindt en nog meer miljarden dreigt te verslinden nu de koude oorlog opnieuw dreigt aan te vangen, te stoppen en de vrijkomende gelden te bestemmen voor ontwikkeling.

Willen deze en dergelijke zinnen niet verklinken als een nieuw soort retoriek, dan zal de politieke waakzaamheid sterker moeten zijn dan ze bijvoorbeeld in ons land was in de dagen toen de versterking van de NATO plotseling op de agenda van het parlement stond.

Slotopmerkingen

Het rapport van sectie III is een van de belangrijkste en meest deskundige rapporten van de Uppsala-conferentie. In dit rapport is de *zorg* om de relatie

tussen rijke en arme landen vertolkt op zodanige wijze, dat het motivering en materiaal verschaft aan allen, die via vormingswerk de mentaliteit van het Westen kunnen beïnvloeden en die via politieke partijen de politiek kunnen beïnvloeden.

De leider van de delegatie der jongeren zei aan het slot van de Uppsala-assembly: „later zal alleen dit rapport nog in de herinnering blijven hangen”. Ik hoop, dat hij gelijk heeft. Het is in ieder geval nu reeds verheugend dat in vele politieke partijkaders de belangstelling voor dit rapport veel groter is dan met rapporten van oecumenische bijeenkomsten tot nu toe het geval geweest is.

Kerken en politieke partijen zullen elkander moeten aanmoedigen tot die weergaloze morele inspanning, die nodig is om de volkeren van de rijke landen wakker te schudden uit de vadsigheid en te bewegen tot reële offers. Worden die niet gebracht, planmatig en voor lange perioden, dan zullen ook de adhesiebetuigingen aan dit rapport tot het genre lippendienst gaan behoren.

BOEKBESPREKING

Dr. A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën*. Amsterdam 1968; 223 blz.
Prijs f 8,90.

Met een boekje dat vanwege het feit dat de auteur een gezaghebbend politicus is, alsook op grond van een aantal der voorgedragen opvattingen de aandacht tijdelijk sterk zal trekken, viert Dr. A. Vondeling zijn terugkeer in het staatkundig leven na gedurende ruim een jaar door de gevolgen van een verkeersongeluk aan het publiek bedrijf onttrokken te zijn geweest. Minder krachtige en opgewekte naturen zouden enige, zo al niet aanzienlijke bitterheid laten doorschemeren, en dat te eerder wanneer er ook nog wel een reden tot klacht over de billijkheid der openbare mening aangaande de door hen als bewindslieden gevoerde politiek aanwezig is. Anders is het gelegen met de Minister van Financiën uit het kabinet Cals, die van aard blijmoedig, tegenslagen voortreffelijk verwerkt en aan wie nu reeds opnieuw bewaarheid wordt hoe er niets bijna zo wisselvallig is als het staatkundig bedrijf: de in 1966 door zijn partij als lijststaanvoerder versmadede voorman, blijkt na de gedwongen retraite plotseling een figuur te wezen „die telt”. Reeds wordt hier en ginds spijt uitgedrukt dat voorshands het leiderschap der socialistische fractie in andere handen berust, want men stelt de van 1962 tot 1965 door Dr. Vondeling gevoerde koele, soms enigermate hooghartige, slagvaardige oppositie op hoger prijs dan het naar sommiger smaak wat geagiteerd en in de spannende ogenblikken op kanseltoon verwoord beleid van zijn opvolger.

Dat wil niet zeggen dat „Nasmaak en voorproef” zonder enig persoonlijk sentiment is geschreven. Integendeel, er wordt stoom afgeblazen. Een strijdbaar politicus, die eigen aard niet verloochent, voert de pen. In staat afstand te nemen tot persoonlijk lotgeval, terloops ironiserend over „de arbeidstherapie” welke hij zowel ondergaan als bedreven heeft met het voor de druk gereedmaken van deze — blijkens de ondertitel —: „handvol ervaringen en ideeën”, bemantelt hij anderzijds in genen dele hem vervullende gevoelens van verontwaardiging. Uit zijn voor-calsiaanse periode is bekend gebleven het door hem voor de televisie uitgedeelde rapport aan de leden van het kabinet Marijnen: het is zeer de vraag of de toen gegeven cijfers zich zouden laten invoegen onder de wet van Posthumus. Hij deinst ook nu voor vrije of zéér felle beoordeling niet terug. Over de formateur De Kort, over de Ministers Marijnen en Bot wordt een scherp vonnis geveld. De minister perpetuus — de blijvende excellentie — Mr. Luns komt er niet beter af — terstond zij opgemerkt dat strikte bewijsvoering ontbreekt — en ook de minister-president van het ad-interim kabinet Zijlstra moet het ontgelden, echter onder aanvoering van voor socialisten zwaar

wegende bedenkingen. Naar zich begrijpen laat, moet de katholieke fractievoorzitter Schmelzer menige veer laten, met opnieuw in socialistisch oog overtuigende argumentatie.

Dr. Vondeling is niet geheel uit de door hem aan anderen toebedeelde lof en blaam weg te denken. Hij reageert vaak impulsief: Burger zou „Een donderse hekel” aan zijn kritiek hebben gehad; de gekozen terminologie verraadt voorliefde voor een wat erg populaire duidelijkheid, die zelfs lichtvaardig worden kan; juist iets te ver gaat het spreken over „de zoete koek van Eisenhower” (blz. 15). Met enig — verklaarbaar — genoegen schrijft Vondeling, hoe hij eind oktober 1966 bij een opinie-onderzoek aanvankelijk op zijn partijgenoot Den Uyl „voorlag”. Meer dan eens toont hij zijn ontevredenheid over de katholieke volkspartij, die geen uitgesproken financiële verantwoordelijkheid wenst te dragen (blz. 46, 139 e.v.). Het kabinet Marijnen zou op een misleidende manier bij de verkoop der Breedband aandelen in 1965 van het getuigenis van Lieftinck hebben gebruik gemaakt (blz. 21). Er is sprake van „Schmelzer’s draaijerijen” (blz. 74), van de door Aalberse en Schmelzer met voorbedachten rade gepleegde „moord” op het kabinet-Cals (blz. 176). Maar hij spaart geestverwanten niet: wat hij zegt over het boekje „Tien over rood” liegt er alles behalve om: „veel gelinks maar weinig nieuws” en dat met de toevoeging dat hij „een broeierige roddelsfeer” (blz. 198) in de kring van deze socialistische jongeren meent te bespeuren. En met grote onpartijdigheid schrijft hij over de moeilijkheden welke zich kunnen voordoen als op Financiën de beheerder der portefeuille en zijn staatssecretaris van politiek inzicht verschillen.

Dat de schrijver in dit geestesprodukt zich laat kennen als zonnig, energiek, zijn mening zonder veel aanzien des persoons kenbaar makend, niet toegevend aan wrok, doch wel met radicaliteit kiezend, heeft betekenis, al heeft het geen doorslaggevend gewicht. Belangrijker is, of zijn methode om de door hem aangehangen denkbeelden aan de „kiezer” te brengen, voldoet. Doorslaggevend moet worden genoemd, of het gebodene ook werkelijk waarde bezit.

Terzake van de werkwijze, is niet gedacht aan de nogal mathematische wijze waarop bepaalde kwesties worden benaderd. Het meest krasse voorbeeld is te dezen het discussiestuk (blz. 108 en volgende) met betrekking tot de M.F.L. — de „multi-lateral force” — aan buitenlanders in november 1964 voorgelegd; het ging over de wenselijkheid of een aantal N.A.V.O.-landen gemeenschappelijk een atoomkernmacht zouden bemannen en leiden. De nota begint met de positie van de auteur zelf — mij zijn geen politici bekend, die na een aantal jaren te hebben meegedraaid, niet met zichzelf beginnen, een „déformation professionnelle”, een „vak-vergroeiing” welke moet worden aanvaard —; daarna volgen onder twee hoofden geschikt een veertiental punten, wat aan de spot naar aanleiding van Wilson’s punten in 1918 door Clémenceau geuit, herinnert: „Le bon Dieu n’a que dix.” Een ander staaltje is het uit 1967 opgestelde vertoog over de vraag of de Kamer de regering voldoende kan controleren (blz. 193).

Neen, voor de aanvaarde methode is meest karakteristiek het gebruik maken van „achtergrond-informatie”, van mededelingen ontsproten aan vertrouwelijke

wetenschap. Wij Nederlanders schrijven niet zo veelvuldig — eerst de laatste tijd treedt hierin enige wijziging — onze politieke „herinneringen” neer. Wanneer dit geschiedt, wordt veelal grote soberheid ter zake van het confidentiële betracht, en meer nog met betrekking van het door geheimhouding gedekte. Of die dekking „volledig” is? Daar is het geheim van Soestdijk; de onschendbaarheid van het Staatshoofd brengt mee dat de adviezen uitgebracht naar aanleiding van kabinetsformaties niet in de openbaarheid worden gebracht. Daar is de beslotenheid van de discussies in de Ministerraad. Meningsverschil mag in de regel eerst openbaar worden bij verbreking van de band: het aftreden van een of enkele ministers; het heengaan van het kabinet. Men zou ook in dit bestek de vertrouwelijkheid — ofschoon een ander karakter dragend — van het fractieoverleg binnenskamers kunnen noemen, al zal vaak bij de debatten, in verklaringen voor een stemming en bij de stemming zelf blijken hoe de kaarten geschud waren.

Naderhand, bij het verstrijken der jaren, worden politici te onzent iets openhartiger. Er gaan voorts door vererving van stukken heel wat over, waarmee dan vrijpostig kan worden omgesprongen. Bovendien is daar de loslippigheid. Ook heeft men het gissen van journalisten, dat niet steeds weersproken kan worden. Toch is de terughouding te onzent betracht, over het algemeen tamelijk groot. Er laat zich een grote uitzondering aanwijzen. In het vertrouwelijk verkeer — niet zo zelden tussen leden van onderscheiden partijen en veelvuldig tussen hen die tot een zelfde staatkundige organisatie behoren — worden talrijke gegevens uitgewisseld. Hoe ver zal men gaan? Dr. Vondeling, zich bewust van het feit dat hij nu een „taboe” doorbreekt (blz. 128) betreedt een tot dusver in Nederland niet ingeslagen weg. Hij maakt een door hem aan de Koningin gegeven advies uit 1965 verband houdend met de Marijnen-crisis bekend. Hij doet mededelingen uit de ministerraad omtrent het laten voltrekken van het huwelijk der Kroonprinses te Amsterdam (blz. 142). Hij geeft ruime opening van zaken aangaande de voorgeschiedenis van het ontwerp betreffende het inkomen der Kroon (blz. 43).

Men kan enerzijds het staatsrechtelijk geweten inspraak verlenen en zwaar tillen aan de staatsrechtelijke consequenties van zulk een „open leggen”, om anderzijds de ogen voor de praktijk en haar eisen niet te willen sluiten. In feite is veel van wat door geheimhouding of vertrouwelijkheid bestreken wordt, niet bekend. De verstolen — deftiger nog uitgedrukt de sub rosa — verstrekte inlichtingen nemen voorts steeds toe in tal. Vandaar dat uiteenlopende waardering van wat in een eerdere periode gewis als een uit de school klappen werd aangemerkt, mogelijk is, waarbij uiteindelijk zekere ruimhartigheid zegeviert. Slechts mag dan worden geeïst alzijdige openheid, niet in die zin dat alles wordt uitgebracht, wel aldus dat niet wordt gezocht in één richting.

Om duidelijk te maken wat ik bedoel: de schrijver maakt veel werk ervan dat hij zomin als de premier Mr. Cals was ingelicht omtrent binnen de katholieke Tweede Kamerfractie levende gevoelens. Wordt de werkwijze op dit punt niet gevaarlijk? Men kan uit de gepresenteerde, misprijzende weergave der feiten

besluiten dat de voeling tussen socialistische ministers en de socialistische volksvertegenwoordigers nogal nauw is geweest. Zou het nu niet mogelijk zijn, dat bij aanwezigheid van een tiental katholieke ministers en staatssecretarissen in het kabinet-Cals de onderlinge informatie tussen hen en de geestverwante fractie groter betekenis heeft bezeten dan hier wordt aangenomen? Zou het tevens niet goed zijn om aan te geven in hoeverre contact met partijgenoten buiten een kabinet gewenst kan wezen en tot wijziging van een aanvankelijk gekozen opzet leiden mag: gesteld dat binnen het kader van een formatie-accoord vallende wetsvoorstellen, financiële plannen, of hetzij op korter of langere termijn te verwezenlijken beleidsdoeleinden bij polsing van de achterban, het misnoegen opwekken, zal men ze dan laten schieten? Moet de achterban slechts zeldzaam en op kardinale punten of veelvuldig en tot nagenoeg in bijzonderheden van des kabinetes wel en wee op de hoogte worden gehouden?

Het ligt niet op mijn weg hier iets anders dan vraagtekens te plaatsen. Dat doe ik ook bij de geschiedschrijving in de Irene-kwestie, waarin vooreerst het optreden van Mr. Biesheuvel als plaatsvervangend minister-president in de schaduw blijft, vervolgens weinig rekening wordt gehouden met het zelfstandig beleid van Mr. Marijnen en tenslotte over het vierspan Marijnen, Biesheuvel, Toxopeus, Scholten zonder reden de zweep wordt gehaald (blz. 27): zou het verkeerd zijn geweest wanneer in het kabinet Cals sommige ministers zich insgelijks met het behandelen van een netelige zaak hadden beziggehouden? Nog eens, ik vraag slechts. Heel wat gemakkelijker tot beoordeling is geëigend wat Dr. Vondeling als een goede vorm van politiek bedrijven beschouwt. Alle gewenste houvast voor kritische waardering geven de staatkundige opinies die hij huldigt.

Daarbij kan men wat het feitelijk optreden aangaat af en toe twijfelen. De auteur geeft zelf toe soms iets gezegd te hebben — als minister — wat in het verkeerde keelgat van de Kamer schoot (blz. 156). Hij erkent te hebben geaarzeld om Marijnen in 1965 te doen verschijnen (blz. 127). Hij betuigt niet dadelijk te hebben ingezien hoe „Fussoen”, een zekere burgerlijke goedmoedige beleefdheid, in onze politiek hoog genoteerd staat (blz. 95). Maar hij maakt ook duidelijk dat hij veel waarde hecht aan vakmanschap in de politiek (blz. 17), dat steekproeven voor hem zeer verhelderend zijn (blz. 32), dat soms met wat het publiek denkt en wil in sterke mate behoort te worden gerekend, het moge dan de smaak van fabrieksbrood wezen of de levering van duikboten aan Zuid-Afrika (blz. 32). Het is mede het kiezersonderzoek dat hij als belangrijk naar voren haalt. Over het succes van Koekoek in 1963 zegt hij: „We hadden het kunnen weten, als wij de resultaten van ons eigen kiezersonderzoek maar hadden geloofd (blz. 113).” Aan het begin van hoofdstuk I heet het: „leer mij de kiezer kennen zoals hij is . . .” (blz. 12). De vraag dringt zich op: zal men zich volledig of bijna volledig naar de kiezer richten?

Hier zou de lezer haring of kuit willen hebben. Dr. Vondeling wenst de belangstelling voor de politiek op te voeren, de Partij van de Arbeid een scherper gezicht te geven, kiezers en gekozenen dichter bij elkaar te brengen

(blz. 20). Hij vindt verlevendiging van het mondelinge vragenspel in de Kamer prachtig. Hij juicht het inhaken op actuele gebeurtenissen toe. Verklaringen moeten afgegeven; „hearings” — een afschuwelijk woord, dat een werkelijkheid van betwistbare betekenis aanduidt — georganiseerd; het is zaak het regeringsbeleid op de voet te volgen (blz. 20-21). Het lijkt aardig, maar wat scheidt het verantwoord politiek optreden van de niet-politiek verantwoorde stunt? Om het schrijven van 1200 brieven naar Financiën uit te lokken (blz. 23) is voor één keertje leuk. Over de wenselijkheid Marijnen naar de Kamer te halen — het werd reeds besproken — is verschil van gevoelen mogelijk. De vragen gesteld aan prof. De Quay tijdens het Cuba-drama (blz. 95 en volgende), houd ik voor zinloos en zelfs gevaarlijk, in het midden latend of ze gelukkig werden beantwoord. De methode van het wildvreemd „huisbezoek” is, gelet op de Nederlandse verhoudingen niet volop waardig (blz. 23). Over het optreden van de mobiele socialistische colonne, tijdens de verkiezingsstrijd van 1967, wordt het stilzwijgen bewaard, maar het is niet aangeslagen. Alles wat er over verkiezingswerkzaamheid in het midden wordt gebracht, beweegt zich een tikje in de richting van het „kiezers paaien”. Het schrilst treedt dit naar voren in het met instemming vermelde slagwoord: „Ik ben uw vertegenwoordiger. Wat is er van uw dienst.” Dit geschiedde in de overtuiging er voor de burgers te zijn: „Je krijgt er het schaamrood van op je kaken, dat zo'n campagne nodig was” (blz. 23). Het zal allemaal niet zo kwaad zijn bedoeld. Maar dat langs deze weg bij zulk een terminologie — „vertegenwoordigen” en „dienen” lenen zich tot verkeerde vereenzelving — gezien tegen de algemeen pragmatische, de door feitelijkheden beheerste houding van Dr. Vondeling — hij is in principe republikein, echter vanwege de omstandigheden monarchist (blz. 35) — telkens wispelturigheid, ongestadigheid en zelfs volslagen stuurloosheid dreigen, zou ik voor onomstotelijk willen houden. Wanneer een verdediger van „Nasmaak en voorproef” mij zou willen verwijten het er zelf wat dik op te leggen, door in beginsel monarchist te zijn, dan beweer ik ook in beginsel geen monarchist te zijn: in 1879 werd in het program der Anti-Revolutionaire Partij vastgelegd: „geen enkele staatsvorm de enige bruikbare keurend”, een niet onaardige omschrijving. Tezelfder tijd zou ik aan het vorstenhuis wel groter betekenis willen toekennen dan in het onderwerpelijke boekje geschiedt.

Dit brengt tot een beschouwing van Dr. Vondelings leidende politieke ideeën (blz. 47). Voor hem zijn van aktueel belang de positie van Oranje, de exploitatie van bodemschatten, de eigendom van de grond, de belasting van speculatiewinst. Begrijpelijkerwijs worden deze posities bij hem gevat in een meer algemeen staatkundig ijveren voor een rechtvaardige samenleving, welke ieder de gelegenheid waarborgt om zichzelf in overeenstemming met aanleg en wens te ontplooien.

Terwijl hij de monarchie wil handhaven is Oranje voor hem „geen regent, maar ornament”. In deze gedachtengang past de vervanging van de uitdrukking Koninklijk Besluit door Regeringsbesluit (blz. 53), van Commissaris der Koningin door Commissaris der Provincie (blz. 52) en het laten schieten van

de aanduiding Harer Majesteits voor oorlogsschepen (blz. 51). In de toekomst zij evenmin langer van Harer Majesteits ambassadeurs (blz. 52) of van koninklijke onderscheidingen (blz. 52, 53) sprake. De functie van Inspecteur generaal der weermacht zou niet meer door Prins Bernhard behoren te worden uitgeoefend (blz. 50). Het komt mij voor dat hier uiterst vrijpostig en met de feiten en met het staatsrecht wordt omgesprongen. Met de feiten, want de draagster der Kroon oefent heden zeer bepaaldelijk invloed. En met het staatsrecht, want onze constitutie enerzijds niet alles regelend, maar heel wat aan de loop der gebeurtenissen overlatend geeft anderzijds de positie van de Vorst meer inhoud en kleur dan Dr. Vondeling juist acht. Dat door het historisch zichzelf overleefd hebbende een streep wordt gehaald, is uitnemend. Dat titulatuur, onderscheidingen — ze verloren met reden aan waarde, al kan men ze kwalijk missen — ambtskostuums, niet het contact tussen burgers en overheid in de weg mogen staan (blz. 202) is met juistheid opgemerkt. Wat daaraan onmiddellijk voorafgaat: dat zulks ook van „gezag is gezag” geldt, zou nadere toelichting verdienen. De schrijver voor zover een staatsbeschouwing huldigend, construeert enkel van onderop; de kiezer is bij hem ongeveer het een en het al. Voor andere bindingen dan een algemene „gemeenschapsverplichting” heeft hij geen zintuig. Er wordt geen wezenlijke norm aangegeven: het is van dit geschrift de fundamentele tekortkoming. Dus voldoet ook het overige slechts matig. Tegen verwijdering van „klatergoud” (blz. 54) bestaat niet het minste bezwaar. Maar niet alle versimpeling is een verbetering. Ook bij onschendbaarheid kan er ruime invloed worden toegekend aan vorsten. Niet logische verhoudingen kunnen in feite bevrediging schenken. Staatsrecht en staatsrechtelijke betrekkingen zijn van een eigen orde.

De exploitatie van bodemschatten is een zaak van doelmatigheid; dat zij principieel in overheidshanden moet berusten gaat mij over de schreef. Daarentegen kan men een en ander uit een oogpunt van beleid beziende en op feitelijke overwegingen besluiten tot het als overheid verlenen van concessies of tot het als overheid een staatsbedrijf stichten; trouwens ook een gemengde vorm is denkbaar. Dat het tussen-kabinet Zijlstra onfatsoenlijk zou hebben gehandeld (blz. 74-75) met verwijdering van de staatsdeelneming uit de desbetreffende Algemene Maatregel van Bestuur is een te rechtlijnige redenering. Het was voor het kabinet-Zijlstra niet nodig afspraken van het kabinet-Cals na te komen; als ten overvloede lieten deze, zoals ook Vondeling zelf, zij het node, erkent (blz. 81), nog aanmerkelijke speling.

Daarom overtuigt ook het betoog met betrekking tot het onroerend goed niet. Vondeling neemt het zijn politieke medestander Egas kwalijk dat deze zich niet verzet heeft tegen de verkoop van IJsselmeergronden in de vorm van grote volwaardige bedrijven (blz. 84) en wil in het algemeen de grond niet als handelsobject om winst mee te behalen gebruikt hebben door speculerende of slapende hun rijkdom verwervende eigenaars. Wanneer grond op redelijke wijze van de een naar de ander overgaat, is dit veranderen van eigenaar niet bezwaarlijk. Wel heeft de auteur gelijk, dat de toenemende schaarste van de grond de

overheid tot het treffen van een regeling inzake prijsstijgingen nopen kan. Al evenzeer is verdedigbaar een voorkeursrecht van de overheid bij verkoop van onroerend goed. Welke prijsstijging dan in de koopsom verwerkt mag worden, vergt bezonnen overweging. De particuliere eigenaar mag zeker niet uitzonderlijk profiteren; hij behoeft ook niet achteruitgezet te worden in vergelijking met anderen. Hoogstwaarschijnlijk ligt hier de billijkheid in het midden tussen een doctrinair liberale en een even starre socialistische opvatting, zij het onder een geleidelijke opschuiving naar de gemeenschapsbelangen, zulks in verband met toenemend ruimtegebrek, de toenemende waarde van de schaarser wordende bodem.

En speculatie-winstbelasting tenslotte, behoeft geen enkele onoverkomelijke bedenking te ontmoeten. Wanneer zij met evenredige zwaarte op transacties van roerend en onroerend goed drukt, terwijl de toepassing niet van zulke moeilijkheden vergezeld gaat, dat de feitelijke uitvoering grote ongelijkheid en dus ook onbillijkheid vertoont, kan zij een nuttig effect hebben. Dat enkele gedeelten uit een nooit gepubliceerd, deze belasting behelzend wetsontwerp worden meegedeeld, is goed verklaarbaar (blz. 89) evenals de wens dat Witteveen dit kind nu maar „ter wereld” moet helpen, waarna het „even welkom” zal zijn „als wanneer hij de echte vader” is (blz. 92).

Wanneer bij de behandelde punten nog gevoegd wordt de tevredenheid over het kabinet-Cals, dat binnen de aan een klein land gestelde grenzen naar beste krachten poogde een rechtvaardige nationale samenleving te bevorderen, dan is de gedachtenwereld van Dr. Vondeling wel wat helderder geworden. Verder licht verspreidt dat hij op dit ogenblik nog de Partij van de Arbeid steunend, hoopt op een vooruitstrevende, ook politiek radicale en huidige pacifistische socialistische partij, welke een wezenlijke in het volk wortelende organisatie is, die zich tevens internationaal weert, die de resultaten van politieke en organisatie-wetenschap benut en die onder een vernieuwd bestel — het districtenstelsel moet ingevoerd, en verkiezing van de Minister-President door de Tweede Kamer is nodig —, straks een solide bijdrage aan het beleid kan leveren (blz. 283 e.v.; blz. 221). Tegenover deze radicale groepering zal zich wel die der huidige christelijke partijen stellen, zulks onder aanvankelijke bereidheid met de liberalen samen te werken (blz. 217). In het voorbijgaan zij vermeld dat met de katholieken door de socialisten als het niet anders mogelijk is, voordien de wijziging van de kieswet moet worden afgedwongen, zodat het districtenstelsel voortaan zal heersen (blz. 211); een oplossing met achttien kieskringen verdient de voorkeur (blz. 210); een met twaalf kieskringen is ook goed (blz. 218) uiteraard telkens onder verbod van lijstenverbinding in verschillende kieskringen.

De vraag of de splitsing in achttien districten zonder samenvoeging van lijsten nog in overeenstemming met de grondwet is, wordt verwaarloosd; dat men zich met een verdeling in twaalf districten op de grens van het grondwettelijk geoorloofde bevindt, evenzeer. Op de vruchtbaarheid van een Kamerdebat, na een verwarde verkiezingsuitslag, wordt niet ingegaan. Wel is een

„wens-denken” binnen gesloten: Jongeling zou in Groningen op de A.R.-lijst een verkiesbare plaats kunnen krijgen; boerenpartij en staatkundig gereformeerde partij zouden samen dienen te gaan (blz. 211) ter verkrijging van een aannemelijk resultaat. Hier is de bodem der realiteit verlaten, zoals de schrijver ook in 1956 deed, toen hij in de Albert Hall op een bijeenkomst van Wereldfederalisten ijverde voor een stemrecht van de Europeanen bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen (blz. 201). Dit treft te meer, omdat werkelijkheidsbesef anderzijds niet ontbreekt: er is een limiet aan de belastingtarieven „wil men tenminste de rijken niet wegpesten” en evenzeer aan de loonpolitiek (blz. 203-204).

Van ruime strekking is de uitspraak nagenoeg aan het slot dat de eigenlijke beslissing terzake van de toekomstige partijvorming reeds gevallen is. De grote partijen zullen voor de verkiezingen niet zwijgen over hetgeen daarna te geschieden heeft (blz. 217 en volgende). De scheiding der geesten gaat zich voltrekken. Of deze verwachting juist is, zal de tijd leren. Zij brengt wel bij vervulling in een merkwaardige positie: de christelijke partijen zullen zich dienen vast te leggen op een program met één of meer niet-christelijke partijen, die ze niet in de hand hebben, die als steil liberaal of als uitgesproken socialistisch voor hen ook geen bijzondere aantrekkingskracht bezitten en met wie desondanks op voorschot een accoord moet worden aangegaan. Zullen dit waardige onderhandelingen zijn? Kan aan serieuze onderhandelingen worden gedacht met socialisten als men in een ook uit liberalen, of met liberalen indien men in een ook uit socialisten bestaand kabinet zitting heeft? Is de tegenstelling liberaal en socialist fundamenteel? Wordt er aan het democratisch stelsel geen grote schade toegebracht door het pogen de kiezers en de partijen op een onzuivere tegenstelling¹ vast te nagelen?

Het is verkeerd met vraagtekens te besluiten. Er behoort een samenvattend oordeel over Dr. Vondelings geschrift te worden uitgebracht. Een man, die zelf van de politiek verklaart dat het „een edel ambacht en heerlijk om te beoefenen” is (blz. 223), heeft een aantal beschouwingen geboden, die niet steeds het „edele”, maar ook soms het in wat bedenkelijke zin „door de omstandigheden bepaald” karakter van de staatkunde tonen². Een gedeelte van het geschrevene is zeer tijd gebonden, een gedeelte heeft voor de positiebepaling van de auteur en van de door hem gediende partij betekenis. Dr. Vondeling is een gaarne versimpelend politicus, hij wenst kwesties tot haar eenvoudigste gedachte te herleiden. Hij aanvaardt enkele grote gezichtspunten, ofschoon hij, hoe puntig ook, het niet veel verder brengt dan democratisering, invloed van de gemeenschap bij de aanwending der productie-factoren, vredespolitiek en steun aan economisch zwakken, alsmede radicale vooruitstrevendheid (blz. 26; blz. 205). De vulling van

¹ Een toekomstige onbestuurbaarheid van het land kan door het begunstigen van deze „valse” tweespalt worden bewerkt.

² Veronachtzaming lijdt, dat ofschoon politieke werkzaamheid noodzakelijk is en waardig wezen kan, het idealisme soms groter is aan de voet dan in de top van partijen en dat het omgaan met macht speciale verleidingen in zich bergt.

het politiek ideaal wordt nader aan wetenschappelijke peiling der te eniger tijd bestaande overtuigingen in het volk, overgelaten. Beide gegevens verklaren dat men bij alle mathematische nauwkeurigheid van enige grilligheid „Nasmaak en voorproef” niet kan vrijpleiten. Soms treft als met belijndheid wordt gesproken een niet geheel geruststellende uitspraak. De kieswet zou het motto van „Die Wille zur Macht” kunnen dragen (blz. 219). Mijn overheersende bedenking tegen dit alles bijeengenomen sympathiek geschrift³ is, dat het te veel aanpassing bij feiten en omstandigheden, te grote afhankelijkheid van kiezerswensen, te sterk spelen op de geest des tijds, te krachtig haken naar invloed vertoont en te weinig werkelijke maatstaven bevat.

I. A. Diepenhorst

³ Een wraakgierig politieke schrijver zou meer gemaakt hebben van de cijfers genoemd in noot 1 van blz. 184: drie reeksen, betrekking hebbende op de motie Schmelzer, die het kabinet-Cals deed vallen:

	1967	1967
Begrote uitgaven (in procenten van het nationale inkomen)	26,6	29,4
Begrote belastingdruk (idem)	26,9	28,1
Arbeidsreserve in Brabant en Limburg per eind augustus	7.500	20.400; de vraag rijst overigens of met het laatste gegeven wel geheel billijk kan worden gewerkt.

BOEKBESPREKING

Walter Lipgens, *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940/1945*; R. Oldenbourg Verlag, München 1968.

Toen Walter Lipgens, hoogleraar in de nieuwe geschiedenis aan de universiteit van Saarbrücken en vertegenwoordiger van de jongere generatie, allerlei materiaal aan het verzamelen was over de groeiende Europese samenwerking in de eerste jaren na de tweede wereldoorlog, ontdekte hij bij het nagaan der motieven die voor deze samenwerking werden aangevoerd, dat deze lang niet altijd met die tijd zelf verband hielden, maar in zeer belangrijke mate teruggingen op tijdens de tweede wereldoorlog in het verzet opgedane ervaringen. Hierdoor werd zijn interesse gewekt; systematisch ging hij in diverse landen materiaal over dit onderwerp verzamelen en kreeg daarbij nog aanvullende mondelinge informatie over de achtergrond en bedoeling der documenten. Dit alles heeft hij nu verzameld en van een uitvoerige inleiding en van vele toelichtende opmerkingen voorzien. Het materiaal is in 7 hoofdstukken ondergebracht die resp. een beeld moeten geven van de opvattingen op dit gebied in het Italiaanse, Duitse, Franse, Belgische, Nederlandse en Poolse verzet; het zevende hoofdstuk bevat ideeën op dit gebied van het Vaticaan, de Wereldraad van Kerken en in Zwitserland levende „emigranten”. Verder is aan het boek nog een hoofdstuk toegevoegd met documenten uit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Het hoofdstuk over Nederland bestaat uit een korte inleiding en 17 documenten waarbij we artikelen uit het Parool, Vrij Nederland, Trouw, Je Maintiendrai en De Ploeg tegenkomen en auteurs als H. M. van Randwijk, prof. F. M. Baron van Asbeck, Pieter 't Hoen (Frans Goedhart), Jan Romein, Bosch van Rosenthal, Salinger, Van Heuven Goedhart en A. J. van der Leeuw.

Dit is een belangrijk boek en dat om verschillende redenen. In de eerste plaats vinden we hier voor het eerst materiaal uit diverse landen dat we kunnen vergelijken en waar ondanks bepaalde verschillen ook duidelijke overeenkomsten aan de dag treden. Het is zeker het belangrijkste aspect van dit boek en een van de belangrijkste van de toenmalige tijd dat het besef dat de soevereiniteit van de nationale staat zeker op het gebied van de buitenlandse politiek, de defensie en de economie moest worden beperkt, geheel onafhankelijk van elkaar op vrijwel dezelfde wijze werd geformuleerd. Zo wordt duidelijk dat strijders in Polen en in Duitsland, in Nederland en in Frankrijk tijdens en door de oorlog een zelfde ontwikkeling hebben doorgemaakt.

Ook geeft dit boek een goed beeld van de opvattingen op dit gebied bij de geallieerden door het toegevoegde hoofdstuk hierover. Totdat de Sowjet-Unie

bij de oorlog betrokken werd, ging de meeste aandrang in de richting van een toekomstige Europese samenwerking van Groot-Brittannië uit waar talrijke organisaties en organen een dergelijke ontwikkeling steunden. Een belangrijke rol hierbij speelde Churchill die op 16 juni 1940 aan de toenmalige Franse regering de vorming van een Brits-Franse natie met een gemeenschappelijk parlement als kern voor een verdere Europese federatie had voorgesteld, een voorstel dat toen eigenlijk 14 dagen te laat kwam — Reynaud zou het zeker hebben geaccepteerd — en dat ware het gerealiseerd een heel andere ontwikkeling zou hebben mogelijk gemaakt dan waarin we nu verkeren. Door de aanwezigheid van een De Gaulle in Londen na de capitulatie van Frankrijk werd het toen heel wat moeilijker.

Ook de in Londen vertoevende regeringen in ballingschap waren op het gebied van nauwere samenwerking actief, vooral die van Polen, Joegoslavië en Griekenland. Tsjechoslowakije en in mindere mate Nederland remden deze ontwikkeling wat af; Nederland in verband met zijn taken in de koloniën. De grootste tegenwerking in Londen kregen „Europese” voorstellen echter van de Tsjechoslowaakse premier Benesj. Deze was daar bijzonder afkerig van en was blij dat hij al spoedig naar het afwijzende standpunt van de Sowjet-Unie kon verwijzen. Het streven naar een samengaan in Europa werd nu een factor in het eigenlijk al sinds de eerste wereldoorlog bestaande conflict tussen Oost en West. De wapenstilstand tijdens de tweede wereldoorlog was maar van korte duur. Dat conflict beperkte de mogelijkheden van die samenwerking, maar gaf er tevens een richting aan. Deze relatie is in dit boek soms wel wat erg subjectief behandeld; ook wordt het aandeel van het communistische verzet wel wat ondergewaardeerd. Dit alles neemt niet weg dat we hier met een zeer belangrijke publikatie te maken hebben en dat van de hierin opgenomen documenten juist door hun principiële benaderingswijze ook voor het heden een inspirerende en bezielende werking uitgaat.

G. van Roon